MERISA KAROVIĆ - BABIĆ

MASOVNA UBISTVA CIVILA U SARAJEVU ZA VRIJEME OPSADE 1992-1995.

Sarajevo, 2014.

IZDAVAČ:	Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
ZA IZDAVAČA:	Dr. Rasim Muratović
UREDNIK:	Mr. sc. Elmedina Duranović
RECENZENTI:	Prof. dr. Husnija Kamberović
	Prof. dr. Smail Čekić
	Prof. dr. Norman Cigar
	Mr. sc. Mesud Šadinlija
LEKTOR:	Sadžida Džuvić
DTP:	Dipl. ing. Sead Muhić
KORICE:	Marko Gačnik
ŠTAMPA:	Štamparija Amos Graf d.o.o
TIRAŽ:	1000

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

355.1-058.65(497.6 Sarajevo)"1992/1995"
355.012(497.6 Sarajevo)"1992/1995"

KAROVIĆ-Babić, Merisa
Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995 / Merisa Karović-Babić. - Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2014. - 345 str. : ilustr. ; 24 cm

Bibliografija: str. 273-295 i uz tekst

ISBN 978-9958-028-00-7
I. Babić, Merisa Karović- vidi Karović-Babić, Merisa

COBISS.BH-ID 2178432

MERISA KAROVIĆ - BABIĆ

MASOVNA UBISTVA CIVILA U SARAJEVU ZA VRIJEME OPSADE 1992-1995.

Za sve žrtve barbarske opsade Sarajeva i sjećanje na njih...

Sadržaj

PREDGOVOR 13

1. UVOD.....15

2. AGRESIJA NA RBiH I OPSADA SARAJEVA 23
2.1. Bosna i Hercegovina u kontekstu disolucije SFRJ 23
2.2. Nasilna podjela Sarajeva 33
2.3. Opsada grada. Načini i metode ratovanja 39

3. MASOVNA UBISTVA CIVILA U SARAJEVU: APRIL 1992 - MAJ 1993. GODINE 49
3.1. Barikade. Početak opsade i granatiranje Sarajeva 49
3.2. Masakr u redu za hljeb. Ulica Vase Miskina, 27. maj 1992. godine 60
3.3. Masovna ubistva civila: juni - august 1992. godine. Vojna intervencija!? Mitterrand – počasni građanin Sarajeva! 72
3.4. Masovna ubistva civila od septembra do decembra 1992. godine. Prva sarajevska zima pod opsadom 87
3.5. Masovna ubistva civila u Sarajevu i Vance-Owenov mirovni plan (januar – maj 1993. godine) 96

4. SARAJEVO – SIGURNA ZONA UJEDINJENIH NACIJA ..105
4.1. Rezolucija VSUN 824; Sigurne – zaštićene zone UN-a? Maj 1993. godine.....105
4.2. Masakr na nogometnom turniru – Dobrinja, 1. juni 1993. godine 108

4.3.”Zaštita civilnog stanovništva u sigurnim zonama”? – Rezolucija VSUN 836. Masakr na mezarju Budakovići i granatiranje Sarajeva 113
4.4. Redovi za vodu – ljeto 1993. godine. Masakr u redu za vodu na Dobrinji – 12. juli 1993. godine 119
4.5. *Pregovarati za vrijeme granatiranja – djelovati pod prisilom* 123
4.6. Masovna ubistva civila: oktobar 1993 – februar 1994. godine .128
4.7. Masakr na Markalama, 5. februar 1994. godine 141
4.7. (a) Reakcije na masakr 147
4.7. (b) (Ne)kažnjavanje agresora. UN ili NATO? 9. februar 1994. godine 155
4.7. (c) Metode i rezultati naknadne istrage UNPROFOR-a. 11 – 15. februar 1994. godine.....161

5. “POVLAČENJE” – “PREGRUPISAVANJE” TEŠKOG NAORUŽANJA OKO SARAJEVA. MASOVNA UBISTVA CIVILA: MART 1994 – AUGUST 1995. GODINE 169
5.1. Posljedice masakra na Markalama. Prividna “normalnost” života u gradu 169
5.2. Masovna ubistva civila: novembar – decembar 1994. godine Livanjska ulica i Buvlja pijaca 175
5.3. *Sporazum o prekidu neprijateljstava* i nastavak zločina u Sarajevu.....181
5.4. Masovna ubistva civila počinjena modifikovanim aviobombama 188
5.5. Intenzivno granatiranje grada i masovna ubistva civila: juni – august 1995. godine 200
5.6. Masakr ispred tržnice Markale, 28. august 1995. godine.....209
5.6. (a) Reakcije na masakr ispred tržnice Markale 220

5.6. (b) Posljedice masakra na Markalama i završetak opsade Sarajeva 225

6. ZLOČINI "IZ OPSADE" POČINJENI NAD CIVILIMA U OPSADI 235

7. BROJ ŽRTAVA I ODGOVORNOST ZA ZLOČINE 251
7.1. Ukupan broj žrtava u Sarajevu pod opsadom i lokacije masovnih ubistava civila.....251
7.2. Odgovornost za masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 255

8. ZAKLJUČAK 267
9. IZVORI I LITERATURA 273
10. PRILOZI 297

P R E D G O V O R

Osnova knjige predstavlja dorađenu verziju magistarskog rada odbranjenog 15. maja 2013. godine na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, pred komisijom u sastavu: prof. dr. Husnija Kamberović (mentor), prof. dr. Smail Čekić (član) i prof. dr. Zijad Šehić (član). Veliku zahvalnost dugujem mentoru, prof. dr. Husniji Kamberoviću, na vrlo konstruktivnim prijedlozima i sugestijama uz pomoć kojih sam uspjela finalizirati rad u postojećem obliku. Prof. dr. Smailu Čekiću dugujem posebnu zahvalnost na bezrezervnoj podršci prilikom istraživanja, ustupanju i pomoći u pronalaženju relevantne dokumentacije koja je bila neophodna za pisanje rada, kao i svim kolegama sa Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Instituta za istoriju i Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Zahvaljujem porodicama žrtava i očevicima koji su svojim svjedočenjem doprinijeli da se masovna ubistva civila u Sarajevu što temeljitije istraže. Za veliku i svesrdnu pomoć u prevazilaženju poteškoća prilikom istraživanja ove teme, uslijed njene nezaštićenosti historijskom distancom, zahvalna sam rukovodstvu i saradnicima Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu, Opće bolnice "Prim. dr. Abdulah Nakaš", Historijskog muzeja BiH, Bošnjačkog instituta, Instituta za nestale osobe BiH, načelnicima i pomoćnicima načelnika općina Stari Grad, Novo Sarajevo, Novi Grad i Vogošća, KJKP Pokop, PD Bakije, Kantonalnog suda Sarajevo i Mediacentra: gđi. Medini Musić, gđi. Muhibi Kaljanac, mr. Elmi Hašimbegović, gđi. Amini Rizvanbegović-Džuvić, gosp. Amoru Mašoviću, gđi. Hidajeti Kadrić, gosp. Emiru Fetahagiću, gosp. Želimiru Laliću, gđi. Mersi Kustura, gđi. Zdenki Boričić-Jagar, gosp. Nuki Grebroviću, gosp. Ivanu Mariću, gosp. Zijadu Spahiću, gđi. Begzadi Gavrankapetanović-Salihagić, gosp. Slobodanu Nikoliću, gosp. Midhatu Dedoviću, gđi Gordani Ostojić, gosp. Draganu Golubroviću, gosp. Mustafi Mustafiću, čijom susretljivošću su nam ustupljeni prepisi dijela dokumentacije ili omogućeno istraživanje u navedenim institucijama.

Također, zahvaljujem recenzentima prof. dr. Smailu Čekiću, prof. dr. Husniji Kamberoviću, prof. dr. Normanu Cigaru i mr. sci. Mesudu Šadinliji na korisnim sugestijama i preporuci za štampanje knjige. Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke, Ministarstvu za obrazovanje nauku i mlade Kantona Sarajevo i Ministarstvu kulture i sporta Kantona Sarajevo dugujemo zahvalnost na sufinansiranju istraživanja i pomoći u objavi knjige.

I na kraju, najbitnija i najveća zahvalnost pripada mojim dragim roditeljima, Avdu i Adili Karović, koji su bili bezrezervna podrška, te prvi čitatelji i kritičari svakog novog poglavlja ove knjige. Ne postoje riječi zahvalnosti kojima bih opisala vrijednost njihove podrške tokom svih istraživačkih faza izrade rada, a koje je u velikoj mjeri zaokupljalo i vrijeme i prostor. Također, veoma sam zahvalna mom suprugu Izudinu Babiću što je temeljito pročitao rukopis, dao vrlo korisne sugestije i bio od velike pomoći u prevazilaženju svih mojih istraživačkih dilema.

1. UVOD

U kontekstu disolucije SFRJ i agresije na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu, opsada Sarajeva, popraćena najbrutalnijim zločinima obilježila je posljednje desetljeće XX stoljeća. U trenucima dok se na ruševinama berlinskog zida ponovno ujedinjavao Berlin, oko Sarajeva se gradio "zid" sa čijih "bedema" su svakodnevno ubijani, ranjavani, terorisani civili i civilno stanovništvo dok su se bavili osnovnim egzistencijalnim poslovima.

Sam izlazak na ulicu, odlazak po vodu, hljeb, humanitarnu pomoć, na pijacu, igralište, u bašču, sakupljanje drva, vožnja automobilom, autobusom, vozilima hitne pomoći, tramvajem, boravak u bolnici, ali i ostanak u kući, mogao je biti koban, jer nije postojalo jedno opće pravilo koje bi od navedenih odredišta moglo biti meta granatiranja ili snajperskog djelovanja s položaja Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske kao i vojnih snaga Savezne republike Jugoslavije, koje su držale grad pod opsadom. Često su na istom mjestu, u isto vrijeme i cijele porodice bile ubijene ili ranjene, a u gradu pod opsadom nijedno mjesto nije bilo sigurno, jer su civili ubijani i u podrumskim prostorijama svojih kuća.

Lokacije na kojima su masovno ubijani civili, broj žrtava, interpretacija, reakcije na zločine, zaslužuju jednu detaljniju historiografsku obradu. Osim toga, nužno je analizirati politički i vojni kontekst u kojem su počinjena masovna ubistva civila.

Kako bismo čitatelja uveli u period koji je prethodio opsadi Sarajeva i masovnim ubistvima civila, te ovu temu stavili u jedan širi kontekst općih zbivanja, smatramo da je neophodno konsultirati izvore i literaturu koja se bavila ovim, iznimno bitnim pitanjima. S tim u vezi, teze o disoluciji SFRJ i agresiji na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu prezentirat ćemo na osnovu Mišljenja Arbitražne komisije, pravosnažnih presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY, IT-94-1-A, Tužilac vs Duška Tadića, 1999), rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a, kao i relevantne literature zasnovane

na primarnim izvorima (Čekić S. 2004), u kojima su agrumentirano pojašnjena ova, dosta kompleksna pitanja. Kako bismo razumjeli, i u skladu s definiranom temom dali jedan opći prikaz navedenih događaja, konsultirat ćemo, pored ostalog, i ekspertske izvještaje rađene za ICTY (IT-98/29/1, Donia R. J. 2006; IT-03-69, Donia R. J. 2008; IT-0039 i 40, Treanor P. 2002; IT-00-39 i 40, Hanson D. 2002. i 2004; IT-01-47, Hadžibegović I. 1998; IT-96-21, Šehić Z. 2004), u kojima su, na osnovu primarne izvorne građe, prezentirane okolnosti pred i u prvim fazama agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, kao i hronološki predstavljena jedna opća sinteza, koja, uz historijski osvrt, pomno prati period s kraja osamdesetih do polovine devedesetih godina XX stoljeća.

Nakon konsultiranja spomenute građe posebnu pažnju posvetit ćemo izvorima i literaturi koji su neposredno vezani za Sarajevo i zločine nad civilima počinjenim u dijelu grada pod opsadom. No, u izobilju radova koji tretiraju vojnu i političku historiju opsade Sarajeva samo rijetki mogu ponijeti epitet naučni. Među takve, iz domena vojne i političke historije, potrebno je ukazati na naučne radove: *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi,* (Smail Čekić – Muhamed Šestanović – Merisa Karović – Zilha Mastalić-Košuta, 2010), *Prvi korpus Armije RBiH* (Mesud Šadinlija, 2008) i *Za Sarajevo za Bosnu svoju...* (Mesud Šadinlija, 2010), zasnovane na izvornoj arhivskoj građi, na koje se oslanjamo kako bismo pratili politički i vojni kontekst opsade Sarajeva. Mnogo je više memoarskih radova napisanih u prvom licu, kojima, u zavisnosti od toga koliko su objektivno uspjeli sagledati i prezentirati određene historijske događaje, kao i u usporedbi s drugim izvorima, dajemo određeni značaj u radu. Naime, po završetku opsade objavljene su knjige i intervjui aktivnih učesnika u političkom životu Republike Bosne i Hercegovine u vrijeme agresije, dnevnici mnogih sudionika svakodnevnog života u Sarajevu, memoari generala i drugih učesnika u odbrani grada, memoari i izvještaji zvaničnika UN-a i komandanata UNPROFOR-a u BiH, a sam način preživljavanja u gradu pod opsadom podstakao je određene istraživače da korištenjem metoda *oral history* sačuvaju od zaborava ovaj fenomen vrijedan svake pažnje. Dvije

presude Haškoga tribunala (ICTY, IT-98-29, Stanislav Galić 2003. i 2006; kao i IT-98-29-1, Dragomir Milošević 2007. i 2009) jedine su koje, u pogledu žrtava, kada je u pitanju dokazivanje individualne krivične odgovornosti navedenih generala, govore o zločinima, ali pri tome se upuštaju u analizu samo nekoliko slučajeva, i to u zavisnosti od zalaganja Tužilaštva ICTY da prikupi i obradi relevantne dokaze. Također, za potrebe ovog istraživanja koristit ćemo i analizirati presude i drugu dostupnu izvornu građu Kantonalnog suda u Sarajevu i Vrhovnog suda FBiH, a koja se odnose na ubistva i druga krivična djela počinjena "iz opsade" nad civilima koji su živjeli u gradu pod opsadom (Presuda Broj K: 19/93 i Kž. 27/94, Adilović A. i dr; K-85/00 i Kž. 208/02, Hodžić O. i Ibišević M; K: I-28/93, Zornić E. i dr; K:189/94, Kubat Z. i dr; K:11/96-V i Kž. 486/00 Omanović S).

Uz nepotpune i nepouzdane, ali do sada jedine abecednim redom objavljene spiskove žrtava (MAG 1998. i *Dani*, april 2008), tačno vrijeme, mjesto i način masovnih ubistava civila nisu bili predmet ozbiljnog naučnog istraživanja, posebno ne iz domena historiografije. Stoga smo se, uz osvrt na vlastita istraživanja objavljena 2010. u sklopu knjige *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi* (Smail Čekić – Muhamed Šestanović – Merisa Karović i Zilha Mastalić-Košuta), u najvećoj mjeri oslanjali na dostupnu primarnu građu: iz zdravstvenih ustanova o smrti ili ranjavanju, pokopnih društava o smrti, MUP-a, UN-a, UNPROFOR-a, SRK VRS/VJ, Armije RBiH, iskaza svjedoka – ranjenih ili predstavnika domaćinstva, ukoliko se radi o ubijenoj osobi, anketa i raznih izvještaja o događajima iz perioda 1992-1995. godine, baza podataka ICTY-a, Suda BiH, Kantonalnog suda u Sarajevu, dokumentacije šest gradskih općina, Instituta za nestale osobe, MKCK.

Sa ciljem da, pored identiteta žrtava, egzaktnih pregleda lokacija masovnih ubistava, interpretiramo i kontekst u kojem su počinjeni ovi zločini, kao i reakcije na njih, najprije ćemo analizirati stenograme sa sjednica Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, samoproglašene Republike Srpske kao i sjednice Vrhovnog saveta odbrane Savezne republike Jugoslavije, kako bismo pratili reakcije na "veće" masakre od

strane političkih rukovodstava ovih državnih i paradržavnih tvorevina. Potom ćemo konsultirati dnevnu periodiku (*Oslobođenje* – Sarajevo, *Dani* – Sarajevo, *Oslobođenje* – Pale, *Glas srpski* – Banja Luka, *Politika* – Beograd, *Independent* – London), kao i dostupnu literaturu u kojoj ćemo potražiti reakcije svjetskih dužnosnika, od kojih je u velikoj mjeri zavisila vojno-politička situacija u Bosni i Hercegovini.

Konačni izvještaj Komisije eksperata Ujedinjenih nacija, osnovane Rezolucijom Vijeća sigurnosti 780 (1992), na čelu sa Cherifom Bassiouniem, posebno dodaci VI, VI.A i VI.B, koji se odnose na opsadu Sarajeva i izvještaj o istrazi masakra na Dobrinji, uz navedene izvore, bit će konsultirani i interpretirani u radu. Svakodnevni izvještaji ove Komisije, iako, u većini slučajeva, sačinjeni na osnovu sekundarnih izvora, također će biti konsultirani i u skladu s datom temom korišteni u radu.

Nakon što, na osnovu relevantnih izvora, utvrdimo tačan broj masovnih ubistava, lokalitete i vrijeme, naš naredni korak bit će analiza dostupnih zapisnika o uviđaju Tužilaštva i Centra službi bezbjednosti MUP-a RBiH, obavljenih na licu mjesta zločina, kao i dostupnih dokumenata UNPROFOR-a koji se također odnose na istrage nakon masakara. Uprkos činjenici da je na grad Sarajevo sa položaja SRK-a ispaljen veliki broj granata, medijske, ali i manipulacije UNPROFOR-a uslijedit će (samo) nakon onih masakara u kojima je, iznenadnim granatiranjem, na istoj lokaciji i u isto vrijeme, ubijen i ranjen veći broj civila (npr. masakri u Ulici Vase Miskina, Markale I i II). Na osnovu dokumentacije MUP-a RBiH, UNPROFOR-a, ICTY-a, o utvrđivanju položaja s kojih su ispaljene granate na navedenim lokacijama, u radu će se dokazivati ili opovrgavati hipoteze koje se odnose na ove manipulacije. Naprimjer, da li je način da se izbjegne odobrenje vojne intervencije od strane Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija bio glavnim razlogom zbog kojeg su izvještaji o istragama provedenim od strane UNPROFOR-a bili neodređeni i nedorečeni po pitanju položaja s kojih su ispaljene granate, kao i da li je svjesno ostavljano otvoreno pitanje odgovornosti "obje strane" za zločin? Da li su interpretacije određenih

medija (paljanskih, banjalučkih, beogradskih), a od zapadnoevropskih, posebno britanskih, doprinijele još većem manipuliranju ovim zločinima!?

Posebnu pažnju u radu zaokupile su one lokacije na kojima je ubijeno preko 10 civila. Nedosljednost po pitanju prezentacije ostalih lokacija masovnih ubistava u radu diktirala je nedostupnost odnosno dostupnost izvorne građe i relevantne dokumentacije. Imajući u vidu osjetljivost same građe, nedovršenost sudskih procesa na nacionalnim i međunarodnim sudovima, na veliku štetu ovoga rada, uprkos uloženom ogromnom istraživačkom trudu, nije nam bila dostupna kompletna dokumentacija MUP-a. Posljedica nedostupnosti navedene građe bila je da, iako je sa položaja SRK-a na grad svakodnevno ispaljivan veliki broj granata, uključujući svakako i one koje su prouzrokovale veliki broj žrtava, pitanje pravca ispaljenja granata prezentirano je samo u onim slučajevima gdje smo imali zapisnike o uviđaju i ostalu popratnu dokumentaciju MUP-a relevantnu po ovom pitanju. Poštujući kompetenciju balističke struke i smatrajući kako jedino ona može odgovoriti na navedena vrlo bitna pitanja, izjave članova porodica žrtava, kao i neposrednih svjedoka zločina, u ovom pogledu nismo uzimali kao relevantne.

Iako su i u okupiranim dijelovima grada počinjeni brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, prostorna odrednica ovoga istraživanja, uslijed obimnosti materije, specifičnosti, načina i metoda ratovanja, ograničava nas na dio grada koji su oružane formacije SFRJ/SRJ i Republike Srpske u periodu od 6. aprila 1992. do 14. decembra 1995. godine držale pod opsadom, tj. na dijelove općina Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, i manje dijelove općina Vogošća (MZ Hotonj i Kobilja Glava) i Ilidža (MZ Otes – do decembra 1992. i MZ Stupsko Brdo).

Granatiranje i snajpersko djelovanje s položaja SRK-a, tj. od strane jedinica koje su grad držale pod opsadom, kao i zločini "iz opsade", tj. teritorije koja je bila pod kontrolom Armije RBiH, počinjeni nad civilima u opsadi predmet su ovoga istraživanja. Odgovornost i procesuiranje

počinitelja, kao i da li su navedeni zločini bili dio smišljenog plana državnih struktura vlasti ili su oni počinjeni kao izraz samovolje određenog broja komandanata ili pojedinaca pitanja su na koja ćemo pokušati dati odgovore u radu.

Kako predmetna odrednica ovoga istraživanja podrazumijeva masovna ubistva civila, a da se u statutu ICTY-a, kao i u udžbenicima međunarodnog humanitarnog prava koje smo konsultirali za potrebe ovoga istraživanja ne navodi koji broj žrtava podrazumijeva "masovna ubistva", analogno definiciji masovnih grobnica (Krivični zakon BiH, član 1. (38); Sl. glasnik BiH br. 3/03), ubistvo dva ili više civila u isto vrijeme i na istom mjestu definiramo kao masovna ubistva. Sudeći prema pravnoj klasifikaciji zločina za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja, masovno ubistvo može biti radnja izvršenja sva tri krivična djela, u zavisnosti od toga da li je ono počinjeno s namjerom da se uništi u cjelini ili u dijelu određena etnička, vjerska i nacionalna grupa koja je kao takva predmet napada (UN Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine); ili ukoliko se ubistvo počini u oružanom sukobu koje je usmjereno protiv civilnog stanovništva (Statut ICTY, član 5); ili pak ukoliko se ubistvo počini u općem kontekstu kršenja zakona i običaja ratovanja protiv civila (Statut ICTY, član 3).

Kriterij koji podrazumijeva razlikovanje civila od boraca jeste dosta kompleksno pitanje. Uz Dopunski protokol I Ženevskih konvencija (član 51 i 52), koji daje definiciju civila i civilnog stanovništva, postoji i niz drugih tumačenja o ovom pitanju, počev od Komisije eksperata UN-a koja čak razlikuje improviziranu samoodbranu od stvarne vojne odbrane, kao načina razlikovanja civila i boraca, preko određenih primjera sudske prakse ICTY-a da je presudna "aktivnost žrtava u trenutku kada su one ubijene", tj. da je "napad protivpravan ako su žrtve civili koji ne učestvuju aktivno u neprijateljstvima", pa do klasifikacije na borce i neborce, te do tumačenja da su svi pripadnici oružanih snaga borci. Ne ulazeći suviše u ove, prilično kontroverzne rasprave naučnika, stručnjaka iz međunarodnog humanitarnog prava, u radu

ćemo obuhvatiti i neznatan broj pripadnika oružanih snaga koji su u vrijeme izvršenja zločina bili na dopustu i obavljali svakodnevne civilne aktivnosti (npr. nalazili se u redu za vodu, hljeb, humanitarnu pomoć, ispred porodičnih kuća, stanova, na ulicama, nogometnim igralištima, u gradskom prevozu i dr.), a čije prisustvo "ne lišava stanovništvo njegovog civilnog karaktera".

Od ukupno 10 poglavlja, metodološki prikaz, kratko predstavljanje Bosne i Hercegovine u kontekstu disolucije SFRJ, nasilne podjele Sarajeva i stavljanje grada pod opsadu činit će prva dva poglavlja u radu. Glavni fokus rada bit će stavljen u naredna četiri poglavlja (3-6), koji će poslužit da, uz historijsku rekonstrukciju, hronološku prezentaciju lokacija masovnih zločina, interpretiramo kontekst, i reakcije na masovna ubistva civila. Ukupan broj žrtava i odgovornost za zločine u dijelu grada pod opsadom smješten je u 7. poglavlje i poslužit će kao svojevrstan zaključak glavnog dijela rada. Nakon zaključka, popisa izvora i literature, uslijedit će prilozi, u kojima će biti predstavljen hronološki pregled lokacija masovnih ubistava civila, uz tabelarni pregled broja i identitet žrtava.

2. AGRESIJA NA RBiH I OPSADA SARAJEVA

2.1. Bosna i Hercegovina u kontekstu disolucije SFRJ

...to bi bio rat do istrebljenja njihovog. (...) Ne bi im Srbi nikad oprostili, to bi bilo, to bi ih uništilo potpuno.

Prije svega, niko od njihovog rukovodstva ne bi ost'o živ, za tri, četiri sata bi bili pobijeni svi. Ne bi imali šanse da opstanu uopšte.[1]

Radovan Karadžić, 15. oktobar 1991.

Uz ekonomsku krizu i sve veću zavisnost Jugoslavije od MMF-a, nestanak s historijske scene snažne političke ličnosti kao što je bio Josip Broz, međunarodne faktore u vidu završetka hladnoratovske podjele svijeta,[2] pojava i uspon nacionalizma bio je presudan faktor eskalacije jugoslavenske krize,[3] koja će, u konačnici, dovesti do raspada države. Nezadovoljstvo srbijanskih političara Ustavom iz 1974. godine - koji je proklamovalo Jugoslaviju kakva je jedina bila moguća, s velikim stupnjem autonomije za republike i pokrajine,[4] bilo je iskazano još za Brozova života u *Plavoj knjizi*[5] - koje je, pod izlikom povratka

[1] *Bosna i Hercegovina - jezgro velikosrpskog projekta*, ur. Sonja Biserko, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, str. 266.

[2] Ovo su neki od argumenata kojima Dejan Jović objašnjava razloge za "odumiranje države", smatrajući kako su oni djelimčno, a nikako presudno, utjecali na ovaj proces. U navedenom pristupu, autor u potpunosti odbacuje često spominjani, posebno u novinskim analizama i javnom mnijenju na Zapadu, faktor "drevnih etničkih mržnji" Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije*, Prometej, Zagreb, 2003, str. 25–87.

[3] U navedenoj knjizi Jović smatra kako je odlučujući faktor u "odumiranju države" slabost i pad socijalizma, koji će biti glavnim razlogom za pojavu i uspon nacionalizma, kao alternative socijalizmu. D. Jović, nav. dj., str. 44-58.

[4] Početkom 1960-ih godina Tito je pokrenuo proces decentralizacije države, s ciljem suprotstavljanja jačanju dva centra (Beograd i Zagreb) i u tom smislu on jača političke periferije (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija). Husnija Kamberović, *Neke napomene o prethistoriji rata u Bosni i Hercegovini o građenju sjećanja na rat*, u: "Elaboracija sjećanja na rat kao razloga za budućnost Bosne i Hercegovine: zbornik radova sa okruglog stola održanog 26. aprila 2007. godine u Sarajevu", Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2008, str. 70.

[5] D. Jović, nav. dj., str. 256–265; Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i*

Jugoslavije ka federalističkom uređenju, vodilo u pravcu povratka na strogo unitaristički, centralistički uređenu državu, što je zapravo značio prikriveni velikosrpski nacionalizam. Ova, sve snažnija insistiranja na rušenju Ustava svoj pravi zaplet su dobila nakon što je u beogradskim *Večernjim novostima,* 24. septembra 1986. godine, objavljen nedovršeni tekst Memoranduma SANU,[6] koji je naišao na kritike komunista širom Jugoslavije, a napadali su ga i članovi Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, svi osim predsjednika Predsjedništva ove partije – Slobodana Miloševića.[7] Do prije nekoliko godina gotovo anonimna politička ličnost, Milošević svoju političku karijeru gradi uz neizostavnu podršku svoga mentora i kuma Ivana Stambolića,[8] mnogih profesora Beogradskog univerziteta,[9] medija,[10] kosovskih Srba,[11] a pobjeda na Osmoj sjednici CKSK Srbije, poslužila mu je kako bi se prikazao kao obnovitelj elemenata titovsko-rankovićevskog diskursa, uz odbacivanje kardeljističkih elemenata, predstavljajući se kao dosljedni Brozov nasljednik.[12] Stvarajući osjećaj paranoje, konstantnim insistiranjem na

Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2004, str. 176.

[6] "Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti" (nacrt), jesen 1986, ćirilični tekst, posebno vidi: str. 37-74, www.sobodanpraljak.com.

[7] Laura Silber – Alan Little, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996, str. 18-20; D. Jović, nav. dj., str. 362-370.

[8] Milošević je Stambolića beskrupulozno uklonio i porazio na Osmoj sjednici CK SK Srbije. Borisav Jović, *Od Gazimestana do Haga: Vreme Slobodana Miloševića*, Metaphysica, Beograd, 2009, str. 43-51.

[9] D. Jović, nav. dj., str. 377-378.

[10] Milošević je uživao podršku Dušana Mitevića, zamjenika, a kasnije i direktora RTV Beograd, na kojoj su se često prenosile bitne političke sjednice ili skupovi koji su Miloševića, u srpskom narodu, promovirale u najboljem svjetlu. Vidi: L. Silber - A. Little, nav. dj., str. 26, 55. i 69.

[11] *Niko vas ne sme da bije,* Kosovo (24. septembar 1987. godine) - možda i najbitnija rečenica u Miloševićevoj karijeri, bez sumnje mu je osigurala podršku Srba sa Kosova. L. Silber - A. Little, nav. dj., str. 24–25; D. Jović, nav. dj., str. 381-385.

[12] D. Jović, nav. dj., str. 401; Kako je Milošević gradio kult svoje ličnosti, vidi u: B. Jović, *Od Gazimestana...,* str. 29-30. Osiguravši bezrezervnu podršku srpskog naroda, mitinškim pohodima i antibirokratskom revolucijom, Milošević je rušio vojvođanske, kosovske i crnogorske režime, u kojima je postavio marionetske strukture vlasti. Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: Svjedočenja*, OKO, Sarajevo, 1999, str. 189-233.

ugroženosti srpskog naroda u Jugoslaviji,[13] Milošević je odredio Kosovo Polje - Gazimestan kao idealno mjesto za nagovještaj i oružanih bitaka, u cilju odbrane srpskog jedinstva.[14]

Miloševićevo insistiranje na reorganizaciji SFRJ s otvorenim velikosrpskim težnjama, po principu "svi Srbi u jednoj državi",[15] s pravom je podstaklo na separatističke pokrete republika koje nisu željele živjeti u takvoj Jugoslaviji.[16] Demonstrativno napuštanje 14. Kongresa SKJ najprije slovenačke, a potom i hrvatske delegacije, kao način suprotstavljanja ovakvoj Miloševićevoj politici, ujedno je označio i kraj ove partijske organizacije koja je držala monopol u jugoslavenskoj federaciji tokom cijelog perioda njenog postojanja. Iste godine, 1990, u svim republikama SFRJ organizirani su slobodni parlamentarni izbori, na kojima su pobjedu odnijele stranke koje su se zalagale za demokratiju i suverenu nacionalnu državu.[17]

---

[13] Norman Cigar, *Genocid u Bosni. Politika "etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, str. 43-45; Donia J. Robert, 30. juli 2002. "Kreiranje Republike srpske 1990–1992. Poreklo i opšti kontekst", Ekspertski izvještaj ICTY; u: S. Biserko (ur.), *BiH jezgro...*, str. 157-159, 195.

[14] L. Silber – A. Little, nav. dj., str. 62; Na srpskim nacionalističkim mitinzima često su se mogli čuti slogani: "Ja sam drugi ko je prvi da pijemo turske (muslimanske) krvi", "hoćemo oružje", itd. Vidi: N. Cigar, nav. dj., str. 45.

[15] Turnejom mošti kneza Lazara po srpskim pravoslavnim manastirima u Srbiji, BiH, Hrvatskoj i Kosovu, postavljene su granice „velike Srbije", po principu "srpska je zemlja gdje su srpske kosti..." (Donia J. R, *Kreiranje Republike Srpske...* u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 158).

[16] O težnji za dominacijom Srbije u Jugoslaviji ili težnji da se velikosrpski interesi ostvaruju separatizmom, koji je, kao takav, hranio druge separatizme, vidi: R. Dizdarević, *Od smrti Tita...,* str. 292. Jedan od načina ostvarivanja ovoga plana bio je pokušaj potpunijeg pretvaranja Saveza komunista Jugoslavije u velikosrpsku vladajuću partiju koja je u jednopartijskom sistemu demokratskim centralizmom i diktaturom osigurala potpuno pretvaranje bivše Jugoslavije u veliku Srbiju. Vidi: Zdravko Tomac, *Iza zatvorenih vrata. Tako se stvarala hrvatska država*, Organizator, Zagreb, 1992, str. 48.

[17] ICTY, IT-01-47: Hadzihasanovic [et al], DH 344, ekspertski izvještaj od 2004, Zijad Šehić, Poglavlje: "Bosna i Hercegvina 1990–1992", 26 i 30; U Bosni i Herecegovini izbori su održani 18. novembra 1990. godine, a od ukupno 240 zastupničkih mjesta u Skupštini SRBiH, 202 su dobile nacionalne stranke. Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini,90: analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo, 1996, str. 108.

Istovremeno, u JNA se, pod plaštom očuvanja Jugoslavije, nakon Brozove smrti načinilo niz reformi u pravcu centralizacije OS SFRJ, što je podrazumijevalo potčinjavanje i razoružanje, a po mogućnosti i ukidanje Teritorijalne odbrane republika, koje su bile prijetnja formiranju potencijalnih republičkih vojski.[18] Umjesto dotadašnjih sedam armijskih oblasti, 1988/1989. godine, u okviru reformi u JNA, uspostavljaju se 4 vojišta, a "teritorijalna podjela novih vojišta potpuno je zanemarivala granice republika i pokrajina i odgovarala projektovanjem granica Velike Srbije", te je ova, koncepcijski krajnje unitaristička reorganizacija, izazvala velika nezadovoljstva u republikama.[19] Dakle, JNA je u drugoj polovini 1980-ih postala dominantno srpska vojska,[20] a početkom 1990-ih s jasnim ciljem odbrane velikosrpstva.[21] Jačanje hrvatskih i slovenskih policijskih snaga bio je izgovor za pokušaj državnog udara,[22] a odlučno NE u "neprolaženju" ove ideje imao je

[18] Više o reformama u JNA: Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica, 2000, str. 59-72.

[19] S. Čekić, *Agresija*..., str. 38-57; S. Biserko, „Od Jugoslovenske narodne armije do srpske vojske", u: *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999*, zbornik saopštenja i diskusija sa okruglog stola, Beograd, 7-9. novembra 2001, Beograd, 2002, str. 221.

[20] S. Čekić, *Agresija...,* str. 148; Ilija T. Radaković, *Besmislena YU ratovanja 1990–1995*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945), Beograd, 2003, str. 57–59.

[21] Savezni sekretar za narodnu odbranu SFRJ, general Veljko Kadijević, u svojim memoarima u nekoliko navrata govori o zadacima JNA - "zaštita i odbrana srpskog naroda van Srbije i prikupljanja JNA u granice buduće Jugoslavije", a nakon zločina i okupacije dijela teritorije Republike Hrvatske, konstatira kako je JNA "potpuno ostvarila ciljeve ove faze sukoba – zaštitila srpski narod u Hrvatskoj, omogućila mu i pomogla da se vojnički, pa i politički pripremi za događaje koji će slediti". Vidi: Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*, Politika, Beograd, 1993, str. 114. i 128.

[22] Praćenje ovakvih aktivnosti od strane obavještajne službe JNA i otvaranje ovog pitanja kroz aferu Špegelj, bio je povod da se na "sjednici Vrhovne komande od 12. do 15. marta 1991. godine iznudi donošenje odluke u saveznom predsjedništvu o uvođenju "Vanrednog stanja u SFRJ" i podizanju "borbene gotovosti Oružanih snaga" kako bi JNA imala "odriješene ruke da sredi stanje u zemlji". Vidi: Svetozar Oro, „O ulozi vladarskih težnji u Yu-ratovima 1991–2001. godine", u: *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999*, ur: Svetozar Oro, Beograd, 2002, str. 81; Martin Špegelj, „Prva faza rata 1990 –1992. Pripreme JNA za agresiju i hrvatski obrambeni planovi", u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Dušan Bilandžić [et al], uredili Branka Magaš i Ivo Žanić, Naklada Jesenski i Turk-Dani, Zagreb-Sarajevo, 1999, str. 50–

presudan glas bosanskog predstavnika u Predsjedništvu SFRJ, Bogića Bogičevića, čime je "onemogućio Generalštab, JNA i Miloševića da dobiju legalnu osnovu za vojni udar na prostorima bivše SFRJ".[23] Neuspjeh srpskog političkog rukovodstva i nespremnost JNA da na sebe preuzme odgovornost za planirani vojni udar i nasilno obaranje vlada i republika Hrvatske i Slovenije, naveo je Miloševića i Tuđmana da u međusobnom dogovoru "pokušaju riješiti novonastali problem".[24] Na tajnom sastanku u Karađorđevu, Milošević i Tuđman su, po uzoru na političke lidere s kraja prve Jugoslavije, Cvetkovića i Mačeka, razgovarali o podjeli Bosne i Hercegovine između velikosrpskih i velikohrvatskih apetita.[25] U sasvim suprotnom pravcu, išle su težnje Izetbegovića i Gligorova sa ciljem očuvanja Jugoslavije na principu tzv. "asimetrične federacije", čime bi "pomirili srpsku želju za jedinstvenom državom i hrvatske i slovenske težnje za suverenitetom".[26] No, ova ideja nije naišla na razumijevanje glavnih aktera raspleta jugoslavenske krize, jer su Slovenija i Hrvatska, natjerane velikosrpskom politikom,[27] već

56; Veljko Kadijević, *Protivudar: Moje viđenje raspada Jugoslavije*, Filip Višnjić, Beograd, 2010, str. 163–166.

[23] Bogić Bogičević, „Rat je bio planiran", u: Fadil Ademović, *JNA beznađe zla*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1997, str. 29–43.

[24] S. Čekić, *Agresija...,* str. 320.

[25] O ovom kao i kasnijim sporazumima o podjeli Bosne u Tikvešu, Gracu i Njivicama vidi: Miloš Minić, *Dogovori u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine*, Rabic, Sarajevo, 1998, str. 21–104; Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza: Memoarski zapisi, 1945–2005*, Prometej, Zagreb, 2006, str. 372–374; Stjepan Mesić, *Ja sam dogovorio sastanak u Karađorđevu*, Autor intervjua: Omer Karabeg, *Svjedoci raspada*, Radio Slobodna Evropa, februar 2008; Ovakva nastojanja Tuđmana i Miloševića naišla su na upozorenje ministra vanjskih poslova SAD-a, Jamesa Bakera, koji je, tokom svoje jednodnevne posjete SFRJ, 21. juna 1991. godine, istakao kako se BiH nalazi u teškom položaju, te da se "Sjedinjene Države oštro protive bilo kakvoj zavjeri o komadanju te etnički najviše izmiješane jugoslavenske republike". Vidi: Warren Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe: Jugoslavija i njezini rušitelji*, Globus international: Znanje, Zagreb, 1996, str. 165.

[26] Alija Izetbegović i Kiro Gligorov, predsjednici Bosne i Hercegovine i Makedonije, 3. juna 1991. godine objavili su zajednički prijedlog pod nazivom "Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici". L. Silber – A. Little, nav. dj., Gligorov Kiro, *Podjela živog mesa*, Autor intervjua: Omer Karabeg, *Svjedoci raspada*, Radio Slobodna Evropa, februar 2008.

[27] Posljednji u nizu primjera ovakve politike ogledao se u opstrukciji izbora Stjepana

dobro odmakle u pravcu izgradnje vlastite nezavisnosti.[28] Proglašenje nezavisnosti ovih dviju republika 25. juna 1991. godine bio je povod za "desetodnevni rat" u Sloveniji,[29] a nakon Brionske deklaracije Hrvatska je trebala "prepoznati da je sledeća na redu".[30] Naporedo sa zločinima JNA u Hrvatskoj, opsadom Zadra,[31] Dubrovnika,[32] držanjem pod opsadom Vukovara, a naposlijetku okupacijom i masovnim zločinima u ovom gradu,[33] u Bosni i Hercegovini se, pored povremenih oružanih napada,[34] odvijala i prava politička borba oko njenog izlaska ili ostanka

Mesića za predsjednika Predsjedništva SRFJ, koji je tu funkciju još 15. maja 1991. godine trebao preuzeti od Borisava Jovića, a izabran je tek krajem juna 1991. godine (Vidi: Stjepan Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija: politički memoari*, Mislavpress, Zagreb, 1994, 2. nadopunjeno izdanje, str. 1–82; Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ: Dnevne zabeleške iz perioda 15. V 1989 – 8. VII 1992*, Politika, Beograd, 1995, str. 325–348).

[28] Još u julu 1990. godine, Skupština Slovenije je napravila ključni korak ka nezavisnosti usvojivši rezoluciju kojom je proglašen suverenitet Slovenije (Donia J. R. 2002, u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 159).

[29] Mustafa Imamović, *Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2006, str. 189.

[30] Anton Tus, „Rat u Sloveniji i Hrvatskoj do Sarajevskog primirja", u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, (Dušan Bilandžić [et al], ur. Branka Magaš i Ivo Žanić, Naklada Jesenski i Turk; Dani, Zagreb-Sarajevo, 1999, str. 72).

[31] O načinu opsade Zadra od strane JNA vidi: ICTY, 00847711, Zapisnik sa 16. sjednice "Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja 1992. godine u Banja Luci", govor Ratka Mladića, str. 30–32.

[32] ICTY, IT-01-42, Pred Pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Pavla Strugara, Presuda, 2005, par. 43–49.

[33] ICTY, IT-95-13/1-T, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Mileta Mrkšića, Miroslava Radića i Veselina Šljivančanina, Presuda, 2007, par. 63–253.

[34] Početkom oktobra 1991. godine JNA je napala Ravno i nekoliko okolnih sela na području općine Trebinje, odakle su protjerali oko hiljadu i ubili više civila hrvatske nacionalnosti. Dalje, na prolazu kroz Tuzlu, rezervisti iz Srbije su 13. oktobra 1991. godine, puščanom paljbom iz pješadijskog naoružanja oštetili dva autobusa i munaru Jalske džamije, što je izazvalo strah i ogorčenje kod stanovnika Tuzle (S. Čekić, *Agresija...,* str. 783–784). Narednog mjeseca rezervisti JNA iz Užičkog korpusa su, prolazeći kroz Sarajevo, pucali u zrak, vozeći se kroz grad od zapada prema istoku, da bi se zatim okrenuli istim pravcem i otišli, ne prekidajući paljbu. Vidi: ICTY, IT-98/29/1, Tužilac protiv Dragomira Miloševića, Ekspertski izvještaj: Donia R. J., decembar 2006, "Od izbora do mrtve tačke. Geneza opsade Sarajeva, 1990–1994." 10 (Dalje: ICTY, IT-98/29/1, Donia J. R, *Od izbora do mrtve tačke...*).

u krnjoj Jugoslaviji.[35] U tom kontekstu, kao glavno skupštinsko pitanje, 14/15. oktobra 1991. godine nametnulo se izglasavanje Platforme o položaju Bosne i Hercegovine u rješavanju jugoslavenske krize, na što su poslanici SDS-a i nekoliko poslanika SRSJ (Savez reformskih snaga Jugoslavije) u Skupštini Republike Bosne i Hercegovine vrlo burno reagirali. Uslijedile su prethodno dobro osmišljene i isplanirane akcije političara SDS-a, koji su, već nekoliko mjeseci, imali za cilj raskid s legitimnom Skupštinom RBiH.[36] Karadžić je, upravo na ovom zasjedanju "zamolio" svoje skupštinske kolege da ozbiljno shvate "tumačenje političke volje srpskog naroda", u protivnom će "odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak".[37] Narednog dana delegati iz SDA i HDZ-a nastavili su sjednicu Skupštine i u odsutnosti poslanika SDS-a usvojili deklaraciju

[35] Za SDA, jednu od pobjedničkih stranaka na izborima 1990. godine ostanak Hrvatske u Jugoslaviji bio je minimalan uslov pod kojim bi i BiH pristala na takvo rješenje. No, Muslimansko-bošnjačka organizacija (MBO) je išla u pravcu srpsko-bošnjačkog sporazumijevanja, koji međutim nikada nije sklopljen, mada je tokom augusta 1991. godine, u organizaciji SDS i MBO, održano nekoliko manifestacija pod naslovom *Bratstvo – mir – sporazum* (Vidi više: Husnija Kamberović, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, str. 268–272).

[36] Treanor J. Patrick, *Lideri Srpske demokratske stranke. Rukovodstvo bosanskih Srba 1990-1992*, (Ekspertski izvještaj za predmet br. IT-00-39 i 40 – Krajišnik i Plavšić), 2002, u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 302.

[37] ICTY, 02963907, Nastavak 8. sjednice vijeća Skupštine SRBiH, 14. oktobar 1991, Radovan Karadžić, str. 89/2 AG. Četiri dana prije ove "zamolbe", Karadžić je tokom telefonskog razgovora sa pjesnikom Gojkom Đogom u nekoliko navrata ponovio kako će Muslimani nestati, da će "biti krvi do koljena", jer "oko Sarajeva ima 20.000 naoružanih Srba", te da će ovaj grad biti "karakazan u kojem će izginuti 300.000 Muslimana", uz napomenu kako "on (op.a. Alija Izetbegović) može da ima vlast u pola Sarajeva, Zenici i u pola Tuzle, i nema, gotovo je, Gračanica i ove sitne..." (ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između Radovana Karadžića i Gojka Đoge, 10. oktobar 1991). Dan nakon skupštinskog zasjedanja, 15. oktobra 1991. godine, Karadžić je slične nagovještaje o uništenju bosanskih Muslimana, ukoliko budu insistirali na nezavisnosti, ponovio i u telefonskom razgovoru sa svojim bratom Lukom te Miodragom Davidovićem. "...to bi bio rat do istrebljenja njihovog. (...) Ne bi im Srbi nikad oprostili, to bi bilo, to bi ih uništilo potpuno. Prije svega, niko od njihovog rukovodstva ne bi ost'o živ, za tri, četiri sata bi bili pobijeni svi. Ne bi imali šanse da opstanu uopšte." (Vidi napomenu br. 1).

o suverenitetu i platformu Predsjedništva BiH.[38] Suprotno nastojanjima Konferencije Evropske zajednice o Jugoslaviji i Badinterove arbitražne komisije u iznalaženju najboljeg rješenja za države koje nastaju kao posljedica disolucije SFRJ,[39] članovi SDS-a, uz neizmjernu podršku Slobodana Miloševića i JNA, formiraju paradržavne organe vlasti,[40] što je predstavljalo konstantno kršenje ustavno-pravnog uređenja SRBiH.[41]

U međuvremenu, Evropska zajednica je 15. januara, uz priznanje Slovenije i Hrvatske, odlučila da uslov za priznanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne i suverene države bude raspisivanje referenduma, pod međunarodnom kontrolom, kao institucionalnog oblika odlučivanja građana, predviđenog Ustavom SRBiH.[42] Deset dana nakon objave ovog uslova Evropske zajednice, Skupština SRBiH je raspisala referendum za 29. februar i 1. mart 1992. godine.[43] Uprkos incidentima

[38] ICTY, IT-98/29/1, Donia J. R, *Od izbora do mrtve tačke...,* str. 6.

[39] Arbitražna komisija je u Mišljenju br. 1 od 29. novembra 1991. godine konstatirala da je SFRJ u procesu raspada – disolucije. Također, više o sukcesiji, kao pravnoj posljedici disolucije SFRJ, a ne secesije (otcjepljenja) jugoslavenskih republika, posebno pogledati Mišljenja Arbitražne komisije br. 8, 9, 10 i 11, a pravno tumačenje istih u: Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, str. 35; Vesna Kazazić, *Promjena suvereniteta i sukcesija kao institut međunarodnog javnog prava*, Ljudska prava. Časopis za sve pravno-političke probleme, godina 7, br. 1–2, Institut za ljudska prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006, str. 17–27.

[40] Nakon burnih skupštinskih događaja, političari SDS-a proglašavaju vanredno stanje, osnivaju odvojenu "srpsku skupštinu", te postavljaju za cilj ujedinjenje, također na ilegalan način novoformiranih Srpskih autonomnih oblasti. Naredni korak ustavno pravne destrukcije BiH bio je "plebiscit srpskog naroda", održan 8. i 9. novembra 1991. godine, dok je 9. januara 1992. godine, proglašavanjem "Srpske republike Bosne i Hercegovine", proces institucionalnog "zaokruživanja saoizacije BiH" ušao u svoju poodmaklu fazu (vidi više: P. Treanor, *Lideri Srpske demokratske stranke...,* u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 301–312; K. Begić, nav. dj., str. 55–69). U nastavku rada: Republika Srpska. Dana 12. augusta 1992. godine usvojena je **Deklaracija o državnom i političkom uređenju**, prema kojoj je Srpska republika Bosne i Hercegovine preimenovana u Republiku Srpsku. (Rajko Kuzmanović, *Ustavno pravo* –3, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet, Banja Luka, 2002, str. 333).

[41] K. Begić, nav. dj., str. 61–62.

[42] Isto, 43.

[43] Isto, 72.

i bojkotima koji su zabilježeni na same dane održavanja referenduma,[44] on je uspješno održan, a pet dana nakon zatvaranja biračkih mjesta, javnosti su objavljeni rezultati glasanja, prema kojima se 99,44 % građana izjasnilo za suverenu i nezavisnu BiH, od 64,3% građana koji su glasali.[45]

Nakon objave rezultata referenduma i međunarodnog priznanja RBiH,[46] oružani sukob poprima razmjere međunarodnoga karaktera,[47] a

[44] Na jedno glasačko mjesto kod Konjica podmetnuta je bomba, u Drvaru su uhapšeni članovi izborne komisije, u Bosanskom Brodu je vježba TO onemogućila pristup birača na dva glasačka mjesta, dok su radnicima Remontnog zavoda Hadžići dijeljeni leci sa porukom da se ne odazovu referendumu. Također, zanimljivo je uporediti rezultate glasanja sa dvije mjesne zajednice na području sarajevske općine Centar: Mrkovići i Trg oslobođenja. Naime, na području prve je zabilježeno prazno glasačko mjesto, a na području druge mjesne zajednice, prema procjenama, odazvalo se 60 odsto pripadnika srpske nacionalnosti. Vidi: K. Begić, nav. dj., str. 77-78; "Prvi dan referenduma u BiH. Odziv veoma dobar", *Oslobođenje*, 1. mart 1992, str. 1, 3.

[45] Nedžad Duvnjak, „Disolucija (raspadanje) SFRJ i stvaranje samostalnih država na njenom tlu (Prilog razvoju ustavnosti BiH)", u: *Ljudska prava* – Časopis za sve pravno-političke probleme, godina 8, 1-4/2007, Institut za ljudska prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 129.

[46] Republika Bosna i Hercegovina je 6. aprila 1992. godine stekla međunarodno priznanje od svih 12 država članica Evropske zajednice, a narednog dana i od SAD-a (Vidi više: Zenaid Đelmo, „Pravna priroda međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine", u: *Ljudska prava,* Revija za ljudska prava, Godina 4, br. 1–2, Institut za ljudska prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2003, str. 58).

[47] O agresiji SRJ na međunarodno priznatu državu – Republiku Bosnu i Hercegovinu, vidi više: ICTY, IT-94-1-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac vs. Duška Tadića, Presuda, 15. juli 1999, par. 131, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 162. Također, vidi: ICTY, Tužilaštvo vs. Zlatka Aleksovskog, Tihomira Blaškića, Zejnila Delalića, Zdravka Mucića, Hazima Delića i Esada Landže; Viši regionalni sud Düsseldorf, 13. august 1999, Presuda protiv Nikole Jorgića, Ovjereni prevod stalnog sudskog tumača za bosanski i njemački jezik, Vesna Grđić, str. 55; Predmet Maksima Sokolovića i Novislava Đajića. Vidi: http://www.iccnow.org/documents/AI_Ger.pdf, Germany and Impunity through universal jurisdiction, Amnesty International publications, London, 2008, str. 93, 97 i 98; S. Čekić, *Agresija...;* Macić Bećir, *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001, str. 439-442; Enis Omerović, „Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu", u: *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, br. 3-4, mart – april 2011, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2011, str. 317-319; Enis Omerović, „Utvrđivanje odgovornosti Ujedinjenih nacija kroz prikaz pojedinih aspekata djelovanja u i prema Bosni i Hercegovini u periodu 1992–1995", u: *Korak*, ur. A. Džanić, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2010, str. 133-136; Također,

prethodnim razoružanjem Teritorijalne odbrane SRBiH,[48] nametanjem embarga na uvoz naoružanja,[49] nasuprot vojnoj mašineriji JNA,[50] mogućnost odbrane RBiH svedena je na minimum, te je sintagma *čudo bosanskog otpora* u prvim danima agresije i opsade Sarajeva fenomen vrijedan svake pažnje. No, kao rezultat okupacije velikog procenta bosanskohercegovačke teritorije i opsade gradova jesu brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjeni od strane JNA/VJ/VRS koji su obilježili posljednje desetljeće XX stoljeća.

---

o utvrđivanju pravnog karaktera oružanog sukoba i primjeni *Nikaragva testa*, tj. jako visokih standarda dokazivanja i veoma strogog kriterija efektivne kontrole, vidi: *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, par. 391-401; S. Čekić, „Praksa Međunarodnog suda pravde – Pravna ili politička? – Predmet: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore", u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 90-93.

[48] Hasan Efendić, *Ko je branio Bosnu*, Udruženje građana plemićkog porijekla, Sarajevo, 1998, str. 104–106; O drastičnom smanjenju TO SRBiH, tj. oduzimanju naoružanja i njihovom smještanju u magacine JNA vidi više u: Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986–1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2013.

[49] Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija je 25. septembra 1991. godine usvojilo Rezoluciju br. 713, kojom se sve države obavezuju da uspostave opću i potpunu obustavu i zabranu (embargo) na svaku isporuku oružja i vojne opreme Jugoslaviji, čime je jedino Bosna i Hercegovina bila istinski pogođena. (Security Council, S/RES/713, Resolution 713, 25 Septembar 1991).

[50] "Procjenjujući dalji razvoj događaja smatrali smo da nakon napuštanja Hrvatske, u Bosni i Hercegovini treba imati jake snage JNA. (...) Komande i jedinice JNA su činile kičmu Vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom." (V. Kadijević, *Moje viđenje raspada...,* str. 147). Reogranizacijom JNA krajem 1991. godine formirana je Druga vojna oblast sa sjedištem u Sarajevu, koja je obuhvatala i nekoliko općina u Republici Hrvatskoj, dok je teritorija RBiH, pored ove, bila podijeljena i između 1. i 4. vojne oblasti (Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2005, str. 110-111).

2.2. Nasilna podjela Sarajeva

Turke držimo unutra u okruženju, ha, ha. Malo ćemo ih izgladniti znaš i onda ćemo im sve dati od Vječne vatre do Vratnika. [51]

Momčilo Mandić, 5. maj 1992.

Glavni grad Republike Bosne i Hercegovine bio je od ključnog značaja u velikosrpskim planovima i teritorijalnim težnjama, koje su imale za cilj od multinacionalnog, multietničkog grada[52] napraviti jednonacionalne sredine, tj. podijeliti Sarajevo na "srpski i muslimanski dio".[53]

[51] ICTY, Presretnuti telefonski razgovor između Momčila Mandića i Brane Kvesića, 5. maj 1992.

[52] Područje grada Sarajeva definirano je Statutom iz 1982. godine i obuhvatalo je 10 gradskih opština: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Vogošća, Ilijaš, Hadžići, Trnovo i Pale, u kojima je stanovništvo bilo nacionalno izmiješano sa 49,23 % Muslimana/Bošnjaka, 29,82 % Srba, 6,62 % Hrvata, 10,71 % Jugoslavena i 19 % ostalih. (Čekić Smail – Termiz Dževad, *Žrtve zločina u Sarajevu 1992 – 1996: Naučnoistraživački projekt*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 32).

[53] S tim u vezi, u nekoliko navrata je, na Skupštini "Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini" (ili Srpske republike Bosne i Hercegovine - Republike Srpske), bilo govora o načinu za ostvarenje toga cilja. Na 4. sjednici Skupštine SDS-a, Karadžić je istakao kako "srpski dio Sarajeva ima svoj kontinuitet i ovdje je sjedište Srpske autonomne oblasti Romanija i Birač". (Govor Karadžića, četvrta sjednica, 21. decembar 1991, u: ICTY, IT-03-69, Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića, Izvještaj: Donia J. Robert, *Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991–1996*, 17. mart 2008, par. 37; Dalje: ICTY, IT-03-69, Donia J. R, *Izvodi...*). U okviru Cutillerove misije i raspravljanja o mapama, Karadžić je na vanrednoj konferenciji za štampu izjavio kako bi sarajevska općina Centar trebala biti eksteritorijalna, dok bi se druge općine mogle nacionalno "definisati": Stari Grad – Muslimanima, Novo Sarajevo – Srbima, Ilidža – dio Muslimanima, dio Srbima... (K. Begić, nav. dj., str. 98). No, u velikosrpskim planovima o podjeli Sarajeva, "srpski" dio grada trebao bi obuhvatati mnogo veću teritoriju od ove Karadžićeve službene izjave za medije. Maksimalističke težnje u ovom pogledu su da, u konačnici, cijelo Sarajevo bude srpsko: "Perspektiva Sarajeva je takva da će u budućnosti biti jedinstven grad, ali u potpunosti srpski. Muslimani će morati tražiti svoju prestonicu mimo Sarajeva, negdje drugo. To je prirodni tok. Ovaj grad će u potpunosti pripasti Republici Srpskoj." ("Intervju sa

Po uzoru na regionalizaciju oblasti s većinskim srpskim stanovništvom u Hrvatskoj, i u BiH su, počev od aprila 1991. godine, na ilegalan način, formirane zajednice općina[54] koje su nekoliko mjeseci kasnije prerasle u Srpske autonomne oblasti (SAO).[55] Budući da je na području Sarajeva jedino Pale bila općina s većinskim srpskim stanovništvom[56] te da je SDS osvojila 32 zastupnička mandata u Skupštini,[57] delegati ove stranke su najavili da se namjeravaju otcijepiti od grada Sarajeva.[58]

Na drugom zasjedanju Skupštine srpskog naroda u BiH[59] donesene su

Momčilom Krajišnikom", *Oslobođenje*, Sarajevo – Pale, 21. novembar 1994, str. 4). Ili pak da "muslimanskom" Sarajevu pripadne "uži" dio grada - od Vječne vatre do Vratnika. ("Turke držimo unutra u okruženju, ha, ha. Malo ćemo ih izgladniti znaš i onda ćemo im sve dati od Vječne vatre do Vratnika. Mi hoćemo da pravimo novo fino Sarajevo. Ove stare sinagoge, džamije, to nam se ne sviđa pa moramo izmijeniti arhitekturu i sve. (…) Evo krkamo, ravnamo Predsjedništvo, Skenderiju, Vladu i tako…" ICTY, Presretnuti telefonski razgovor između Momčila Mandića i Brane Kvesića, 5. maj 1992). Na 16. sjednici Skupštine, među "strateškim ciljevima srpskog naroda", zvanično je kao jedan od ciljeva postavljena i "podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje svakog od ova dva dijela efektivne državne vlasti te konstitutivne države". (ICTY, 00847711, "Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine Srpske republike Bosne i Hercegovine...", str. 8, govor Radovana Karadžića).

[54] Nakon što je 25. aprila 1991. godine u Čelincu održana osnivačka skupština Zajednice opština Bosanske krajine (ZOBK), 8. maja 1991. godine osnovana je Zajednica opština Romanija, a 27. maja 1991. godine i "Istočna stara Hercegovina".

[55] Formiranje SAO-a omogućilo je nesmetanu obuku za pripadnike srpskih oružanih formacija na Romaniji (Više o ovoj obuci: S. Čekić, *Agresija...,* str. 830). Na 2. sjednici Skupštine SDS-a bilo je govora o tome kako "Romanijci ratuju, i to krvavo, da krvare i već ginu na Vukovarskom ratištu". (Nepoznati poslanik, 2. sjednica, 21. novembar 1991, u: ICTY, IT-03-69, Donia J. R, *Izvodi...,* par. 208).

[56] Na području općine Pale, od ukupno 16.355 stanovnika, 11.284 su bili Srbi. ("Stanovništvo Bosne i Hercegovine i narodnosni sastav po naseljima", Republika Hrvatska. Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995, str. 39).

[57] Od ukupno 50 odbornika za Skupštinu, SDS je osvojila 32 (S. Arnautović, nav. dj., str. 118).

[58] Ta njihova najava predstavlja početak napora SDS-a da izdvoje Srbima naseljene administrativne jedinice iz gradske jurisdikcije, ali sve pod izgovorom da je sarajevska gradska vlada ekonomski zapostavila Pale (Donia J. Robert, *Sarajevo: Biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, str. 294).

[59] Osnivačka sjednica "Skupštine srpskog naroda u BiH" održana je 24. oktobra u Velikoj sali zgrade Skupštine SRBiH u Sarajevu (P. Treanor, „Lideri Srpske demokratske stranke... *",* u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 251).

odluke o verifikaciji samoproglašenih SAO-a, pri čemu je općina Pale, uz druge istočnobosanske općine,[60] pripala samoproglašenoj Romanijsko-birčanskoj srpskoj autonomnoj oblasti.[61] Međutim, SAO Romanija-Birač u praksi nikada nije postojala,[62] a od decembra 1991. godine i zvanično djeluje kao zasebna regija, pri čemu se Romaniji ostavilo da se, pored Pala, Han- Pijeska i Sokoca, koncentrira i na ostale dijelove Sarajeva.[63] No, kako općine sa "natpolovičnom većinom srpskog stanovništva" ni blizu nisu zadovoljile velikosrpske apetite, Glavni odbor SDS-a izdaje *Uputstva o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u vanrednim okolnostima*,[64] u kojima iznalazi rješenje i za općine gdje je srpsko stanovništvo činilo manjinu. U skladu s instrukcijama datim u tekstu *Uputstva*, SDS je trebala podijeliti postojeću općinu i stvoriti nove, isključivo srpske institucije u naseljima sa srpskom većinom.[65] Pet dana nakon izdavanja *Uputstava*, 24. decembra 1991. godine, na sastanku rukovodilaca SDS-a iz sarajevskih općina formiran je krizni štab i izabrane su osobe koje bi bile odgovorne za izvršenje zadatih dužnosti.[66] Istog dana, Skupština općine Ilijaš izglasala je povlačenje iz

[60] Vlasenica, Olovo, Šekovići, Han-Pijesak, Sokolac, Pale i dio općine Rogatica.

[61] "Odluke i zaključci drugog zasjedanja Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini", *Javnost*, 7. decembra 1991.

[62] P. Treanor, „Lideri Srpske demokratske stranke..." u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 291.

[63] Više o regionalizaciji također vidi: AIIZ, inv. br. 1152-3, Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti, Sarajevo, januar 1992. godine, str. 41-50.

[64] Općinski odbori SDS-a bili su zaduženi za osnivanje dvije institucije: "krizni štab srpskog naroda" i "skupštinu srpskog naroda" – tj. srpsku opštinu (AIIZ, inv. br. 3-1172, SDS BiH, Glavni odbor, Strogo povjerljivo, Primjerak broj 100, "Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u BiH u vanrednim okolnostima", Sarajevo, 19. decembar 1991). Gradski odbor SDS-a Sarajeva formira Krizni štab kojem dodjeljuje pojedinačne dužnosti u skladu s *Uputstvom* prema Varijanti B." (Hanson Dorothea. 2002. i 2004. *Krizni štabovi bosanskih Srba*, Istraživački izvještaj pripremljen za predmet Krajišnik i Plavšić – IT-00-39 i 40, u: S. Biserko (ur.), *BiH – jezgro...,* str. 414).

[65] Takav tip opštine je u *Uputstvu* nazvan "Varijanta B", dok su opštine sa većinskim srpskim stanovništvom nazvane "Varijanta A". Ovakvim pristupom je, izuzev zapadne Hercegovine, cijela BiH bila "saoizirana". (S. Čekić, *Agresija...,* str. 523-533; K. Begić, nav. dj., str. 60).

[66] Donia J. R, *Od izbora do mrtve tačke*..., str. 299.

grada Sarajeva i pridruživanje Srpskoj autonomnoj oblasti Romanija.[67] Početkom 1992. godine članovi SDS-a su osnovali i odvojenu "Srpsku opštinsku skupštinu Ilidža",[68] a na području Staroga Grada, općine s dominantno većinskim brojem Bošnjaka,[69] također je osnovana minijaturna srpska općina i to uglavnom od ljudi koji nisu živjeli na tom području.[70] Uz prethodno definirani cilj da SDS "mora poduprijeti svaku srpsku kuću i angažovati svakog Srbina kako bi se osiguralo da svi Srbi ostanu u jednoj državi",[71] proces izdvajanja mjesnih zajednica iz postojećih općina s natpolovičnom većinom srpskog stanovništva i njihova integracija u SAO Romanija dovršavan je tokom marta 1992. godine,[72] tako da se "grad Sarajevo našao [se] na dobrom putu da postane politički okružen područjima pod kontrolom Srba".[73] Uz političko, grad je postepeno dolazio i u vojno okruženje 4. korpusa JNA, koji je još od septembra 1991. godine okruživao i postepeno zauzimao strateške tačke oko Sarajeva.[74] Posebnu uznemirenost građana Sarajeva izazvalo je ukopavanje JNA na brdima oko grada, izlazak dijela 346. lakog artiljerijskog puka protivvazdušne odbrane na vatrene položaje u rejone Sarajevskog aerodroma i Brusa, postavljanje topova na Trebeviću i

[67] Isto.

[68] AIIZ, inv. br. 3-1180, Srpska skupština opštine Ilidža, broj: 7/92, Ilidža, 3. januar 1992, Prijedlog odluka, Predsjednik Skupštine: Kezunović Radomir.

[69] Na području općine Stari Grad, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, od ukupno 50.744 stanovnika, 39.410 su bili Muslimani-Bošnjaci. Vidi: http://www.fzs.ba/Podaci/nacion%20po%20mjesnim.pdf.

[70] Donia J. R, *Od izbora do mrtve tačke...,* str. 299. Stoga će Bulozi i Hreša, mjesne zajednice sa područja općine Stari Grad, biti pod kontrolom SRK VRS i ući u sastav tzv. Republike Srpske.

[71] Ovo poručuje Jovan Jovanović, član Glavnog odbora SDS-a iz Rajlovca, lokalnom odboru SDS-a Ali-pašino Polje, nakon odluke Karadžića da se u SDS-u 17. oktobra 1991. godine proglasi vanredno stanje, koje je uključivalo i 24-časovno dežurstvo. Članovi Glavnog odbora SDS-a informirali su niže odbore o novim metodama rada SDS-a u datim uslovima (Hanson D. 2002. i 2004, u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 410–411).

[72] Krizni štab SAO Romanije je 3. marta 1992. godine proglasio da će bosanski Srbi Romanije preuzeti "sve mjere radi potpune kontrole na prostorima Romanije" ("Krizni štab SAO Romanije, Ništa od dogovora", *Oslobođenje*, 5. mart 1992, str. 4).

[73] ICTY, IT-98/29/1, Donia J. R, *Od izbora do mrtve tačke...,* str. 11.

[74] S. Čekić, *Agresija...,* str. 695–751.

drugim lokacijama, kao i vojni pokreti i pojačan broj vozila 20. marta 1992. godine, a što je iz Komande Druge vojne oblasti objašnjeno kao "redovne vojne aktivnosti".[75] Naporedo s ovim aktivnostima JNA, uz podršku beogradskog rukovodstva, SDS formira još jednu paradržavnu organizaciju - Ministarstvo za unutrašnje poslove Srpske republike BiH.[76] Tokom mjeseca marta 1992. godine, odbornici SDS-a su napustili Skupštinu općine Vogošća i osnovali vlastitu Skupštinu, a Karadžić je općinskim odborima SDS-a naredio da se "u opštinama uvedu mjere za hitno preuzimanje vlasti".[77] Ilegalna Skupština srpskog naroda RBiH donijela je odluku o formiranju i pripajanju SAO Romaniji "Srpske opštine" Novo Sarajevo, koja bi teritorijalno obuhvatala ovu i dijelove općine Novi Grad naseljene srpskim stanovništvom.[78] Dakle, ovakva politička organizacija SDS-a u općinama, njihovo naoružavanje od strane JNA,[79] izmještanje armijskog naoružanja iz kasarni u gradu na "sigurnija" mjesta,[80] uz stalnu mobilizaciju rezervnih sastava srpskog stanovništva, omogućila je i vojno preuzimanje vlasti na navedenim područjima.

Preuzimanjem vlasti u dijelovima navedenih sarajevskih općina, kao i postavljanjem barikada na glavnim prilazima gradu (Krivoglavci, Stupska Petlja, Ilidža, Ilijaš),[81] Sarajevo se našlo u potpunoj opsadi. Potom su djelimično okupirane i rubne sarajevske općine, Hadžići i

[75] Isto, 729.

[76] Š. Hodžić, "Podele u MUP-u BiH. Prvoaprilska zbilja", *Oslobođenje*, 1. april 1992, str. 5; Hanson D. 2002. i 2004, u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 440.

[77] P. Treanor, „Lideri Srpske demokratske stranke...", u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 227.

[78] S. Kurtović, "U Novom Sarajevu formirana srpska opština", *Oslobođenje*, 1. april 1992, str. 10; Još ranije, 22. februara 1992. godine u Rajlovcu je osnovana srpska opština. ICTY, IT-0039-T, Pred Pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, 27. septembar 2006, par. 567.

[79] Npr. AIIZ, inv. br. 2-228, Komanda 2. VO, pov. br. 16/28-3, 2. mart 1992, Predaja AP 7, 62 mm.-, Komandi lad PVO/46. pOb.

[80] AIIZ, inv. br. 7-1760, Komanda 4. korpusa JNA, Sp. br. 75-1, 7. maja 1992, Događaji u Bosni i Hercegovini, odnos i odraz ukupnog stanja na JNA; „Hronologija događaja", u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 36–37.

[81] S. Čekić, *Agresija...*, str. 745.

Trnovo,[82] u kojima je muslimansko stanovništvo činilo natpolovičnu većinu.[83] Nakon preuzimanja vlasti na navedenim područjima, uslijedili su brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava[84] nad nesrpskom, dominantno bošnjačkom nacionalnom grupom stanovništva.[85]

[82] Pripadnici SDS-a, starješine i rezervne jedinice JNA iz Srbije i Crne Gore su krajem aprila ili početkom maja okupirali ove dvije sarajevske općine. Vidi: ICTY, IT-00-39, Krajišnik M. 2006, par. 541–550; 589–593.

[83] Na području općine Hadžići, prema popisu iz 1991. godine, od ukupno 24.200 stanovnika, Muslimana je bilo 15.392. Na području općine Trnovo od ukupnog broja stanovnika – 6.991, Muslimana je bilo 4.790. http://www.fzs.ba/Podaci/nacion%20po%20mjesnim.pdf.

[84] AIIZ, inv. br. 03/2-891, RBiH, Opština Ilijaš, Ratno Predsjedništvo, br: 135/92, Breza, 15. juli 1992, Republička komisija za istraživanje ratnih zločina: (Spisak od 23 ubijene osobe nakon okupacije sela Tihovići, 4. jula 1993. godine, uz napomenu da broj žrtava nije konačan); AIIZ, inv. br. 03/2-892, RBiH, Opština Ilijaš, Krizni štab opštine Ilijaš, br: 116/92, Breza, 19. juni 1992, Opis zločina u mjestu Sokolina nad stanovnicima sela Ahatovići i Dobrošević, uz spisak od 49 žrtava; ICTY, IT-0039-T (Momčilo Krajišnik); Sud BiH, predmeti br: S1 1 K 004648 12 Krž 3 (Saša Baričanin), S1 1 K 004659 11 KRI (Veselin Vlahović); S1 1 K 005589 11 Kžk (Radoje Lalović i Soniboj Škiljević); X-KRŽ-05/107 (Zoran i Goran Damjanović); X-KR-05/46 – (Rade Veselinović); X-KRŽ-05/51 – (Dragan Damjanović); Mustafa Bisić–Senad Kreho, *Obuka za genocid*, Khalid Al-Ageely, Sarajevo, 1994; Eset Muračević, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001; Ibrahim Pašić, *Zločini u Ahatovićima – Dokumenti o genocidu nad Muslimanima Bosne i Hercegovine 1992. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1993; Na 16. sjednici Skupštine i Mladić je čak upozoravao svoje skupštinske kolege da "ljudi i narodi nisu piljci niti ključevi u džepu pa ćemo ih premjestiti tamo-amo (...) mi ne možemo očistiti niti možemo imati rešeto da prosijemo samo da ostanu Srbi ili propadnu Srbi i ostali da odu. (...) Ja ne znam kako će gospodin Krajišnik i gospodin Karadžić to objasniti svetu. To je, ljudi, genocid" (Vidi: ICTY, 00847711, "Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda..." str. 27. i 29; Govor Ratka Mladića).

[85] U više navrata politički i vojni funkcioneri RS i SRJ su izricali namjeru uništenja bošnjačke (muslimanske) etničke, vjerske i nacionalne grupe kao takve. Naprimjer, predsjednik Kriznog štaba "Srpske opštine Ilidža", Neđeljko Prstojević, u telefonskom razgovoru sa Radetom Ristićem iz Kasindola ističe kako treba "potrati sve što je muslimansko", te da "ni jednog Muslimana neću da vidim tamo živog koji je borbeno sposoban" (ICTY, Presretnuti telefonski razgovor vođen dana 25. juna 1992. godine između Ristić Radeta i Prstojević Neđeljka. Također, vidjeti još brojne primjere u: Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Košuta-Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i

Nakon transformacije, tj. preimenovanja 4. korpusa JNA u SRK, novopostavljeni komandant Korpusa pukovnik Tomislav Šipčić naređuje ukrupnjavanje dotadašnjih jedinica TO "srpskih odbrambenih snaga", preimenovanje dotadašnjih jedinica JNA i formiranje 12 brigada SRK VRS,[86] čiji su položaji bili polazna osnova za dalja osvajanja i za granatiranje urbanih područja grada koji su držani pod opsadom.[87]

2.3. Opsada grada. Načini i metode ratovanja

Sa sve četiri strane sveta sam ja Sarajevo blokir'o.
Nema mu izlaska u mišolovci je... [88]
Ratko Mladić, 25. april 1992.

Iako su u cijelom gradu počinjeni brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, prostorna odrednica ovoga istraživanja, uslijed obimnosti materije, specifičnosti, načina i metoda ratovanja, ograničava nas na dio grada koji je od strane SRK VRS držan u opsadi, potpomognut kadrovskim, materijalnim, tehničkim, finansijskim i drugim sredstvima oružanih snaga SFRJ/SRJ.

Opsada je stanje u kojem oružane snage drže u kontinuiranoj izolaciji određeno mjesto, pri tome im onemogućivši komunikaciju s drugim područjima, a obično je popraćena bombardiranjem civilnih ciljeva, izgladnjivanjem civila, kršenjem niza drugih normi međunarodnog humanitarnog prava, uopćeno govoreći, činjenjem brojnih zločina

međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010, str. 80-93).

[86] Novosarajevske, Blažujske, Ilidžanske, Kasindolske, Rajlovačke, Vogošćanske, Lukavičke, Paljanske, Sokolačke, Rogatičke, Ilijaške i Trnovske brigade. AIIZ, 7-1831, Komanda SRK, Str. pov. br. 09/19-192, 22. maj 1992, Vojna tajna, Strogo poverljivo, Primerak br. 17, Organizacijsko-formacijske promene u Korpusu, naređenje.-, Komandi 2. romanijske brigade, Komandant: Pukovnik Tomislav Šipčić.

[87] Vidi kartu. (**Prilog br. 2).**

[88] ICTY, Presretnuti telefonski razgovor između Ratka Mladića i NN muške osobe. Razgovor vođen 25. maja 1992.

protiv čovječnosti i međunarodnog prava.[89] Iako, barem u teoriji, opsada grada, kao vojna taktika, nije izričito zabranjena u međunarodnom humanitarnom pravu, haške i ženevske konvencije, kao i dopunski protokoli donose niz zabrana koje se odnose na "metode i sredstva ratovanja".[90]

[89] Smail Čekić – Dževad Termiz, *Definicije osnovnih pojmova teorijskog određenja istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007, str. 9; Horvitz Leslie Alan and Catherwood Christopher, Encyclopedia *of war crimes and genocide*, Revised Edition, Volume I, Fact On File, New York, 2006, str. 477.

[90] S tim u vezi vidjeti članove 23, 26 i 27 Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu uz IV Hašku konvenciju u kojima se dozvoljava opsada, ali se istovremeno postavlja niz uslova koji se odnose na preuzimanje svih potrebnih mjera da se poštede vjerski, kulturno-historijski objekti i spomenici, objekti posvećeni dobrotvornim svrhama, bolnice i sabirališta bolesnika i ranjenika, te se naročito zabranjuje i "vjerolomno" ubijanje ili ranjavanje civila, upotreba oružja metaka ili materija "sposobnih da prouzrokuju nepotrebne patnje i još niz drugih sredstava borbe protiv neprijatelja" ("Konvencija o zakonima i običajima rata na kopnu", IV Haška konvencija 1907. godine, Pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu, Dio II. *O neprijateljstvima*; Glava I. *O sredstvima borbe protiv neprijatelja, o opsadama i bombardovanjima*; članovi: 23, 25 i 27, u: Miodrag Starčević, *Izvori međunarodnog humanitarnog prava. Priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta*, Međunarodni komitet crvenog krsta, Beograd, 2002, str. 299-300); Dopunski protokol I uz Ženevske konvencije, iako posebno ne spominje opsade gradova, također donosi niz zabrana sa ciljem zaštite civilnog stanovništva, civilnih i kulturnih objekata, hramova, objekata neophodnih da bi civilno stanovništvo opstalo, prirodne okoline, građevina i instalacija koje sadrže opasne sile. Posebno je značajan član 54 ovog protokola, kojim je zabranjeno "iznurivanje stanovništva glađu kao metod ratovanja". Istim se članom zabranjuje napad, uništavanje, uklanjanje ili činjenje nekorisnim objekata neophodnih da civilno stanovništvo preživi, kao što su namirnice, poljoprivredne oblasti za proizvodnju hrane, žetva, živa stoka, instalacije za vodu za piće i zalihe i postrojenja za navodnjavanje, sa izričitom namjerom da se toga liši civilno stanovništvo. Dalje, član 35 i 36 Dopunskog protokola I odnosi se na zabranu upotrebe oružja, projektila, materijala i metoda ratovanja koji "prouzrokuju suvišne povrede i nepotrebne patnje", "opsežna, dugotrajna i ozbiljna oštećenja prirodne okoline", dok upotreba "novog oružja" treba prethodno biti ispitana od strane Visokih strana ugovornica, koje bi utvrdile da li će ono biti zabranjeno ovim protokolom, ili nekim drugim pravilom međunarodnog prava" (Dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba – Protokol I; Deo III, Odjeljak I: Metodi i sredstva ratovanja, član 35, 36 i 54, u: M. Starčević, nav. dj., str. 215, 224 i 225). Kako su savremene metode

Vojne opsade gradova imaju dugotrajnu i kontinuiranu historiju, počev od onih u antičkom periodu,[91] preko srednjovjekovnih,[92] novovjekovnih,[93] pa sve do savremenog doba, poput njemačke opsade Lenjingrada,[94] jugoslavenske (JNA) opsade Vukovara,[95] jugoslavenske/srpske opsade Sarajeva, ruske opsade Groznog.[96] Za razliku od spomenutih antičkih i srednjovjekovnih gradova, moderni gradovi nemaju bedeme i tvrđave, a usavršavanje brojnih vrsta naoružanja kojim se grad drži pod opsadom[97] dovodi do znatno većeg broja žrtava u odnosu na opsade gradova u ranijim historijskim periodima.

---

ratovanja nezamislive bez primjene navedenih zabrana, a svoju posebnu primjenu ostvaruju u gradovima koje određene neprijateljske oružane snage drže pod opsadom, zaključujemo da su i opsade gradova prešutno zabranjene, iako to nigdje ni u ženevskim konvencijama ni u dopunskim protokolima nije precizno rečeno.

[91] Babilonska opsada Jeruzalema, perzijska opsada Babilona, makedonska opsada Tira, rimske opsade Sirakuze i Kartagine, samo su neki od primjera brojnih opsada gradova u antičkom periodu (Grga Novak, *Egipat. Prethistorija – faraoni – osvajači – kultura*, Zagreb, 1967, str. 202–203; Fanula Papazoglu, *Istorija Helenizma: vladavina Aleksandra Makedonskog: Doba dijadoha*, Skripta Internacional, Beograd, 1995, str. 88-93; N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1978, str. 131–132, 146–147).

[92] Naprimjer: krstaška opsada Jeruzalema ili osmanlijska opsada Carigrada. Vidi: Henri Pirenne, *Povijest Evrope. Od seobe naroda do XVI stoljeća*, Kultura, Zagreb, 1956, str. 137; Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1996, str. 526–528; Stevan Runciman, *Pad Carigrada 1453*, Matica Srpska, Novi Sad, 1996, Digitalizovao Lj. G 2008, O. Š, str. 44 – 69, http://www.hodocasnik.org/txt/biblioteka/pad_carigrada.pdf.

[93] Naprimjer: francusko-španjolska opsada Gibraltara. vidi: René Chartrand, *Gibraltar 1779–1783: The Great Siege.* Patrice Courcelle (1st Edition ed). Osprey Publishing, Gibraltar, 2006, str. 32–65.

[94] Salisbury Harrison, *900 dana: opsada Lenjingrada*, Knj. 1-2, Otokar Keršovani, Rijeka, 1979.

[95] ICTY, IT-95-13/1, "VUKOVARSKA BOLNICA", Tužilac protiv Mileta Mrkšića, Miroslava Radića i Veselina Šljivančanina.

[96] Miloš Minić, *Ratovi na Kosovu (1998/1999) i u Čečeniji (1994/1996)*, Rabic, Sarajevo, 2000, str. 233–300.

[97] O opsadnoj artiljeriji i opsadnoj tehnici kroz različite historijske periode vidi: Podboj Stanislav i Nikolić Milivoje, *Vojna enciklopedija*, Drugo izdanje, 6, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973, str. 419 – 421; *Vojni leksikon*, ur. Borislav Ratković [et al], Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981, str. 994.

Da bi se objasnio pojam savremenih opsada gradova u svijetu, posebna važnost se pridaje opsadi Sarajeva,[98] koja je bila specifična po tome što su pripadnici JNA/VJ/VRS zaposjeli položaje na okolnim brdskim i planinskim predjelima grada,[99] odakle se pružao pogled na kotlinu, u kojoj se nalazio urbani dio grada.[100]

U drugoj polovini 1991. godine, Karadžić je u nekoliko navrata nagovijestio kako namjerava blokirati Sarajevo. Ovakve naznake su posebno uslijedile kao reakcija na Martićevo hapšenje u noći 8/9. septembar 1991. godine.[101] U telefonskom razgovoru koji je vodio

[98] Horvitz L. A. and Catherwood C. 2006, 466.

[99] ICTY, 00387487, Komanda 4. korpusa, Str. pov. br. 01/15-62, 29.8.1991. godine, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, primerak br. 2, 1991. godina, Uputstvo za rad Komande 4. korpusa u izvršavanju prioritetnih zadataka u miru i ratu dorađivati i usavršavati u skladu sa: organizacijsko-formacijskim popunama Komande korpusa i potčinjenih jedinica, promenama borbenih pravila koji regulišu upotrebu jedinica i zadatke komande te promena u društvu u odnosu prema JNA i odbrani. Komandant: general-major Vojislav Đurđevac. Od septembra 1991. godine JNA je u organizaciji Komande 4. korpusa izviđala brda i postepeno zauzimala glavne strateške položaje oko Sarajeva na liniji Lukavica – Vidikovac – Brus – Pale – Borije – Hreša – Mrkovići – Poljine – Vogošća – Žuč – Briješće – Rajlovac – Ilidža (S. Čekić [et al], *Zločini nad djecom...,* str. 35). Ova linija, posebno učvršćena tokom mjeseca aprila 1992. godine, ostala je relativno nepromijenjena tokom cijelog perioda opsade (pogledati karte u: Mesud Šadinlija, *Prvi Korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992–1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, Sarajevo, 2008, str. 114. i 122).

[100] Jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa uglavnom su bile razmještene na linijama sukoba "koje su činile taj ´unutrašnji´ krug i čija je dužina iznosila oko 55 kilometara", dok su se pomoćne jedinice Korpusa nalazile u "takozvanom vanjskom krugu sarajevskog fronta, dužine oko 180 kilometara" (ICTY, IT-98-29-T, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, 5. decembar 2003, par. 201; dalje: ICTY, Presuda, Galić, 2003); Slobodni fotoreporter Morten Hvaal, kao svjedok pred ICTY, opisuje svoje utiske o posjećivanju položaja SRK: "Kada bih konačno stigao na liniju fronta, uvijek bi me zapanjila jasnoća sa kojom se ispod moglo vidjeti Sarajevo. Velika je razlika gledati nagore na maskirne položaje od kojih imate osjećaj da granate i meci padaju na vas iz vedra neba. Iz drugoga pravca, to je djelovalo lako kao gađati glinene golubove" (ICTY, P00377.B, Izjava svjedoka, Hvaal Morten, fotoreporter, datum razgovora: 14. i 15. februar 2001, par. 11).

[101] ICTY, IT-98/29/1, Donia J. R, *Od izbora do mrtve tačke...,* str. 19; *Hronologija 1990 – 1995*, ur. Janko Velimirović [et al], Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka, 2002, str. 45.

s Miloševićem, Karadžić ljutitim tonom nagovještava katastrofu, proširenje sukoba na BiH, te da mu je "**Romanija javila da se oni pripremaju da blokiraju Sarajevo**, niko iz Sarajeva izaći neće moći, to će biti katastrofa", uz napomenu da će na ovaj način priprijetiti Izetbegoviću.[102] U prethodnom poglavlju bilo je nešto više govora o razradi plana za ovakve aktivnosti od strane srpskog političkog i vojnog vrha,[103] a generalna proba blokade grada uslijedila je nekoliko sati nakon zatvaranja biračkih mjesta na legalno održanom referendumu za nezavisnost BiH. U noći 1/2. mart 1992. godine maskirani i naoružani članovi SDS-a, u koordinaciji s političkim vrhom krnjeg Predsjedništva SFRJ, podigli su barikade na ključnim prilazima i raskrsnicama u gradu.[104] Kako je, prema instrukcijama Radovana Karadžića,[105] predsjednik Kriznog štaba SDS-a Rajko Dukić bio zadužen za zatvaranje

[102] ICTY, Presretnuti telefonski razgovor između Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića, 9. septembar 1991. Istog dana, u telefonskom razgovoru s Nikolom Koljevićem, Karadžić ističe: "ma zablokirat će Sarajevo! Iz Sarajeva neće niko moći izaći ni jednim pravcem" (ICTY, Presretnuti telefonski razgovor između Radovana Karadžića i Nikole Koljevića, 9. septembar 1991). Slične zamisli Karadžić je izrekao i u telefonskom razgovoru koji je vodio istoga dana sa Momčilom Mandićem i Vitomirom Žepinićem.

[103] Ovaj plan objavili su novinari *Slobodne Bosne* 22. novembra 1991. godine. U vezi sa regionalizacijom na SAO-e, SDS je formirala Ratni štab, koji je imao namjeru da grad blokira i odvoji od ostatka Republike. Najfrekventniji pravac koji grad spaja sa centralnom i zapadnom Bosnom bio bi blokiran u Krivoglavcima (Vogošća). Put za SI Bosnu bio bi blokiran u Nišićima (Ilijaš), dok bi veza s istočnom Bosnom bila presječena na području Mokrog ("Istraživački tim" Slobodne Bosne, "U ratnom štabu Srpske demokratske stranke BiH", "Sarajevo na četničkm nišanu", *Slobodna Bosna*, 22. novembar 1991, str. 3).

[104] O ovome više u nastavku rada.

[105] U tom periodu, Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik i Nikola Koljević su, u svojstvu predsjedništva samoproglašene Srpske republike Bosne i Hercegovine, prisustvovali na sastanku krnjeg predsjedništva SFRJ u Beogradu. Na ovoj sjednici, vršilac dužnosti predsjednika Predsjedništva SFRJ, Branko Kostić, dao je podršku predstavnicima SDS-a iz Bosne, riječima: "... ne računamo da možemo dijeliti, niti da ćemo crtati nekakve granice između nas; ako se budu crtale, onda će se, vjerovatno, prije crtati – te granice između pojedinih etničkih grupa u Bosni" (Vidi: ICTY, 02942793, Predsjedništvo SFRJ, Stenografske beleške sa sastanka Predsjedništva SFRJ sa predstavnicima Srpske Republike BiH, održane 2. marta 1992. godine, Beograd, mart 1992).

svih prilaza gradu,[106] u telefonskom razgovoru 2. marta obavještava ga o uspješno obavljenom poslu, tj. da je "Sarajevo u blokadi, kompletno".[107] U narednim danima, kako je međunarodno priznanje RBiH bilo sve izvjesnije, JNA stavlja grad u potpunu blokadu, zauzimanjem aerodroma, brda Mojmilo, učvršćivanjem na svim bitnim strateškim kotama oko Sarajeva, a u vrijeme "mitinga za mir" ispred Skupštine, 5. i 6. aprila 1992. godine, Karadžić naređuje "da se stopostotno zatvori grad, nikakvi autobusi više ne smiju dolaziti".[108] Nakon što je oslobođen iz zatočeništva iz Lukavice i nakon što je, prelazeći preko Vraca, vidio samo mali dio artiljerijskih položaja JNA/VJ koji okružuju grad, predsjednik Izetbegović na sjednici Predsjedništva održanoj narednog dana, 4. maja, opisuje očajnu situaciju: "Grad je u takvom okruženju artiljerijskom. (…) I da bi mogao da bude praktički ako ne sravnjen sa zemljom, ali dobro, dobro uništen. I još jedan dan borbi da dovede do uništenja čitavog niza objekata. Mi smo otkinuti, pošta nam ne radi, mi nemamo više veze sa svijetom…"[109] Uz usvojenih šest strateških ciljeva srpskog naroda, osnivanje Vojske, na 16. sjednici Skupštine Srpske Republike Bosne i Hercegovine, bilo je govora i o dotadašnjim rezultatima,[110] kao i budućim planovima za realizaciju navedenih

[106] ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između Radovana Karadžića i Rajka Dukića, 1. i 2. mart 1992.

[107] Isto.

[108] ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između Radovana Karadžića i NN muške osobe, 6. april 1992.

[109] "Magnetofonski snimak 81. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 4. maja 1992. godine", govor predsjednika Predsjedništva Alije Izetbegovića, u: Tomo Šimić, *Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991–1994,* National Security and the Future, 3(7)2006, Zagreb, str. 203.

[110] Na 16. sjednici Skupštine Srpske republike Bosne i Hercegovine, 12. maja 1992. godine, bilo je govora i o Sarajevu. Karadžić, pored ostalog, kaže: "Držimo sve svoje krajeve, sve opštine, sva naselja od Sarajeva i držimo naše neprijatelje, sad moram i mogu da kažem da držimo naše neprijatelje u potpunom okruženju, tako da im ne može da dođe ni vojna pomoć, ni u ljudstvu ni u naoružanju." Poslanik Trifko Radić: "Mi smo presjekli i minirali prugu i **nema više dolaska u Sarajevo**. Mi smo minirali i autoput. Sve ćemo učiniti da neprijatelj iz pravca Zenice više neće doći, i odozgo ko pođe bit će gotov." Dio grada koji je držan u opsadi, u slikovitim opisima generala Ratka Mladića, svojstvenom bogatoj srpskoj mitološkoj tradiciji, predstavljan je kao **"aždajina glava"** koju treba **"staviti u prsten" da iz njega "može da ima izlaza**

ciljeva.[111] S tim u vezi, komandant VRS generalpotpukovnik Ratko Mladić je,[112] i pored velikog broja artiljerije koja je okruživala grad, konstatirao kako se "ne osvaja Sarajevo pljuckanjem iz minobacača ili iz neke haubice po njemu", te da oko grada "mora da se načička 300 cijevi kalibra od zolje 40-46 milimetarskih do Orkana i rakete P-65".[113] Deset dana nakon ovoga Mladićevog prijedloga, prema izvještaju Regionalnog štaba Teritorijalne odbrane, na položajima novoformiranog SRK[114] je "načičkan" ogroman broj oruđa i oružja različitog kalibra,[115] iz

samo onaj koga ćemo mi pustiti", a nekoliko dana nakon ovoga se hvalio kako je **"sa sve četiri strane sveta Sarajevo blokir'o. Nema mu izlaska, u mišolovci je**" (ICTY, 00847711, "Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda...", Govor Radovana Karadžića, govor Trifka Radića, 36–37 i govor Ratka Mladića, 32; ICTY, 0321-9259, Transkript presretnutog telefonskog razgovora, Mladić – NN, 25. maj 1992). Na narednoj, 17. sjednici, održanoj 24–26. jula 1992. godine, poslanik Milanović konstatira: "…sad imamo za taoce čitave gradove i stanovnike čitavog područja Zenica, Sarajevo, pa i nekih drugih" (ICTY, IT 03-69, Donia J. R, *Izvodi...,* par. 249).

[111] Iako je dosta posla urađeno do 12. maja, ministar zdravlja, Dragan Kalinić, u kontekstu povlačenja pripadnika bivše JNA iz Vojne bolnice, pored ostalog, konstatira: "...Ako će Vojna bolnica pasti u ruke neprijatelju, onda sam ja za to da se Koševska bolnica uništi da neprijatelj nema gdje da se liječi..." (ICTY, 00847711, "Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda...", govor Dragana Kalinića, str. 16).

[112] "Vojska Republike Srpske" je samo preimenovana Druga vojna oblast JNA. Ona je bila podređena 30. kadrovskom centru Generalštaba Vojske Jugoslavije.

[113] ICTY, 00847711, "Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda...", govor Ratka Mladića, str. 29–30.

[114] "Snage SRK koristile su prirodna i urbana topografska obilježja grada Sarajeva, poput litica i nebodera, kao pozicije s kojih su mogli gađati civile koji su se kretali po gradu. (...) Ti položaji (...) omogućavali su vojnicima da ´bukvalno poubijaju cijele ulice´ u centralnom dijelu Sarajeva" (ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 585).

[115] "Neprijatelj se nalazi na dominantnim objektima oko grada Sarajeva i kontroliše komunikacije koje izvode iz istog sa slijedećim rasporedom": Ilijaš (4 MB 120 mm, 8 OT, 4 MB 82 mm, 1 haubica 122 mm, 1 PAT 20/1 i 8 snajpera), Semizovac; Krivoglavci – Vogošća – Kobilja Glava (24 tenka, 9 BsT 82 mm, 3 PAT, 7 MB 82 mm, 60 PM, 1 bacač protivoklopnih raketa); Radava – Mrkovići – Faletići (3 BsT 82 mm, u Radavi skladište municije, 11 mitraljeza, 2 MB 120 mm, 2 MB 82 mm); Faletići – Kozija ćuprija – Brus (6 BsT 82 mm, 15 PAT, 2 MB 120 mm, 2 MB 82 mm, 14 mitraljeskih gnijezda, 3 tenka i 2 OT, 4 BsT, 9 PAT, 3 haubice, 16 mitraljeza, 4 MB 82 mm); Vidikovac – Vraca – Grbavica (14 tenkova, 8 OT, 6 PAT, 5 BsT 82 mm, 7 MB 120 mm, 6 MB 82 mm, 20 PM); Mojmilo – Nedžarići – Stup (17 tenkova, 22 OT, 4 BsT, 9 PAT, 3 haubice, 16 mitraljeza, 4 MB 82 mm); Lukavica – Bijelo Polje - Krupac

kojih su urbani dijelovi grada svakodnevno, neselektivno granatirani,[116] što je neminovno dovodilo do masovnih ubistava[117] civila.[118] Nadalje,

(11 tenkova, 8 OT, 4 MB 120 mm, 12 MB 82 mm, 8 haubica 155 mm, 6 haubica 122 mm, 4 VBR 128 mm, 2 lavr PVO); Ilidža (9 tenkova, 6 OT, 8 MB, 10 mitraljeza, 3 Bst 82 mm, 2 PAT, POLO 9K11, veliki broj osa i zolja); Rajlovac – Butmir (2 tenka, 6 BOV-a, 8 MB, 10 PAT, 10 mitraljeza, 18 snajpera i veći broj osa i zolja) Vidi: AIIZ, inv. br. 7-176, RBiH, Regionalni štab Teritorijalne odbrane, Sarajevo, Str. pov. br. 02-212/92, 22. maj 1992; Komandi RŠTO, Redovni borbeni izvještaj.

[116] "Mnogi od tih projektila nisu bili ispaljeni na vojne ciljeve ili linije fronta; takvim granatiranjem postizalo se maksimalno iznenađenje i pojačano psihološko djelovanje na civile u gradu uz minimalne napore. (...) Čini se da su posebno najnaseljeniji dijelovi Sarajeva bili mete neselektivnog ili nasumičnog granatiranja" (ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 570 i 585).

[117] U leksikonu stranih riječi pojam masakr (fr. massacre) označava pokolj, mrcvarenje, ubijanje, krvoproliće, ali ne navodi se koji broj ubijenih čini masakr ili masovno ubistvo. (Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 539). U nedostatku definicije masovnih ubistava civila, vidjeti definiciju masovne grobnice u: [(Krivični zakon Bosne i Hercegovine, Opći dio. I Glava prva, Osnovni pojmovi, Član 1. (38); Službeni glasnik Bosne i Hercegovine" br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10). Također, u vezi s definicijama "masovnih grobnica" pogledati: Smail Čekić – Meldijana Arnaut-Haseljić – Bećir Macić, *Masovne grobnice u BiH: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010, str. 45 – 58]. Analogno ovim definicijama masovnih grobnica, ubistvo dva ili više civila u isto vrijeme i na istom mjestu definiramo kao masovna ubistva civila.

[118] Definiciju civila vidi u: "Dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba" - Protokol I; Dio IV, Član 50 i 51, M. Starčević, nav. dj., str. 221–224. Za tumačenje ove definicije civila i civilnog stanovništva vidi: UN, Security Council, Distr. General, S/1994/674, 27 May 1994, Letter dated 24 May 1994 from the Secretary-general to the President of the Security Council, Annex, Final Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992). 78; ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 35–62; ICTY, Predmet *Tadić*, 1999, par. 639–644; Predmet *Jelisić*, 1999, par. 54; ICTY, Predmet *Blaškić*, 2000, par. 209–214; Blaškić, 2004. Par. 117-121, ICTY, Predmet *Kupreškić* [et al], 2000, par. 547–549; ICTY, Predmet *Krnojelac*, 2002, par. 256; kao i Smail Čekić, *Istraživanje žrtava genocida sa posebnim osvrtom na BiH: naučno-teorijska i metodološko-metodska pitanja i problemi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Kult B, Sarajevo, 2007, str. 42–43; Mustafa Bisić, *Ratni zločin i genocid: Zbirka pravnih dokumenata i sudske prakse* (drugo dopunjeno izdanje), Ministarstvo pravde Kantona Sarajevo i Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, Sarajevo, 1999, str. 249–253, 277–283; Sakib Softić, *Međunarodno pravo*, DES, Sarajevo, 2012, str.

pored sistematskog, neselektivnog i danonoćnog granatiranja, vojno i političko rukovodstvo SRJ/RS je stanovnike glavnog grada primoralo na primitivne, predcivilizacijske načine življenja, uskrativši im osnovne egzistencijalne uslove neophodne za život, kao npr. vodu,[119] hranu,[120] lijekove,[121] električnu energiju,[122] ogrjev,[123] plin,[124] a u pokušaju da dođu do namirnica neophodnih za puko preživljavanje, civili su masovno ubijani ili teško ranjavani. Međutim, uprkos konstantnom granatiranju, uz pokušaje okupacije određenih dijelova grada, na Trećoj vanrednoj sjednici Skupštine RS-a, održanoj u maju 1995. godine, Karadžić razočarano konstatira da i "pored superiornosti u naoružanju i drugih stvari, mi od samog početka rata neke stvari nismo mogli da uzmemo. Nismo mogli da uzmemo Dobrinju, recimo uzeli smo dva kraja Dobrinje, ali centralni dio nismo mogli da uzmemo. Brdo Žuč u Sarajevu napadali

489–491; Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 279.

[119] Nakon što je čuo ohrabrujuće vijesti od Čede Kljajića, funkcionera odmetnutog srpskog MUP-a, da je urbani dio Sarajeva **"rezervat pravi"** te da su svi izvori vode pod njihovom kontrolom, Stojan Župljanin ga savjetuje: "**Pazi, morate ih držati da izgladne dobro. (...) i dobro da oždedne (...) nema za njih goreg lokaliteta pod nebeskim svodom. (...) Držite ih, samo im na slamku, samo na slamku, vode i malo zraka. (...) da dišu na slamku**..." te konstatira kako treba vodu malo zatvorit "da zbace Vladu bolan (...) Trebate fino po 10, 12 sati zatvorit. ... pa nek razmišljaju... **I da se zna ko drži izvore vode..."** (ICTY, Presretnuti telefonski razgovor, Stojan Župljanji i Čedo Kljajić, 7. maj 1992). O "Vodiču za preživljavanje" građana bez ovog elementarnog životnog energenta, pogledati: *Opsada Sarajeva. mart 1992 – mart 1996.* ur. Suada Kapić [et al], FAMA International tim, Sarajevo, 2005, str. 301, 727.

[120] S. Kapić, nav. dj., str. 203, 209, 267, 308–314. i 462–463.

[121] Isto, str. 354.

[122] Isto, str. 249, 392, 457 i 726.

[123] Isto, str. 249, 264, 334 i 396. O ubistvima civila u potrazi za drvima vidi prilog br. 1, lokacije br. 71, 108 i 139.

[124] Isto, str. 258, 383 i 384. Također, uslijed amaterskog uvođenja i konstantnih prekida, tj. otvaranja i zatvaranja ventila, dolazilo je do vrlo čestih eksplozija plina. Vidi: S. Kapić, nav. dj., str. 500; ICTY, IT-98-29/1: Milošević Dragomir, Exhibit P00267.B, Izjava svjedoka: Jordan John, 22, 23. i 24. august 2006, par. 30; Naprimjer, u maju 1995. godine komandant 1. ilidžanske pbr izvještava komandu SRK kako "Postoje izvjesni problemi u izvršavanju naređenja da se prekine dotok plina u Sarajevo. Naime, izvjesni Krajišnik iz Rajlovca ima pristup ventilima koje neopaženo odvrće. Danas smo u toj zoni postavili stalnu patrolu" (AIIZ, inv. br. 7-1768, Komanda 1. Ilidž. Pbr, Str. pov. br. 1-2031-1/95, Ilidža, 28. maj 1995, Dnevni izvještaj za dan 28. maj 1995, Dostavlja – Komandi SRK, Komandant: pukovnik Vladimir Radojičić).

smo 90 dana teškom artiljerijom, slupali sve živo, pojavimo se, Turci još u rovu i čekaju nas...".[125] Nakon genocida u Srebrenici, masakra ispred tržnice Markale (august 1995. godine), bombardiranja položaja VRS-a, dolazi do pregovora i u konačnici do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma i njegovog potvrđivanja u Parizu, čime je zvanično završen rat na prostoru RBiH, a ujedno i opsada Sarajeva.

[125] Treća vanredna sednica RS, 23–24. maj 1995. godine, u: ICTY, IT 03-69, Donia J. R, *Izvodi...,* par. 283.

3. MASOVNA UBISTVA CIVILA U SARAJEVU: APRIL 1992 – MAJ 1993. GODINE

3.1. Barikade. Početak opsade i granatiranje Sarajeva

Ne smije proći ništa ni iz Semizovca, ni iz Ilijaša (...)
na Krivoglavcima, moraju ih stopostotno zaustaviti..
Nijedan autobus više ne smije ući u grad (...)
nek' se zatvore Hadžići, nek' se zatvori Ilidža.[126]
Radovan Karadžić, 6. april 1992.

Nakon martovske generalne probe stavljanja grada u opsadu[127] i prvih žrtava na sarajevskim barikadama,[128] proces političkog i vojnog

[126] ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između Radovana Karadžića i NN muške osobe, 6. april 1992.

[127] Nakon što je 1. marta iz Beograda od Karadžića dobio instrukcije: "... **večeras nek' sve zatvore, nek' zatvore sve izlaze (...) neka to bude munjevito**...", narednog dana predsjednik Kriznog štaba SDS-a Rajko Dukić podnosi izvještaj: **"Sve je presječeno** (...) **sve držimo** (...) **ma sve je blokirano**... Drži se sve ovde pod kontrolom ... **Imali smo kontakt sa armijom** ..." (ICTY, Transkripti presretnutih telefonskih razgovora između Rajka Dukića i Radovana Karadžića, 1. i 2. marta 1992). Kako je Dukić i izvijestio Karadžića, 2. marta, nijedan autobus nije ušao ni izašao iz grada, a tramvajski, trolejbuski i autobuski saobraćaj u samom gradu je zaustavljen ("Mračni sarajevski dani. Pucnji u narodnu volju", *Oslobođenje*, 3. mart 1992, str. 2).

[128] Veliki broj građana Sarajeva iz svih dijelova grada je spontano izašao na demonstracije, uz pjevanje patriotskih pjesama i uzvikivanje parola *Ne damo Bosnu, Živjet ćemo zajedno, Hoćemo mir, Dolje barikade.* Oko 22.00 sata, u blizini barikade na Pofalićima, uslijedila je pucnjava na povorku okupljenih Sarajlija gdje je ranjen jedan civil, Kenan (Halil) Hojić (Vidi: AIIZ, inv. br. 8648/1994). Također, snimatelja TVSA Tomu Marića su, ispred barikade SDS-a i u blizini dvorišta pravoslavne crkve na Pofalićima, napala dva naoružana lica, koja su nasilno otvorila vrata automobila u kojem se nalazila TV ekipa, potrgali kablove kamere, snimatelja udarili kundakom, te mu oteli kasetu iz kamere kojom je snimao barikade. Na Vrbanja mostu je napadnuta ekipa *Dobrih vibracija*. Istog dana, oko 20.00 sati na Kobiljoj Glavi ubijen je Kenan (Adema) Demirović 1974 (AIIZ, inv. br. 7/822, PD Bakije 292 i AIIZ, inv. br. 20294/1994), a ranjen njegov rođak (Vidi: G Se. K, "Sinoć oko 22 sata. Sarajlile srušile barikade", *Oslobođenje*, 3. mart 1992, str. 5; Knežević, R. Ćerimagić, "Mračni

okruživanja Sarajeva od strane SDS-a i JNA ulazio je u svoju završnu fazu.[129] U prvim danima mjeseca aprila navedene snage okupiraju Sarajevski aerodrom[130] i Centar za obrazovanje kadrova Unutrašnjih poslova BiH na Vracama,[131] čime su preuzeli kontrolu nad vrlo značajnim institucijama u gradu. Dok su trajali napadi na školu MUP-a, u popodnevnim satima 5. aprila 1992. godine, uslijedila je repriza martovskih demonstracija građana,[132] koji su se, u najvećem broju okupili ispred Skupštine i krenuli u "rušenje" prethodno postavljenih SDS-ovih barikada na Kovačićima. S ovih barikada, tj. iz pravca benzinske pumpe na Kovačićima i poslovne zgrade preduzeća „Dimnjačar",[133] otvorena je vatra na grupu građana koji su se nalazili na Vrbanja mostu, kada su ubijena tri, a ranjena četiri civila.[134] Istovremeno, na demonstrante koji su se nalazili na mostu Bratstvo i jedinstvo naoružani pripadnici SDS-a pucali su iz pravca Vraca, kada je teško ranjen jedan civil, a

sarajevski dani. Pucnji u narodnu volju", *Oslobođenje*, 3. mart 1992, str. 2).

[129] Pogledati prethodna poglavlja.

[130] Prilikom okupacije aerodroma od strane pripadnika JNA, 5. aprila pogođeno je skladište nafte u Krteljima (baza specijalne jedinice u sklopu aerodroma), kada su ubijeni policajci Jasmin (Asim) Kadić (1961) i Reuf (Ferid) Muhić (1954) (AIIZ, 70025/1994, 58944/1994 i AIIZ, 7-910, PD Bakije br. 1 i 6; E. H, "Narod brani grad", *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 3). Od tada aerodrom je praktično zatvoren za potrebe civilnog stanovništva, a JNA je naredila svim članovima aerodromske policijske stanice, koja je funkcionirala u okviru MUP-a RBiH, da ga napuste. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1848, Komanda Druge vojne oblasti; Operativni dežurni tim, Str. pov. br. 10/36-2025, 6. april 1992, Dostaviti: GŠ OS SFRJ – Operativni centar – K-di 2. VO na RKM, Borbeni i operativni izvještaj, str. 2; "Apel Vlade BiH vladama zemalja EZ-a i međunarodne javnosti. Oslobodite Aerodrom Sarajevo", *Oslobođenje*, 29. april 1992, str. 4. U drugoj polovini maja 1992. godine nastavljeno je ukopavanje (inžinjerijskim mašinama), gdje su istovremeno stigli "arkanovci" i "šešeljevci". Iz pravca aerodroma svakodnevno su granatirana sarajevska naselja Dobrinja, Butmir, Sokolović-Kolonija i Hrasnica (S. Čekić, *Agresija...,* str. 740).

[131] AIIZ, inv. br. 03-388, MUP RBiH – UZSK, dana 15. juna 1992, Izjava: Dž. T.

[132] O martovskim demonstracijama vidi više u: *Oslobođenje*, 3. i 4. mart 1992.

[133] AIIZ, inv. br. 03-832-10; RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, Sektor SDB, Izjava: I. H, od 29.9.1992, str. 4. (Svjedok navodi imena ljudi koji su pucali na građane na Vrbanja mostu).

[134] **Lokacija br. 1 (Sve lokacije masovnih ubistava civila i civilnog stanovništva nalaze se u prilogu br. 1).**

smrt je nastupila u bolnici.[135] Pucnjava na nenaoružane civile nije uspjela rastjerati demonstrante, koji su oko 14.00 sati provalili u zgradu republičke Skupštine i proglasili "svenarodni parlament".[136]

Dok su građani na "zasjedanju parlamenta" u noći 5/6. april insistirali na ostavci Vlade i raspisivanju vanrednih izbora, iz pravca Lapišnice, Crepoljskog, Hreše, Mrkovića i Trebevića bombardirano je područje općine Stari Grad,[137] posebno naselje Jarčedoli.[138] U sastavu mješovitih patrola koje su narednog dana, 6. aprila, obišle Jarčedole, nalazio se i sanitetski pukovnik Mladenović iz Komande Druge vojne oblasti JNA,[139] čije su jedinice učestvovale u prethodnom granatiranju grada.[140]

---

[135] Isto.

[136] U zahtjevima "svenarodnog parlamenta" tražile su se ostavke Vlade i Predsjedništva SRBiH, hitno sazivanje Skupštine SRBiH, formiranje Vlade nacionalnog spasa i vanredni izbori. Manifestacija "Mi smo za mir" trajala je tokom cijele noći, a i narednog dana kada se za govornicom smijenilo preko 150 ličnosti iz političkog i kulturnog života u zemlji. A. Šarac, "Svenarodni parlament u Skupštini BiH. Narod ponovo osvaja slobodu", *Oslobođenje*, 7. april 1992, str. 2; E. H, "Hronologija sarajevske drame. Narod branio grad", *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 3); AIIZ, 7-1848, Komanda Druge vojne oblasti. Operativni dežurni tim, Str. pov. br. 10/36-2025, 6. aprila 1992. godine, Dostaviti: GŠ. OS SFRJ – Operativni centar, K-di 2. VO RKM, Borbeni i operativni izvještaj, Rukovodeći starešina dežurnog tima, Pukovnik: Zekanović Milutin.

[137] Omer Behmen, dopredsjednik SDA, poručuje "mitingašima da oni mogu mitingovati koliko hoće, dok četnici silaze niz Brus". Am. K. "Stari grad na meti. Granatama po jezgru Sarajeva", *Oslobođenje*, 7. april 1992, str. 3.

[138] U odbrani svojih kuća, u naselju Jarčedoli, poginuli su: Fisović (Mustafa) Senad, Karović (Džano) Sabit i Krasnić (Islam) Safet.

[139] Ova posjeta izazvala je još veće ogorčenje među stanovnicima Jarčedola: "Izdajice, izdajice. Dajte nam samo mir i ništa drugo." (H. Arifagić, "Jarčedolska drama. Pakao gori od rata", *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 3).

[140] U redovnom operativnom izvještaju koji istog dana pukovnik Filipović sa rezervnog komandnog mjesta dostavlja Komandi Druge vojne oblasti navodi se kako je njegov tim "neprekidno" ostvarivao "kontakt i koordinaciju aktivnosti sa Kriznim štabom Pale", te da se njihova aktivnost odvijala "na praćenju situacije i toka borbenih dejstava u i oko Sarajeva. Pored toga dograđivan je razmještaj i organizovana uspostava veze". AIIZ, inv. br. 7-1756, RKM 2. vojne oblasti, Str. pov. br. 09/1580-1, 6. aprila 1992. godine, Komandi 2. vo-operativni centar, Redovni operativni izvještaj. 9, Vođa dez. tima, Pukovnik: Branko Filipović.

Kako je zasjedanje "parlamenta" nastavljeno i 6. aprila, Sarajlijama se pridružuju i građani Zenice, Tuzle, Kaknja, Fojnice i drugih gradova širom BiH,[141] nakon čega Karadžić naređuje "da se stopostotno zatvori grad, nikakvi autobusi više ne smiju dolaziti".[142] Nakon što dobija informaciju da bi ovaj skup građana mogao krenuti "đuture gore na Vraca", Karadžić prijeti kako će "svi biti pobijeni", te da se to "ne smije i ne može dozvoliti" i "neka ne pokušavaju da ulaze u srpsko".[143] Građani nisu krenuli prema Vracama, kako se Karadžić plašio, nego su ostali pred zgradom Skupštine na Marindvoru, gdje je oko 14.00 sati došlo do pucnjave od strane dobro obučenih snajperista SDS-a, koji su se nalazili u hotelu *Holiday Inn*, što je prouzrokovalo nove žrtve.[144]

Istog dana, na sjednici Predsjedništva SRBiH, zaključeno je da se osnuje državna komisija sa zadatkom da utvrdi sve činjenice i konkretnu odgovornost onih koji su pucali na okupljene građane ispred Skupštine, kao i da se "odmah, bez odlaganja" mora osigurati prekid vatre, s naglaskom da "građani BiH neće sukobe nego mir".[145] Konkretna

[141] A. Šarac, "Svenarodni parlament u Skupštini BiH. Narod ponovo osvaja slobodu", *Oslobođenje*, 7. april 1992, str. 2.

[142] Karadžić: "Ne smije proći ništa ni iz Semizovca, ni iz Ilijaša (...) na Krivoglavcima, moraju ih stopostotno zaustaviti... Nijedan autobus više ne smije ući u grad (...) nek' se zatvore Hadžići, nek' se zatvori Ilidža" (ICTY, Transkript, Radovan Karadžić – NN muška osoba, 6. april 1992). Pri povratku autobusa s učesnicima mirovnih demonstracija iz drugih gradova, koji su prije Karadžićeve naredbe o potpunoj blokadi grada uspjeli doći na *Miting za mir*, na relaciji između Ilijaša i Visokog, oko 18.00 sati, "naoružana lica" u maskirnim unifomama sa SDS-ovih barikada, pucali su na jedan od autobusa, uslijed čega je ubijen prosvjetni radnik Novo Kojić iz Vareša, a Niko Pavlić i Juraj Milogović su ranjeni. "Presreli autobus sa mirovnjacima iz Vareša. Jedan poginuo, dvojica ranjena", *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 10.

[143] ICTY, Presretnuti telefonski razgovor NN muška osoba – Karadžić, 6. april 1992.

[144] Ponovno je vatra otvorena na nenaoružanu grupu civila, kada su ranjeni: Halid (Mustafa) Bučuk, Hidajet (Avdo) Delić, Sakib (Ahmet) Kurtagić, Džemal (Adem) Tabić, Samir (Husein) Žutić, kao i dvojica rudara iz Tuzle: Zlatan Jurhić i Samir Gazetić (AIIZ, inv. br. 46702, 11597, 49259, 10992, 55529; "Pred skupštinom BiH ranjena dvojica rudara", *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 10; E. H, "Hronologija sarajevske drame. Narod branio grad", *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 3).

[145] "Zapisnik 65. sjednice Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine održane 4, 5, 6. i 8. aprila 1992. godine", broj: 02-011-354/92, u: Šimić

odgovornost onih koji su pucali na građane nikada nije utvrđena, iako su pripadnici MUP-a uspješno obavili akciju hapšenja snajperista SDS-a u zgradi hotela *Holiday Inn*.[146]

Istovremeno s okupacijom prigradskih naselja i granatiranjem dijelova grada koji su stavljeni pod opsadu,[147] jedinice JNA iz pravca Komande Druge vojne oblasti ostale su u dijelu grada pod opsadom, odakle su povremeno pucale na civile i civilne objekte koji su se nalazili u blizini.[148] Dana 26. aprila 1992. godine, u večernjim satima, pripadnici JNA su pucali na vozilo marke golf, koje se iz pravca Bistrika kretalo prema Dobrovoljačkoj ulici. Tom prilikom je u automobilu ubijen sekretar Gradskog odbora SDP-a Senad Šećerović i njegov vozač Dževad Resić,[149] a ranjen Mensur Šećerović, koji se nalazio na zadnjem sjedištu vozila.[150] Rukovodeći starješina dežurnog tima Komande Druge vojne oblasti Stevan Kožul je o ovom zločinu sastavio Vanredni izvještaj,[151] koji je dostavio Operativnom centru OS SFRJ, a preko Radio Sarajeva Komanda Druge vojne oblasti je obavijestila i javnost.

T. 3(7)2006, 125-129.

[146] "Poslije bjesomučne pucnjave po golorukom narodu. Uhvaćeni snajperisti iz ‚Holidey Ina'", *Oslobođenje*, 7. april 1992, str. 8. Također, iako postoje svjedočenja koja govore o imenima učesnika SDS-a na barikadama kod benzinske pumpe na Kovačićima, odakle se pucalo na Vrbanja most, ni za taj zločin niko nije sudski procesuiran.

[147] Tih dana, uslijed granatiranja stambenih, privrednih, vjerskih i kulturnih objekata, u potpunosti ili djemično su zapaljeni: DJ Jelovica-Skladište (6. aprila), Pivara (8. aprila), Garaže GSP-a (14. april), Poslovna zgrada UNIONINVESTA (21. april), Dječija ambasada (21. april), Olimpijski muzej (21. april), Olimpijska dvorana (22. april), Prirodno-matematički fakultet (23. april). Vidi: ICTY, 00205173, "Požari na objektima od posebnog značaja koji su nestali od agresorskih dejstava granatiranjem i dr.", Komandant vatrogasne brigade, Mesud Jusufović.

[148] Na meti je često bila kuća porodice Karišik, ul. Bistrik br. 6, - preko puta Komande Druge vojne oblasti JNA. AIIZ, inv. br. 7-1761, Izjava R. K., mart 2010.

[149] Dževad je teško ranjen, a smrt je konstatirana po njegovom transportu u Hitnu pomoć.

[150] **Lokacija br. 2.**

[151] Izvještaj je načinjen istog dana, 26. aprila 1992. godine AIIZ, inv. br. 03-02-148, Komanda 2. VO, Operativni centar, Str. pov. br. 10/36-2501/1, 26. aprila 1992, dostaviti: OŠ OS SFRJ – Operativni centar, Vanredni izvještaj; Rukovodeći starešina dežurnog tima, pukovnik Stevan Kožul (dalje: Komanda 2. VO, Vanredni izvještaj, 26. april 1992, Kožul).

U izvještaju se, pored ostalog, navodi da su "pripadnici Zelenih beretki izvršili napad na komandu", tako što su iz navedenog vozila ispalili rafal u pravcu obezbjeđenja komande.[152] Iako ovaj navodni napad na Komandu nije prouzrokovao žrtve, kao ni oštećenja na samoj zgradi Komande,[153] u Kožulovom Izvještaju je bio predmetom detaljnog opisa, dok su pucnji iz pravca Komande na golf opisani vrlo šturo: "Na to je odgovoreno iz streljačkog naoružanja."[154] Pripadnici MUP-a RBiH[155] uviđaj su obavili u ranim jutarnjim satima,[156] nakon što su pripadnici JNA pomjerili i okrenuli vozilo, te očistili mjesto zločina i uklonili eventualne tragove.[157] U uviđaju je ustanovljeno da su pripadnici JNA na vozilo pucali iz protivavionskog mitraljeza s borbenooklopnog vozila parkiranog ispred Komande.[158] Nakon ovog zločina uslijedilo je Saopštenje SDP-a, u kojem se navodi kako su se, nakon obilaska Senadovih roditelja na Bistriku, aktivisti vraćali u bazu SDP-a, te da nisu bili naoružani, čak ni pištoljima.[159] S obzirom na činjenicu da se u Komandi Druge vojne oblasti nalazio veliki broj pripadnika JNA,

[152] Komanda 2. VO, Vanredni izvještaj, 26. april 1992, Kožul.

[153] Novinarka sarajevskog *Oslobođenja* ironično konstatira da je "‚napadnuta' Komanda druge vojne oblasti živa i zdrava", te da "izgleda ‚uzvraća vatru' i kada se oni koji su naivni kao Senad usude da pored nje prođu u sumrak" (Gordana Knežević, "Sinoć u Sarajevu. Ubijen Senad Šećerović", *Oslobođenje*, 27. april 1992, str. 8).

[154] Komanda 2. VO, Vanredni izvještaj, 26. april 1992, Kožul.

[155] Dana 8. aprila 1992. godine, na sjednici Predsjedništva, odlučeno je da se Socijalistička Republika BiH preimenuje u Republiku BiH ("Zapisnik 65. sjednice Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine održane 4, 5, 6. i 8. april 1992. godine", broj: 02-011-354/92, Sarajevo, u: Simić T. 3(7)2006, 128).

[156] Kožul u Izvještaju navodi da je sa pripadnicima Stanice milicije Stari Grad "dogovoreno da se kriminalistički uviđaj izvrši sutrašnjeg dana" (Komanda 2. VO, Vanredni izvještaj, 26. april 1992, Kožul). Međutim, prema izjavi Ismeta Dahića, komandanta SJB Stari Grad, uviđajnoj ekipi MUP-a, "vojska nije dozvolila pristup mjestu zločina" (Dl. O, "Poslije zločina ispred Komande druge vojne oblasti. Armija je ubica", *Oslobođenje*, 28. april 1992, str. 4).

[157] Dl. O, "Poslije zločina ispred Komande druge vojne oblasti. Armija je ubica", *Oslobođenje*, 28. april 1992, str. 4.

[158] Isto. Kako nam za ovo istraživanje nije bio dostupan zapisnik o uviđaju MUP-a RBiH, kao izvor za ovu tvrdnju koristimo izjavu za *Oslobođenje* komandanta SJB Stari Grad Ismeta Dahića.

[159] Dl. O, "Predsjedništvo Republičkog odbora SDP BiH. Tipično političko ubistvo", *Oslobođenje*, 28. april 1992, str. 4.

uz sva oružja i oruđa u Komandi i ispred nje, prizor kako nekoliko ljudi iz jednog golfa, naoružani jednom puškom pucaju na komandu JNA, kako to prikazuje Kožulov izvještaj, graniče, u najmanju ruku, s nelogičnim poimanjem na promatranje događaja i stvarnosti i služe kao opravdanje za postupke JNA. Nakon ovog zločina uslijedile su reakcije Predsjedništva RBiH koje izražava oštar protest i gnušanje zbog zločinačkog ubistva dvojice građana, nenaoružanih članova SDP-a, ističući kako se to može okvalificirati jedino kao političko ubistvo, te od nadležnih organa zahtijeva da što hitnije otkriju počinioce ovog gnusnog čina i o tome obavijeste javnost.[160]

Odluka Predsjedništva RBiH o povlačenju jedinica JNA s teritorije RBiH, proglašenje SRJ,[161] pregovori u Lisabonu, konstantno granatiranje dijela grada koji je bio pod opsadom, napad na Predsjedništvo, hapšenje predsjednika Predsjedništva RBiH događaji su koji je uslijedio u završnici aprila i prvim danima maja, presudnim za opstanak RBiH. Dana 2. maja, uz snažno granatiranje civilnih objekata,[162] u samom

[160] "Zapisnik 80. sjednice Predsjedništva RBiH održane 28. aprila 1992. godine", broj: 02-011-329/92, Sarajevo, u: Simić T. 3(7)2006, 179-181. Dan ranije, 27. aprila, Predsjedništvo je donijelo odluku o povlačenju jedinica JNA sa teritorije RBiH, zbog činjenice da je RBiH suverena i međunarodno priznata država i da je proglašena Savezna republika Jugoslavija. "Zapisnik 79. sjednice Predsjedništva RBiH održane 27. aprila 1992. godine", broj: 02-011-327/92, Sarajevo, u: Šimić T. 3(7)2006, 177-178.

[161] Dana 27. aprila 1992. godine proglašena Savezna Republika Jugoslavija (SRJ). – zemlja nasljednica SFRJ, koja je imala jednaka prava kao i ostale države bivše Jugoslavije.

[162] Granatirane su zgrada Predsjedništva, Skupština RBiH, Skupština Grada, Tržni centar "Hepok", Ekonomska škola, Dom policije, Višegradska kapija, Socijalno osiguranje, Elektroprivreda BiH, Republički zavod za statistiku, Alipašina džamija, Robna kuća "Zema", hoteli "Bristol", "Nacional", "Evropa", TV predajnik na Humu i RTV dom, te brojne zgrade u Ulici Maršala Tita. Istog dana, diverzijom iznutra, zapaljena je Pošta. Također, u trenutku dok se u kući porodice Karišik (Bistrik br. 6) nalazio veliki broj civila, ona je gađana iz pravca Komande Druge vojne oblasti i u cijelosti zapaljena. Vidi: Jovan Divjak, *Ne pucaj*, e-knjiga, Deveti deo: *Kako je odbranjeno Sarajevo i ranjen moj sin*, 8. juni 2011, http://www.slobodnaevropa.org/content/kako_je_odbranjeno_sarajevo_i_ranjen_moj_sin/24212969.html; Nihad Halilbegović, *Diverzija u Glavnoj pošti u Sarajevu i telekomunikacijska deblokada Bosne i Hercegovine*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2010, str. 25; AIIZ, 7-1761, Izjava: R. K, mart 2010.

centru grada vodile su se ulične borbe između pripadnika Vojske Jugoslavije i oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. U podnevnim satima oružane snage Republike Bosne i Hercegovine su na tramvajskoj stanici kod Skenderije, 150 metara nadomak zgrade Predsjedništva, zapalile nekoliko "pincgauera" i tako zaustavile tri tenka JNA/VJ koja su se kretala iz pravca Grbavice i protivdiverzantski odred iz Vojne bolnice.[163] Radnici Doma mladih Skenderija, koji su dramatičnu bitku posmatrali s prozora Doma, pokušali su pomoći ranjenim borcima jugoslavenske vojske koji su iskakali iz zapaljenih vozila. Tada su ubijena dva civila i kapetan JNA/VJ kojem su pokušavali pomoći, a ranjen jedan civil.[164] Ovako dramatične okolnosti u gradu još više usložnjava hapšenje predsjednika Predsjedništva i drugih članova delegacije RBiH koji su, prilikom povratka s pregovora u Lisabonu i slijetanja na aerodrom, zadržani od strane pripadnika JNA i privedeni u kasarnu u Lukavici. Za razmjenu predsjednika Izetbegovića i ostalih članova delegacije, pored generala Kukanjca, komandanti snaga JNA željeli su isforsirati brzo i bezuslovno iseljenje cjelokupnog ljudstva i materijalno-tehničkih sredstava iz Komande Druge vojne oblasti.[165] Uprkos dogovoru da je ovo iseljenje trebalo biti predmet daljih pregovora,[166] uz generala Kukanjca se u pravcu Lukavice uputilo više od 36 kamiona sa ljudstvom i tehnikom,[167] nakon čega su oružane snage

[163] Jovan Divjak, *Ne pucaj*, e-knjiga, Deveti deo...; AIIZ, inv. br. 7-1760, Komanda 4. korpusa JNA, Sp. br. 75-1, 7. maja 1992, Događaji u Bosni i Hercegovini, odnos i odraz ukupnog stanja na JNA.

[164] **Lokacija br. 3**; AIIZ, inv. br. 7-1762, Izjava P. N, 3. juni 2010.

[165] M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...*, str. 18. Burnu raspravu na sjednici Predsjedništva RBiH izazvala je neinformiranost o načinu na koji treba biti izvršena razmjena, a bojazan da je predsjednik pod pritiskom i ucjenama mogao pristati i na ovaj vrlo nepravedan dogovor s pravom je izazvala negodovanje pojedinih članova Predsjedništva. "Magnetofonski snimak vanredne sjednice Predsjedništva RBiH održane 3. maja 1992. godine", u: Šimić T. 3(7)2006, 183-194.

[166] M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...,* str. 18.

[167] Milutin Kukanjac, "Zabranjeni iskaz", 60 minuta, SPECIJAL, 19-25. minute, (autor: Sinan Šarić, FTV, maj 2012), http://www.federalna.ba/bhs/vijest/25486/zabranjeni-iskaz-milutin-kukanjac. Inserti iz emisije: "Moj gost – njegova istina", autor: Risto Đogo, 1994.

Republike Bosne i Hercegovine odgovorile presijecanjem kolone u Dobrovoljačkoj ulici,[168] razoružanju i zarobljavanju dijela kolone,[169] kada je poginulo šest pripadnika JNA.[170]

U narednim danima, uslijed granatiranja Sarajeva s ranije formiranih položaja VJ/VRS, civili su masovno ubijani u privatnim kućama,[171] stanovima,[172] na putu prema skloništu,[173] pa čak i u podrumskim prostorijama svojih kuća.[174] S obzirom na činjenicu da su se pripadnici jugoslavenske vojske nalazili u kasarni "Maršal Tito", spajanje prethodno okupirane Grbavice s Pofalićima bio je zamišljeni pravac presijecanja grada,[175] što su spriječile oružane snage Republike Bosne i

[168] Isto. Nakon što je 18 vozila prošlo prema Lukavici, navedene odbrambene snage RBiH su presjekle ostatak kolone.

[169] M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...*, str. 18.

[170] Među žrtvama je bila jedna žena – Nurmela Šuko. S obzirom na to da su ostali pripadnici JNA bili borci, tj. da su u trenutku ubistva ispunjavali sva četiri kumulativna elementa utvrđena prema III Ženevskoj konvenciji, koji oružane snage, ukoliko su ispunjeni navedeni uslovi (vidjeti: M. Starčević, *Izvori međunarodnog humanitarnog prava...*, str. 51), definiraju kao borce, a da su predmet našega istraživanja zločini počinjeni nad cvilima i civilnim stanovništvom, u radu nećemo detaljno razmatrati slučaj Dobrovoljačka, kao ni manipulacije koje su uslijedile nakon ovog zločina, a koje traju i danas. Također, pripadnici jugoslavenske vojske i odbrambenih snaga RBiH, koji su poginuli u uličnim borbama, tj. u direktnim borbenim dejstvima, prethodnog dana, 2. maja, kao i 3. maja nisu predmet istraživanja ovoga rada. AIIZ, Protokol Opće bolinice "Prim. dr. Abdulah Nakaš", red. br. 790. http://www.federalna.ba/bhs/vijest/25486/zabranjeni-iskaz-milutin-kukanjac.

[171] Dana 4. maja, u svojoj kući na Mahmutovcu ubijena su dva člana porodice Šakić. L**okacija br. 4**.

[172] Dana 14. maja, u naselju Višnjik, u stanu su ubijeni otac i kćerka iz porodice Mihajlović. **Lokacija br. 6.**

[173] Dana 10. maja, uslijed granatiranja naselja Koševo, na putu prema skloništu ubijeni su unuk i nana iz porodice Fazlinović. **Lokacija br. 5**.

[174] Dana 15. maja, u prizemnoj prostoriji svoje kuće u naselju Buča Potok, ubijena su tri člana porodice Dević – Memić. **Lokacija br. 7**.

[175] Ratko Mladić: "Mi smo imali plan da se snagama sa Grbavice i iz pravca Koševa spojimo sa našim snagama u kasarni ‚Maršal Tito'. U toj kasarni u to vreme bio je jedan izuzetan čovek, pukovnik Popara, kome je to bila druga blokada. Međutim, tadašnji komandant Školskog centra u ovoj kasarni, general Barus (Baroš – op. a), imao je kukavičko držanje, neprimereno generalu. Njegovom krivicom mnogo toga se desilo u Sarajevu, onako kako se desilo. Da je došlo do spajanja srpskih snaga iz pravca Grbavice i Koševa, Sarajevo ne bi bilo u muslimanskim rukama. I sam

Hercegovine, odnijevši pobjedu u odlučujućoj Pofalićkoj bici.[176] Pored Pofalića, snage VJ/VRS su 16. maja dejstvovale artiljerijskim oruđima po svim drugim dijelovima grada,[177] a u prijepodnevnim satima granatirano je sarajevsko naselje Buča Potok, gdje su u kući porodice Hodža ubijena dva, a ranjena tri člana ove porodice.[178] Nakon što je postao jasan ishod Pofalićke bitke, u popodnevnim satima snažno je granatirano sarajevsko naselje Velešići, gdje je, u podrumskoj prostoriji kuće, ubijeno šest članova porodice Bibić – Mekić.[179]

I u narednim danima nastavljeno je neselektivno granatiranje grada koje je imalo za posljedicu masovna ubistva civila, kao npr. braće Merajić u naselju Stup[180] ili starijeg bračnog para Šećerović u Ulici Matije Gupca na području mjesne zajednice Džidžikovac.[181] Na dan kada je sporazum pod pokroviteljstovm MKCK o poštovanju načela i pravila međunarodnog humanitarnog prava trebao stupiti na snagu,[182] 26. maja, u večernjim satima, granatirano je porodilište "Zehra

uži, urbani deo Sarajeva bio bi pod našom kontrolom." U: NIN, 12. januar 1994, S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 39.

[176] Šefko Hodžić, *Operacija jesen 94*, DES, Sarajevo, 2007, str. 7–48.

[177] Taj dan su dejstvovala artiljerijska oružja po Sarajevu, ne birajući ciljeve iz slijedećih rejona: Gavrića brdo, Lukavica, kasarna „Slaviša Vajner Čiča", kasarna „Viktor Bubanj", Zlatište, Stup, aerodrom. Iz rejona raskrsnica ulica Zagrebačke, Lenjinove i Trnovske dejstvovala su dva tenka (AIIZ, inv. br. 7-373, Štab Teritorijalne odbrane, br. 02/236-1, Sarajevo, 17. maj 1992, Predmet: Uslovi za napuštanje kasarni. Generalštabu OS Savezne Republike Jugoslavije. Ministar Jerko Doko). I u kasarni „Maršal Tito" upalili su se motori tenkova JNA, spremni za dejstvo, ali nisu pokrenuti (Mesud Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: Od 13. Novosarajevske do 111. Viteške brigade,* Udruženje "1. Slavna – 111. Viteška brigada", Sarajevo, 2010, str. 40).

[178] **Lokacija br. 8.** Nekoliko sati nakon ovog masakra, u istom naselju granatom je ubijen Ekrem Hamzabegović, a ranjeni Enver Hamzabegović, Duda Hamzabegović i Mesud Cucak. (AIIZ, inv. br. 03-1798, Centar Instituta Novi Grad, Izjava H. E. od 6. septembra 1993).

[179] **Lokacija br. 9.**

[180] **Lokacija br. 11.**

[181] **Lokacija br. 12.**

[182] Sporazum je trebao stupiti na snagu 26. maja u 17.00 sati (ICTY, IT-98-29-T, P58.1, Sporazum 1, "Na poziv Međunarodnog komiteta Crvenog krsta", Ženeva, 22. maj 1992).

Muidović",[183] kada su ubijene tri tek rođene bebe,[184] koje su morale ostati u inkubatoru na višim spratovima zgrade.[185]

Istog dana, prije početka granatiranja porodilišta, u Sarajevu je boravio ruski ministar vanjskih poslova Andrei Kozirev, i dogovorena je, pored ostalog: obustava vatre, prisustvo UN-a u osiguravanju primirja, deblokada puteva i saobraćajnica, ispunjavanje ugovora o iseljenju kasarni i deblokada aerodroma. U skladu s ovim dogovorom, 27. maja 1992. godine, u 6.00 sati ujutro trebalo je stupiti na snagu primirje, a odmah potom započele bi radnje vezane za deblokadu aerodroma.[186]

[183] Porodilište je granatirano sa prethodno utvrđenih agresorskih položaja na Poljinama i Nahorevu (Elvedin Kantardžić, "Sinoć u Sarajevu. Granatama po Porodilištu", *Oslobođenje*, 27. maj 1992, str. 1; AIIZ, inv. br. 7-178, "Regionalni štab Teritorijalne odbrane", Sarajevo, br. 02-58/92, 22. april 1992. u 08,00; AIIZ, inv. br. 7-179, Regionalni štab Teritorijalne odbrane Sarajevo, br. 02-54/92, 21. april 1992, u 14.00, Dnevni izvještaj o stanju bezbjednosti i b/d na teritoriji).

[184] **Lokacija br. 13.**

[185] Nakon što je oko 18.00 sati počelo „žestoko" granatiranje Breke, sve porodilje, djeca, pacijenti, medicinsko osoblje, kao i izbjeglice iz Jezera, prešli su u podrumske prostorije Porodilišta. "U podzemnim prostorijama bilo nas je 304, od toga 70 beba, 40 djece sa Dječije klinike, 12 operisanih, 80 žena. Sa nama je bilo 50-tak ljudi koji su se kod nas sklonili bježeći od terorista koji su nadirali s Jezera." Narednog dana, Porodilište je izmješteno na „sigurniju" lokaciju, u sklopu Kliničkog centra Koševo (AIIZ, inv. br. 03-2208/1, Svjedok br. 13, Srećko Šimić, Sarajevo, 1. juni 1993).

[186] UN, S/1994/674/Add.2 (Vol.II) 27 May 1994, Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992), Anex VI, Part 1/10, Study of the buttle and siege of Sarajevo (Part I/10); (Under the Direction of: M Cherif Bassiouni); 26/5/92 (Tuesday),(b).Dalje:UN Commission of Experts; "Prvi zvanični dijalog Sarajeva i Moskve, Obećano novo primirje", *Oslobođenje*, 27. maj 1992, str.1.

3.2. Masakr u redu za hljeb.
Ulica Vase Miskina, 27. maj 1992. godine

Strahote u Vase Miskina (...) ni Bejrut nije zapamtio...[187]

Nedeljko Bošković, 28. maj 1992.

Iako je "iznurivanje stanovništva glađu" u oružanim sukobima zabranjeno tačkom 54 Dopunskog protokola iz 1977. godine uz Ženevske konvencije,[188] ono je korišteno kao jedan od metoda ratovanja, posebno u gradovima koji su bili pod opsadom. Kako je većina Sarajlija nespremno dočekala ovakvo stanje, zalihe osnovnih životnih namirnica brzo su nestajale, a uslijed nedostatka goriva, nemogućnosti dolaska do određenih naselja,[189] konstantnih granatiranja, kao i ograničenosti proizvodnje, radnici Velepekare i Mljekare svoje proizvode su dostavljali samo u pojedine prodavnice u gradu. Dakle, zbog nestašice hljeba i nemogućnosti da se on dostavi u svaku prodavnicu u gradu postojali su samo određeni punktovi na kojima se mogla nabaviti ova vrlo bitna životna namirnica. U jednom od telefonskih razgovora s Fikretom Abdićem, obavljenom dan pred masakr u redu za hljeb, Ratko Mladić ga provokativno ispituje o osnovnim životnim namirnicama koje nedostaju u gradu, te napominje da je, od prijatelja iz Sarajeva, informiran o tome kako građani Sarajeva dobijaju hljeb.[190] Jedna od

[187] ICTY, Presretnuti telefonski razgovor između generala Boškovića i pukovnika Gagovića, 28. maj 1992.

[188] Dopunski protokol iz 1977. godine uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine i zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba (Protokol I), član 54; u: M. Starčević, *Izvori međunarodnog humanitarnog prava,* str. 224.

[189] Naprimjer, dijelova grada koji su bili pod dvostrukom opsadom, kao što je naselje Dobrinja.

[190] U razgovoru sa Fikretom Abdićem, Ratko Mladić kaže: "Ne može da dođe humanitarna pomoć. Ma nije da nema. Dobijate vi hleb, zvao sam ja i komšije moje Golubićanine u Pofalićima i (...) Zovem ja po Sarajevu, imam ljudi, prijatelja." Glavna tema ovog razgovora bilo je iseljavanje pripadnika bivše JNA iz kasarne „Jusuf Džonlić", a u kojem Mladić ističe kako mu je poznato da u gradu nema kvasca, kiseonika za bolnice, mlijeka, mesa, uz sarkastičnu napomenu: "Vi Muslimani retko jedete meso (...) znam ja navike Muslimana. Vi možete skromnost." Dostavu

lokacija za prodaju hljeba bila je u Ulici Vase Miskina,[191] koja je, kao i druge ulice u samom centru grada, granatirana u više navrata od početka opsade.[192] Međutim, kako je 27. maja na snagu stupilo primirje potpisano posredstvom ministra vanjskih poslova Rusije, Andreia Kozireva,[193] te da je jutro počelo relativno mirno, građani Sarajeva su bili "ohrabreni" stati u red za hljeb, koji je u jednu prodavnicu u Ulici Vase Miskina dopremljen oko 9.00 sati, a ubrzo nakon toga, u blizini su dostavljeni i mliječni proizvodi.[194]

U trenucima dok je trajala prodaja hljeba, u prijepodnevnim satima,[195] na ovu lokaciju ispaljena je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno 18,[196] a ranjena 144 civila. Žrtve su transportovane

osnovnih životnih namirnica dijelu grada koji su pripadnici njegove vojske držali u opsadi, Mladić uslovljava iseljenjem kasarni bivše JNA, ali pod uslovima koje je on nametnuo, ne poštujući pri tome prethodno potpisani sporazum SRJ – RBiH (ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između Ratka Mladića i Fikreta Abdića, 26. maj 1992).

[191] Vase Miskina (sada Ferhadija) jedna je od ulica koja od Titove do Baščaršije čini glavno i najprometnije šetalište u centru grada.

[192] Naprimjer, 1. maja 1992. godine, oko 10.00 sati ispred Katedrale u Ulici Vase Miskina eksplodirala je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ranjeni Anita (Leonid) Zodrum (1925) i njen unuk Vuk (Kosta) Simčević (1982). AIIZ, inv. br. 03-1573, Centar Instituta Novi Grad, broj: 385-VIII/93, Sarajevo, 14. august 1993; AIIZ, inv. br. 03-1588, RBiH, Centar Instituta Novi Grad, broj: 386-VIII/93, Sarajevo, 14. august 1993.

[193] U početnim fazama opsade Sarajeva, građani su vjerovali kako potpisana primirja znače i prestanak granatiranja civilnih ciljeva u gradu. Međutim, pokazat će se da je, kako su to i novinari BBC-a primijetili, "jedna od velikih tragičnih ironija Sarajeva bila i ta što je često više ljudi ginulo za mirna dana, nego za dana kad su snažno granatirana civilna područja. To je bilo zato što su za mirna dana ljudi izlazili na ulice" L. Silber - A. Little, nav. dj., str. 307.

[194] AIIZ, inv. br. 03-1124, Sarajevo, 13. juli 1993, Izjava: Đ. J.

[195] Između 9.45 – 10.30 sati; AIIZ, inv. br. 03-1124, Službena zabilješka, Sarajevo, 16. juli 1993, Cezar Mašović, Almir Bečarević i Renad Zlatanić. Prema izjavama Safeta Šore, Edhema Radmilovića i Zorana Hušnera, granata je najvjerovatnije eksplodirala oko 10.00 sati. AIIZ, inv. br. 03-2559, Centar Instituta Novi Grad Sarajevo, 13. oktobar 1993, Izjava: Š. S; AIIZ, inv. br. 03-3512, Centar Instituta Novi Grad, Sarajevo, 17. oktobar 1993, Izjava: R. E; AIIZ, inv. br. 03-1124, Sarajevo, 7. juli 1993, Izjava: Z. H.

[196] Istog dana je identifikovano 16 civila, a npr. Bahrija Pilav i Izudin Zukić, koji su ubijeni na licu mjesta, registrirani su kao NN žrtve, a porodica ih je identifikovala

vozilima TO, MUP-a, Hitne pomoći, privatnim i taksi automobilima do Kliničkog centra Koševo ili Državne bolnice,[197] gdje je u narednim danima, od posljedica ranjavanja, smrt nastupila za još četiri civila, te je ukupan broj žrtava sa smrtnim ishodom bio 22 civila.[198] Pripadnici CSB-a Sarajevo MUP-a RBiH, zajedno s istražnim sudijom Višeg suda u Sarajevu, nekoliko sati nakon masakra obavili su uviđaj na licu mjesta zločina.[199] Na osnovu analize kratera granate koja je prouzrokovala žrtve, konstatirali su da se radi o projektilu ispaljenom iz artiljerijskog oruđa, a vještak balističke struke je prikupio podatke potrebne za utvrđivanje pravca iz kojeg je projektil došao.[200] U blizini navedene lokacije ekipa koja je obavljala uviđaj nije pronašla tragove pada još nekog projektila, ali s obzirom na izjave očevidaca da se radilo o dva do tri projektila,[201] izvršen je pregled šireg dijela ovog područja grada, te

u popodnevnim satima ili narednog dana.

[197] Bivše Vojne, a sad Opće bolnice "Prim dr. Abdulah Nakaš".

[198] Od posljedica ranjavanja smrt je nastupila za: Nedžada Abdiji, Ismeta Aščerića, Snježanu Biloš, Abdulaha Sarajlića, Sretena Stamenovića. Vidjeti **lokaciju br. 14**.

[199] Pripadnici MUP-a RBiH su u periodu 14-16 sati obavili uviđaj na licu mjesta. Prije njih, na licu mjesta zločina su bili i pripadnici Informativne službe TO. Nije nam poznato da li su oni uradili pismeni zapisnik o onome što su zatekli na licu mjesta, kao ni da li su odnijeli dijelove projektila koje su zatekli na licu mjesta. U svrhu ovoga istraživanja, pored Zapisnika koji su sačinili pripadnici MUP-a, dostupan nam je jedino intervju novinara TVBiH sa rukovodiocem Informativne službe TO (Vidi: http://www.youtube.com/watch?v=Oe-XYk7EfJA, "Dva sata poslije", War crimes in Bosnia, Uploaded on Sep 26, 2010).

[200] AIIZ, inv. br. 03-1124, Viši sud u Sarajevu, Sarajevo, 27. maj 1992, KRI-9/92, Zapisnik o uviđaju, Istražni sudija: Potparić Milorad.

[201] Prema procjeni očevica Š. S., vozača ‚hladnjače' u kojoj je prevozio mliječne proizvode po prodavnicama, kao i E. R., prodavca sladoleda, u okolnim zgradama, pored ove, u Ulici Vase Miskina eksplodirale su još dvije granate (AIIZ, inv. br. 03-2559, Centar Instituta Novi Grad Sarajevo, 13. oktobar 1993, Izjava: Š. S; AIIZ, inv. br. 03-3512, Centar Instituta Novi Grad, Sarajevo, 17. oktobar 1993, Izjava: R. E.). Rukovodilac informativne službe TO, u intervjuu za TVBiH, spominje još dvije granate kalibra 82 mm, ali ne precizira tačne lokacije gdje su one eksplodirale. Na snimku je vidljivo kako u ruci drži rep granate kalibra 120 mm, za koju tvrdi da je eksplodirala u jednom privatnom stanu u blizini slastičarne *Egipat*, te da je ispaljena sa Vidikovca na Trebeviću (http://www.youtube.com/watch?v=Oe-XYk7EfJA, "Dva sata poslije", War crimes in Bosnia, Uploaded on Sep 26, 2010). Međutim, svjedok B. K. je registrirao samo ovu, jednu granatu i ne zna da li je nakon toga bilo još granata (AIIZ, inv. br. 03-1124, RBiH, Sarajevo, 6. juli 1993, Izjava: K. B). Prema izjavama

su u Ulici Vojvode Stepe 19 pronađeni tragovi pada i eksplozije jednog projektila.[202] Nakon kriminalističko-tehničkog pregleda lica mjesta, vještaci za balistiku su ustanovili da je minobacačka granata ispaljena iz pravca Trebevića i to okomito na pravac Ulice Vase Miskina.[203]

Za razliku od pripadnika MUP-a RBiH, "stručnjaci" iz MUP-a samoproglašene Republike srpskog naroda BiH, iako nisu obavili uviđaj na licu mjesta, tvrde da su u Ulici Vase Miskina prethodno bile postavljene "nagazne rasprskavajuće mine", te da "imaju sve dokaze" da su ovu akciju vodili pripadnici "ranijeg" MUP-a. Kao argumente za ove tvrdnje, navodi se kako je "pločnik ostao netaknut, da su kod ljudi koji su stradali uglavnom stradali donji ekstremiteti". Također, "balistički stručnjaci" iz MUP-a samoproglašene Republike Srpske Bosne i Hercegovine su tvrdili da je "nemoguće sa bilo koga od srpskih položaja pogoditi baš taj dio ulice, zavučen između mnogo zgrada".[204] Međutim, tvrdnju kako je pločnik ostao netaknut demantira krater granate koji su pripadnici MUP-a RBiH u zapisniku o uviđaju detaljno opisali,[205] a trag granate, u obliku skromno obilježene "sarajevske ruže",[206] građane Sarajeva i danas podsjeća na nevino ubijene civile u Miskinovoj ulici. Narednog dana, u pismenom obraćanju zvaničnicima „međunarodne zajednice", pored ovih "argumenata", Krajišnik navodi i

Z. R. i M. L., dok su čekali u redu za hljeb, u daljini se čula eksplozija granate, ali niko nije odlazio iz reda (AIIZ, inv. br. 03-1124, Sarajevo, 12. juli 1993, Izjava: R. Z; AIIZ, inv. br. 03-1124, Sarajevo, 6. juli 1993, Izjava: L. M.).

[202] Vidi napomenu br. 200.

[203] AIIZ, inv. br. 03-1124, RBiH, MUP, Sarajevo, br: 02/3-233-592, dana: 10. augusta 1992, Viši sud Sarajevo, Na ruke Potparić Milorada, Prilog: Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada minobacačke granate u ul. Vase Miskina između prodavnica "Planika" i "Elektrotehna", sačinjen od strane vještaka za balistiku Međedović Zlatka i Stankov Borislava.

[204] Ovakvu interpretaciju izvještaja "stručnjaka" Ministarstva unutrašnjih poslova samoproglašene Srpske republike Bosne i Hercegovine ponudila je TV Beograd, kao i drugi elektronski i printani mediji u SRJ i RS. Vidi: ICTY, IT-06-90-T, Renaud de La Brosse. 2003. *Plan to Create a ‚State for all Serbs'. Consequences of Using the Media for Ultra-Nationalist Ends*, par. 75.

[205] AIIZ, inv. br. 03-1124.

[206] O "sarajevskim ružama" vidi: Azra Junuzović, *Sarajevske ruže: ka politici sjećanja*, Armis-Print, Sarajevo, 2006, str. 85–136.

da je u masakru "nekoliko ljudi poginulo, a veći broj ih je ranjen", te da se „muslimanska televizijska ekipa"[207] našla na licu mjesta odmah poslije masakra.[208] Kamermani Televizije Bosne i Hercegovine (TVBiH), koji su u trenutku masakra snimali prilog u Domu JNA,[209] nekoliko minuta nakon zločina zabilježili su dirljiv prizor, koji je prikazivan u informativnim emisijama tokom cijelog dana, kao i u devetominutnom prilogu za Dnevnik u 19.30 sati.[210] Masakr civila u redu za hljeb bio je glavna vijest na svim svjetskim TV stanicama,[211] ali je na RTS-u prikazana

[207] Pod ‚Muslimanska televizijska ekipa' Krajišnik je podrazumijevao TVBiH.

[208] ICTY, 03003495, Srpska republika Bosna i Hercegovina, Kancelarija predsjednika Skupštine, Pale, 28. maj 1992, Dostaviti: Lord Carrington, g. J. Cutileiro, g. B. B. Ghali, g. J. Baker, g. S. Vance, g. A. Kozirev, ministrima dvanaestorice; Predsjednik Skupštine: Momčilo Krajišnik.

[209] Sada Oružanih snaga Bosne i Hercegovine; Tom Gjelten, "Optuživanje žrtve", u: Džeilana Pećanin (prevod), *Oslobođenje*, 31. decembar 1993, str. 6.

[210] Zastrašujući snimci neposredno nakon masakra: Radio-televizija BiH (TVBiH), Dnevnik, 27. maj 1992, voditelj dnevnika: Ljubomir Ljubojević. Uploaded by sarhiv00 on Dec 17, 2008; http://www.youtube.com/watch?v=FjTit4T5u24; Ubijanje Sarajeva - 21. Dio/Masakr u Vase Miskina 1/2. U izjavama koje je naredne godine istražiteljima Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava dalo nekoliko ranjenih civila u ovom masakru se, pored ostalog, navodi: "Čim sam se povratila od udara, ugledala sam strašnu scenu. Svuda oko mene se nalazila raskomadana tijela, otkinuti ekstremiteti, razbacane stvari i svuda okolo krv. Napipala sam zubnu protezu i podigla je. U tom momentu ja nisam ni znala da sam povrijeđena niti sam osjećala bilo kakvu bol. Tada sam pokušala da ustanem i kada sam ustanovila da to nisam u stanju, vidjela sam da mi potkoljenica lijeve noge praktično visi samo na kožici (AIIZ, inv. br. 03-1124, Izjava: L. M.). "Na meni su ležale dvije mrtve žene i dijelovi tijela ranjenih ljudi, čuo se miris baruta i krici i jauci ranjenih ljudi. (...) Kada su me smještali u automobilu koji me je odvezao u bolnicu moja noga je visila ispod potkoljenice, tako da su je morali pridržavati dok su me ubacivali u automobil. Na ortopedskoj klinici su pokušali da mi spasu nogu, međutim, zbog gangrene koja ju je zahvatila morali da je amputiraju (AIIZ, inv. br. 03-1124, Izjava: J. Đ.). Na snimcima koje su kamere TVBiH zabilježile nekoliko sati nakon masakra, kada su žrtve bile transportovane do bolnica, uočljiva je bila jeziva slika razbacanih ličnih stvari žrtava, cipela, novčanika, dokumenata, cekera, a u izlogu *Klasove* prodavnice, na nekoliko polica naslagani hljebovi, koje, međutim, više niko nije kupovao (http://www.youtube.com/watch?v=Oe-XYk7EfJA, "Dva sata poslije", War crimes in Bosnia, Uploaded on Sep 26, 2010).

[211] Portparol State Departmenta, Richard Boucher je izjavio kako nije vidio "takve okrutnosti, grozote i patnje od 1945. godine". Vidi: Ivica Mišić, "Stejt department o zločinu u Sarajevu. Besprimjerna okrutnost", *Oslobođenje*, 28. maj 1992, str. 1.

tek nakon što je objavljen zvanični odgovor paljanskog rukovodstva i medija, a prema kojem optužuju "vladu u Sarajevu da je sama počinila masakr nad sopstvenim narodom ne bi li zadobila simpatije u svijetu i ubrzala zapadnu vojnu intervenciju".[212] Na TV Beograd je emitirano i saopćenje "Vojske srpske republike BiH", u kojem se navodi da tokom "današnjeg dana, 27. maja ove godine, jedinice Vojske Srpske republike BiH nisu otvarale vatru ni iz pješadijskog ni bilo kakvog drugog oružja u širem prostoru Sarajeva".[213]

U izjavi za TVBiH general Nedeljko Bošković osuđuje zločin, ali ne imenuje krivca,[214] a narednog dana, u telefonskom razgovoru s Gagovićem,[215] konstatira kako "strahote u Vase Miskina (...) ni Bejrut nije zapamtio". U daljem razgovoru Gagović ga uvjerava kako je zabranjeno svim jedinicama da pucaju, te "garantuje da je takvo naređenje od strane Komande s ove strane preneto i vojska se ograđuje od takvog dejstva", uz napomenu da je general Mladić "čak naredio i hapsit' i streljati ako budu upotrebljene...".[216] Međutim, baš

[212] Meldijana Arnaut-Haseljić, „Mediji u funkciji realizacije genocida u Bosni", u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: posljedice Presude Međunarodnog suda pravde,* zbornik radova međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)/ Međunarodna naučna konferencija, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 851.

[213] ICTY, IT-06-90-T, Renaud de La Brosse, *Plan to Create a ‚State for all Serbs'. Consequences of Using the Media for Ultra-Nationalist Ends*, 2003, par. 75.

[214] Generalmajor Nedeljko Bošković, načelnik uprave bezbjednosti VJ, koji se u Sarajevu nalazio na pregovorima o iseljenju kasarni bivše JNA iz grada, na dan masakra daje izjavu za TVBiH, u kojoj ističe kako "ne može da shvati da se našao takav monstrum koji je mogao da puca na narod koji je iz podruma i skloništa izašao da kupi hljeb kako bi preživio. Taj koji je to napravio mora biti otkriven kao i onaj koji mu je izdao takvo naređenje", dodajući da je "neobjektivno reći ko je to učinio". M. Arnaut-Haseljić, „Mediji...", str. 851–852.

[215] Milosav Gagović je bio pomoćnik za logistiku komandantu 4. korpusa JNA, Vojislavu Đurđevcu. Od 1. aprila do 5. juna 1992. godine bio je u kasarni 4. korpusa JNA u Lukavici, nakon čega predaje zahtjev za penziju. U odsustvu generala Đurđevca, Gagović je "morao imati detaljna saznanja" o zločinima koji su u tom periodu vršeni u gradu, kao i o upotrebi minobacača i artiljerije na centar grada. (ICTY, Case No. IT-98-29/1, Witness: Milosav Gagović, (Open Sassion), Examination by Mr. Tapusković and Cross-examination by Ms. Edgerton, p. 8643, 8705, 8715, 23 July 2007).

[216] ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između generala

u trenucima dok su razgovarali, Bošković ističe kako su ispred zgrade Predsjedništva pale dvije minobacačke granate,[217] od kojih su ranjeni članovi obezbjeđenja Predsjedništva,[218] te naređuje da se izvrši totalna kontrola svih oruđa i zabrana dejstva svakog oruđa.[219]

Dalje Gagovićeve tvrdnje o neaktivnosti VRS/VJ, kao i zvanična saopćenja VRS-a o "neotvaranju vatre" u potpunoj su kontradiktornosti s Mladićevim konstantnim prijetnjama rukovodstvu RBiH kao i naredbama svojim podređenim da "Sarajeva neće biti", kako će tući Predsjedništvo, te, ukoliko bude ranjen njegov jedan vojnik "prema frontu ili prema ovim kasarnama" da će "biti potres Sarajeva" i da će "izvršiti odmazdu prema gradu" na način da će više na njega "u jednoj sekundi pasti granata, nego za sve vreme od kad se vode borbe dosad".[220]

Također, istovremeno s negiranjem odgovornosti za zločin u Ulici Vase Miskina, pripadnici VRS/VJ su 28. i 29. maja nastavili intenzivno granatiranje iste i drugih lokacija, posebno Predsjedništva i historijskog jezgra grada, kada su, uz masovno ubijanje civila,[221] zapaljeni i uništeni mnogi civilni objekti.[222] Ovom granatiranju prethodilo je Mladićevo

Boškovića i pukovnika Gagovića, 28. maj 1992.

[217] U trenutku razgovora general Bošković se nalazio u kabinetu Jerka Doke u zgradi Predsjedništva RBiH.

[218] Uslijed rasprskavajućeg dejstva granata koje su oko 16.00 sati eksplodirale ispred zgrade Predsjedništva, teško su ranjeni: Rasim Babić i Dragan Bošnjak, članovi obezbjeđenja Predsjedništva RBiH (AIIZ, inv. br. 29394/1994; Š. H, "Granate na Predsjedništvo", *Oslobođenje*, 29. maj 1992, str. 5).

[219] ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između generala Boškovića i pukovnika Gagovića, 29. maj 1992.

[220] ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora između generala Tolimira, generala Mladića i Jerka Doke, 24. maj 1992, i Mladića i NN muške osobe, 25. maj 1992. Ove Mladićeve prijetnje izrečene su u kontekstu iseljavanja kasarni JNA u gradu, ne poštujući sporazum koji je potpisala SRJ-BiH-UNPROFOR. Vidi: AIIZ, 7-279, Ugovor o evakuaciji komandi, jedinica i ustanova JNA iz garnizona Sarajevo, sastavljen dana 18. maja 1992. godine u Sarajevu u prostorijama UNPROFOR-a. Potpisnici: za Predsjedništvo RBiH - Fikret Abdić i Stjepan Kljujić, za JNA - pukovnik Branko Čađo, za UNPROFOR - K. Hoglund.

[221] Naprimjer, od granata koje su pale u Ulicu Džemala Bijedića br. 69 ubijena su dva civila. H. A, "Dva poginula na Čengić Vili", *Oslobođenje*, 29. maj 1992, str. 6; **Lokacija br. 15**.

[222] UN Commission of Experts, 29/5/92; Čak su se i u beogradskoj *Politici* našle

naređenje pukovniku Vukašinoviću kako treba tući "Velušiće" i Pofaliće, jer "tamo nema srpskog življa mnogo", Dobrovoljačku, Humsku, Đure Đakovića, kao i "još jedan pluton po Predsjedništvu", te da se grad artiljerijski osmatra, da građani "ne mogu da spavaju da razvučemo pamet njihovu".[223]

Slobodan Milošević se ograđuje od postupaka "bosanskih Srba" konstatirajući kako je Mladić "potpuno lud". Ne negira da su pripadnici VRS-a ispalili granatu, te uz bezrezervnu osudu bombardiranja Sarajeva, nastoji odobrovoljiti članice Vijeća sigurnosti UN-a da ne glasaju za novu rezoluciju kojom bi Srbiji i Crnoj Gori bile nametnute sankcije.[224]

S obzirom na to da su oružane formacije SRJ do tada okupirale najveći dio teritorija RBiH, u kojima su počinjeni brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i genocid, posebno nad Bošnjacima, donošenje Rezolucije Vijeća sigurnosti UN, kojom su nametnute sankcije SRJ,[225] "bilo je premalo, a došlo prekasno", te su "sankcije poslužile kao privremeni izgovor pred onima koji su tvrdili kako se moralo učiniti više, tj. kao privremeno ušutkivanje onih koji su tražili vojnu intervenciju".[226]

---

fotografije razrušenog grada: "Sarajevska ulica Maršala Tita, juče u podne", "Srušen je i nacionalni restoran Aeroplan", "Ulica Kralja Tomislava", ali uz napomenu kako su "mnoge od najlepših sarajevskih zgrada uništene u artiljerijskim dvobojima"; "U slici reči. Razrušeno Sarajevo", *Politika*, 31. maj 1992, str. 6.

[223] ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora Ratko Mladić – Mirko Vukašinović, 28. maj 1992.

[224] Milošević je ovakav stav zauzeo na sastanku sa pripadnicima UNPROFOR-a na dan kada je u Vijeću sigurnosti UN-a trebala biti izglasana ova rezolucija. U nadi da će odobrovoljiti članice Vijeća sigurnosti UN-a da ne glasaju za ovu rezoluciju, Milošević uvjerava pripadnike UNPROFOR-a da "se čini sve što je u njihovoj moći kako bi uticali na bosanske Srbe da zaustave bombardovanje i da im je poručeno da, ukoliko nastave, ne treba da očekuju bilo kakvu pomoć ili razumijevanje sa njihove strane" (Vidi: ICTY, R01838989, Izlazni telegram, Za: Gouldinga, Ujedinjene nacije, Njujork, Od: Nambiara, UNPROFOR, Beograd /potpisano/, datum: 30. maj 1992, broj: UNPROFOR – B/41, Predmet: Sadržaj razgovora sa predsjednikom Miloševićem na sastanku od 30. maja 1992. u 12.00 sati).

[225] Rezolucija VSUN br. 757 usvojena je 30. maja 1992. godine. Ovom rezolucijom nametnute su sankcije SRJ, uključujući i trgovački embargo, osim na hranu i lijekove, te zabranu vazdušnog saobraćaja, sportskih i kulturnih veza (The Security Council, Resolution, 757, 1992, 30 Maj 1992).

[226] Carol Hodge, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Detecta, Zagreb,

No, u kasnijoj interpretaciji masakra u Vase Miskina, posebno od strane određenih srbijanskih autora, uvođenje sankcija je poslužilo kao još jedan od „argumenata“ koji ide u prilog tezi kako su “Muslimani granatirali vlastiti narod”, s ciljem da izazovu izolaciju SRJ i “žestoku antisrpsku kampanju u svetu”,[227] izdvajajući pri tome ovaj masakr iz konteksta općih zbivanja na prostoru RBiH i prethodnih zločina počinjenih od strane JNA/VJ/VRS.

Kao uporište za razradu ove prosrpske teze poslužio je članak u londonskom *Independentu*, objavljen 22. augusta 1992. godine, nekoliko dana pred odlučujuću Londonsku konferenciju, a ponovo u kontekstu nagovještaja vojne intervencije i slanja britanskih trupa u Bosnu.[228] Autor ovoga članka se poziva na “tajni izvještaj” upućen komandantu snaga UN-a za Hrvatsku i BiH, generalu Satihsu Nambiaru, u kojem se navodi kako su “bosanske snage lojalne predsjedniku Aliji Izetbegoviću možda aktivirale bombu”, koja je izazvala masakr u Vase Miskina.[229] U

2007, str. 79.

[227] Smilja Avramov, *Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije*, LDI, Vetarnik, 1997, str. 290; U ovoj knjizi profesorica međunarodnog prava Smilja Avramov još spominje i teze o izrežiranosti masakra od strane MUP-a RBiH, pozivajući se na već spomenuto saopćenje MUP-a Srpske republike BiH, kao i da su za namještenu eksploziju znali i ljekari, kojima je “izdat nalog da budu u punoj pripravnosti”, kao i “odabrane ekipe novinara”, kojima je “dozvoljen pristup za instaliranje kamera na precizno utvrđenim mestima” (S. Avramov, nav. dj., str. 380). Međutim, u prilozima i napomenama navedene knjige, profesorica se ne poziva na zapisnike o uviđaju MUP-a Srpske republike (jer oni nisu ni obavili uviđaj, tako da takvi zapisnici ne postoje), kao ni na konkretne dokumente kojim bi potvrdila ko, kada i gdje je izdao spomenute naredbe bolnicama ili medijima. Ćosićev *Bosanski rat*, Radinovićeve *Laži o sarajevskom ratištu* samo su neke od knjiga u kojima se iznose ove i slične teze o “izrežiranosti” masakra u Miskinovoj ulici (Vidi: Dobrica Ćosić, *Bosanski rat*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 9-10; Radovan Radinović, *Laži o sarajevskom ratištu*, Svet knjige, Beograd, 2004, str. 192–195).

[228] Više o ovome u nastavku rada.

[229] Leonard Doyle, “Muslims ‚slaughter their own peope‘: Bosnia bread queue massacre was propaganda ploy, UN told”, (“Muslimani ‚masakriraju vlastiti narod‘: bosanski masakr u redu za hljeb bio je propagandni trik, rekao je zvaničnik UN-a”). *Independent*, 22. august 1992, http://www.independent.co.uk/news/muslims-slaughter-their-own-people-bosnia-bread-queue-massacre-was-propaganda-ploy-un-told-1541801.html.

izjavi za zagrebački tjednik *Globus*, Sathis Nambiar u nekoliko navrata ponavlja kako "mi nemamo nijednu obavijest da su Muslimani pucali sami na sebe. Doista ne mogu reći na temelju čega je napisan članak u 'Independentu'. Mi poričemo da su službenici UNPROFOR-a dali takvu tvrdnju".[230] Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da je general Lewis MacKenzie u tom periodu završio svoju misiju u Bosni, a da su slični podaci objavljeni u njegovom *Dnevniku* naredne, 1993. godine, postaje jasno o kojem se "povjerljivom izvoru" iz UN-a radi.[231] Iako pripadnici UN-a nisu obavili uviđaj na licu mjesta nakon masakra, MacKenzie ističe kako su mu "njegovi" ljudi rekli da se mnoge stvari nisu uklapale, pri čemu iznosi teze već prezentirane u beogradskim medijima, zaključujući kako je jedino siguran u to da su "ubijeni nevini ljudi".[232] U Izvještaju Vijeću sigurnosti UN od 30. maja, generalni sekretar UN-a Boutros Ghali ovaj zločin spominje jedino u kontekstu razloga za prekid pregovora o iseljavanju preostalih kasarni,[233] a tek je, navodno oko 11. juna, nakon MacKenzievog povratka iz Beograda,[234]

[230] Sarajevo, 29. august (BH PRESS), "Nambijar negira pisanje, Independenta'", *Oslobođenje*, 30. august 1992, str. 4.

[231] Lewis MacKenzie, *Peackeeper: the road to Sarajevo*, Douglas and Mclntyre, Vancouver, 1993, str. 503. Također, MacKenzie je tokom 1993. godine na turneji po američkim gradovima održao niz govora i dao nekoliko intervjua u kojima je nastojao opovrći međunarodno prihvaćeno stajalište da je slika o "bosanskim muslimanima kao žrtvama lažna". Ovu MacKenzijevu turneju i javne nastupe finansirala je srpsko-američka nacionalna mreža za informisanje (SerbNet) iz Chicaga. (Roy Gutman, *Svjedok genocida*, Vijeće Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 1995, str. 211-216. O iskazima svjedoka protiv generala MacKenzija i Zahtjevu za provođenje istrage protiv njega pogledati: *Molila sam ih da me ubiju: zločin nad ženama Bosne i Hercegovine*, ur. Irfan Ajanović [et al], Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Centar za istraživanje zločina, Sarajevo, 1999, str. 183–189; M. Bisić – S. Kreho, nav. dj., str. 161–162).

[232] L. MacKenzie, nav. dj., str. 293.

[233] "Dokumenti: Generalni sekretar UN-a Savetu bezbednosti o Jugoslaviji - Izvještaj Butrosa Galija", *Politika*, 4. juni 1992, str. 2; Ni u knjizi koju je objavio sedam godina poslije, Ghali ne pridaje važnost ovom zločinu. Vidjeti: Boutros Boutros Ghali, *Unvanquished, AU.S. – U.N.*, SAGA, I.B. Tauris Publishers, London, New York, 1999, str. 40–41.

[234] General MacKenzie je bio u Beogradu od 17. maja do 10. juna 1992. godine (vidi: L. MacKenzie, nav. dj., str. 286 i 313). Odatle je, sa sigurne udaljenosti, posmatrao zločine u Sarajevu i drugim dijelovima RBiH.

obavljena istraga UN-a o masakru u Vase Miskina, prema kojoj nije mogla biti utvrđena odgovornost "nijedne od strana u sukobu".[235]

Za ovaj zločin niko nije procesuiran ni pred nacionalnim ni pred međunarodnim sudovima, a u optužnici Karadžiću i Mladiću navodi se kako je tek "počev ili približno od 28. maja" počelo intenzivno granatiranje Sarajeva, "pri čemu su oštećeni i uništeni civilni ciljevi, a nekoliko civila je ranjeno".[236] Dakle, iako za masakr u Vase Miskina Tužilaštvo ICTY nije teretilo ni Slobodana Miloševića,[237] kao ni Radovana Karadžića, u unakrsnom ispitivanju svjedoka, optuženi su, insistirajući na tezi kako su "muslimani" granatirali vlastiti narod u Sarajevu, uz Markale i druge masakre koji su se nalazili u optužnici, i masakr u Ulici Vase Miskina spominjali u tom kontekstu. Ohrabrenje za ovu tezu posebno im je dao spomenuti članak Leonarda Doylea u *Independentu*, te su, pozivajući se na njega, konstantno insistirali na tezi o "samogranatiranju" vlastitog naroda sa ciljem "osvajanja simpatija i svjetske vojne intervencije", kao i izolacije SRJ sankcijama. Naprimjer, za prethodno spomenutog australskog generala Johna Wilsona, komandanta vojnih posmatrača UN-a za BiH, to je bio pokazatelj kako "nije bilo čisto dobrih i loših momaka u događajima

[235] O ovoj istrazi saznajemo samo iz svjedočenja komandanta vojnih posmatrača UN-a za BiH, Johna Wilsona pred ICTY-em u Predmetu *Radovan Karadžić*, u kojoj je navodno ustanovljeno kako je granata mogla "doći i sa srpskih, ali i sa muslimanskih položaja, te se stoga pucanje sa jednog od tih položaja ne može isključiti". Međutim, Wilsonovo svjedočenje zasniva se samo na pretpostavkama da je "istraživanje uključivalo analizu kratera", čime ostaje otvoreno pitanje da li je on čitao izvještaj UN-a o uviđaju, kao i da li takav izvještaj uopće postoji, ili se i njegovo mišljenje promijenilo povratkom MacKenzija iz Beograda (ICTY, Witness: John Wilson, Cross-examination by Mr. Karadzic, Monday, 21 June 2010, str. 3911. i Tuesday, 22 June 2010, str. 4068-4071).

[236] ICTY, IT-95-5/18-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića, Treća izmijenjena optužnica, 27. oktobar 2009, Prilog G, *Incidenti granatiranja u Sarajevu*; ICTY, IT-09-92-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv Ratka Mladića, Četvrta izmijenjena optužnica, 27. decembar 2011, Prilog G, *Incidenti granatiranja u Sarajevu*.

[237] Za razliku od Miloševićeva ranijeg stava o osudi Ratka Mladića za granatiranje Sarajeva, na suđenju, kao optuženik Tužilaštva ICTY, on mijenja mišljenje.

u bivšoj Jugoslaviji",[238] dok je većina odgovora drugih svjedoka iz komande UNPROFOR-a bila kako su to glasine te da nikada nisu vidjeli dokument koji bi potvrdio ovakve stavove.[239]

[238] ICTY, Case No. IT-95-5/18-T, Witness: John Wilson (Resumed) (Open Session), Cross-examination by Mr. Karadžić (Continued), Tuesday, 22 June 2010, page 4068–4073.

[239] U unakrsnom ispitivanju, general Morillon je odgovorio Slobodanu Miloševiću kako "...ova novina govori o glasinama. Imate glasine svaki dan, stoga sam svjestan te mogućnosti, ali nikada nisam bio u prilici tu mogućnost provjeriti. I, svakako, ne pripadam tim,višim zapadnim časnicima, koji su vjerovali u to da su ove optužbe mogle biti istinite" (ICTY, Case No. IT-02-54-T, 12. februar 2004, Witness: Philippe Morillon (Open Session), Cross-exemined by Mr. Milošević, page 32040 – 32042). Karadžiću je u unakrsnom ispitivanju Jeremy Bowen posvjedočio da je to čuo od generala MacKenzija, ali da nikada nije vidio dokaz. "Nikada nisam vidio dokument koji govori o tome, (...) te da su to pretpostavke, pa vam stvarno ne mogu dati posebno dobar odgovor na hipotetičko pitanje. Ja radije odgovaram na pitanja sa činjenicama" (ICTY, Case No. IT-95-5/18-T, Witness: Jeremy Bowen Cross – examination by Mr. Karadžić, page: 10200). Optuženi su za masakr u Vase Miskina ispitivali čak i pripadnike UNPROFOR-a koji u tom periodu uopće nisu služili u Bosni. Naprimjer, u jednom takvom unakrsnom ispitivanju David Harland je Miloševiću odgovorio kako u vrijeme masarka u Vase Miskina nije bio u Sarajevu, ali je pojasnio kako je od velikog broja granata ispaljenih na Sarajevo u gotovo svakom slučaju utvrđeno da su one zasigurno ispaljene sa srpske strane (ICTY, Case No. IT-02-54-T, Wednesday, 05 November 2003, Witness: David Harland. Open Session, Cross – exeminetion by Mr. Miloševć, page. 28670).

3.3. Masovna ubistva civila: juni – august 1992. godine. Vojna intervencija!? Mitterrand – počasni građanin Sarajeva!

...Mi šta ćemo raditi to treba da bude naša najveća tajna. (...) mi nećemo kazati da ćemo srušiti dalekovod ili vodu isključiti, jer to Ameriku diže na noge, (...) mi moramo mudro saopštiti svijetu, gađali su oni, pogodili dalekovod i nestalo struje, gađali Vodovod, nestalo struje tu i tu, vršimo napore, popravljamo, to je ta diplomatija...[240]

Ratko Mladić, 12. maj 1992.

Kažnjavanje Savezne republike Jugoslavije (SRJ) Rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a u momentu kada je okupirano 70 % bosanskohercegovačke teritorije,[241] te kada je gotovo sva vojna mašinerija JNA/VJ data na raspolaganje novoformiranoj VRS, pokazao se kao i više nego nedovoljan potez Vijeća sigurnosti UN-a u pokušaju zaustavljanja agresije na RBiH i žestokog granatiranja njenog glavnog grada, a ujedno je poslužio i kao način sprečavanja eventualne vojne intervencije. I u narednim danima, uslijed granatiranja Sarajeva, civili su masovno ubijani i ranjavani,[242] a posebno jak intenzitet granatiranja grada, uslijedio je nakon iseljavanja posljednje kasarne JNA/VJ – "Maršal Tito", 6. juna 1992. godine, sa ciljem da se uništi sve preostalo naoružanje kako ne bi pripalo oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine.[243] Međutim, kako je ulica Put života, koja se

[240] ICTY, Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, Govor Ratka Mladića 12. maja 1992, str. 28-32.

[241] Miroslav Tuđman – Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb, 2005, str. 11 (tekst) i 527 (karta).

[242] Na sam dan rasprave o donošenju sankcija u Vijeću sigurnosti UN-a, grad je vrlo intenzivno granatiran. Naprimjer, u sarajevskom naselju Bare, na putu prema skloništu ubijena je Ifeta (Murat) Karić, a njena šestomjesečna beba – Kemal (Nesmin) Karić, ranjena. Narednog dana, 31. maja, u naselju Šip ubijena su četiri civila**,** a 1. juna, u prostorijama svoje kuće u naselju Koševsko Brdo, ubijena su četiri člana porodice Kurtović – Fočo (**Lokacije br. 16 i 17).**

[243] ICTY, 03086533, Izjava svjedoka: Baron van Lyden od 27. juna do 24. jula

nalazi iza kasarne „Maršal Tito“[244] bila jedina moguća, „najsigurnija“ komunikacija između centra s novosarajevskom i novogradskom općinom, automobili i autobusi su prolazili tom dionicom. Dan nakon iseljenja pripadnika JNA iz ove kasarne, 6. juna, u prijepodnevnim satima, granatom je pogođen taksi automobil koji je prevozio četiri člana porodice Crnčalo, kada su ubijena tri, a ranjena dva civila.[245] Osim ulica oko kasarne “Maršal Tito”, pripadnici SRK-a su 5. i 6. juna granatirali i druge dijelove grada,[246] uslijed čega su ispred svoje kuće na Sedreniku ubijena tri člana porodice Sandžaktarević,[247] u naselju Soukbunar tri člana porodice Hodžić,[248] a u večernjim satima tokom gašenja požara, koji je prouzrokovalo prethodno granatiranje, u naselju Koševsko Brdo, ubijena su tri civila.[249] Narednog dana, 7. juna, intenzivno je granatirana Baščaršija i brojni objekti od historijskog značaja,[250] a u starogradskom naselju Kovači, na putu prema skloništu, gelerima granate su ubijena dva člana porodice Biser.[251] Ovako očajna situacija u gradu, posebno slikovito predstavljena u već spomenutim presretnutim telefonskim razgovorima političkih i vojnih funkcionera RS-a, granatiranje, masovna ubistva civila, kao i brojni zločini prilikom okupacije određenih prigradskih naselja, nagnala je na što hitniji pokušaj deblokade grada od strane oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. Istovremeno s operacijom “LJETO-92”,[252] i snage SRK-a nastavljaju napade, s ciljem

2003, par. 18; Ipak, uprkos ovom granatiranju, zaplijenjena je određena količina naoružanja i municije. (Murat Kahrović, *Kako smo branili Sarajevo: Prva Sandžačka brigada*, Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, Sarajevo, 2001, str. 108).

[244] Stari naziv: Kruševačka ulica.

[245] **Lokacija br. 19.**

[246] Novinarska izviješća i procjene kako je u 48 sati od iseljavanja pripadnika JNA iz “Maršalke” na grad ispaljeno 4.000 tona eksploziva, dovoljno govore o žestini granatiranja tih dana (UN Commission of Experts, 6/6/92, Saturday, par. 319 i UN Commission of Experts, 7/6/92, Military activity).

[247] **Lokacija br. 18**.

[248] **Lokacija br. 20.**

[249] **Lokacija br. 21.**

[250] UN Commission, 7. juni 1992 (Sunday), Target Hit.

[251] **Lokacija br. 22.**

[252] Tako je nazvana operacija čiji je zadatak bio deblokada grada, a u toku koje su,

da se, pored ostalog, presiječe grad, te "očisti širi rejon aerodroma (...) i deblokira put Sarajevo – Trnovo".[253] Neselektivno i intenzivno granatiranje s položaja SRK-a, pored pojedinačnih ubistava i ranjavanja, rezultiralo je i masakrima civila na Sedreniku,[254] Soukbunaru,[255] Hridu,[256] a u cilju da osigura dalju kontrolu nad aerodromom i time onemogući svaku vrstu pomoći građanima Sarajeva,[257] Mladić nastoji, po svaku cijenu, ovladati okolnim naseljima.[258] Uprkos protestima koje ministar odbrane Jerko Doko upućuje pukovniku Wilsonu,[259]

8. juna, oslobođeni Orlić, najdominantnija kota na brdu Žuč, i brdo Mojmilo, čime je deblokirano naselje Dobrinja (M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 51–58; Kerim Lučarević Doktor, *Bitka za Sarajevo: Osuđeni na pobjedu,* TZU, Sarajevo, 2000, str. 68. i 105).

[253] AIIZ, inv. br. 7-1723, GŠ Vojske Srpske republike BiH, Str. pov. br. 02/5-22, 6. juni 1992, Vrlo hitno, Direktiva za dalja dejstva. Na ličnost komandanta, Komandant: generalpukovnik Ratko Mladić; AIIZ, inv. br. 7-1275, Komanda SRK, str. pov. br. 10-74-44, 7. juni 1992. *Instrukcija za dalja dejstva*, Komandant pukovnik: Tomislav Šipčić.

[254] Ispred kuće porodice Bojadži, 9. juna, u naselju Sedrenik, ubijena su četiri civila. Tri dana poslije, 12. juna, u istom naselju, ispred kuće porodice Ahmetbegović, ubijena su dva civila (**Lokacije br. 23 i 24**).

[255] Dana 14. juna 1992. godine u naselju Soukbunar ubijena su tri civila **(Lokacija br. 25).**

[256] Dana 17. juna 1992. godine, u dvorištu privatne kuće, u naselju Hrid-Jarčedoli ubijena su tri civila (**Lokacija br. 26**).

[257] Thornberry Cedric, službenik u UN-u, početkom juna 1992. godine učestvovao je na raznim pregovorima sa ciljem da se obezbijedi Sarajevski aerodrom za humanitarnu pomoć i stavljanje teškog naoružanja pod nadzor UNPROFOR-a. Dana 5. juna Karadžić je "pristao na otvaranje aerodroma u humanitarne svrhe, isključivo u nadležnosti Ujedinjenih nacija" (ICTY, Izjava svjedoka, Thornberry Cedric Henry Reid, 10–13. maj 1999. godine, str. 9-10).

[258] O žestini napada na Dobrinju, posebno tokom mjeseca juna 1992. godine, vidi u: Muharem Hamzić, *Dobrinjska tvrđava*, Općina Novi Grad, Sarajevo, 2004, str. 58-63 i 72-74; Zijad Rujanac, *Opsjednuti grad Sarajevo*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2003, str. 252; Hajriz Bećirović, *Dobrinjska ratna drama*, Jedinstvena organizacija boraca BiH "Unija veterana", Sarajevo, 2003, str. 159.

[259] U jednom od protesta ministar Doko navodi kako je zbunjen ponašanjem snaga UNPROFOR-a koje su u 10.00 sati 17. juna bile "postrojene u blizini aerodroma i promatrale topničko djelovanje po okolnim naseljima", a da pri tome nisu ništa poduzele (AIIZ, inv. br. 7-256, RBiH, Ministarstvo za narodnu odbranu, Štab Teritorijalne odbrane, Sarajevo, 17. juni 1992, Pukovniku Vilsonu, Sarajevsko sjedište UNPROFOR-a, Protest, Ministar odbrane: Jerko Doko; AIIZ, inv. br. 7-250,

granatiranje civilnih ciljeva nije umanjeno, a 22. juna ponovo je na meti bila i sama zgrada Predsjedništva,[260] ispred koje su ubijena tri civila.[261] Istovremeno s granatiranjem grada i masovnim ubistvima civila u drugoj polovini mjeseca juna, u naseljima Saraj-Polje,[262] Velešići,[263] Soukbunar,[264] Hrvatin,[265] Čengić-Vila,[266] Medresa,[267] Bjelave,[268] Hrasno

RBiH, Ministarstvo odbrane, Sarajevo, 9. juni 1992, Dostavljeno puk. Vilsonu u sjedištu UNPROFOR-a, Ministar odbrane: Jerko Doko; AIIZ, inv. br. 7-257, RBiH, Ministarstvo odbrane, Sarajevo, 20. juni 1992 (15.00 h), Pukovniku Vilsonu, Sarajevsko sjedište UNPROFOR-a. Ministar odbrane: Jerko Doko).

[260] I dva dana prije ovog masakra, 20. juna posebno su na meti granatiranja bile ulice u samom centru grada, u relativnoj blizini zgrade Predsjedništva. Naprimjer, u Šenoinoj ulici ubijen je Teufik (Nazif) Alić, a u Dolinoj - Saša (Predrag) Lazarević. Na samu zgradu Predsjedništva ispaljene su tri granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je razrušen veći dio kabineta članova Predsjedništva. AIIZ, inv. br. 37938/1994 i 96775/1994; PD Bakije, XI/1034 i Pokop/Lav 0657/92; AIIZ, inv. br. 7-257, RBiH, Ministarstvo odbrane, Sarajevo, 20. juni 1992 (15.00 sati), Pukovniku Vilsonu, Sarajevsko sjedište UNPROFOR-a, Ministar odbrane Jerko Doko; UN Commission of Experts, 20/6/92, par. 375.

[261] **Lokacija br. 31**. "Ratni zločini u BiH: izvještaj Amnesty Internationala i Helsinki Watcha od početka rata u BiH do rujna 1993", ur. Beader Milena – Tuzlak Edin, Antiratna kampanja Hrvatska, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Zagreb, 1993, str. 89; I nakon ovog masakra, ministar Doko upućuje protest pukovniku Wilsonu u kojem ističe da su granate koje su napravile masakre kod Predsjedništva ispaljene s "agresorskih uporišta iz rejona Lapišnice", te da su ti "agresorski položaji utvrđeni tijekom jučerašnjeg i prekjučerašnjeg dana što upućuje na zaključak da zločinci imaju nakanu pojačati agresiju". AIIZ, inv. br. 7-258, RBiH, Ministarstvo odbrane, Sarajevo, 22. juni 1992, Pukovniku Vilsonu. Sarajevsko sjedište UNPROFOR-a; Ministar odbrane: Jerko Doko.

[262] **Lokacija br. 28**. Dana 20. juna, u svom stanu na Saraj-Polju ubijen je bračni par Vejzović.

[263] **Lokacija br. 29.** Dana 21. juna u kući su ubijena dva civila.

[264] **Lokacija br. 30**. Dana 21. juna u dvorištu svoje kuće ubijeno je pet članova porodice Lučkin.

[265] **Lokacija br. 32**. Dana 22. juna ispred zgrade u naselju Hrvatin ubijena su dva civila.

[266] **Lokacija br. 33**. Dana 23. juna ispred zgrade u naselju Čengić-Vila ubijena su tri civila.

[267] **Lokacija br. 34.** Dana 23. juna u dvorištu kuće u Ulici Grlića brdo ubijeno je dvoje djece.

[268] **Lokacija br. 35**. Dana 23. juna ispred zgrade u naselju Bjelave ubijena su dva civila.

Brdo,[269] lokacijama na kojima su pretežno u svojim domovima ubijani članovi porodica, u međunarodnim krugovima se sve više raspravljalo o vojnoj intervenciji u BiH. Ministar vanjskih poslova SAD-a James Baker pred senatskim odborom za vanjske poslove je istakao kako je ubijanje civila "apsolutno sramotno", zbog čega je zagovarao selektivno bombardiranje "srpskih ciljeva".[270] U pismu koje upućuje predstavnicima evropskih zemalja, Baker trenutnu situaciju opisuje kao "nepodnošljivu" te podstiče NATO i Evropsku zajednicu da razrade i predlože novu strategiju.[271] Za nekoliko dana tu inicijativu je preuzeo francuski predsjednik Mitterand, koji je potpuno nenajavljeno sletio na zatvoreni Sarajevski aerodrom.[272] Otvaranje aerodroma,[273] šestosatni boravak i šetnja gradom, uz sastanak sa članovima Predsjedništva i posjeta Državnoj bolnici, podstakla je gradske vlasti da ga proglase počasnim građaninom Sarajeva.[274] No, istinski razlog Mitterrandove posjete Sarajevu bio je da preduhitri svoje saveznike iz Evropske zajednice u "probijanju" opsade, kako bi se izbjegla vojna intervencija.[275]

[269] **Lokacija br. 36.** Dana 27. juna u kući u naselju Hrasno Brdo ubijene su zaova i snaha iz porodice Čorbo.

[270] Beader M. – Tuzlak E. 1993, 147-148.

[271] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 180–181.

[272] O Mitterandovoj posjeti Sarajevu više vidi: Zijad Šehić, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna: međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013, str. 168-169.

[273] Prema mišljenju Thomberrya Cedrica, Mitterandova posjeta je "potaknula sporazum o predaji aerodroma slijedećeg dana od strane Karadžića i početak dostave humanitarne pomoći" (ICTY, Izjava svjedoka: Thornberry Cedric Henry Reid, 10). Dan nakon Mitterrandove posjete Sarajevu, 29. juna 1992. godine, pripadnici Vojske Jugoslavije, kao i MUP-a samoproglašene Republike Srpske morali su napustiti Sarajevski aerodrom, a Rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a, br. 761, UNPROFOR je postao zadužen za njegovu "sigurnost i funkcionisanje", kao i za isporuku humanitarne pomoći (Security Council, Resolution 761 (1992), 29 June 1992).

[274] Kapić D. (ur.). 2005, str. 204; Nusret Šehić, *Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. godine*, Knjiga I, Rabic, Sarajevo, 2003, str. 22; UN Commission of Experts, 28/6/92.

[275] Po riječima francuskog ministra za humanitarne poslove Bernarda Kouchnera, koji je na tome putovanju pratio Mitterranda, "francuski je predsjednik svoje razloge za odbijanje vojne intervencije temeljio na upozorenjima Fitzroya Macleana o nepobjedivosti Srba" (C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...,* str. 80–81).

Nakon otvaranja aerodroma, uslijedile su sve učestalije posjete međunarodnih zvaničnika, a pokušaj lorda Carringtona da, svojim boravkom u Sarajevu 3. jula 1992. godine, posreduje prekidu vatre propao je u roku od nekoliko sati.[276] Naime, neposredno pred njegov dolazak, u centru grada eksplodiralo je nekoliko granata,[277] a u predvečernjim satima, na Grahovištu – Kobiljoj Glavi, gelerima granata ubijeno je sedam civila koji su pokušavali nabrati trešnje.[278] Po odlasku iz Sarajeva lord Carrington izjavljuje da je razočaran stavom predsjednika Izetbegovića koji odbija pregovarati sve dok se teško naoružanje koje pripada JNA ne stavi pod kontrolu UN-a.[279]

Ponovni masakri u relativnoj blizini zgrade Predsjedništva,[280] platoa PTT inžinjeringa[281] i Prvomajske ulice[282] prethodili su pregovorima u Londonu, a sat vremena nakon što je trebalo stupiti na snagu dogovoreno primirje,[283] 19. jula, na pločnik ispred ulaza u stambenu zgradu u Ulici Milanka Vitomira br. 2 eksplodirala je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijene dvije sestre Musić i ranjena njihova prijateljica u trenutku dok su se igrale odbojke.[284] Istovremeno

[276] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...,* str. 84.

[277] UN Commission of Experts, 3/7/92, par. 427; Gelerima granata je u Mis Irbinoj ulici ranjena Katica Pulić, a na Marindvoru kod Holliday Inna su ranjeni Kenan Mulazinović, Sakib Ohranović, Sulejman Omerbegović, Vladimir Pavlović.

[278] **Lokacija br. 37.**

[279] K. Begić, nav. dj., str. 101; UN Commission of Experts, 3/7/92, par. 427.

[280] Dana 12. jula ubijene su majka i kćerka iz porodice Knežević. **Lokacija br. 40**.

[281] U neposrednoj blizini zgrade PTT inžinjeringa, gdje se nalazio Štab UNPROFOR-a, eksplodiralo je 13–16 granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena dva civila, a ranjeno sedmero djece, kojima su pripadnici UNPROFOR-a sa prozora bacali slatkiše. **Lokacija br. 41**.

[282] Dana 15. jula 1992. godine oko 19 sati na Prvomajsku ulicu ispaljeno je oko 6-7 granata, uslijed čega su ubijena tri, a ranjena dva civila. **Lokacija br. 42**.

[283] Nakon dvodnevnih pregovora posredstvom lorda Carringtona i Josea Cutileira, Haris Silajdžić, Radovan Karadžić i Mate Boban u Londonu su potpisali sporazum prema kojem bi od 19. jula u 18.00 sati trebala biti obustavljena vatra na cjelokupnom prostoru RBiH, a prekid vatre bi trajao 14 dana, kada bi se teško naoružanje trebalo staviti pod međunarodnu kontrolu (M. Tuđman - I. Bilić, nav. dj., str. 119; London 17. jula – BH PRESS, "Sporazum bosanskohercegovačkih strana u Londonu. Prekid vatre sutra u 18 sati", *Oslobođenje*, 18. juli 1992, str. 1).

[284] **Lokacija br. 43.**

s potpisivanjem ovog sporazuma, u vrijeme posjete Sarajevu ministra vanjskih poslova Velike Britanije Douglasa Hurda, 17. jula 1992. godine, u blizini zgrade Predsjedništva gdje se održavao sastanak s Izetbegovićem, eksplodirala je granata uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ranjena četiri civila.[285] Iako su ulice u neposrednoj blizini zgrade Predsjedništva bile konstantna meta granatiranja, što je vrlo često rezultiralo masovnim ubistvima i ranjavanjima civila,[286] u već spomenutom članku londonskog *Independenta*, ono je u vrijeme Hurdove posjete okarakterizirano kao jedan od pet slučajeva "samogranatiranja" vlastitog naroda.[287] Također, i u narednom periodu, uslijedit će vrlo učestalo granatiranje Titove i okolnih ulica,[288] a da pri tome londonski *Independent* ostaje ravnodušan i spominje samo onaj, za Hurdove posjete Sarajevu kao jedini primjer granatiranja Predsjedništva, s jasnim ciljem da podstakne britansko javno mnijenje da povjeruje u tvrdnje o "samogranatiranju" vlastitog naroda od strane "vladinih snaga".

[285] Živković R. – Habul E, "Posjeta šefa britanske diplomatije BiH", *Oslobođenje*, 18. juli 1992, str. 1; UN Commission of Experts, 17/7/92, par. 522; Ranjeni: Nijaz Briga, Dušan Knežević, Goran Kosijer, Zehra Sadiković (AIIZ, inv. br. 48697, 20728, 9114, 96490).

[286] **Lokacije br. 31 i 40.**

[287] Ova teza je kasnije objavljena i u MacKenzijevim memoarima. Vidi: L. MacKenzie, nav. dj., str. 457–458.

[288] Ulice oko zgrade Predsjedništva RBiH su tokom cijelog perioda opsade grada svakodnevno granatirane. Ukoliko uzmemo u razmatranje samo period od Hurdove posjete Predsjedništvu do 22. augusta (dana kada je objavljen članak u *Independentu*), dolazimo do zaključka da je u ovom dijelu grada ubijeno minimalno osam, a ranjeno 37 civila. Predsjedništvo je posebno intenzivno bilo granatirano u danima: 20, 25, 31. jula, 6, 7, 12, 15, 16. i 21. augusta. Vidi: AIIZ, baze podataka o ubijenim i ranjenim civilima u navedenom periodu; "Novi masakr kod zgrade Predsjedništva, UNPROFOR ne voli krv", *Oslobođenje*, 21. juli 1992, str. 3; *Oslobođenje*, 26. juli 1992. str. 1; A. Ahmetašević, "Još jedan masakr u Sarajevu. Granata usred Grada", *Oslobođenje*, 26. juli 1992, str. 2; "Svjedočenja u Sarajevu. Drama u centru grada", *Oslobođenje*, 1. august 1992, str. 3; "Između Titove i Omladinske. Raskršće smrti", *Oslobođenje*, 7. august 1992, str. 8; UN Commission of Experts, 6/8/92, par. 638; "Dva masakra u jednom danu", *Oslobođenje*, 8. august 1992, str. 1; UN Commission of Experts, 12/8/92. "Sarajevski dani užasa. Nove žrtve u centru grada", *Oslobođenje*, 22. august 1992, str. 1; Smatramo da su navedeni i još brojni drugi primjeri granatiranja Predsjedništva značajan pokazatelj kako ono nije granatirano samo za Hurdove posjete, nego da je to bila svakodnevna aktivnost pripadnika SRK-a.

Kako je i nakon Londonskog sporazuma granatiranje Sarajeva nastavljeno jednakim intenzitetom, predstavnik bosanskohercegovačke delegacije na pregovorima u Ženevi odbio je razgovarati o ponuđenom nacrtu u pogledu ustavnih principa,[289] istaknuvši kako "mi nismo spremni da razgovaramo s pozicija kojima smo okruženi, dok na našim ulicama leže mrtvi, dok nas muče glađu...".[290] Dana 30. jula u parku u Ulici Blagoja Parovića ubijeno je dvoje djece, a ranjena četiri civila,[291] dok je posljednjeg dana mjeseca jula u sarajevskom naselju Koševsko Brdo u podrumu ubijeno pet civila.[292] Narednih dana,[293] neke od meta granatiranja sa položaja SRK, koje su dovele do masovnih ubistava civila, bile su kuće u Vrbovskoj ulici,[294] ulice na Ali-pašinom Polju,[295] Breki,[296] Boljakovom Potoku,[297] Koševu,[298] Bistriku.[299] Gađanje konvoja s bebama koje su trebale napustiti grad[300] u najboljoj mjeri

[289] K. Begić, nav. dj., str. 102.

[290] "Mirovni razgovori o miru u Londonu. Silajdžić odbio Kutiljerov plan", *Oslobođenje*, 29. juli 1992, str. 1. Slične stavove o neophodnosti povlačenja teškog naoružanja VRS, koje okružuje Sarajevo, iznio je i Alija Izetbegović u pismu koje je poslao lordu Carringtonu 26. jula 1992. (K. Begić, nav. dj., str. 102).

[291] **Lokacija br. 45**.

[292] **Lokacija br. 46.** Među žrtvama su bila četiri člana porodice Kujundžić. Istovremeni pokušaj deblokade grada na pravcima Kromolj − Poljine − Blagovac − Semizovac i Žuč − D. Jošanica − Krivoglavci − Svrake, završio je neuspjehom (M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...*, str. 22; Ibrahim Dervišević, *Prva slavna i viteška brigada: Herojstvo i žrtve u odbrani Sarajeva, 92 – 95*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2009, str. 131–141).

[293] Od 1. do 26. augusta, tj. do početka Londonske konferencije.

[294] Dana 2. augusta 1992. godine u naselju Aneks granatom su ubijeni unuk i nana iz porodice Briga. **Lokacija br. 48**.

[295] Dana 4. augusta na Trgu međunarodnog prijateljstva br. 14 ubijena su tri, a 14. augusta na Trgu ZAVNOBiH-a ubijena su četiri civila **(Lokacije br. 49 i 53).**

[296] Dana 5. augusta u Ulici Ismeta Mujezinovića ubijena su dva i ranjena dva civila. **Lokacija br. 50**.

[297] Dana 8. augusta u dvorištu kuće ubijeni su majka i sin iz porodice Ajvazi. **Lokacija br. 52.**

[298] Dana 18. augusta u Nahorevskoj ulici 72 ubijena su četiri civila. **Lokacija br. 55**.

[299] Dana 22. augusta na Trgu Austrije ubijeni su daidža i sestrić. **Lokacija br. 56.**

[300] U Nedžarićima su 1. augusta, prilikom pokušaja izlaska iz grada, u konvoju ubijene 2 bebe, štićenici Dječijeg doma "Ljubica Ivezić" (sada: Dječiji dom "Bjelave"). **Lokacija br. 47**.

demonstrira Mladićevu namjeru kako iz Sarajeva "može da ima izlaza samo onaj koga ćemo mi pustiti, i ne svaki od nas, već onaj ko je glavni, ko komanduje".[301]

Nestašica hrane i vode nagnala je da se, u pauzama intenzivnih granatiranja, civili okupljaju u većem broju kako bi nabavili ove, elementarne namirnice neophodne za preživljavanje. U odnosu na prva tri mjeseca opsade, nakon otvaranja Sarajevskog aerodroma i dostave humanitarne pomoći, snabdijevanje građana osnovnim prehrambenim namirnicama nešto je poboljšano.[302] Podjela humanitarne pomoći provođena je na punktovima u mnogim dijelovima grada, a na jednom od njih, u Ulici Ive Kranjčevića br. 31,[303] u naselju Hrasno 7. augusta 1992. godine eksplodiralo je nekoliko granata,[304] uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno troje, a ranjeno 15 civila.[305] Tokom augusta 1992. godine, ali i u kasnijim periodima opsade, česte mete granatiranja, pored redova za humanitarnu pomoć, bili su i redovi za vodu. Nakon što je odlukom Ratnog predsjedništva samoproglašene Srpske opštine Ilidža od 22. jula 1992. godine do daljnjeg obustavljeno snabdijevanje grada vodom s izvorišta Bačevo,[306] Nedeljko Prstojević upućuje dopis gradskom Vodovodu Sarajevo i sredstvima javnog informiranja da je, "uslijed stalnog raketiranja područja Ilidže", a naročito zone oko Vodovoda, došlo do oštećenja postrojenja na pumpnoj

[301] ICTY, 00847711, "Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda...", str. 32, govor Ratka Mladića.

[302] Više o ovome: Ante Milanović, *Prehrana Sarajeva u opsadi 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 63-73.

[303] Sada Džamijska ulica. Pet dana prije ovog masakra, 2. augusta 1992. godine, oko 17.30 sati, u ulicu koja se nalazila preko puta – Ivana Krndelja (Azize Šaćirbegović), eksplodirala je granata uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ranjeno devet civila (AIIZ, baza podataka o ranjenim civilima u Sarajevu – august 1992; "U ulici Ivana Krndelja u Sarajevu. Devetero povrijeđenih od granate", *Oslobođenje*, 3. august 1992, str. 8).

[304] Od tri do šest granata.

[305] **Lokacija br. 51**.

[306] R. D., "Voda i struja. Pogoršano snabdijevanje", *Oslobođenje*, 29. juli 1992, str. 6.

stanici i bunarima na lokalitetu Bačevo.[307] Ovaj dopis nas podsjeća na tri mjeseca prije izrečene mudre upute generala Mladića, koji, na 16. sjednici Skupštine, poručuje svom narodu kako "mi ne smijemo kazati da ćemo srušiti dalekovod ili vodu isključiti, jer to Ameriku diže na noge (...) mi trebamo mudro saopštiti svijetu, gađali su oni, pogodili dalekovod i nestalo struje, gađali Vodovod, nestalo struje tu i tu, vršimo napore, popravljamo, to je ta diplomatija...".[308] Dakle, u prvim mjesecima opsade Sarajevo je ostalo bez snabdijevanja sa oko 95 % kapaciteta vode,[309] što je bio još jedan od razloga neophodnosti masovnog okupljanja civila. Jedna od lokacija na kojoj su se civili snabdijevali vodom bila je na Baščaršiji, u sarajevskoj ulici Halači, gdje je 23. augusta gelerima granate ubijeno osam, a ranjena tri civila.[310]

Također, pored navedenih, česte mete granatiranja bile su i lokacije koje su poslužile kao smještaj brojnim izbjeglicama iz okupiranih dijelova Sarajeva ili drugih gradova Bosne i Hercegovine. Hotel *Evropa*, je austrougarska građevina smještena u historijskom jezgru grada, na Baščaršiji, u kojem su najistaknutije ličnosti Evrope i svijeta, političare, filmske zvijezde, sportiste, nakon aprila 1992. godine zamijenile grupe izbjeglica iz okupiranih dijelova Sarajeva i drugih gradova BiH.[311] Kao i ostale građevine u historijskom jezgru

[307] A. Šarac, "Novi ‚poduhvat' agresora. Sarajevo ucijenjeno vodom", *Oslobođenje*, 5. august 1992, str. 1. U *Oslobođenju* je u cijelosti objavljen dopis koji je Ratno povjereništvo "Srpske opštine Ilidža" uputilo Gradskom vodovodu i sredstvima informisanja u gradu.

[308] ICTY, 00847711, "Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda...", str. 32, Govor Ratka Mladića.

[309] Snabdijevanje grada vodom je bilo ugroženo već u maju 1992. godine kada su izvorišta i objekti "Vodovoda" ostali bez napajanja električnom energijom, a vodovod Bačevo je bio pod kontrolom agresora. (Nedžad Ajnadžić. *Odbrana Sarajeva*, Sedam, Sarajevo, 2002, str. 267).

[310] Među žrtvama su bila četiri člana porodice Spahić – Muratović. **Lokacija br. 57.**

[311] Ovaj poznati sarajevski hotel pružio je utočište za oko 800 izbjeglica, koliko se obroka svakodnevno pripremalo (AIIZ, 7-1804, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, 17-1/02-272/92, dana, 31. augusta 1992, Službeni izvještaj, Sačinjen povodom preuzetih mjera i radnji na utvrđivanju svih okolnosti koje su izazvale požar na zgradi hotela "Evropa"; Izvještaj sačinio: Kreho Emir).

grada, i ovaj hotel je bio česta meta granatiranja, a 17. augusta oko 18.15 sati, na lijevo krilo zgrade pale su tri granate, uslijed čega je došlo do požara. U toku evakuacije izbjeglica i gašenja požara, od još dvije granate koje su eksplodirale iza dvorišta hotela, ubijena su tri, a ranjeno 11 civila.[312] Uprkos granatiranju, zahvaljujući brzom reagiranju vatrogasaca i građana, požar je ubrzo lokalizovan, ali je oko 20.30 sati ponovno granatirano i desno krilo zgrade, kada je na IV, V i VI spratu palo oko 15–20 granata, u kombinaciji sa zapaljivim mecima, uslijed čega je hotel u potpunosti uništen.[313] Pored hotela *Evropa*, i Studentski dom *Bjelave*, jedna od lokacija za smještaj izbjeglica, uz malobrojne studente, strane državljane, bio je meta granatiranja, gdje su 23. augusta ubijena tri civila.[314]

Istovremeno s ovim zločinima, posebno tokom mjeseca augusta, nakon objave članaka Roya Gutmana u *Newsday*-u o brojnim zatočeničkim centrima u samoproglašenoj Republici Srpskoj,[315] uslijedili su stalni pritisci javnosti u SAD-u i Evropskoj zajednici,[316]

[312] **Lokacija br. 54.**

[313] AIIZ, 7-1804, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, Sarajevo, broj: 17-2/02-3-110/92, datum: 19. august 1992. godine, Službeni izvještaj; RBiH, MUP, CSB, Odsjek za zaštitu od požara, Sarajevo, Zapisnik o nastalom požaru na objektu hotel ‚Evropa' u Sarajevu; Inspektori za zaštitu od požara: Pilav Safet i mr. Fajik Begić.

[314] **Lokacija br. 58.**

[315] Roy Gutman je ovaj članak objavio u prvoj sedmici augusta. Azinović Vlado, *Bushova administracija i raspad Jugoslavije*, u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 714.

[316] Iako je veliki broj izvještaja Roya Gutmana i njegovih kolega (John Burns, Roger Cohen, Ed Vulliamy) već i ranije govorio o strašnim zločinima u BiH, posebno je ovaj Gutmanov tekst stvorio određeni pritisak na američku administraciju da nešto poduzme, nakon čega je George Bush, "najavio novu strategiju u sprečavanju sukoba..." ("Savjet bezbjednosti UN, Traži se saglasnost za upotrebu sile", *Oslobođenje*, 8. august 1992, str. 1; "Savjet bezbjednosti pred značajnom odlukom. Vojna intervencija sve izvjesnija", *Oslobođenje*, 11. august 1992, str. 1, samo su neki od naslova iz sarajevskog *Oslobođenja*, koji su okarakterizirali određene aktivnosti u značajnim svjetskim i regionalnim centrima a koje su išle u prilog vojnoj intervenciji. No, inicijativa u ovom pogledu je više dolazila od nevladinih organizacija, javnosti, novinara, protukandidata aktualnih - vladajućih političara (Clinton), bivših državnika (npr. britanske premijerke Tacher), nego od strane političara koji su tada bili na vlasti. U tom pogledu, Helsinki Watch upućuje pisma predsjedniku SAD-a - Bushu, i generalnom sekretaru UN-a – Ghaliju, sa pozivom da odlučno djeluju da se "zaustave

na vladajuće političare da poduzmu neki oblik intervencije u BiH. Vijeće sigurnosti UN-a je 13. augusta usvojilo Rezoluciju 770 u kojoj poziva države da u suradnji s UN-om poduzmu "sve neophodne mjere" za dostavu humanitarne pomoći.[317] Kako su za provedbu ove rezolucije bile potrebne i dodatne trupe UNPROFOR-a, na zasjedanju britanske vlade u Downing Streetu 18. augusta najavljeno je slanje 1.800 britanskih vojnika u Bosnu za operacije zaštite humanitarnih konvoja.[318] Kao protivteža ovakvim stavovima i odlukama posebno je intenzivirano djelovanje generala MacKenzija, koji se upravo vratio iz misije u Bosni,[319] te širenjem teze o "samogranatiranju" vlastitog naroda pokušavao spriječiti vojnu intervenciju, dok je general Morillon smatrao kako bi ona izazvala opasnost stradanja sto hiljada vojnika "koje bi svijet poslao u ta divlja balkanska brda".[320] Upravo u kontekstu intenzivnog spominjanja vojne intervencije i slanja novih trupa UNPROFOR-a u Bosnu, novinar Leonard Doyle je objavio spomenuti članak u londonskom *Independentu*, u kojem, pored već spomenutih primjera "samogranatiranja vlastitog naroda",[321] izražava bojazan kako

užasi u Bosni i Hercegovini". (Beader M. – Tuzlak E. (ur.), 1993, 178–185). Posebno glasna u ovakvim nastojanjima bila je bivša britanska premijerka Margaret Tacher, koja je konstantno sugerirala da je jedan od načina "pomaganja Bosni" bombardiranje vojnih i komunikacijskih položaja agresora, uključujući i bombardovanje mostova na Drini koji povezuju Bosnu i Srbiju, vojnih konvoja, artiljerijskih i minobacačkih položaja oko Sarajeva i Goražde, kao i "vojnih skladišta i druge infrastrukture koja se koristi u ratu" (Vidi: By Margaret Thatcher, "Stop the Excuses, Help Bosnia now", *The New York Times*, August 6, 1992. http://www.nytimes.com/1992/08/06/). Međutim, **"Srbi su i dalje mogli ucjenjivati pomoću glavnog grada Bosne, Sarajeva, čije su stanovništvo mogli granatirati kad god im se prohtjelo. Reakcije međunarodne zajednice bile su mahom neučinkovite, a katkad i štetne".** Vidi: Margaret Thatcher, *Državno umijeće: strategija za svijet koji se mijenja*, Školska knjiga, Zagreb, 2004, str. 262, bold: M. K. Više vidi: Azinović V. u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 712–716; C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...,* str. 88–90.

[317] UN, Security Council, S/RES/770 (1992), 13 August 1992.

[318] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 91.

[319] MacKenzie je svoju misiju u Bosni završio početkom augusta 1992. godine (L. MacKenzie, nav. dj., str. 486– 491).

[320] N. Kazazović, "Vojna intervencija. Rat se ratom izbija", *Oslobođenje*, 10. august 1992, str. 5.

[321] U spomenutom članku Doyle, pored ostalog, ističe kako "su sarajevski branitelji, uglavnom muslimani, ali uključujući Hrvate i jedan broj srpskog stanovništva,

ono "možda neće ići u prilog trenutno prisutnim UN snagama" ili dodatnim trupama, uključujući i britanske vojnike, koji bi trebali stići u Bosnu.[322]

Članak je objavljen četiri dana pred održavanje vrlo značajne konferencije u Londonu,[323] kojoj su prethodila intenzivna granatiranja Sarajeva,[324] a 25. augusta, dan uoči održavanja Konferencije, u sarajevskom naselju Dolac-Malta, ubijeno je pet civila.[325] Nekoliko sati kasnije zapaljivim granatama gađan je Trg Pere Kosorića,[326] gdje

organizirali nekoliko napada na vlastiti narod", uz napomenu da su ti napadi "bili malobrojni među redovnim bombardovanjima grada od strane srpskih snaga", što bi značilo da sa srpske strane nisu dolazile "samo" one granate koje su prouzrokovale veći broj žrtava, ili one čiji očevici bi mogli biti strani reporteri i delegacije. Leonard Doyle, "Muslims ´slaughter their own people´: Bosnia bread queue massacre was propaganda ploy, UN told", ("Muslimani ‚masakriraju vlastiti narod': bosanski masakr u redu za hljeb bio je propagandni trik, rekao je zvaničnik UN-a"). *Independent*, 22 August 1992, http://www.independent.co.uk/news/muslims-slaughter-their-own-people-bosnia-bread-queue-massacre-was-propaganda-ploy-un-told-1541801.html).

[322] Doyle dalje napominje kako je "dogovoreno da se 1.800 britanskih i 1.000 francuskih vojnika pošalju, te da će koristiti svoje oružje isključivo u samoodbrani i da neće intervenisati u razdvajanju Srba od Muslimana" (Isto).

[323] K. Begić, nav. dj., str. 103-104.

[324] Dana 24. augusta 1992. godine u naselju Švrakino Selo u svojoj kući ubijeni su djever i snaha iz porodice Grgić (**lokacija br. 59).** Nakon ovog masakra, istog dana u predvečernjim satima, na putu prema skloništu, u naselju Mihrivode, ubijeno je šest civila **(lokacija br. 60)**. Istovremeno s granatiranjem civilnih ciljeva u dijelu grada pod opsadom, oružane snage Republike Bosne i Hercegovine planirale su deblokadu Sarajeva, ali računajući na razbijanje opsade snagama iz okruženja uz sadejstvo jedinica iz grada, što je posebno došlo do izražaja tokom operacije "JUG-92" koja je otpočela 23. augusta 1992. godine (Vidi: M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...,* str. 23).

[325] **Lokacija br. 61.**

[326] Nakon što, i pored žestokog napada od 21. aprila u kojem su učestvovali i šešeljevci predvođeni Branislavom Gavrilovićem Brnetom, Trg Pere Kosorića nije osvojen, on je gotovo pa svakodnevno granatiran. Naprimjer, početkom augusta 1992. godine Trg Pere Kosorića je bio vrlo česta meta granatiranja, posebno u predvečernjim satima (Vidi: M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 32, AIIZ, inv. br. 7-147, RBiH, Grad Sarajevo, Gradski centar za obavještavanje, br. 30/285-6, Sarajevo, 2. august 1992; AIIZ, inv. br. 7-146, RBiH, Grad Sarajevo, Gradski sekretarijat za narodnu odbranu, - Gradski centar za obavještenje, br. 03/4-85-6/132, Sarajevo, 3. august 1992; AIIZ, inv. br. 7-145, RBiH, Grad Sarajevo, Gradski sekretarijat za narodnu odbranu, Gradski centar za obavještenje, br. 03/4-85-6/133, Sarajevo, 4. august 1992).

je, u svom stanu, izgorjelo šest civila,[327] dok je, uslijed granatiranja Nacionalne i univerzitetske biblioteke, izgorjelo preko 80 % bibliotečke građe, knjižnog fonda i dokumenata neprocjenjive vrijednosti, koji svjedoče o historiji BiH.[328] Suprotno ključnim načelima Londonske konferencije o imperativnoj potrebi da "sve strane odmah obustave borbu i upotrebu sile",[329] na završni dan sastanka u Londonu, civili u Sarajevu su masovno ubijani na Dobirnji,[330] Čengić-Vili[331] i Mihrivodama.[332] Uprkos sve intenzivnijim nagovještajima vojne intervencije, kao i podnošenja izvještaja Tadeusza Mazowieckog,[333] pokazat će se kako su Doyleov članak u londonskom *Independentu* i MacKenzijevi nastupi bili svojevrsno ohrabrenje za nastavak granatiranja Sarajeva, a da pri tome sintagma "krivac nije identifikovan" služi kao savršen alibi za neintervenciju.

Dana 28. augusta 1992. godine civili su masovno ubijani u naseljima Ali-pašino Polje i Buča Potok,[334] dok je narednog dana jedna od meta granatiranja bila i zgrada Rijaseta Islamske zajednice, tj. stan tadašnjeg

[327] Među žrtvama je bilo pet članova porodice Hožbo – Rondić i njihova komšinica**. Lokacija br. 62**.

[328] Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006, str. 258–266.

[329] M. Tuđman – I. Bilić, nav. dj., str. 132.

[330] Ispred zgrade u naselju Dobrinja 27. augusta ubijeni su otac i sin iz porodice Halilović. **Lokacija br. 63.**

[331] Dana 27. augusta u sarajevskom naselju Čengić-Vila ubijena su dva civila. **Lokacija br. 64**.

[332] Dana 27. augusta u sarajevskom naselju Mihrivode ubijena su tri civila. **Lokacija br. 65.**

[333] Specijalni izaslanik *Komisije za ljudska prava*, Tadeusz Mazowiecki, u Izvještaju koji je podnio *Komisiji* 28. augusta 1992, pored ostalog, navodi kako širom bosanskohercegovačke teritorije dolazi do masovnih i teških kršenja ljudskih prava, te insistira na hitnoj potrebi za usaglašenom akcijom, kao i proširenjem mandata UNPROFOR-a. Vidi: ICTY, GE.92-13874/4837B(E), Ujedinjene nacije, Ekonomsko i socijalno vijeće, Distribucija: opšta, 28. august 1992, Komisija za ljudska prava. Prva specijalna sjednica. Tačka dnevnog reda broj 3, Izvještaj o stanju ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije koji je podnio g. Tadeusz Mazowiecki, specijalni izvjestilac Komisije za ljudska prava, u skladu s paragrafom 14 Rezolucije 1992/S-1/1 koju je komisija donijela 14. augusta 1992. godine, par. 51-73.

[334] **Lokacije br. 66. i 67**.

reisul-uleme Islamske zajednice Jakuba ef. Selimoskog. Uslijed rasprskavajućeg dejstva projektila u dvorištu i na prvom spratu ove zgrade ubijena su četiri, a ranjeno pet civila.[335] Nakon što su obavili uviđaj, pripadnici MUP-a RBiH su konstatirali da je na navedeni stan eksplodirao haubički projektil kalibra 130 mm, koji je ispaljen s područja Lapišnice.[336]

Nakon što je, u prijepodnevnim satima 30. augusta, u prodavnicu DP Prom, kod pijace na Ali-pašinom Polju isporučen hljeb, među masu građana koji su čekali u redu eksplodirala je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno deset, a ranjena 53 civila.[337] Nekoliko sati nakon ovog masakra, pripadnici MUP-a RBiH su, u prisustvu sudije Višeg suda u Sarajevu Dodika Ignjaca, obavili uviđaj na licu mjesta, te konstatirali da je na ovoj lokaciji eksplodirao artiljerijski projektil ispaljen iz pravca Nedžarića.[338]

[335] **Lokacija br. 68.**

[336] AIIZ, inv. br. 1805, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 17-1/02-265/92, dana: 3. septembra 1992, Službeni izvještaj: sačinjen povodom izvršenog uviđaja granatiranja zgrade Rijaseta Islamske vjerske zajednice Jugoslavije; Izvještaj sačinio: Samir Rizvo; RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, dana: 1. septembra 1992, Grupa: "A", Službena zabilješka: sastavljena povodom prikupljenih obavještenja prilikom izvršenog uviđaja u Rijasetu Islamske zajednice Sarajevo.

[337] **Lokacija br. 69.**

[338] Na licu mjesta zločina zatekli su tragove krvi, lične dokumente žrtava, dijelove granate, upaljač granate, dijelove tkiva, odjeće, obuće i drugih predmeta koje su građani u tom trenutku imali kod sebe (AIIZ, inv. br. 7-1806, Viši Sud u Sarajevu, broj Kri-68/92, Sarajevo, 30. august 1992, Zapisnik o uviđaju; RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, 30. augusta 1992, Službena zabilješka; Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, broj: 17-2/02-3-111; Datum: 30. august 1992, Službeni izvještaj; Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, broj: 17-2/02-3-122/92, datum: 20. septembar 1992, Službeni izvještaj, Eksplozija granate na Trgu solidarnosti br. 14, dana 30. augusta 1992. godine; CSB Sarajevo, SJB, br: 1722/92; Fotodokumentacija, Predmet: Pad i eksplozija granate, Mjesto: Sarajevo, Trg solidarnosti br. 14, datum fotografisanja: 30. august 1992, datum izrade: 2. decembar 1992, Izradio: Popić Miodrag, Todorović Željko; RBiH, MUP, CSB, Policijski sektor, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, Sarajevo, Broj: 1722/92; 02/3-233-655; Foto-dokumentacija; Predmet: Pad granate u ulici Trg solidarnosti, Mjesto: Sarajevo; Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada i eksplozije granate na Trgu solidarnosti do br. 14. dana 30. augusta 1992. god. sačinjen od strane vještaka za balistiku Međedović Zlatka i Borislav Stankova.

I narednih dana je sarajevsko naselje Ali-pašino Polje bilo vrlo intenzivno granatirano,[339] a 1. septembra, na nekoliko metara udaljenosti od DP PROMA, u istoj ulici, na Trgu solidarnosti br. 11, eksplodirala je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva ubijena su četiri, a ranjeno devet civila.[340]

3.4. Masovna ubistva civila od septembra do decembra 1992. godine. Prva sarajevska zima pod opsadom

Srećom, svako se može ugrijati dok traži vodu i drva![341]

S. Kapić

U toku Londonske konferencije Karadžić i Koljević su se, na sastanku sa zamjenikom britanskoga ministra vanjskih poslova Douglasom Hoggom, obavezali, pored ostalog, da će, u roku od 96 sati obavijestiti UN o položajima svog teškog naoružanja koje će biti grupirano oko Sarajeva, pri čemu bi sakupljanje trebalo biti dovršeno u roku od sedam dana. Nakon toga bi teško naoružanje trebalo biti stavljeno pod stalni nadzor posmatrača UN-a.[342] U vrijeme posjete zamjenika glavnog sekretara UN-a za političke poslove Marracka Gouldinga Sarajevu i njegove optimističnosti na pres-konferenciji o Karadžićevoj spremnosti da poštuje ovaj sporazum,[343] 3. septembra, od granate koja

[339] Dana 31. augusta, oko 22 sata, u ulicu Španskih boraca na br. 15, u razmaku od nekoliko sekundi eksplodirale su tri granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ranjeno osam stanara iz navedenog ulaza (AIIZ, inv. br. 03-3923). Sutradan, 1. septembra 1992. godine, oko 8.00 sati ujutro, u pokušaju da ispeče ručak na ratnom, kolektivnom šporetu, koji se nalazio ispred ulaza u Ulici trg Rade Končara 23–25, granatom je ubijena Smilja Terzić, a ranjeno pet stanara navedene ulice. AIIZ, inv. br, 03-1492, 03-1571, 03-1928, 03-1927, 03-1551.

[340] **Lokacija br. 72**.

[341] S. Kapić (ur), nav. dj., str. 305.

[342] M. Tuđman - I. Bilić, nav. dj., str. 137.

[343] "Press-konferencija Marka Guldinga. Tri opcije", *Oslobođenje*, 4. septembar 1992, str. 1.

je eksplodirala u sarajevskom naselju Bjelave, ubijeno je pet, a ranjena su dva civila.[344] I narednih dana, uslijed granatiranja grada, civili su masovno ubijani u Švrakinom Selu,[345] na Ali-pašinom Polju,[346] Breki,[347] Dobrovoljačkoj ulici,[348] naselju Otoka,[349] Aneks,[350] Šip,[351] a u drugoj polovini septembra, pripadnici SRK-a su izvršili jedan od najžešćih napada na Orlić,[352] čijim bi osvajanjem učinili nepodnošljivijim i onako težak život civila u gradu. Iako su snage SRK-a tokom ovog napada koristile i "žive štitove", Bošnjake zatočene u vogošćanskim logorima, nisu uspjele ovladati navedenom kotom,[353] te su nastavile nesmanjenom žestinom granatirati civilne ciljeve u gradu. Dana 20. septembra 1992. godine u sarajevskom naselju Ali-pašino Polje, ispred ulaza na Trgu ZAVNOBiH-a 10-12, eksplodirale su četiri granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno sedam, a ranjeno troje civila.[354]

[344] **Lokacija br. 73.**

[345] U dvorištu kuće u Švrakinom Selu 6. septembra ubijena su dva člana porodice Tabaković. **Lokacija br. 75**.

[346] Dana 8. septembra u parku ispred stambene zgrade (ul. Semira Frašte br. 4) ubijeno je šest civila, među kojima i tri člana porodice Kunovac. **Lokacija br. 76**.

[347] Dana 9. septembra u kući (ul. H. Beširevića br. 36) ubijena su dva člana porodice Merdan. **Lokacija br. 77**.

[348] Dana 12. septembra ispred zgrade u Dobrovoljačkoj ulici br. 15. ubijeno je dvoje djece. **Lokacija br. 78.**

[349] Dana 13. septembra u Prijedorskoj ulici br. 22. ubijena su dva civila. **Lokacija br. 79.**

[350] Dana 17. septembra u Vrbovskoj ulici br. 160. ubijeni su brat i sestra iz porodice Ćeman**. Lokacija br. 80.** Toga dana granatirane su i mnoge druge lokacije u gradu, zbog čega ga je Radio Sarajevo proglasilo **sarajevskim "najgorim danom pakla"** (UN Commission of Experts, 17/9/92, par. 920).

[351] Dana 19. septembra u prizemnoj prostoriji kuće u Šipskoj ulici br. 40 (sada Jabuka br. 7), ubijeni su sin i majka iz porodice Mandžuka. **Lokacija br. 82.**

[352] Napad na Orlić počeo je 18. septembra. Vidi: I. Dervišević, nav. dj., str. 149–162.

[353] I. Dervišević, nav. dj., str. 152–155; E. Muračević, nav. dj., str. 36–38.

[354] **Lokacija br. 83.** Dva dana nakon ovoga zločina, uslijed granatiranja sarajevskog naselja Dolac-Malta (ulica Omera Maslića i Blagoja Parovića), pretežno ispred Kuhinje Crvenog krsta, ubijen je jedan, a ranjeno 17 civila. Istovremeno je uslijed granatiranja Cetinjske ulice ranjeno šest civila (AIIZ, inv. br. 50415/94, 80814/94, 50412/94, 41179/94, 48992/94, 50062/94, 47332/94, 50415/94, 49642/94, 50470/94, 53251/94, 50414, 70949/94, 52247/94, 50416/94, 50390/94, 48947/94, 48939/94, 80822/94, 80884/94, 50139/94, 80824/94; UN Commission of Experts, 22/9/92, par.

Masakr u Ulici put života: Uprkos opasnostima za građane koji su u svakom trenutku mogli biti pogođeni snajperskim hicima, granatama ili nekom drugom vrstom ubojitog oružja, fenomen organizacije svakodnevnog života u gradu specifičan je za ovaj period opsade Sarajeva. Jedan od načina civilnog otpora opsadi bio je i odlazak na posao iz prigradskih naselja prema centralnim dijelovima grada i povratak kući, čime su se građani svakodnevno upuštali u novi izazov – preživljavanja. S obzirom da se Ulica vojvode Radomira Putnika (Zmaja od Bosne) nalazila bliže položajima SRK-a,[355] mnogi automobili i autobusi su prometovali nešto "sigurnijom" Kruševačkom ulicom (Put života), koja je, u odnosu na glavnu prometnicu, više zaklonjena stambenim zgradama.[356] Međutim, kako nijedna lokacija u gradu nije bila dovoljno sigurna, i ova ulica je bila vrlo česta meta artiljerijskog, snajperskog i drugog djelovanja s položaja SRK-a. Dana 24. septembra, između autobusa punog civila i automobila,[357] dok su se kretali iz pravca Državne bolnice prema Energoinvestu, kod tzv. Koreje na Pofalićima eksplodirala je granata uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno šest, a ranjeno najmanje sedam civila.[358] Kako su žrtve gelera

951 i 952).

[355] Naprimjer, u Ulici vojvode Radomira Putnika, 24. juna 1992. godine, protivavionskim mitraljezom pogođen je autobus Univerzitetskog medicinskog centra, u kojem je ubijena doktorica **Gordana Vujović** (Vidi: "Sarajevska ratna drama. Humaniste ubijaju kolektivno", *Oslobođenje*, 25. juli 1992, str. 1; AIIZ, inv. br. 33375/1994; AIIZ, inv. br. 03-1517). Dana 10. jula PAT-om je gađan autobus na Marindvoru, u kojem su ubijena dva civila (Vidi **lokaciju br. 39**). U kasnijim fazama opsade, nakon što je potpisan sporazum o povlačenju teškog naoružanja (februar 1994. godine), ovom prometnicom saobraćali su i tramvaji, koji su također bili mete napada sa položaja SRK-a. O ovome više u nastavku rada.

[356] Kruševačka ulica, koja je s pravom po završetku rata nazvana Put života, tokom opsade je bila glavna saobraćajnica i za pješake i za vozače (UN Commission of Experts, 24/9/92, par. 966).

[357] U automobilu Stojadin-Zastava nalazila su se tri člana porodice Milić i njihov rođak Ibrahim Ajdinović, koji su se vraćali s Klinike Koševo, gdje su bili u posjeti Emiru Miliću, njihovom sinu, bratu i rođaku, koji je bio ranjen u prethodnim granatiranjima Sarajeva.

[358] U automobilu su ubijena tri civila, dok ukupan broj žrtava u prepunom autobusu putnika nismo mogli utvrditi. Sa sigurnošću možemo tvrditi da su u autobusu ubijena tri, a ranjeno šest civila. Dakle, na ovoj lokaciji, prema dosadašnjim istraživanjima

ove granate bili pretežno putnici iz zadnjeg dijela autobusa, vozač je ostao nepovrijeđen, te je nastavio vožnju prema Hitnoj pomoći, gdje je ukazana liječnička pomoć ranjenim putnicima.[359] Žrtve iz automobila su prevezene do Državne bolnice, gdje je konstatirana smrt za tri civila, dok je Suadi Milić ukazana prva pomoć, nakon čega je upućena na Klinički centar Koševo.

U jutarnjim satima 26. septembra 1992. godine, u prizemnoj prostoriji kuće na Baricama, ubijena su dva člana porodice Adrović,[360] a u predvečernjim satima, istog dana, ispred svoga ulaza na Koševskom Brdu ubijena su četiri civila,[361] dok je 28. septembra, nakon klanjanja podne-namaza, u toku dženaze Fatimi Jusić, na mezarju Boljakov Potok, ubijeno sedam, a ranjeno 12 civila.[362]

Iako nije preciziran način njene provedbe, demilitarizacija

---

uspjeli smo utvrditi identitet za šest ubijenih i sedam ranjenih civila (Vidi **lokaciju br. 84**). Očevici su opisali zastrašujuće prizore nakon ovog zločina: "U autobusu je bila strašna vriska, vidjela sam užasnu sliku: ranjene i mrtve putnike ispreturane jedne preko drugih, i od svega sam osjetila strašnu mučninu i povraćanje. U autobusu sam zapazila djevojku duge plave kose koja je bila potpuno krvava, čak joj je i kosa bila krvava" (AIIZ, inv. br. 03-3921, Izjava: A. R, od 29. aprila 1994). "...Jedna žena, nisam bio siguran u šta je bila ranjena, ležala je naglavačke na stepenicama, tako kada su se vrata otvorila ona je ispala, sva polomljena i mislim da je već bila mrtva" (AIIZ, inv. br. 03-2528; Izjava: M. Š. od 20. oktobra 1993).

[359] AIIZ, inv. br. 03-2528, Izjava: M. Š. od 20. oktobra 1993. godine.

[360] **Lokacija br. 85**. Nakon što je pukovnik Vukota Vuković, na osnovu zaključaka sastanka sa komandantima triju susjednih brigada, predložio komandi SRK-a, da, pored ostalog, "Vogošćanska brigada izvrši pripreme za čišćenje Ugorskog i Barica", pristupilo se realizaciji ovoga plana, te je područje Ugorskog i Barica vrlo intenzivno granatirano, kada su civili masovno ubijani u podrumskim i prizemnim prostorijama svojih kuća (naprimjer, **lokacija br. 82**). AIIZ, inv. br. 7-1763, Rajlovac, 11. septembar 1992, Komandant: pukovnik Vuković Vukota; AIIZ, inv. br. 7-1764, Srpska opština Vogošća, komanda brigade – Vogošća, pov. br. 03/92, 26. septembar 1992, Komandi SRK, Izvještaj o stanju borbenih dejstava u zoni odgovornosti Vogošćanske brigade na dan 26. septembar 1992, Komandant: Trifunović Miladin; AIIZ, inv. br. 7-1765, Srpska opština Vogošća, Brigada – Vogošća, Pov. br. 04/92, 27. septembar 1992. godine, Izvještaj o stanju i borbenim aktivnostima u zoni odgovornosti Vogošćanske brigade na dan 27. septembar 1992, Komandant: Miladin Trifunović.

[361] **Lokacija br. 86**.

[362] **Lokacija br. 87.**

Sarajeva[363] predlagana je i 1. oktobra na Ženevskoj konferenciji,[364] a ona je bila predmet rasprava i u narednim mjesecima opsade. Za to vrijeme situacija u gradu je, po pitanju granatiranja, ostala nepromijenjena u odnosu na raniji period. Tokom prvih deset dana mjeseca oktobra civili su masovno ubijani u Švrakinom Selu,[365] na Dolac-Malti,[366] Čengić-Vili,[367] Obhodži,[368] Baščaršiji,[369] Hrasnom,[370] Sokolju,[371] Dobrinji,[372] a nakon masakara u naseljima Mejtaš i Bjelave[373] Stanislav Galić izdaje naredbu prema kojoj se zabranjuje upotreba svih vrsta oružja i oruđa većih kalibara od 7,9 mm "po urbanoj sredini i

[363] Prva pomisao na značenje riječi demilitarizacija jeste razoružanje, koje bi dalje podrazumijevalo prestanak granatiranja grada. No ni sami međunarodni zvaničnici koji su je predlagali nisu bili sigurni šta bi ona konkretno značila i kako bi se provela. Primjer demilitarizacije Srebrenice, pola godine kasnije, pokazuje kako su razoružane snage Armije RBiH, tj. da su predale UNPROFOR-u malobrojno naoružanje koje su posjedovali, dok su pripadnici VRS-a, stvarni posjednici teškog naoružanja, povukli naoružanje do određene udaljenosti, na određeno vrijeme. Situacija tokom jula 1995. godine u najboljoj mjeri je pokazala kako je to povlačenje bilo privremeno, dok su istinski poštovaoci demilitarizacije, umjesto da ih UNPROFOR zaštiti, bili prepušteni svakodnevnom ubijanju u cilju istrebljenja Bošnjaka kao etničke, vjerske i nacionalne grupe.

[364] K. Begić, nav. dj., str. 104. Novoimenovani predstavnici Konferencije o bivšoj Jugoslaviji, C. Vence u ime UN i lord D. Owen u ime EZ, počeli su s radom 1. septembra 1992. godine u Ženevi.

[365] Ispred stambene zgrade u naselju Švrakino Selo 1. oktobra 1992. godine ubijena su četiri civila. **Lokacija br. 89.**

[366] Ispred stambene zgrade u naselju Dolac-Malta 1. oktobra ubijeno je dvoje djece. **Lokacija br. 88.**

[367] U naselju Čengić-Vila II, 2. oktobra, u parku su ubijena četiri civila. **Lokacija br. 90.**

[368] Ispred kuće u naselju Obhodža 4. oktobra ubijena su nana i unuka iz porodice Hubijar. **Lokacija br. 91.**

[369] Dana 5. oktobra na Baščaršiji ubijena su dva civila. **Lokacija br. 92.**

[370] Dana 5. oktobra u stanu u Ulici obala 27. jula (sada Aleja lipa 69) ubijena su dva civila. **Lokacija br. 93**.

[371] U dvorištu porodične kuće Džanko, u naselju Sokolje, 5. oktobra ubijeno je dvoje djece. **Lokacija br. 94**.

[372] U stanu na Dobrinji, 6. oktobra, ubijena su majka i sin iz porodice Ahmethodžić. **Lokacija br. 95.**

[373] Dana 10. oktobra na Mejtašu je ubijeno dvoje, a na Bjelavama šestero civila. **Lokacije br. 96. i 97.**

gradskim četvrtima grada Sarajeva".[374] U narednih nekoliko dana zaista nije bilo masovnih ubistava civila.[375] Međutim, dan nakon što je na pregovorima u Ženevi, 17. oktobra, odbačen model podjele Bosne zasnovan na etničkim principima,[376] s položaja SRK-a grad je ponovo vrlo intenzivno granatiran,[377] uslijed čega su civili masovno ubijani u naseljima Švrakino Selo i Pofalići.[378] Također, u Paromlinskoj ulici, uslijed granatiranja *Velepekare*, zapaljeni su bitni pogoni za proizvodnju hljeba,[379] tako da su građani Sarajeva, ulazeći u prvu ratnu zimu, punu neizvjesnosti, ostali uskraćeni i za minimalne količine ove namirnice.[380]

Krajem oktobra i tokom mjeseca novembra, uz masovna ubistva u svojim domovima,[381] na povratku s izvorišta s vodom[382] ili na putu prema skloništu,[383] civili su ubijani i u vrijeme varljivih zatišja, dok su

[374] AIIZ, inv. br. 7-1766, Komanda SRK, Str. pov. br. 10/74-434, 10. oktobra 1992, Vrlo hitno, Naređenje za prekid dejstava po gradu Sarajevu – Komandant pukovnik Stanislav Galić.

[375] Paljba iz pješadijskog naoružanja i djelovanje snajperista je nastavljeno, posebno po raskrsnicama, kao i povremeno granatiranje, posebno Starog Grada (UN Commission of Experts, 13/10/92, par. 1074, 1076).

[376] Prema predloženim ustavnim strukturama, Bosna se definira kao federalna država u postojećim granicama sa 7-10 provincija (K. Begić, nav. dj., str. 104–105).

[377] "Praktično iz svih pravaca i svih oruđa agresor je pucao po svemu što se kretalo po Sarajevu. Svaki metar brisanog prostora od Baščaršije do Ali-pašinog Mosta bio je opasan po život, a pravoj kanonadi granata bio je izložen centar grada između 10 i 12 sati" ("Bosanskohercegovačka ratna hronika. Agresor nam oteo hljeb", *Oslobođenje,* 19. oktobra 1992, str. 3).

[378] **Lokacije br. 98. i 99**.

[379] U toku ovog granatiranja *Velepekare* izgorjela su četiri sprata mlina, a okolni objekti i silosi sa pšenicom su izbušeni (R. Dautefendić, "Sarajevo i bez hljeba", *Oslobođenje*, 20. oktobar 1992, str. 3).

[380] Početkom mjeseca decembra 1992. godine UNHCR je preuzeo snabdijevanje *Velepekare* osnovnim namirnicama: brašnom, kvascem i soli.

[381] Dana 29. oktobra u svojoj kući u naselju Babića Bašča ubijeni su majka i sin iz porodice Aganović. Dana 31. oktobra u svojoj kući u naselju Sedrenik ubijena su četiri člana porodice Saračević (**Lokacije br. 102. i 103**).

[382] Dana 19. oktobra, u povratku s izvorišta vode, u sarajevskom naselju Boljakov Potok granatom su ubijena tri civila **(Lokacija br. 100)**. Vrlo dirljivo svjedočenje Elmasa Abaza, kojem su supruga i kćerka ubijene u ovom masakru vidjeti u: S. Čekić [et al], *Zločini nad djecom...*, str. 253.

[383] Na putu od skloništa prema kući 31. oktobra na Vratniku ubijen je bračni par

obavljali svakodnevne aktivnosti u dvorištima ili gradskim parkovima, pretežno pripremajući ogrjev za predstojeću zimu.[384] U vrijeme jednog takvog zatišja, 24. novembra 1992. godine, ispred kancelarije Mjesne zajednice Olimpijsko Selo, eksplodirale su dvije granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno pet, a ranjeno devet civila, pretežno stanovnika naselja, te saradnika Mjesne zajednice i Civilne zaštite.[385] Nakon dodatnog utvrđivanja linija koje grad drže pod opsadom, uz noćna dovlačenja tenkova, snage SRK-a su pojačale intenzitet dejstava iz artiljerijskih oruđa,[386] posebno na sarajevsko naselje Otes, koje su, nakon četverodnevnog intenzivnog bombardiranja uspjeli zauzeti[387] 4. decembra 1992. godine.[388] Osim velikog broja boraca koji su poginuli u odbrani Otesa, na sam dan okupacije, prilikom pokušaja bijega iz naselja,[389] masovno su ubijani i mnogi civili.[390] Nakon okupacije Otesa,

Bičakčić. **Lokacija br. 104.**

[384] Još u septembru 1992. godine civili su masovno ubijani u nabavci drva. Dana 1. septembra na Kobiljoj Glavi su ubijena dva člana porodice Alađuz (**Lokacija br. 71**). U parku ispred stambenih zgrada u naselju Ali-pašino Polje, dok su obavljali svakodnevne aktivnosti ispred svojih ulaza, civili su masovno ubijani: 27. oktobra (na Trgu ZAVNOBiH-a), 7. novembra (na Trgu Rade Končara), 9. novembra (ulica Nerkeza Smailagića), 15. novembra (ul. Bosanska). **Lokacije br. 101, 105, 107. i 108.**

[385] **Lokacija br. 111.**

[386] AIIZ, inv. br. 7-380, Komanda 1. korpusa, Obavještajni organ; Vojna tajna, Str. pov., 30. novembar 1992, br. 1193, Obavještajnoj upravi SVK OS RBiH, Obavještajni izvještaj Op. br. 13.

[387] "Četiri puna dana to je bio haos, što se kaže, sastavilo se nebo i zemlja, sve je crno bilo vani od pucanja" (Fickov Božena, "Bijeg preko rijeke Dobrinje", Kapić S. [ur.]. 2005, str. 280).

[388] M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 83-84.

[389] Civili su pretežno bili smješteni u zajedničkoj garaži, odakle su organizirano, između zgrada, ali i preko poljana, uz konstantnu pucnjavu, preko rijeke Dobrinjke, trebali preći u dijelove grada pod kontrolom Armije RBiH. "Preko poljana smo išli maltene puzeć'. Meci su se zabijali oko nas, granate su padale, dok nismo došli do rijeke. Tada smo kroz rijeku ulazili, kroz rijeku išli, dok nismo izašli jedva iz vode" (Fickov Božena, "Bijeg preko rijeke Dobrinje", Kapić S. [ur]. 2005, str. 280).

[390] Supružnici Klino, otac i kćerka Sejdić samo su neki od primjera porodica ubijenih u pokušaju bijega iz naselja. Također, na različitim lokacijama, u pokušaju da izađu iz naselja, ubijena su dva i ranjen jedan član porodice Kodrić. (Prvo je teško ranjen Osman Kodrić – koji je podlegao na putu do Državne bolnice, potom njegova supruga Suada Kodrić, čiji su posmrtni ostaci razmijenjeni 6. januara 1993. godine.

cilj SRK-a, presijecanje grada linijom Nedžarići – Stupska Petlja – Rajlovac, bio je nadomak ostvarenju.[391] U međuvremenu, uslijed granatiranja i snajperskog djelovanja po drugim dijelovima grada, civili su masovno ubijani u naseljima Dolac-Malta,[392] Čengić-Vila[393] i Otoka.[394]

U cilju deblokade i sprečavanja presijecanja grada, Prvi korpus počinje s borbenim dejstvima u okviru operacije "KOVERTA",[395] a određeni uspjesi na brdu Žuč[396] bili su popraćeni redovnim granatiranjem civilnih ciljeva u gradu i masovnim ubijanjem civila u naseljima Hrvatin,[397] Hrasno Brdo[398] i Boljakov Potok.[399] Dana 18. decembra lord Owen dolazi u posjetu Sarajevu s ciljem da "osjeti kako je živjeti pod stalnim granatiranjem u opsadnom stanju",[400] a nakon što

Istog dana, ranjen je i njihov sin Sanjin Kodrić: "...Tata je intenzivno krvario. Morali smo krenuti pješice prema Stupu. Svuda su padale granate, snajper i sijač smrti tukli su svuda oko nas. Trčali smo dva kilometra oko rijeke Dobrinje. Tatu je nosio Amir Selimović. Preko rijeke su ga prenijeli vojnici i od tada ga nisam više nikad vidio. Umro je na putu do Državne bolnice.") Vidi: Danijel Omeragić, "Stradanje porodice Kodrić. Prekinuti snovi", *Oslobođenje*, 6. maj 1993, str. 6.

[391] M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 84.

[392] U Ulici Marka Marulića 3. decembra 1992. godine granatom je ubijen bračni par Mujanović. **Lokacija br. 113**.

[393] U Ulici Ilije Engela, 3. decembra, granatom su ubijena dva civila. **Lokacija br. 114.**

[394] Dok su se vozili u autu kroz naselje Otoka, jednim snajperskim metkom ubijen je Raif Emirhafizović, a teško ranjena njegova kćerka Amela, koja je od posljedica ranjavanja podlegla nakon tri dana. **Lokacija br. 116**.

[395] Prvobitni plan operacije za jedinice Prvog korpusa formuliran je još krajem oktobra 1992, dok je naredba za otpočinjanje operacije izdata 4. decembra 1992. godine. (M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 83).

[396] M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...*, str. 27–28.

[397] Dana 9. decembra ispred kuće porodice Švrakić u naselju Hrvatin ubijeni su otac i sin iz porodice Mujohodžić. Narednog dana, na istoj lokaciji, 10. decembra ubijeni su majka i sin iz porodice Arnautović i njihova rodica. **Lokacije br. 117 i 119**.

[398] Dana 14. decembra u prizemnoj prostoriji kuće, sklanjajući se od granatiranja, u Milinkladskoj ulici br. 41, ubijena su dva civila. **Lokacija br. 121.**

[399] U Boljakovom Potoku, 6. decembra, ispred privatnih kuća ubijeno je troje djece. **Lokacija br. 122.**

[400] "Tih dana sam iskusio takvo ozračje. Bez vode i zahoda. Bez ulične rasvjete noću. Odzvanjanje pucnjave i eksplozije na mahove. Drveće koje nestaje zbog

ga je na spavanju probudila "osobito snažna buka" protivavionskog topa, konstatira kako je to bio "trenutak kada sam osjetio stvarni užas koji građani Sarajeva podnose s takvom snagom i samodisciplinom. (...) Srbi su, dakle, ponovo otkrili srednjovjekovnu opsadu, izloživši građane Sarajeva paljbi i psihološkom pritisku, ali ne pokrećući frontalni napad".[401] Kako u više navrata najavljivana demilitarizacija Sarajeva nije provedena,[402] snalaženje u novonastaloj situaciji bilo je jedino rješenje za građane Sarajeva, ukoliko su željeli preživjeti zimu koja je uveliko trajala.[403] "Srećom, svako se može ugrijati i dok traži vodu i drva",[404] - primjer sarajevskog humora, koji je, uz komšijsku solidarnost, pomogao građanima da "pobijede" sve prepreke i situacije koje je svaki dan opsade nosio sa sobom.

Posljednji decembarski dan 1992. godine protekao je u znaku posjete Boutrosa Boutrosa Ghalija, generalnog sekretara UN-a Sarajevu,[405] koji je, kao odgovor na ironične novogodišnje čestitke Sarajlija,[406] konstatirao kako je situacija u gradu, "ipak bolja nego u

ogrjeva. Nogometna igrališta pretvorena u groblja" (David Owen, *Balkanska odiseja*, Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 1998, str. 121).

[401] No, Owen i za to krivi bosansku vladu, koja pruža "najveći otpor" predloženom sporazumu. Vidi: D. Owen, nav. dj., str. 122-123.

[402] Pored Lorda Owena, i general Morillon je najavljivao demilitarizaciju do Božića ("Filip Morijon u Sarajevu: Demilitarizacija do Božića", *Oslobođenje*, 24. novembar 1992, str. 8).

[403] Jedan univerzitetski profesor, koji je svoj cijeli radni vijek proveo baveći se naučnoistraživačkim radom, pred penziju svoju kreativnost posvećuje opisu načina preživljavanja u Sarajevu: "Sve naše posuđe sa vodom preko noći pretvori se u led. Ove redove ispisujem kompletno obučen sa zimskim kaputom, šubarom na glavi i rukavicama na rukama." Vidi: N. Šehić, nav. dj. (II), str. 5.

[404] S. Kapić (ur), *Opsada...,* str. 305.

[405] Ghali je na splitskom aerodromu rekao kako želi da izrazi solidarnost sa građanima Sarajeva u njihovoj patnji i zaželi sretnu Novu godinu pripadnicima UNPROFOR-a u Sarajevu (UN Commission, 31/12/1992).

[406] Jedna od čestitki građana Sarajeva koji su protestirali ispred zgrade Predsjedništva bila je, naprimjer: "Bog vas branio onako kako vi branite nas", uzvikujući: "Ghali, Hitler; Ghali, fašist" (Marija Fekete, "Konferencija za novinare Butrosa Galija u sarajevskom sjedištu UNPROFOR-a", *Oslobođenje*, 1. januar 1993, str. 3; UN Commission, 31/12/92). O Ghalijevoj posjeti Sarajevu također vidi: S. Kapić, *Opsada...,* str. 374.

desetak gradova širom svijeta",[407] što je trebalo poslužiti kao utjeha za "žedne", "gladne" i "promrzle" građane Sarajeva istovremeno izložene konstantnoj kampanji snajperskog i minobacačkog djelovanja.

3.5. Masovna ubistva civila u Sarajevu i Vance-Owenov mirovni plan (januar – maj 1993. godine)

...da se vatra otvara na sve što se miče...[408]
ICTY, Presuda, Galić S.

Nova, 1993. godina počela je predstavljanjem Vance-Owenovog mirovnog plana, koji će domaću i svjetsku javnost okrenutu oko rješenja pitanja Bosne zaokupiti u naredna četiri mjeseca.[409] Na pregovorima u vezi s predloženim odredbama ovog mirovnog plana za Sarajevo je predložen status posebne provincije sa 5,4 posto površine BiH,[410] dok su prekid neprijateljstava u roku od 72 sata i povlačenje teškog naoružanja oko grada neki od zahtjeva vojnog dokumenta.[411]

Na jednom od sastanaka u Ženevi bilo je govora i o nestašici energenata u gradu,[412] ali dva dana nakon završetka prve runde pregovora, 6. januara, u sarajevskom naselju Sedrenik ubijena su dva

[407] Rajko Živković, "U žiži. Galijev debakl u Sarajevu", *Oslobođenje*, 2. januar 1993, str. 1.

[408] ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 413.

[409] Plan kreiran od strane Vancea i Owena predlagao je podjelu Bosne i Hercegovine na 10 autonomnih pokrajina u okviru jedne decentralizirane države, od kojih bi 42,23 % teritorije pripalo trima provincijama u kojima bi dominiralo srpsko stanovništvo (M. Tuđman – I. Bilić, *Planovi...*, str. 198–202; K. Begić, nav. dj., str. 117; D. Owen, nav. dj., str. 132).

[410] K. Begić, nav. dj., str. 117.

[411] D. Owen, nav. dj., str. 128.

[412] Stjepan Šiber, *Prevare, zablude, istina. Ratni dnevnik 1993*, Rabic, Sarajevo, 2001, str. 14–16; Mehmed Husić, "Ženevska konferencija o BiH. BiH jedinstvena u 10 regija", *Oslobođenje*, 3. januar 1993, str. 1.

civila u momentu dok su se vraćala s pumpe za vodu.[413] Kako i nakon završetka druge runde pregovora u Ženevi[414] pitanje komunalija nije riješeno, jedno od poznatijih mjesta za točenje vode bila je *Sarajevska pivara,* lokacija ispred koje se okupljao veliki broj građana Sarajeva kako bi se snabdio ovim osnovnim životnim energentom.[415] Dana 15. januara, u popodnevnim satima, na ovu lokaciju ispaljena je granata koja je eksplodirala na istočni zid kotlovnice *Sarajevske pivare,* u Ulici Ivana Markovića Irca br. 23, na visini od oko 7 metara.[416] Uslijed rasprskavajućeg dejstva granate na licu mjesta je ubijeno šest, a ranjeno 19 civila, ali je, od posljedica ranjavanja, smrt nastupila za još dva civila.[417] Nakon što su pripadnici SJB Stari Grad o ovom masakru obavijestili CSB MUP RBiH, oko 15.00 sati je na lice mjesta izašla uviđajna ekipa, koja je u unutrašnjosti kotlovnice pronašla dijelove granate kalibra 100 mm ispaljene iz tenka T-55, a na osnovu tragova eksplozije na zidu pripadnici MUP-a RBiH su utvrdili da je granata ispaljena iz smjera istoka, tj. s lokacije Trebević – Borija.[418] Istog dana granatiran je i Klinički centar Koševo,[419] a dva sata nakon ovog masakra u sarajevskom naselju Mihrivode granatom koja je eksplodirala na krošnju drveta ubijeno je jednogodišnje dijete i njegov komšija dok je žagao drva u dvorištu zgrade.[420]

---

[413] **Lokacija br. 124**.

[414] Druga runda pregovora u Ženevi održana je između 10–12. januara 1993. godine, D. Owen, nav. dj., str. 136.

[415] Ispred *Sarajevske pivare* je u redu za vodu toga dana čekalo oko 300 ljudi (UN Commission, 15/1/93 Friday, 1474).

[416] AIIZ, inv. br. 1808, SRBiH, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, CSB, SJB, br. 17/93. Foto-dokumentacija, Predmet: Eksplozija tenkovske kumulativne granate 100 mm, Mjesto: Sarajevo, ul. Ivana Markovića Irca do broja 23, Datum fotografisanja: 15. januar 1993, str. 9 i 10; RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, dana 16. januara 1993, Zapisnik o uviđaju; Zapisnik sastavio: Samir Rizvo.

[417] **Lokacija br. 126.**

[418] AIIZ, inv. br. 1808, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, dana 16. januara 1993, Zapisnik o uviđaju; Zapisnik sastavio: Samir Rizvo.

[419] Jedna artiljerijska granata je pogodila kliniku i uništila nekoliko bolničkih soba. Tokom ovog granatiranja nije bilo žrtava. Vidi: UN Commission, 15/1/93, par. 1476.

[420] **Lokacija br. 127.**

Uprkos nastavku granatiranja, koje je imalo za posljedicu masovna ubistva civila,[421] mirovni pregovori u Ženevi su nastavljeni,[422] što je dalo povoda američko-poljskom političaru i naučniku Zbigniewu Brzezinskom da Vancea i Owena okarakterizira kao pregovarače "čije je glavno poimanje postupanja s razbojnicima beskrajan razgovor, uz uvjeravanje agresora da njihova uporaba sile neće naići na protusilu. Ne iznenađuje što je rezultat toga mirenje s masovnim ubijanjem i 'etničkim čišćenjem', da se o toleriranju masovnih silovanja i ne govori".[423] Istovremeno s napadima iz pravca Rajlovca, Zabrđa i Mujkića Brda na linije odbrane 2. mbtr i 12. bbr Armije RBiH,[424] pripadnici SRK-a su neselektivno granatirali sve civilne ciljeve u gradu, a u ranim jutarnjim satima raketom iz VBR-a pogodili su porodičnu kuću Gušo, u naselju Buča Potok, gdje su ubijena tri, a ranjena dva člana te porodice.[425] Četiri i po sata nakon ovog masakra, s položaja SRK-a u Rajlovcu ispaljena je granata kalibra 120 mm,[426] koja je eksplodirala kod mosta na Alipašinom Polju, 200 metara udaljenog od zgrade PTT Inžinjeringa, gdje se nalazio Glavni štab UNPROFOR-a,[427] među civile koji su čekali autobus,[428] gdje su ubijena četiri civila, dok su uslijed granatiranja Ulice Petra Dokića ubijena tri civila.[429]

U popodnevnim satima 27. januara 1993. godine delegacija RBiH u Ženevi uložila je protest Vanceu i Owenu zbog činjenice da je "od šest sati ujutro Sarajevo pod najtežim bombardovanjem u posljednja četiri mjeseca", te da "agresor upotrebljava svo raspoloživo teško oružje da razruši civilne mete izazivajući velike posljedice".

[421] Dana 19. januara 1993. godine u naselju Gornji Pofalići ubijeni su brat i sestra iz porodice Ljuma. **Lokacija br. 129.**

[422] Pregovori u Ženevi nastavljeni su 23. januara. Vidi: "Ženevska konferencija o BiH. Posljednja šansa za mir", *Oslobođenje*, 24. januar 1993, str. 1.

[423] D. Owen, nav. dj., str. 139.

[424] M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 96.

[425] **Lokacija br. 130.**

[426] UN, Commission of Experts, 27/1/93, Wednesday, par. 1511

[427] UN, Commission of Experts, 27/1/93, Wednesday, par. 1511, "Odmazda gubitnika", *Oslobođenje*, 28. januar 1993.

[428] AIIZ, inv. br. 03-2424, RBiH, Centar Instituta Novi Grad, Sarajevo, Izjava: V. H, 2. oktobar 1993.

[429] **Lokacije br. 131. i 132.**

Bosanskohercegovački učesnici u pregovorima su, u zaključku ovog saopćenja kopredsjednicima konferencije još istakli da "ako se ovi napadi nastave, delegacija će morati razmisliti o napuštanju Ženevske konferencije".[430] Kako su i u narednim danima, uslijed granatiranja Sarajeva, civili masovno ubijani u Hrasnom,[431] na Vratniku,[432] predsjednik Predsjedništva Izetbegović razočarano je konstatirao da se vratio u "masakrirano Sarajevo" u kojem "agresor nastavlja svoj krvavi pir", a građanima Sarajeva je poručio da će "morati sami o sebi" da se pobrinu i nađu "izlaz iz ovog pakla", uz napomenu da će se "drugi put teže odlučiti na bilo kakve pregovore dok ne izdejstvujemo prekid vatre ili drugačije ponašanje agresorske strane".[433] Na sjednici Predsjedništva RBiH, održanoj 2. februara, usaglašen je stav prema kojem bi se na budućim pregovorima trebalo insistirati da se pitanje sudbine teške artiljerije "definiše na jedan nedvosmislen način", kako bi mogućnosti za njegovo različito tumačenje bile svedene na minimum s ciljem da se potpisom vojnog sporazuma uistinu spriječi dalje granatiranje Sarajeva.[434] Međutim, dok su članovi bosanskohercegovačke delegacije na nastavku mirovnih pregovora u New Yorku[435] bezrezervno insistirali na rješenju pitanja teškog naoružanja VRS-a, iz tog istog naoružanja civili su svakodnevno ubijani ili teško ranjavani za vrijeme dženaza,[436]

[430] M. H, "Ženeva: Protest Delegacije BiH Vensu i Ovenu. Onemogućiti genocid i zaustaviti napad", *Oslobođenje*, 28. januar 1993, str. 3; UN Commission, 27/1/93, Wednesday, par. 1513.

[431] Dana 30. januara 1993. godine na putu prema zgradi u kojoj su trebale natočiti vodu, u naselju Hrasno, granatom su ubijena majka i kćerka iz porodice Pavlović. **Lokacija br. 133.**

[432] Dana 30. januara u sarajevskom naselju Vratnik u redu za hljeb ubijena su dva civila. **Lokacija br. 134**.

[433] "Predsjednik Izetbegović se vratio u Sarajevo. Sudbina u svojim rukama", *Oslobođenje*, 1. februar 1993, str. 1.

[434] "Magnetofonski snimak sjednice Predsjedništva RBiH i predsjednika stranaka održane 2. februara 1993", u: Šimić T. 2(8)2007, 14–19.

[435] U međuvremenu, početkom februara 1993. godine, mirovni pregovori, popraćeni aktivnijim uključenjem američke administracije, preselili su se u New York, a predstavnik delegacije RBiH bio je tadašnji ministar vanjskih poslova Haris Silajdžić (Vidi: M. Tuđman - I. Bilić, nav. dj., str. 214; D. Owen, nav. dj., str. 153).

[436] Prilikom granatiranja mezarja Hrid, u vrijeme dženaze Izudinu (Ishaka) Hadžiću, ubijen je Izet (Salko) Tabaković, a ranjeni: Ishak Hadžić, Medo Hadžić,

ispred svojih zgrada,[437] dok su točili vodu u dvorištima,[438] dok su se nalazili u svojim kućama,[439] na putu prema školi[440] ili na brojnim drugim lokacijama. Uz izostanak reakcije UNPROFOR-a povodom svakodnevnog granatiranja i masovnog ubijanja civila u gradu, zbog činjenice da je sa položaja SRK-a u nekoliko navrata 30. januara, te 13. i 14. februara "namjerno granatirana" posmatračka pozicija vojnih posmatrača UN-a, iz sjedišta UN-a u Sarajevu se šalje oštar protest generalu Galiću, od kojeg se zahtijeva da pronađe odgovornu osobu ili komandanta artiljerijske jedinice, provede istragu i pošalje temeljit izvještaj generalu Morillonu, u kojem mora biti navedeno ime osobe odgovorne za ovo granatiranje.[441] Preciznost utvrđivanja pravca iz kojeg su ispaljeni navedeni projektili, jasna osuda pripadnika SRK-a za ovaj "namjeran i vrlo kukavički čin",[442] uz istovremeno ignoriranje

Besim Huseinagić, Osman Omeragić, Refik Rešo, Ismet Šehić (PD Bakije, XVII/1602 i XVII/1604; AIIZ, inv. br. 1059/94, 1058/94, 1038/94, 1075/94, 1062/94, 1135/94, 1077/94, A. A, "Masakr na dženazi", *Oslobođenje*, 3. februar 1993, str. 3; Također, o masovnim ubistvima na dženazama/sahranama vidjeti poglavlje: Masakr na mezarju Budakovići i granatiranje Sarajeva).

[437] U Švrakinom Selu (u blizini zgrade MUP-a) 4. februara 1993. godine ubijena su dva civila. **Lokacija br. 135.**

[438] Dana 7. februara na Vasinom Hanu u redu za vodu ubijena su dva civila. **Lokacija br. 136**.

[439] U naselju Boljakov Potok 21. februara u privatnoj kući ubijena su dva civila. **Lokacija br. 137**.

[440] Jedan od načina civilnog otpora opsadi, jeste, iako zakašnjeli, zvaničan početak školske 1992/1993. godine, 7. februara 1993. godine koja je trebala trajati 18 sedmica, uz reduciranje nastavnih planova i programa za 50 odsto (A. Šimić, "Danas u Sarajevu. ‚Školsko zvono' za srednjoškolce", *Oslobođenje*, 8. februar 1993, str. 4). S obzirom na činjenicu da su školske zgrade u većini slučajeva porušene ili zapaljene, odlučeno je da se nastava odvija u podrumskim prostorijama ili "zaštićenim" poslovnim prostorima. Ovakvim vidom organizacije, masovna ubistva djece u vrijeme trajanja nastave svedena su na najmanju moguću mjeru, ali ne i na putu od kuće do prostorije u kojoj se odvijala nastava. Tako, naprimjer, 27. februara 1993. godine ubijena je učenica Gimnazije Dobrinja Mirjana Malešević i njen drug, učenik Druge Gimnazije, Samir Poljo. **Vidi lokaciju br. 138.**

[441] ICTY; 00479807, United Nations, UNPROFOR, Major General Stanislav Galić, Namjerno granatiranje posmatračkih pozicija Vojnih posmatrača Ujedinjenih nacija na 14. februar 1993; JP Cutler, potpukovnik, Viši Vojni posmatarač generala Morijona.

[442] ICTY; 00479807, United Nations, UNPROFOR, Major General Stanislav

hiljada drugih granata koje su prouzrokovale brojne žrtve među civilima i civilnim stanovništvom, u najboljoj mjeri pokazuju neutralan stav UNPROFOR-a i njihov mandat koji se svodio na očuvanje nepostojećeg mira.[443]

Iako je zima bila na izmaku, drva za ogrjev i kuhanje su još uvijek bila neophodan energent, i jedini na koji su se građani Sarajeva u pojedinim dijelovima grada mogli ugrijati ili ispeći ratni ručak. U sarajevskom naselju Mošćanica, u bašči koja se nalazila nadomak njihovih kuća, 1. marta 1993. godine, u prijepodnevnim satima, na grupu stanara koja je žagala drva ispaljeno je nekoliko granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena četiri civila, a jedan je ranjen.[444] Tri sata nakon ovog masakra u sarajevskom naselju Koševo, na putu prema pumpi za točenje vode,[445] ispred stambene zgrade u kojoj su stanovale, ubijene su tri žene.[446] Nakon što je dobio garancije od generala Nambijara da je "moguća efikasna kontrola teškog naoružanja u Republici", predsjednik Izetbegović je potpisao vojni dokument Vance-Owenovog mirovnog plana,[447] koji je trebao stupiti na snagu tek nakon potpisivanja i trećeg, „najosjetljivijeg" dijela sporazuma koji se odnosio na mape. Dakle, još uvijek je imaginarno i nestvarno zvučala prethodno često spominjana fraza o stavljanju "teškog naoružanja pod međunarodnu kontrolu",[448]

Galić, Namjerno granatiranje posmatračkih pozicija Vojnih posmatrača Ujedinjenih nacija na 14. februar 1993; JP Cutler, potpukovnik, Viši Vojni posmatarač generala Morillona.

[443] Vlado Azinović, „Izjednačavanje moralnih polazišta", u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 744.

[444] **Lokacija br. 139.**

[445] Nekoliko dana nakon masakra ispred Sarajevske pivare, pojedini dijelovi grada su povremeno dobijali vodu, međutim, 27. februara 1993. grad je ponovo u potpunosti ostao bez opskrbe ovim energentom (V. Št, "Snabdijevanje vodom. Bačevo opet radi", *Oslobođenje*, 20. januar 1993, str. 4; *Oslobođenje*, 25. januar 1993, str. 8; "Za vodu nadležan UNPROFOR", *Oslobođenje*, 28. februar 1993, str. 4).

[446] Dana 1. marta 1993, ispred ulaza u naselju Koševo, ubijena tri civila (**Vidi lokaciju br. 140**).

[447] Ivica Mišić, "Mirovni pregovori o BiH u Njujorku. Potpisan vojni dokument", *Oslobođenje*, 5. mart 1993, str. 1.

[448] "Prelomni trenuci njujorških pregovora o BiH. Sporazum ili razlaz", *Oslobođenje*, 6. mart 1993, str. 1; Međutim, da li je vojni dokument podrazumijevao samo međunarodno nadgledanje teškog naoružanja, kako ga je tumačio Karadžić, ili

a u praksi je potpis na ovaj dio sporazuma odobravao nesmetan nastavak masovne upotrebe teške artiljerije i u narednom periodu.[449] Na svakodnevno granatiranje grada, uslijed čega su civili masovno ubijani na Sedreniku[450] i u Hrasnom,[451] uslijedila je reakcija komandanta UN snaga u Sarajevu, pukovnika Marcela Valentina koji je 22. marta izjavio da je "prilično očito da Srbi pokušavaju zauzeti teritoriju prije potpisivanja mirovnog sporazuma o kojima se pregovaralo u New Yorku".[452] Nakon što je dobio garancije da će grad ostati nedjeljiv,[453] predsjednik Predsjedništva, Alija Izetbegović je potpisao *Sporazum o mapama* i *Sporazum o prelaznim rješenjima za BiH* iz Vance-Owenovog mirovnog plana.[454] I dok su tokom cijelog aprila medijatori

pak njegovo potpuno stavljanje pod međunarodnu kontrolu, na čemu je insistirala i kako je sporazum tumačila delegacija RBiH, još uvijek je ostalo otvoreno pitanje.

[449] Dana16. marta 1993. godine, u blizini zgrade Predsjedništva snajperskim hicem je ubijena Svjetlana (Mirko) Gavrić, a granatom Selver (Salih) Pašić (Vidi: AIIZ, inv. br. 41991/94 i 37992/94). Napadi snaga SRK-a na položaje Prvog korpusa Armije RBiH popraćeni su "stalnim granatiranjem civilnih ciljeva artiljerijom sa svih položaja oko Sarajeva" (AIIZ, inv. br. 7-175, Armija RBIH, Komanda 1. korpusa, 18. mart 1993, Divljački napad četnika na Sarajevo, Protest – Komandi UNPROFOR-a za BiH; Komandant: Mustafa Hajrulahović Talijan). Tokom 18. marta 1993. godine snage SRK-a izvršile su najžešće hemijske napade na zapadnom dijelu Sarajeva, "kada je grad i najviše razaran iz svih artiljerijskih i minobacačkih oruđa" (AIIZ, inv. br. 7-349, RBiH, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, Sarajevo, 19. mart 1993. godine, Protest UNPROFOR-u Sarajevo, g. Sajrusu Vensu, lordu Ovenu i Butrosu Galiju; Načelnik Štaba Vrhovne komande OS RBiH, Sefer Halilović).

[450] Dana 21. marta 1993. godine na grad je ispaljeno 2389 projektila, a u sarajevskom naselju Sedrenik ubijeni su dedo i unuk iz porodice Imamović. **Lokacija br. 141.** (UN Commission of Experts, 21/3/93.)

[451] Dana 22. marta u prostorijama Osnovne škole „Hrasno", u kojoj su bile smještene izbjeglice i Kuhinja Crvenog krsta, ubijena su dva civila. **Lokacija br. 142.**

[452] UN Commission, 22/3/93, par. 1735.

[453] O ovim inicijativama pogledati u: "Saopštenje Vlade RBiH, Uslovi za potpis", *Oslobođenje*, 12. mart 1993, str. 1; "Apel gradovima svijeta. Spriječiti podjelu Sarajeva", *Oslobođenje*, 16. mart 1993, str. 5; "Berlin protiv podjele Sarajeva, Dijeljenje grada – surovost. Berlinski gradonačelnik oštro osuđuje svaku ideju o podjeli glavnog grada BiH", *Oslobođenje*, 22. mart 1993, str. 5; "Mirovni pregovori o BiH u Njujorku. Preciziranje prelazne vlasti", *Oslobođenje*, 25. mart 1993, str. 1; "Magnetofonski snimak 192. sjednice Predsjedništva RBiH održane 25. marta 1993", u: Šimić T. 2(8)2007, str. 64–65; Mujo Delibegović (RTVBiH), "Novi detalji iz mirovnog sporazuma. Sarajevo nedjeljivo", *Oslobođenje*, 26. mart 1993, str. 3.

[454] "Okončani pregovori o Bosni i Hercegovni u Njujorku, Izetbegović potpisao

nagovarali Karadžića da potpiše Vance-Owenov mirovni plan, Sarajevo je konstantno granatirano, što je za posljedicu imalo masovna ubistva civila na Ali-pašinom Polju,[455] Donjem Hotonju[456] i na Koševskom Brdu.[457] Također, česta meta granatiranja bila je i aerodromska pista, jedina, vrlo rizična mogućnost izlaska iz grada. Naime, uslijed nedostatka hrane, nepodnošljivih uslova za život, mnogi civili su se odlučili na noćni prelaz preko piste, nakon čega bi, u relativno slobodnim, ali jednako granatiranim dijelovima grada (Hrasnica, Sokolović-Kolonija i Butmir), po "normalnim" cijenama mogli nabaviti osnovne životne namirnice. Prelasci preko piste odvijali su se noću, a s obzirom na to da su pripadnici SRK-a raspolagali uređajima za nišanjenje noću, u pokušaju da pretrče ovu dionicu, mnogi civili su ubijeni ili ranjeni. Komandant Sarajevskog puka ARJ PVO SRK-a[458] je 3. aprila izdao zvaničnu naredbu da se upotrebom sile spriječe sva kretanja preko aerodroma, što je u praksi značilo "da se vatra otvara selektivno na sve što se miče".[459] Četiri dana nakon ove naredbe, prilikom pokušaja prelaska, uslijed granatiranja sa položaja SRK-a, na pisti je ubijeno pet osoba.[460]

mirovni plan", *Oslobođenje*, 26. mart 1993, str. 1; Vidi više u: K. Begić, nav. dj., str. 118–122.

[455] Dana 4. aprila 1993. godine u sarajevskom naselju Ali-pašino Polje u Olimpijskoj ulici, u trenutku dok su se igrala, ubijena su dva dječaka, a ranjeno osam civila. **Lokacija br. 143**.

[456] Dana 10. aprila u naselju Donji Hotonj u dvorištu kuće ubijena su nana, sin i unuk iz porodice Sinanija – Zukić (**Lokacija br. 145).** Istog dana, pripadnici VRS-a su spriječeni u pokušaju diverzije na području Menjka (M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 101).

[457] Dana 20. aprila ispred ulaza u Ulici Antuna Hangija br. 7. granatom su ubijena dva civila**.** Dana 27. aprila na parkingu u Jukićevoj ulici 114. ubijeno je troje djece (**Lokacije br. 146 i 147).**

[458] U presudi koju citiramo za ovu tvrdnju, kao naziv ovog puka naveden je "Četvrti laki puk SRK", ali koji je naredbom Komande 4. korpusa, odnosno Sarajevsko-romanijskog korpusa od 17. maja 1992. godine preimenovan u Sarajevski puk ARJ PVO.

[459] ICTY, Presuda, Galić, 2003, par. 413. i napomena 1425.

[460] **Lokacija br. 144.** Prema saznanjima Obavještajne uprave Štaba Vrhovne komande oružanih snaga RBiH, "agresor je pojačao ljudstvo" na potezu Vojkovići – Krtelj – Donji Kotorac, uz naređenje da vatreno djeluje po osobama koje prelaze aerodromsku pistu na potezu Dobrinja – Butmir. "Vojnicima je naređeno da pucaju

Nakon što je Karadžić stavio dugo čekani potpis na Vance–Owenov mirovni plan, zanemarujući činjenicu da je krajnja odluka na "paljanskoj skupštini", grčki premijer Mitsotakis i lord Owen euforično ističu kako je "mir pobedio" i da je "ovo srećan dan za Balkan".[461] Međutim, nastavak granatiranja Sarajeva i masovna ubistva civila u centru grada, u neposrednoj blizini sarajevske Katedrale,[462] pokazatelj su da su "srećni dani" koje je lord Owen nagovještavao još uvijek daleko. Odbijanje Skupštine RS-a na Palama da ratificira Karadžićev potpis na mirovni sporazum,[463] kao i okončanje predstave s "referendumom naroda" samoproglašene RS, od 16. maja, označili su kraj Vance–Owenovog mirovnog plana.[464]

tromblonima na mjestima gdje nema pripadnika UNPROFOR-a. U Vojkovićima kod kuće Lubura su postavljena dva MB 60 mm, koji pokrivaju dio aerodromske piste. Na istočnoj zoni sarajevskog aerodroma koncentrišu se jake četničke snage u ljudstvu i tenkovima" (AIIZ, inv. br. 7-394, RBiH, Štab Vrhovne komande Oružanih snaga, Sarajevo, Obavještajna služba, Str. pov br. 02/76-302, Sarajevo, 8. april 1994, Informacija: Neka saznanja o pripremama agresora za B/D na sarajevskom bojištu).

[461] Ove Mitsotakisove i Owenove izjave objavljene su u beogradskoj *Borbi* 3. maja 1993. godine. U:„Hronologija događaja", u Biserko S. (ur), *BiH – jezgro...,* str. 58.

[462] Dana 1. maja 1993. godine ispred sarajevske Katedrale ubijena su tri, a ranjeno šest civila. **Lokacija br. 148.**

[463] Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995*, Knjiga I, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 186–207.

[464] K. Begić, nav. dj., str. 124–125.

4. SARAJEVO – SIGURNA ZONA UJEDINJENIH NACIJA

4.1. Rezolucija VSUN 824; Sigurne – zaštićene zone UN-a?

Maj 1993. godine

... u nedostatku dodatnih trupa, rezolucija o 'sigurnim zonama' je (...) postala blef (...) koji je bilo lako razotkriti.[465]

Douglas Hurd, 2003.

Po saznanju da je Skupština RS odbila ratificirati Vance–Owenov mirovni plan, istog dana, 6. maja 1993. godine, članovi Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija su nacrt rezolucije koji je bio u procesu diskusije usvojili kao Rezoluciju br. 824, kojom su, nakon Srebrenice, za sigurne zone Ujedinjenih nacija proglašeni Sarajevo, Tuzla, Žepa, Goražde i Bihać.[466] U tekstu Rezolucije posebno je istaknuta potreba da se "izbjegne dalje uništavanje" Sarajeva, a vojnim posmatračima Ujedinjenih nacija je stavljeno u zadatak da nadziru "trenutačni prekid oružanih sukoba i svih neprijateljskih postupaka protiv sigurnih područja i povlačenje svih vojnih ili paravojnih jedinica bosanskih Srba od ovih gradova na udaljenosti na kojoj prestaju biti prijetnjom njihovoj sigurnosti i njihovim stanovnicima".[467] Međutim, članice Vijeća

[465] Carole Hodge, *Britain and the Balkans: 1991 until the present*, 1st ed, London and New York: Reutledge, Taylor and Francis Group, 2006, p. 70.

[466] UN, A/54/549, General Assembly, Distr: General, 15 November 1999, Fifty-fourth session, Agenda item 42, The situation in Bosnia and Herzegovina, Report of the Secretary – General pursuant to General Assembly resolution 53/35, *The fall of Srebrenica*, par. 67. (Dalje: UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*). O pravnom gledištu na rezolucije o sigurnim zonama pogledati više: Enis Omerović, „Ujedinjene nacije i masovna kršenja ljudskih prava u formi međunarodnih zločina u Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnoga oružanog sukoba", *Pregled*. Časopis za društvena pitanja, broj 3, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, str. 216–226.

[467] United Nations, Secourity Council, Resolution 824 (1993), S/RES-824 (1993) 6 May 1993. Međutim, u samom tekstu rezolucije nije precizirano do koje udaljenosti bi se trebale povući snage "bosanskih Srba". Tokom svih rasprava prije usvajanja Rezolucije, Vijeće sigurnosti nikad nije konsultiralo vojne stručnjake po ovom pitanju. Vidi: *Genocid u kontinuitetu: Svjedočenje ambasadora Arrie/(Diego Eurique Arria)*,

sigurnosti su diplomatskim rječnikom, uz izraze "duboke zabrinutosti i uznemirenosti", u tekstu Rezolucije vješto izbjegle upotrebu termina "zaštićena zona",[468] zamijenivši ga manje obavezujućim terminom – sigurna zona, koji će ubrzo postati "okrutno pogrešan. Sigurna su područja spadala među najnesigurnija u svijetu".[469] Prethodno jasne naznake da njena primjena nije moguća bez promjene mandata UNPROFOR-a[470] navode na zaključak da je donošenje rezolucije o sigurnim zonama bio samo način da se izbjegnu konkretne akcije, poput ukidanja embarga na uvoz oružja ili bombardiranja položaja VRS-a. Kako se tek nakon donošenja razmatrao način implementacije Rezolucije na terenu,[471] stjecanjem statusa sigurne zone nikakve promjene nisu nastupile u praksi, a kao posljedica granatiranja grada, civili su masovno ubijani na Skenderiji,[472] Vrbanja mostu,[473] Mejtašu[474]

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 51.

[468] Šest godina poslije, generalni sekretar UN-a Kofi Annan dobro primjećuje da se izričito izbjegavala upotreba termina "zaštititi". Vidi: UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 79. Kako je u međunarodnom humanitarnom pravu izraz "zaštićeni" vrlo često bio u upotrebi sa ciljem da se definiraju mjesta ili objekti koje je trebalo zaštititi, upotreba ovoga termina mnogo bi više obavezivala trupe na terenu u sprovođenju navedene rezolucije.

[469] L. Silber - A. Little, nav. dj., str. 271.

[470] UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 71.

[471] Pri čemu i stalni predstavnik Francuske u Vijeću sigurnosti UN izrađuje Memorandum u kojem skicira tri moguće opcije kao način da se realizira i primijeni Rezolucija na terenu. Lahka opcija bez oformljenih jedinica ili lahka opcija s oformljenim jedinicama bile su prva dva načina sadržana u francuskom memorandumu, kojima bi se realizirala navedena rezolucija. Treći prijedlog nazvan "teška opcija" odnosio se na primjenu sile u slučaju granatiranja sigurnih zona, oružanog upada u sigurne zone ili ometanje slobodnog kretanja UNPROFOR-a i zaštićenih humanitarnih konvoja (UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 72–73).

[472] Dana 14. maja 1993. godine ispred kuće u ulici Borak br. 11. ubijeno je dvoje djece. **Lokacija br. 149.**

[473] Dana 18. maja na Vrbanja mostu ubijena su dva civila, Boško Brkić i Admira Ismić, koji će postati poznati kao *Sarajevski Romeo i Julia*. O ovom zločinu vidi više: Anné Mariè Du Preez Bezdrob, *Sarajevo Roses: War memoir of a peacekeeper*, Oshun books, Ohsun, 2004, str. 118-119; UN Commission, 19./5/93, UN commission, 25/5/93; *Romeo and Juliet in Sarajevo*, Corporation for Public Broadcasting, Frontline, 10 May 1994, Written and directed by John Zaritsky, part 1, Published on Mar 6, 2012 by sadgamemohttp://www.youtube.com/watch?v=gl5uww_qDAs; **Lokacija br. 150.**

[474] Dana 21. maja na Mejtašu su ubijena tri civila. **Lokacija br. 151.**

i Trgu oslobođenja.[475] Naporedo s granatiranjem Sarajeva, članice Vijeća sigunosti su na sastanku u Washingtonu pitanje sigurnih zona riješile po principu opredjeljenja za lahku opciju, a tada usvojeni Program za zajedničko djelovanje predstavljao je stvarno priznavanje postojećeg stanja.[476] Uslijedile su reakcije na ovaj program, kojeg su oštro kritizirale članice Pokreta nesvrstanih,[477] a na sjednici Vlade RBiH konstatirano je kako je taj plan "apsolutno neprihvatljiv", zbog proglašenja sigurnih zona rezervatima ili "utočištima za narod koji pruža otpor agresiji".[478] Predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Izetbegović, u obraćanju građanima i svjetskoj javnosti pored ostalog je poručio kako neće "gubiti vrijeme u jalovim pregovorima", uz poziv građanima da "svim dopuštenim sredstvima brane nezavisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu, njenu cjelovitost i slobodu".[479]

Istovremeno s intenzivnim granatiranjima dijela grada pod opsadom s položaja SRK-a, koja su za posljedicu imala masovna ubistva civila na Vratniku,[480] Sumbuluši,[481] Marindvoru[482] i Sedreniku,[483] pokušaj

[475] Dana 22. maja na Trgu oslobođenja ubijena su tri, a ranjeno 10 civila. **Lokacija br. 152.**

[476] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 150–152.

[477] UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 76.

[478] Na sjednici Vlade RBiH ističe se kako plan "proglašava sigurnosne zone za građane BiH pretežno Muslimane, u okruženju od agresora na način da ove zone postaju rezervati ili utočišta za narod koji pruža otpor agresiji. Umjesto da zaštiti narod od agresije, etničkog čišćenja i genocida, muslimanski narod bi za dugi vremenski period bio izoliran u izbjegličke logore, koji su poznati u praksi postupanja međunarodne zajednice i koji nikad nisu pravedno i adekvatno riješeni" ("Vlada RBiH, Neprihvatljiv plan petorice", *Oslobođenje*, 25. maj 1993, str. 1).

[479] "Predsjednik Alija Izetbegović građanima BiH i svjetskoj javnosti, Nećemo pognuti glave", *Oslobođenje*, 24. maj 1993, str. 1.

[480] Dana 28. maja u naselju Vratnik ubijena su dva civila. **Lokacija br. 153.**

[481] Dana 31. maja u kući su ubijeni brat, sestra i nana iz porodice Zupčević. **Lokacija br. 154.**

[482] Dana 31. maja u stanu su ubijeni nana, sin i unuk iz porodice Zahirović-Muratagić. **Lokacija br. 155.**

[483] Dana 31. maja u dvorištu kuće u Roginoj ulici, ubijena su četiri, a ranjeno šest civila. **Lokacija br. 156.**

deblokade grada od 30. maja, s ciljem proboja na trebevićkom pravcu, doživio je strašan neuspjeh, praćen ogromnim ljudskim gubicima.[484]

4.2. Masakr na nogometnom turniru – Dobrinja, 1. juni 1993. godine

U saopćenju iz MUP-a RBiH, objavljenom 31. maja 1993. godine, ističe se da u vrijeme Kurban-bajrama, 1. juna 1993. godine "agresor namjerava izvršiti žestoko granatiranje Sarajeva", te se građani pozivaju da "preduzmu sve mjere opreza i zaštite, kako bi se izbjegle nevine žrtve".[485] Međutim, i pored ovih upozorenja, na Dobrinji je, više spontano, a s obzirom da je jutro počelo mirno,[486] odlučeno da se odigra malonogometni bajramski turnir.[487] U naselju Dobrinja III B, u ćošku parkinga između ulica Trg grada Bakua i Trg djece Dobrinje,[488]

[484] M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 103-104.

[485] "MUP upozorava Sarajlije. Agresor sprema granatiranje za Bajram", *Oslobođenje*, 31. maj 1993, str. 3.

[486] AIIZ, inv. br. 03-2760, RBiH, 11. novembar 1994, Izjava: A. O; Također, prema pisanju novinara *Oslobođenja*, jutro je počelo "zlokobno mirno. Nisu se oglašavali čak ni snajperisti koji svakodnevno odrađuju svoj prljavi posao. Prijatno junsko sunce mamilo je da se izađe i stvaralo iluziju mira. Između dva bloka zgrada, na parking prostor začas je improvizovano igralište, postavljeni mali golčići – krene utakmica, a ekipe dobiše i svoje navijače. Nedopustiva nesmotrenost, naivno, ali opet ljudski" (M. Džemidžić, "Podmuklo iz Lukavice", *Oslobođenje*, 2. juni 1993, str. 3).

[487] "Ne prihvatiti poziciju poraženog, izaći iz podruma, dati sebi oduška, živjeti. (...) Mladići i dječaci odigrali su svoju utakmicu života i prkosa na parkingu okruženom automobilskim olupinama, na golićе onako kako to čine svi njihovi vršnjaci širom svijeta samo u drugačijoj atmosferi gdje igra donosi sreću i užitak, a ne smrt..." (M. Džemidžić, "To jesu takvi ljudi", *Oslobođenje*, 3. juni 1993, str. 5). Nekoliko dana nakon organizacije nogometnog turnira na kojem je počinjen masakr, Izvršni odbor Narodne stranke BiH uputio je otvoreno pismo republičkom predsjedništvu u kojem zahtijeva da se naredi istraga "s ciljem da se najoštrije kazne organizatori i rukovodioci fudbalske manifestacije koja je izvedena unatoč upozorenjima i zabrane organa bezbjednosti MUP-a, a protivno bilo kakvoj logici i zdravom razumu" ("Narodna stranka o masakru na Dobrinji. Istraga protiv organizatora utakmice", *Oslobođenje*, 5. juni 1993, str. 4).

[488] Stari naziv ulica: Trg junaka socijalističkog rada, Martina Lutera Kinga.

napravljeno je improvizirano nogometno igralište, okruženo stambenim zgradama i brdom Mojmilo.[489] Dok je trajala utakmica, oko 10.20 sati, u razmaku od desetak sekundi, iz pravca Lukavice ispaljene su dvije minobacačke granate,[490] koje su eksplodirale na igralištu, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno 13, a ranjeno 112 civila.[491] Žrtve su, pretežno u privatnim automobilima stanovnika Dobrinje, transportovane do bolnice Dobrinja, dok su teži ranjenici odmah transportovani do Državne bolnice ili Kliničkog centra Koševo.[492]

Istrage o masakru na nogometnom igralištu u naselju Dobrinja: Nakon ovog zločina uviđajna ekipa UNPROFOR-a, na čelu s Briceom Houdetom,[493] ustanovila je da su obje granate ispaljene iz minobacača srednjeg kalibra, najmanje 81 mm, da "minimalna udaljenost ukazuje

[489] Na igralištu je bilo prisutno između 200–300 gledatelja, a utakmicu su posmatrali i stanovnici iz okolnih stambenih zgrada (Vidi: ICTY, inv. br. 00967218, Izjava svjedoka: Džemo Kadrić; ICTY, inv. br. 009695062, Mirsad Gaši).

[490] Crater Analysis, Subject: Mortar Attack at Dobrinja, June the 1st at 10H20B, B. Houdet, Captain, HQ COY, SHQ Sarajevo; United nations – Security Council, S/1994/674/Add.2 (Vol. III), 28 Decembar 1994, Incident study report regarding mortar shelling Dobrinja, Sarajevo on 1 June 1993: investigation; Prepared by: Members of Canada's Contributed Personnel to the Commission of Experts.

[491] U bolnici Dobrinja smrt je konstatirana za 11 civila, ali je narednih dana, od posljedica ranjavanja na ovoj lokaciji, smrt nastupila za još dva civila. **Lokacija br. 157.**

[492] Ljekar iz Državne bolnice Ozren Divović je za sarajevski list *Oslobođenje* izjavio da je, kao posljedica masakra na Dobrinji i granatiranja u Boljakovom Potoku u bolnicu, dovezeno oko 40 ranjenih, od čega je šestero (četvero sa Dobrinje i dvoje iz Boljakova Potoka) bilo u kritičnom stanju, te su hitno operisani (A. A, "Podmuko iz Lukavice", *Oslobođenje*, 2. juni 1993, str. 3). Direktor bolnice Dobrinja navodi da je u ovoj bolnici evidentirano 102 ranjenika. "Možete li zamisliti da u jednom trenutku u bilo koju bolnicu stigne 102 ranjenika? Srećom, bolnica je tada već bila dobro organizovana. Ovaj put smo bili potpuno osposobljeni kao ratni hirurzi." Vidi: Hajir Yousser, *Bolnica Dobrinja: Monografija,* EDIS 1981, Sarajevo, 2009, str. 141.

[493] Na osnovu dostupne dokumentacije, nije jasno kada je uviđajna ekipa UNPROFOR-a izašla na lice mjesta zločina, jer se, u dokumentu o analizi kratera granata, ne navodi datum i vrijeme vršenja istrage. U izjavi glasnogovornika UNPROFOR-a, koji je objelodanio rezultate Houdetove istrage, navodi da je "istraga UNPROFOR-a pokrenuta nakon masakra na Dobrinji", ali se ne precizira tačno vrijeme. Rezultate istrage objavio je 2. juna 1993. godine. AFP, što je sarajevski list *Oslobođenje* prenio narednog dana. (Vidi: M. Džemidžić, "Dobrinja dan poslije. To jesu takvi ljudi", *Oslobođenje*, 3. juni 1993, str. 5).

na položaj 300 metara južno od kasarne Lukavica", tj. da su "granate mogle biti ispaljene samo sa srpske teritorije".[494]

Krajem juna 1993. godine istragu o ovom zločinu proveo je i "Kanadski istražni tim za ratne zločine" (WCIT), koji je boravio u Sarajevu u periodu od 24. juna do 8. jula 1993. godine, a čiji je cilj bio sastaviti izvještaj o analizi "specifičnih incidenata" u Sarajevu pod opsadom.[495] Istraga WCIT-a sastojala se u pregledu analize kratera granata napravljene od strane UNPROFOR-a, posjete Univerzitetskom kliničkom centru, gdje su intervjuirali ranjene u ovom masakru, a jedan od segmenata istrage bio je i sastanak sa članovima meteorološkog odjela na aerodromu od kojih su dobili zapisnike o vidljivosti u vrijeme "incidenta". Također, Tim se sastao i sa članovima Državne komisije za ratne zločine BiH, od kojih je dobio popis žrtava. Iako je bilo predviđeno da istražni tim posjeti mjesto zločina, ubrzo je odustao od te ideje, jer je, na osnovu informacija dobijenih od strane službenika UNPROFOR-a, to područje često bilo meta minobacačkih i snajperskih napada. Dakle, istražitelji Tima obavili su istragu, a da pri tome nisu posjetili lice mjesta zločina. U okviru ove istrage, Tim se sastao sa načelnikom Policijske stanice na Dobrinji, gdje mu je rečeno da će sve materijale o istragama koji se odnose na minobacački napad moći dobiti u CSB-u MUP-a RBiH. Međutim, nakon što su se istražitelji Tima obratili službenicima CSB-a sa zahtjevom da dobiju navedenu dokumentaciju, odgovoreno im je da istraga o ovom zločinu nije provedena od strane civilnih vlasti,[496] "zbog konstantnih ratnih dejstava".[497]

[494] ICTY, inv. br. 034219, Crater Analysis, Subject: Mortar Attack at Dobrinja, June the 1st at 10H20B, B. Houdet, Captain, HQ COY, SHQ Sarajevo.

[495] Kao glavni kriteriji pri odabiru "incidenta" koji bi uzeli u razmatranje bio je: broj žrtava, koliko je vremena prošlo od incidenta u odnosu na period istraživanja, kao i broj ispaljenih projektila, pri čemu su „preferirali" one incidente u kojima je ispaljen jedan ili više projektila, što je, prema mišljenju Tima, bio "jači pokazatelj namjere da se počini kazneno djelo". Vidi: United nations – Security Council, S/1994/674/Add.2 (Vol. III), 28 Decembar 1994, Incident study report regarding mortar shelling Dobrinja, Sarajevo on 1 June 1993: investigation; Preperd by: Members od Canada's Contributed Personnel to the Commission of Experts (Canadian War Crimes Investigation Team, I Methodology. (dalje: UN, WCIT, 1 June 1993).

[496] UN, WCIT, 1 June 1993, II Incident Study.

[497] Na zahtjev istražitelja ICTY-a Jan Van Hackea, vještaci za balistiku MUP-a

Tim je obavio razgovor sa "srpskim" časnikom za vezu u Sektoru Sarajevo Glavnog štaba UNPROFOR-a, gdje mu je odgovoreno da sve upite koji se odnose na "incident" trebaju postaviti časniku za vezu u kasarni Lukavica.[498] Međutim, u zaključku dijela izvještaja koji je bio dostupan za potrebe ovog istraživanja, navodi se kako "ostali istražni koraci koji se odnose na ovaj slučaj mogu uključiti obavljanje intervjua sa srpskim dužnosnicima, kao i drugim svjedocima".[499] Iako je jedan od ciljeva ovog istraživanja bio da se "ocjene mogućnosti identificiranja i procesuiranja navedenih počinitelja, posebno vojnih komandanata",[500] prema dostupnim izvorima, Tim nije bio ni u kasarni Lukavica, a pogotovo nije ustanovio ko je u kritičnom periodu komandovao minobacačkom posadom.[501] Ipak, ova istraga poslužila je Tužilaštvu ICTY u Predmetu *Stanislav Galić*, kako bi potvrdila rezultate istrage UNPROFOR-a (Houdet), tj. da je granata ispaljena sa teritorije pod kontrolom SRK-a.[502]

Za potrebe Tužilaštva ICTY-a Richard Higgs je uradio ekspertizu, posjetio lice mjesta,[503] te konstatirao da je krater granate ispunjen

RBiH su 21. decembra 1995. godine obavili uviđaj na licu mjesta masakra, sa ciljem kompletiranja dokumentacije ICTY-a, a u kojem je ustanovljeno kako je "navedeni projektil doletio iz smjera jugoistoka, odnosno 110 stepeni od sjevera". Vidi: ICTY, inv. br. 00358836, RBiH, MUP, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kriminalističku tehniku, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskih projektila na parking prostor u naselju Dobrinja 3 B, sastavljen od strane vještaka za balistiku MUP-a RBiH Međedović Zlatka i Sabljica Mirze, Sarajevo, 24. novembar 1995.

[498] UN, WCIT, 1 June 1993, II Incident study.

[499] UN, WCIT, 1 June 1993, III Findings.

[500] UN, WCIT, 1 June 1993, I Metodology.

[501] Tužilaštvu ICTY WCIT je dostavio slijedeće dokumente: UNPROFOR-ov izvještaj o granatiranju, medicinsku dokumentaciju, izjave, audio i video kasete, spisak ranjenih, karte Dobrinje, meteorološki zapisnik i analize kratera (Vidi: UN, WCIT, 1 June 1993, III Findings). Dakle, među dostavljenim dokumentima ne navode se intervjui s oficirima SRK-a iz Lukavice.

[502] ICTY, Presuda, Galić, 2003. par. 377. i 387.

[503] ICTY, IT-98-29-T, 03037503-03037515, Zastavnik Richard J. Higgs, Divizijski instruktor; Informativni izvještaj, 12. februar 2002, PREDMET: Izvještaj o incidentima vezanim za minobacačko djelovanje u Sarajevu ili oko njega do 1. juna 1993, 12. jula 1993, 22. januara 1994, 4. februara 1994. i 5. februara 1994; str. 13 (Dalje: ICTY,

crvenom tvari,[504] što je spriječilo da uradi detaljnu analizu dubine kratera, ali je, na osnovu oblika kratera potvrdio Houdetove zaključke o mjestu ispaljenja granate, kao i o kalibru minobacača iz kojega je ona ispaljena. Higgs je također konstatirao kako je, imajući u vidu da je "automobilski parking na kojem se odigravala fudbalska utakmica mogao lako biti prethodno precizno obilježen zbog svih lokalnih orijentira,[505] (...) činjenice nas navode da zaključimo da se radilo o namjernom napadu. Linija fronta bila je na kratkoj udaljenosti a fudbalska utakmica nije se odigravala skriveno, tako da vjerujem da možemo slobodno pretpostaviti da je fudbalska utakmica bila namjeravani cilj".[506]

U ekspertskom izvještaju vještaka odbrane za granatiranje u Predmetu *Galić* tvrdi se kako je omjer ubijenih i ranjenih nerealan, tj. da je broj ubijenih relativno malen, u odnosu na broj ranjenih, koji je "nenormalno velik",[507] kao i da je "izvor minobacačkog položaja sa kojeg je ispaljena granata smješten u raspon između 300 i 400 metara u pravcu sjeveroistoka",[508] što je suprotno svim dotadašnjim istragama vezanim za ovaj zločin.[509] Nakon što Pretresno vijeće u Predmetu *Stanislav Galić* nije prihvatilo zaključke Viličićeve "ekspertize", u završnom podnesku odbrana Stanislava Galića priznaje da je granata ispaljena sa teritorije pod kontrolom SRK-a, tvrdnjom da je "namjeravani cilj tog napada bio legitiman vojni cilj", s obzirom da se u blizini parkinga prolazio sistem

Izvještaj Higgsa, 2002).

[504] Uprkos tome što su krateri bili ispunjeni spomenutom masom, tokom istrage je bilo moguće približno ustanoviti kalibar oružja, približan ugao pada i pravac iz kojeg je doletio projektil (Vidi: ICTY, Presuda, Galić, 2003. par. 377, napomena br. 1254).

[505] Ciljano područje okruženo je stambenim zgradama i Toplanom s visokim dimnjakom.

[506] ICTY, 03037503, Informativni izvještaj, 12. februar 2002, Zastavnik Richard J. Higgs, str. 7–9.

[507] ICTY, IT-98-29-T, Defence's submission pursuant to rule 94bis of expert report of Aleksandar Stamanović, Ph.D. Eng Janko Viličić, Ph.D.Eng, Miroljub Vukašinović, Ph.D.Eng., *Expert Analysis of the Shelling cases*, Belgrade, 2002, 30.

[508] Isto, str. 27. i 33.

[509] Rezultati svih dotadašnjih, u radu već spomenutih istraga pokazali su kako su granate ispaljene iz pravca jugoistoka, s teritorije pod kontrolom SRK-a.

rovova,[510] ili da se u blizni nalazilo atomsko sklonište "kojeg su koristile snage Armije RBiH". Većina Pretresnog vijeća u Predmetu *Galić* smatra kako granate nisu pale blizu rovova, te da oni nisu bili namjeravani cilj napada, kao i da atomsko sklonište "nije bilo namjeravani cilj napada zato što se napadom minobacačkom granatom ovakvom objektu ne može nanijeti znatnija šteta, ako ga granata uopšte može oštetiti", te da ovaj "incident (...) predstavlja primjer neselektivnog granatiranja civilnog stanovništva".[511]

4.3. "Zaštita civilnog stanovništva u sigurnim zonama"? – Rezolucija VSUN 836. Masakr na mezarju Budakovići i granatiranje Sarajeva

... svima nam je stalo da likvidiramo što više poturica... [512]

Dragan Marčetić, SRK, 12. juni 1993.

Dana 4. juna 1993. godine u Vijeću sigurnosti UN usvojena je Rezolucija 836,[513] u kojoj su, pored uobičajenih fraza vještih diplomata o načinu osude postojećeg stanja u RBiH, navedene na prvi pogled i vrlo značajne mjere produžetka mandata UNPROFOR-a, zaštite civilnog stanovništva, preduzimanja svih neophodnih mjera u cilju sprečavanja daljih zločina. Međutim, neke od odredbi Rezolucije su u proturječnosti, čime je ostavljena mogućnost njihova dvosmislenog tumačenja. Naprimjer, u samom tekstu Rezolucije ostaje nejasan način

[510] Kroz cijelo naselje Dobrinja bio je prokopan sistem rovova kojim su se kretali stanovnici naselja, u cilju sprečavanja još većeg broja žrtava, uslijed stalnih snajperskih napada i konstantnog granatiranja.

[511] ICTY, Presuda, Galić, 2003, par. 381, 383 i 387.

[512] AIIZ, inv. br. 1767, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-720, 12. juni 1993, Otvaranje artiljerijske i minobacačke vatre po urbanim celinama Sarajeva. Upozorenje, Dostaviti svim Komandantima brigada SRK i na PKM – na ličnost komandanta -, Zamjenik Komandanta, pukovnik: Dragan Marčetić.

[513] UN, Security Council, Distr. GENERAL, S/RES/836 (1993), 4 June 1993, Adopted by the Security Council at its 3228th meeting, on 4 June 1993.

provedbe odlučnosti da se "obezbijedi zaštita civilnog stanovništva u sigurnim zonama", odnosno da li se proširenje mandata UNPROFOR-a u smislu preduzimanja "svih neophodnih mjera", uključujući i primjenu sile, odnosi samo na "djelovanje u samoodbrani", kako se to navodi u paragrafu 9. Rezolucije, ili pak kao odgovor na "bombardovanje sigurnih zona od bilo koje strane, ili na oružane upade u njih", što je također navedeno u istom paragrafu.[514]

Sudeći po intenzitetu granatiranja grada i masovnim ubistvima civila u sigurnim zonama, a da pri tome nijedna od navedenih sankcija nije uslijedila, svaka dilema po pitanju dvosmislenosti teksta rezolucije je jasna. Naime, kao što je bio slučaj i s Rezolucijom 824, i ova rezolucija je usvojena, a da se, pri tome, načini za njenu primjenu trebaju iznalaziti tek u narednom periodu. Izražavajući svoj negativan stav o ovoj rezoluciji gradonačelnik Sarajeva Muhamed Kreševljaković istakao je kako ona "još uvijek nije nikakva garancija da nećemo ostati i dalje u nekoj vrsti geta u kojoj ćemo samo malo manje biti ubijani nego što smo do sada".[515]

Pored ostalih civilnih ciljeva[516] ponovno su na meti iznenadnog granatiranja bila i groblja/mezarja.[517] Dana 12. juna 1993. godine, u

[514] UN, Resolution, 836, 1993 (posebno pogledati paragrafe: 5, 9 i 10). Također, tačka 10. Rezolucije, prema kojoj "države članice, djelujući na nacionalnoj razini ili preko regionalnih organizacija ili dogovora, a pod nadležnošću Vijeća sigurnosti ili pod uslovom da generalni sekretar i UNPROFOR usko surađuju, preuzeti sve potrebne mjere, uz upotrebu vazdušnih snaga, pružiti podršku UNPROFOR-u u provođenju njegovog mandata", nagovještavala je buduću, vrlo učestalu primjenu "dvostrukog ključa", prema kojoj je NATO tek na poziv Vijeća sigurnosti mogao "preuzeti sve potrebne mjere, uz upotrebu vazdušnih snaga...". Budući da u Vijeću sigurnosti nikada nije mogao biti postignut konsenzus, NATO nikada nije dobio poziv da preuzme sve potrebne mjere, čime bi pružio podršku UNPROFOR-u.

[515] Dva dana nakon usvajanja ove rezolucije, održana je sjednica Predsjedništva, Vlade RBiH i parlamentarnih stranaka, na kojoj su predstavnici iznijeli uglavnom svoj negativan stav o Rezoluciji. Vidi: "Magnetofonski snimak sjednice Predsjedništva, Vlade RBiH i parlamentarnih stranaka, odnosno njihovih predstavnika - zastupnika, održane 6. juna 1993. godine u Sarajevu", u: Šimić T. 2(8)2007, str. 83–110.

[516] Naprimjer, red za vodu u Dobrovoljačkoj ulici gdje su 12. juna 1993. godine ubijena tri civila. **Lokacija br. 158.**

[517] Uslijed vrlo intenzivnog granatiranja grada, prevoz ubijenih i umrlih stanovnika iz pojedinih prigradskih naselja prema mrtvačnicama i pokopnim društvima u gradu

prijepodnevnim satima, na mezarju Budakovići, nakon što je klanjana dženaza Behiji Filipović[518] i Fadili Karšić rođ. Gegić,[519] u trenutku polaganja mejta i zagrtanja mezara, pala je granata od koje je ubijeno 11 civila, a tri ranjeno.[520] Dva sata nakon ovog masakra na lice mjesta izašla je uviđajna ekipa na čelu s dežurnim sudijom Višeg suda u Sarajevu, Amirom Jaganjcem, a koju su činili inspektori CSB-a i radnik kriminalističke tehnike CSB-a. Konstatirali su da je granata ispaljena iz pravca Trebevića,[521] te da je eksplodirala na mladom stablu šljive, "koje

---

također je bio onemogućen, te su parkovi ispred stambenih zgrada pretvarani u groblja/mezarja. Obavljanje dženaza/sahrana, također je, u određenim prigradskim naseljima, uslijed siline napada i stalnog granatiranja, i po nekoliko dana bilo onemogućeno. Naprimjer, u naselju Dobrinja, u Ulici Žarka Zgonjanina br. 2, sada Salke Nazečića, u junu 1992. godine je prirodnom smrću umrla Ferida Sijerčić, a da se, zbog učestalog granatiranja, mejt nije mogao ukopati. Jedan od komšija, koji je po zanimanju bio stomatološki tehičar, došao je na ideju da mejt zagipsa. "Tako je mejt hermetički zatvoren ostao u stanu desetak dana", nakon čega su, tokom noći, komšije iskopale mezar ispred ulaza, te izvršili ukop Feride Sijerčić (AIIZ, inv. br. 03-3818, Centar Instituta Novo Sarajevo, MZ "Ivan Krndelj", Sarajevo, 10. april, 1994. godine, Izjava: M. Ć.). Miroslav Prstojević [et al], *Sarajevo, ranjeni grad*, DAG Grafika, Ljubljana; Ideja, Sarajevo, 1994, str. 47; Dario Novalić, "Umrijeti na Dobrinji", u: *I oni brane Sarajevo*, ur. Željko Špec i Zrinka Ilić, Informativni centar "Večernjih novina", Sarajevo, august 1992, str. 129). Granatiranje groblja Lav u vrijeme sahrane djevojčice Vedrane Glavaš, mezarja Boljakov Potok u vrijeme dženaze Fatimi Jusić samo su neki od primjera zločina nad civilima u vrijeme sahrana/dženaza. Svjedok Tužilaštva ICTY u Predmetu *Stanislav Galić*, fotoreporter Hvaal, posvjedočio je da je u 20–30 navrata "doživio granatiranje pogrobne povorke (...) te da je vremenom izvještavanje s groblja postalo veoma opasno. Zbog toga je krajem 1993. godine postalo pravilo' da se sahrane održavaju noću" (ICTY, Presuda, Galić, 2003, par. 220).

[518] Behija (Smajl) Filipović (1926) je umrla prirodnom smrću.

[519] Fadila (Mujo) Karšić rođ. Gegić (1930) je umrla 11. juna 1993. godine u Briješću, nakon zadobijenih povreda gelerom granate (AIIZ, inv. br. 66991/1994;. 03-2-873, Izjava K. Z, 15. 6. 1993).

[520] Na licu mjesta ubijeno je osam civila, ali je za dva civila (Began Sarajkić i Salko Bradarić) smrt nastupila po prijemu u bolnicu. Također, Bahra Podrug, koja je u trenutku eksplozije granate prolazila pored mezarja, teško je ranjena, a smrt je nastupila narednoga dana, 13. juna 1993. godine. **Lokacija br. 159**.

[521] Ovaj zaključak u Zapisniku je naveden na osnovu iskaza svjedoka, a s obzirom da prilikom obavljanja uviđaja na licu mjesta nije bio prisutan vještak balističar – oružar, dogovoreno je da on naknadno ode na lice mjesta i da na osnovu raspoloživih tragova utvrdi iz kojeg je pravca došao projektil. Za potrebe ovog istraživanja nismo došli u posjed dokumenta u kojem je navedeno mišljenje vještaka balističara o mjestu

je presječeno na pola i krošnja je odbačena nekoliko metara od stabla u lijevu stranu".[522] Nekoliko dana nakon ovog masakra, saradnici Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava izvršili su kratku "rekonstrukciju događaja", posjetivši lice mjesta zločina radi skiciranja lokacije, izvršili uvid u evidenciju prijemnog odjeljenja Traumatološke klinike "Koševo" i Mrtvačnice bolnice "Koševo", obavili intervjue sa sudskim vještakom pri Medicinskom fakultetu, ljekarima, ranjenima u masakru, kao i svjedocima koji su se našli na licu mjesta zločina. Na osnovu prikupljenih dokaza, kao i izuzimanja Zapisnika o uviđaju Višeg suda u Sarajevu, saradnici Instituta su načinili Službenu zabilješku u kojoj su, pored ostalog, konstatirali da se "radi o namjerno ispaljenom projektilu" na grupu civila koji su prisustvovali dženazi, te da je "istočna strana groblja u potpunosti pregledna i vidljiva, ne samo optičkim instrumentom nego i golim okom, sa padina i samog vrha Trebevića gdje se nalazi locirano više artiljerijskih položaja agresora (Borija, Vidikovac, Osmice i dr.)".[523] Krajem mjeseca i kanadski istražni tim (WCIT) bio je zainteresiran da obavi istragu o ovom zločinu, ali s obzirom da ni ekipa MUP-a RBiH, koja je na dan masakra obavila uviđaj na licu mjesta, nije pronašla tragove granate,[524] odustali su od prvobitne zamisli, te svoju pozornost zadržali samo na istražnim radnjama vezanim za masovno ubistvo civila na nogometnom turniru 1. juna 1993. godine u naselju Dobrinja. Nekoliko dana nakon ovog masakra predsjednik privremenog organa Mešihata Islamske zajednice u intervjuu za *Oslobođenje* istakao je kako se dženaza može obaviti uz mali broj ljudi, a da se, po šerijatskim propisima, dio obreda može

ispaljenja granate.

[522] AIIZ, inv. br. 2-873, Viši sud u Sarajevu, broj KRI: 35/93, Sarajevo, 12. juni 1993, Zapisnik o uviđaju; Dežurni sudija: Amir Jaganjac.

[523] AIIZ, inv. br. 2-873, RBiH, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, „Masovno stradanje civila na mjesnom groblju ‚Budakovići'", Sarajevo, 22. juni 1993, Službena zabilješka, Sačinili: Mašović Cezar i Bečarević Almir.

[524] AIIZ, inv. br. 2-873, RBiH, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, „Masovno stradanje civila na mjesnom groblju ‚Budakovići'", Sarajevo, 22. juni 1993,Viši sud u Sarajevu, br. KRI: 35/93, Sarajevo, 12. juni 1993, Zapisnik o uviđaju, Dežurni sudija: Amir Jaganjac.

obaviti van mezarja,[525] sa ciljem da se masovna okupljanja civila svedu na minimum i izbjegnu nove žrtve.

Istog dana zamjenik komandanta SRK, pukovnik Dragan Marčetić, dostavlja Upozorenje svim komandama brigada SRK i na PKM (pomoćno komandno mjesto) da će se protiv "neodgovornih i samovoljnih starješina pokretati krivični postupak",[526] jer "i pored upozorenja komandanata SRK da se po gradu Sarajevu ne otvara vatra iz većih kalibara, to se i dalje čini".[527] Marčetić u Upozorenju dalje navodi kako je "svima nama stalo da likvidiramo što više poturica ali ne po cijenu takvih političkih posljedica kakve izaziva par mi...ili (izvorno – op. a) granata po Sarajevu uz minimalne efekte. (...) Štednja municije je zadatak broj jedan. Presahnuli su izvori snabdjevanja. Municija se ne može nabaviti".[528]

Nakon potpisivanja i stupanja na snagu "aerodromskog sporazuma",[529] civili su masovno ubijani u sarajevskim naseljima Buča Potok[530] i ispred zgrade na Ali-pašinom Polju,[531] a ispred mjesne zajednice Bakareva, u večernjim satima 26. juna ubijeno je šestero djece i jedna djevojka.[532] U međuvremenu, 18. juna, u Vijeću sigurnosti UN-a

[525] "Poslije granatiranja na groblju u Budakovićima. I vjera nalaže bezbjednost", *Oslobođenje*, 16. juni 1993, str. 5.

[526] U dostupnoj dokumentaciji VRS-a nismo naišli na slučaj pokretanja krivičnog postupka za granatiranje Sarajeva.

[527] U dostupnoj dokumentaciji SRK-a za ovaj period (juni 1993) nismo naišli na naređenja i upozorenja ovakve vrste (i ako su postojala, ona nisu poštovana ni prije masakra na Budakovićima, a ni poslije, kako se to argumentirano navodi u radu).

[528] Vidi napomenu br. 512.

[529] Aerodromski sporazum potpisan je 15. juna 1993. godine između Delića, Mladića i Petkovića, posredstvom generala UNPROFOR-a Valgrena i Morillona. Sporazum je trebao stupiti na snagu 18. juna 1993. godine. ("Potpisan opšti sporazum o prestanku sukoba. Mir na papiru od petka", *Oslobođenje*, 16. juni 1993, str. 1; Tihomir Milašin, *Iz dana u dan: Sarajevski ratni dnevnik*, Mediacentar, Sarajevo, 2002, str. 82).

[530] Dana 15. juna u Ulici Nikice Pavlića 42–44 u naselju Buča Potok ubijena su dva, a ranjen jedan civil. **Lokacija br. 160**.

[531] Na Ali-pašinom Polju 17. juna granatom su ubijena tri i ranjena tri civila. **Lokacija br. 161.**

[532] **Lokacija br. 162.** Također vidjeti lokaciju br. 163. Više o ovome u nastavku rada.

usvojena je još jedna Rezolucija br. 844. kojom se odobrava dolazak novih 7.600 pripadnika UNPROFOR-a, što je, u poređanju sa potrebnih 32.000 vojnika, bilo nedovoljno za provođenje koncepta sigurnih zona.[533] Odluka o slanju minimalnog broja trupa UNPROFOR-a u BiH ujedno je bila i svojevrsno ohrabrenje pripadnicima VRS da za zločine koje čine na terenu, uključujući i granatiranje Sarajeva, neće uslijediti nikakve sankcije. Dana 3. jula, oko 12.30 sati, u Ulici Halilovići br. 3, na asfaltnu površinu između zida skladišta i parkinga TP Konzum eksplodirala je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena četiri, a isto toliko ih je ranjeno.[534] Kriminalističko-tehničkim pregledom lica mjesta ustanovljeno je da se radi o minobacačkoj granati kalibra 120 mm koja je ispaljena iz pravca jugozapada, gdje se nalaze Nedžarići.[535] Dva dana nakon ovog zločina u sarajevskom naselju Buča Potok eksplodirala je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena tri, a ranjeno osam civila, koji su se vraćali sa vode ili se nalazili u dvorištu svojih kuća.[536] Dana 7. jula 1993. godine oko 14.30 sati u sarajevskom naselju Ciglane, u Ulici trg nesvrstanih 9/11, na balkonu

[533] Ubrzo nakon usvajanja Rezolucije 836, Sekretarijat UN-a je, u usmenom izlaganju na jednoj od sjednica, naveo da će za sprovođenje koncepta sigurnih zona biti potrebno još oko 32.000 pripadnika kopnenih snaga. Kako je ovaj prijedlog Sekretarijata izazvao snažno protivljenje, posebno kod stalnog predstavnika Velike Britanije, 14. juna, generalni sekretar je istakao kako bi, za početak, provođenje Rezolucije moglo započeti u skladu s "lahkom opcijom", što bi značilo minimalno povećanje snaga od oko 7.600 vojnika (UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 94–98). Dakle, iako se Velika Britanija posebno zalagala za slanje minimalnog broja trupa UNPROFOR-a u Bosnu, 10 godina nakon donošenja ove rezolucije, Douglas Hurd priznaje kako je "**u nedostatku dodatnih trupa rezolucija o ‚sigurnim zonama' (...) postala (je) blef (...) koji je bilo lako razotkriti**" (bold – M. K; C. Hodge, *Britain and the Balkans...,* str. 70).

[534] **Lokacija br. 164**.

[535] AIIZ, inv. br. 7-1809, Odjeljenje za kriminalističku tehniku, broj knjige uviđaja: 166/93, datum: 3. juli 1993, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; Kriminalistički tehničar: Sreten Nović; RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, 5. august 1993, Službeni izvještaj sačinjen dana 5. augusta 1993. godine u prostorijama CSB-a Sarajevo o uviđaju obavljenom dana 3. jula 1993. godine na licu mjesta pada artiljerijskog projektila na lokalitetu Halilovića (ispred magacina TP ‚Konzum', Halilovići br. 4, Sarajevo; Izvještaj sačinio: Jusufspahić Muhamed).

[536] **Lokacija br. 165.**

stambene zgrade ubijena su dva civila.[537] Dana 12. jula 1993. godine, oko 12.00 sati, ispred parfimerije na Baščaršiji (Mudželet veliki br. 3), ubijene su dvije djevojke i ranjena tri civila,[538] a nekoliko sati poslije, na drugom kraju grada, u sarajevskom naselju Dobrinja, granatom je ubijeno 14, a ranjeno 16 civila,[539] o čemu će biti više govora u narednom poglavlju.

4.4. Redovi za vodu – ljeto 1993. godine
Masakr u redu za vodu na Dobrinji – 12. juli 1993 godine.

Kad je grunulo, osjetio sam bol svukud po desnoj strani, ali sam mogao na noge. Valjda vruće rane. Poletim i prvo podignem glavu Sedajeti. Vidim nema ništa. Nedžiba je, čini mi se disala. Izgubio sam se. Tresnuo sam na asfalt. Ne znam šta mi je s Nedžibom? Možda je i ona u mrtvačnici. Žena mi je poginula. I Sedajeta. Znam to. [540]

Rasim Mehonić, 13. juli 1992.

Odluka Ratnog predsjedništva "srpske opštine" Ilidža od 22. jula 1992. godine o obustavljanju snabdijevanja grada vodom s izvorišta Bačevo[541] nagnala je iznalaženje novih rješenja i prijedloga Javnog komunalnog preduzeća „Vodovod i kanalizacija" u suradnji sa Institutom za hidroenergetiku Građevinskog fakulteta u Sarajevu. Istog dana kada je u sarajevskom *Oslobođenju* predstavljen prijedlog navedenih institucija da se otvore nova izvorišta, poput slivova Miljacke i Dobrinjke,[542] u Dobrovoljačkoj ulici, u redu za vodu, kao i u

[537] **Lokacija br. 166.**

[538] **Lokacija br. 167.**

[539] **Lokacija br. 168.**

[540] Muhamed Džemidžić, "Nakon masakra u Dobrinji, Dvanaest sati u redu za smrt", *Oslobođenje*, 14. juli 1993, str. 5, Iskaz Rasima Mehonića.

[541] O zatvaranju izvorišta Bačevo pogledati poglavlje br. 3.3., napomene br. 307-310.

[542] Nusret Banjanović, "Značajni sarajevski projekti u realizaciji. Voda stiže iz

blizini mjesta gdje su pripadnici UNPROFOR-a djeci dijelili slatkiše, u predvečernjim satima ubijena su dva civila.[543]

Sa ciljem da iznalaženje novih, alternativnih izvorišta vode krene u realizaciju, glavna tačka dnevnog reda sjednice Izvršnog odbora Skupštine grada Sarajeva, održane 28. juna 1993. godine, bila je poboljšanje situacije po pitanju snabdijevanja grada vodom. Na sjednici je istaknuto kako je u toku akcija postavljanja pumpi za vodu koje su u sklopu humanitarne pomoći dopremljene u grad.[544] Međutim, naporedo s inicijativama da se pokuša nadomjestiti nedostatak napajanja vodom s glavnog izvorišta – Bačevo, pet sedmica uzastopno su građani Sarajeva bili bez vode (od kraja maja).[545] Vrlo česta meta artiljerijskog i minobacačkog djelovanja sa položaja SRK-a bili su civili koji su se nalazili u redovima za vodu, o čemu svjedoče i već spomenuti primjeri lokacija na kojima su masovno ubijani civili dok su odlazili, vraćali se ili čekali u redu za vodu.[546]

Jedna od lokacija na kojoj su se stanovnici Dobrinje snabdijevali vodom bila je u dijelu naselja Kvadrant C-5, u avliji porodične kuće Mujezinović,[547] a ova lokacija je bila obilježena u predratnim priručnicima Civilne zaštite,[548] što upućuje na zaključak da su

novih izvorišta", *Oslobođenje*, 10. juni 1993, str. 9.

[543] Dana 10. juna 1993. godine u redu za vodu u Dobrovoljačkoj ulici 94–96 ubijena su dva civila. **Lokacija br. 158.** UN Commission, 10/6/93.

[544] "IO Skupštine grada Sarajeva, Opšta nestašica", *Oslobođenje*, 29. juni 1993, str. 8; R. Dautefendić, "Gradska vlast o preživljavanju. Spas u bunaru", *Oslobođenje*, 29. juni 1993, str. 5.

[545] UN Commission of Experts, 12/7/93, par, 2191.

[546] Vidi lokacije br. 57, 100, 124, 126, 133, 136, 140, 158. Dan pred masakr u redu za vodu u Ulici Hakije Turajlića na Dobrinji, 11. jula, na rijeci Dobrinjki, snajperom je ubijena Munira Zametica. "Kada je već zahvatila vodu i pokušala da izađe na obalu pogođena je od snajperiste sa agresorske strane, iz naselja Dobrinja IV. Pogođena je u glavu. Moje komšije su pokušale da joj ukažu pomoć ali nisu mogli jer je snajperista i dalje pucao. Jedan mladić je uspio da se spusti do moje supruge i nekim konopcem vezao za ruku, te su je na taj način uspjeli izvući ali je bilo kasno jer je već umrla." Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1724, Izjava: S. Z.

[547] Bunar se nalazio u Ulici Spasenije Cane Babovića 39 (Hakije Turajlića 39). Na tom mjestu napravljena je pumpa da bi bilo praktičnije sipati vodu u kanistere i iz ostalih dijelova Dobrinje stanovnici su dolazili po vodu.

[548] ICTY, inv. br. 03041768, Svjedočenje Ismeta Hadžića.

pripadnici SRK imali tačne informacije o mjestu masovnog okupljanja stanovnika ovog naselja.[549] Dana 12. jula 1993. godine na ovoj lokaciji nalazilo se 50-60 civila,[550] a neki od njih su u redu za vodu čekali i po 12 sati.[551] Pripadnik Civilne zaštite Enver Taslaman pokušavao je kontrolirati gužvu i red, te je puštao po dvoje ljudi u dvorište, jer je jedna osoba pumpala vodu, a druga postavljala i punila kanistere.[552] U poslijepodnevnim satima, oko 15.27 sati, na navedenoj lokaciji eksplodirala je granata uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno 14, a ranjeno 16 civila.[553] Među žrtvama je bilo i po nekoliko članova iz porodica Mehonić,[554] Tvrtković[555] i Talić.[556] Prilikom uviđaja koji su na licu mjesta obavili pripadnici MUP-a RBiH, ustanovljeno je da se na asfaltnoj podlozi ne nalazi krater granate koja je prouzrokovala žrtve, ali da se, pored ostatka artiljerijskog projektila pronađenog na licu mjesta,

[549] Peta motorizovana brigada snabdijevala se vodom iz cisterni koje je dostavljala Pivara, tako da su se na svim pumpama u naselju okupljali samo civili (Isto, inv. br. 03041766).

[550] ICTY, Presuda, Galić S., 2003, par. 390.

[551] Naprimjer, kćerke Rasima Mehonića su u redu za vodu čekale od 3.00 sata ujutro. Svi članovi jedne porodice kao i komšije su naizmjenično čuvali svoj red i polahko pomjerali kanistere prema krajnjem cilju – pumpi. (Vidi: Muhamed Džemidžić, "Nakom masakra u Dobrinji, Dvanaest sati u redu za smrt", *Oslobođenje*, 14. juli 1993, str. 5).

[552] ICTY, IT-98-29-T, Witness: Enver Taslaman (open sesion), Examination by mr. Stamp, 15 April 2002. 7185.

[553] **Lokacija br. 168.**

[554] Ubijene su sestre Sedajeta i Nedžiba i njihova majka Rahima, dok je njihov otac Rasim ranjen, a kada se osvrnuo i ugledao mrtva tijela svoje supruge i kćerki, izgubio je svijest. Pogledati svjedočenje Rasima Mehonića dan nakon masakra u naslovu ovoga poglavlja.

[555] U redu za vodu su u smjenama čekala tri člana porodice Tvrtković i njihova komšinica Vinka Knehtl. Suprug Jasminke i otac Stele, Vlado Tvrtković, oko 3.30 sati ujutru stao je u red, a oko 15.30 sati Jasminka, Stela i Vinka su trebale natočiti prazne kanistere. Vlado je novinaru sarajevskog *Oslobođenja* posvjedočio: "Bio sam sto metara od masakra kada je odjeknula eksplozija. Instiktivno sam trčao od tijela do tijela. Jasminke nije bilo nigdje. Pronašao sam Stelu. Jedan geler joj je gotovo presjekao vrat. Bila je još živa. Naišla su tu neka kola. Izdahnula mi je u naručju prije nego što smo stigli do bolnice. U nekom bunilu primijetio sam u kolima hitne pomoći i beživotno tijelo supruge Jasminke" (Muhamed Džemidžić, *Nakon masakra u Dobrinji, Dvanaest sati u redu za smrt*, *Oslobođenje*, 14. juli 1993, str. 5).

[556] U redu za vodu ubijeni su supružnici Ibrahim i Enisa Talić.

nalazio "NN leš sa jako izraženim fizičkim destrukcijama tijela",[557] u čijoj blizini su se nalazili tragovi barutne gareži,[558] što je upućivalo na zaključak da je do "aktiviranja (eksplozije) mine došlo na određenoj visini, najvjerovatnije na (...) navedenom NN lešu".[559] Također, uviđajna ekipa je ustanovila da su tragovi gelera bili koncentrirani na metalnoj ogradi i asfaltnoj podlozi sjeverozapadno od navedenih tragova barutne gareži, te da je pravac dolaska navedenog projektila sjeverozapad – zapad, što odgovara dijelu naselja Nedžarići koji je bio pod kontrolom SRK-a.[560] S ovim zaključcima MUP-a RBiH složila se i uviđajna ekipa UNPROFOR-a, koja je u zaključku o "analizi kratera" konstatirala da je "velika vjerovatnoća da je pogodak ispaljen sa srpske teritorije, tj. da je granata vjerovatno ispaljena iz pravca Nedžarići – Sjeverna Ilidža".[561] Međutim, kao i sa svakom drugom granatom koja je prouzrokovala veći broj žrtava, političko rukovodstvo RS-a i novinari su odgovornost za

[557] ICTY, P3663A, MUP, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskog projektila u naselju Dobrinja ul. Spasenije Cane Babović do broja 115. kojom prilikom je poginulo 12 lica, sačinjen od strane vještaka za balistiku Čavčić Hamdije. Dalje: MUP RBiH, Zapisnik, H. Čavčić.

[558] Jako izraženi tragovi barutne gareži nalazili su se na metalnoj mrežastoj ogradi uz koju je stajala navedena žrtva. Vidi: MUP RBiH, Zapisnik, H. Čavčić. Prema izvještaju UNPROFOR-a, oko navedenog automobila je ubijeno sedam civila. Vidi: ICTY, IT-98-29-T, 4019, HQ BH COMMAND (MAIN) KISELJAK, Routine, Jul 93, To: HQ UNPROFOR Zagreb, FROM: BH Comd main Kiseljak Engineer Branch, Subject: Crater Analysis. Dalje: ICTY, UNPROFOR, Crater Analysis.

[559] U istragama obavljenim na licu mjesta konstatirano je da je granata detonirala na žensku osobu čiji identitet nije utvrđen. Na suđenju generalu Stanislavu Galiću, tokom unakrsnog ispitivanja, Enver Taslaman je posvjedočio da se ona preziva Simić, a u ekspertizi odbrane se navodi da se radilo o žrtvi Zorici Simić. **Lokacija br. 168,** ICTY, Witnes Enver Taslaman, Open Session; cross examined by. Mr. Piletta Zanin, str. 7227; ICTY, IT-98-29-T, 7197, Stamanović A. [et al] 2002. *Expert Analysis of the "Shelling' cases*, Belgrade, 33.

[560] MUP RBiH, Zapisnik, H. Čavčić.

[561] ICTY, UNPROFOR, Crater Analysis. (Karta s prikazanim pravcem ispaljenja granate.) Na dokumentu nije naveden datum kada se došlo do rezultata ove istrage, a dan nakon masakra, na konferenciji za štampu, UNPROFOR "nije bio spreman novinarima pružiti precizne podatke jer je istraga u toku" ("Konferencija za štampu u UNPROFOR-u, Stižu gas, struja, voda?", *Oslobođenje*, 14. juli 1993, str. 3). Tek četiri dana nakon masakra, UNPROFOR je izjavio kako je "gotovo sigurno" granata ispaljena sa "srpskih položaja" (UN Commission of Experts, 17/7/93, par. 2215).

zločin pripisivali "muslimanskoj strani", te dok su stranice sarajevskog *Oslobođenja* bile ispunjene dirljivim prizorima nakon masakra, banjalučki *Glas srpski* je na posljednjoj stranici u nekoliko rečenica izvijestio da "su taj napad izvele muslimanske jedinice stacionirane na Igmanu".[562] Ovaj zločin našao se u Optužnici ICTY protiv Stanislava Galića, a 2003. godine, u presudi Pretresnog vijeća navodi se kako je "red civila na Dobrinji 'C-5' namjerno gađan minobacačkom granatom kalibra 82 mm ispaljenom sa teritorije koju je kontrolisao SRK",[563] a što je Žalbeno vijeće u navedenom predmetu i potvrdilo.

4.5. *Pregovarati za vrijeme granatiranja – djelovati pod prisilom*[564]

Alija Izetbegović, juli 1993.

Nagovori da Izetbegović pristane na pregovore o novom, Owen-Stoltenbergovom, tj. srpsko-hrvatskom mirovnom planu,[565] trajali su istovremeno s masovnim ubistvima civila, a "pregovarati za vrijeme granatiranja", za predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Izetbegovića, značilo je "djelovati pod prisilom".[566] Owen navodi kako je "u potpunosti suosjećao sa Izetbegovićem, no potreba za nastavkom pregovora bila je velika", a granatiranje grada je pravdao time kako su "Srbi na Palama vjerovali da muslimansko vodstvo neće nikada biti spremno na nagodbu za pregovaračkim stolom ukoliko na njega ne budu vršili pritisak granatiranjem".[567] U kontekstu

[562] "Napad na Dobrinju izveden sa Igmana", *Glas srpski*, 14. juli 1993, str. 16.

[563] ICTY, Presuda, Galić S., 2003, par. 397.

[564] U: D. Owen, nav. dj., str. 240.

[565] Nakon konferencije u Ženevi od 16. juna javnosti je predočen novi Owen-Stoltenbergov, tj. "srpsko-hrvatski" mirovni plan, koji je značio podjelu Bosne na tri republike utemeljene na etničkom načelu. S obzirom na to da je plan predstavljao srpski prijedlog objavljen nakon konsultacije s hrvatskim političarima, zvanični predstavnici RBiH su bili "jedina" strana koju je još trebalo pridobiti (C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 155. i 156).

[566] D. Owen, nav. dj., str. 240.

[567] Isto.

ovih nagovora, predsjednik Izetbegović dalje pregovore uslovljava prestankom napada s ciljem osvajanja novih teritorija kao i prestankom korištenja hrane, vode i energije kao "sredstva ucjene i ratovanja protiv Sarajeva i drugih gradova".[568]

Zauzimanjem prevoja Rogoj i određenih kota na planini Igman,[569] obruč oko grada se još više stezao.[570] Nakon gomilanja teške artiljerije na linijama fronta sjeverno i sjeveroistočno od Sarajeva,[571] u drugoj polovini jula, s ovih i drugih položaja pripadnici SRK-a su ispalili nekoliko hiljada granata,[572] koje su za posljedicu, pored pojedinačnih, imali i masovna ubistva civila u sarajevskim naseljima Pofalići,[573]

[568] Nakon masakra u redu za vodu na Dobrinji, Izetbegović šalje pismo supredsjedavajućim MKBJ, generalnom sekretaru UN-a, predsjedavajućem Evropske unije i državnom tajniku SAD-a, izjavljujući da je spreman prisustvovati slijedećem krugu pregovora u Ženevi, ali pod navedenim uslovima. (D. Owen, nav. dj., str. 242).

[569] GŠVRS je 25. juna 1993. godine izdao Direktivu za dalja dejstva VRS, kojom je trebala otpočeti operacija pod tajnim nazivom "Lukavac–93" (Više o ovome vidi: M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 107. i 110).

[570] Zauzimanjem dijelova planine Igman bila bi onemogućena jedina, kakva-takva mogućnost izlaska iz Butmira, Sokolović-Kolonije i Hrasnice, dijelova grada koji su važili kao relativno slobodni.

[571] Nakon što je 20. jula na području Poljina grupa Vasilija Vidovića Vaska, koja je bila pod komandom potpukovnika Dragana Josipovića, presrela Vojne posmatrače UN-a, na čelu sa Hamillom, postrojila ih uza zid i prijetila da će ih pogubiti. Potom su im oduzeli opremu, pancire i šljemove, što je bio način zastrašivanja pripadnika UNPROFOR-a, u cilju da se spriječe da vide artiljeriju koju su koncentrirali na tom dijelu grada (ICTY, Cace No: IT-95-5/18-5; Witness: John Hamill (Open Session); Eximinatoin by mr. Egerton, page 9676 – 9679, Monday, 13 December 2010).

[572] Dana 22. jula 1993. godine vojni posmatrači UN-a su izbrojali 3.777 granata koje su pripadnici SRK-a ispalili na grad, dok se u Dnevnom borbenom izvještaju Prvog korpusa Armije RBiH navodi broj od oko 1.500 artiljerijskih projektila (UN Commission, 22/7/93; M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 111). Pored Žuči, Sjeničke Kose, Šipa, na meti granatiranja bili su i mnogi urbani dijelovi grada, a samo na područje oko zgrade Predsjedništva, u centru grada pripadnici UNPROFOR-a su registrirali oko 680 granata. Dana 24. jula snage SRK-a su samo na rejon Žuči, prema procjenama UNPROFOR-a, ispalile oko 3000 granata. Vidi: UN Commission of Experts, 24/7/1993, (a), Military activity.

[573] Dana 22. jula prilikom granatiranja Ulice put života, ubijena su četiri, a ranjeno pet civila. **(Vidi: Lokacija br. 170).** Dva sata prije podne, pripadnici SRK-a su iz tenkova i haubica sa Trebevića ispalili oko 140 granata teškog kalibra na područje općine Novo Sarajevo ("Konferencija za štampu u UNPROFOR-u, Sarajevska

Ali-pašino Polje[574] i Marindvor.[575] S obzirom da je opći napad na grad intenziviran pred dogovorene mirovne pregovore u Ženevi,[576] glasnogovornik UNPROFOR-a Frewer je na pritisak novinara izjavio da "možda ovako bosanski Srbi žele povećati pritisak na bh. Predsjedništvo ili imati teritorije za razmjenu ili nešto treće".[577] Do kraja mjeseca, uz osvajanje Golog brda i povećanim brojem hemijskih udara bojnim otrovima nadražljivcima na položaje 1. mtbr Armije RBiH,[578] snage SRK-a su granatirale civilne dijelove grada, a 30. jula u sarajevskom naselju Čengić-Vila, između ulaza u Ulici Ilije Engela 11, buregdžinice „Kod Alje" i igrališta, od dvije granate, na licu mjesta ubijena su tri, a ranjeno 10 civila, ali je u narednom periodu, od posljedica ranjavanja, smrt nastupila za još dva civila.[579] Sat i po nakon ovog masakra, pripadnici CSB-a Sarajevo MUP-a RBiH, na čelu sa sudijom Višeg suda u Sarajevu obavili su uviđaj na licu mjesta,[580] u kojem je zaključeno da su na navedenu lokaciju pale minobacačke granate kalibra 120 mm, ispaljene iz pravca jugoistoka, a preciznija lokacija ispaljenja granate je blizina OŠ "Radojka Lakić", na području Vraca,[581] tj. teritorije koja je bila pod kontrolom SRK-a.

---

tragedija – nezdrava atmosfera za Ženevu", *Oslobođenje*, 24. juli 1993, str. 3; UN Commission of Experts, 22/7/93).

[574] Na Ali-pašinom Polju 24. jula ispred ulaza su ubijena dva, a ranjeno 11 civila. **Lokacija br. 171**.

[575] U Kranjčevićevoj ulici 24. jula ubijeni su svekar i snaha iz porodice Čampara. **Lokacija br. 172**.

[576] Pregovori su počeli 26. jula. Vidi: K. Begić, nav. dj., str. 142.

[577] "Konferencija za štampu u UNPROFOR-u, Sarajevska tragedija – nezdrava atmosfera za Ženevu", *Oslobođenje*, 24. juli 1993, str. 3.

[578] M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 115.

[579] **Lokacija br. 173**. Asim Sarvan je podlegao nekoliko sati nakon masakra, dok je djevojčica Irma Hadžimuratović bila u komi sve do 1. aprila 1995. godine, kada je nastupila smrt.

[580] AIIZ, inv. br. 7-1810, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, dana 3. augusta 1993, Službeni izvještaj; Izvještaj sačinio: Jusufspahić Muhamed.

[581] AIIZ, inv. br. 7-1810, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskih projektila u Ulici Ilije Engela ispred broja 11, sačinjen od strane Zlatka Međedovića i Borislava Stankova, vještaka za balistiku MUP-a RBiH Sarajevo.

Kako uz neselektivno granatiranje grada i ofanziva na planini Igman 2. augusta dostiže svoj vrhunac, predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Izetbegović napušta pregovore u Ženevi.[582] Nakon što je na sjednici NATO-a održanoj 2. augusta ozbiljno razmatrana mogućnost zračnih udara na položaje SRK-a,[583] Karadžić se koristio vrlo učinkovitim oružjem – dovodio je u pitanje sigurnost trupa UNPROFOR-a na terenu, prijetnjama odmazdom ukoliko dođe do zračnih udara.[584] Istovremeno s aktualiziranjem pitanja vojne intervencije, 9. augusta, Ministarstvo za vanjske poslove Velike Britanije aktivno se uključilo u evakuaciju teško ranjene Irme Hadžimuratović, djevojčice kojoj je 30. jula na Čengić-Vili istom granatom ubijena majka i još tri civila. Irma je transportnim *Herkulesom* kraljevskog ratnog zrakoplovstva prebačena u London, uz maksimalan publicitet u novinskim naslovima ali i nesrazmjerno visoke troškove. Uspostavilo se kako je ovo poslužilo kao sredstvo za odvlačenje pažnje i od događaja na terenu i od "dvojbenih britanskih nastojanja da se spriječi američko vojno djelovanje".[585] Nakon što se VRS 15. augusta povukla s dijela

[582] O držanju predsjednika Izetbegovića u Ženevi Lord Owen kaže slijedeće: "Vjerovao sam da će biti moguće postići dogovor prihvatljiv Izetbegoviću o svim pitanjima – osim Sarajeva. Bilo je teško zamisliti Izetbegovća, ili uistinu bilo koga drugoga, kako prihvaća srpsku zamisao o zadržavanju teritorijalnog ‚srpa' oko Sarajeva koji presijeca dva glavna cestovna i želježnička pravca." Vidi: D. Owen, nav. dj., str. 255.

[583] U Deklaraciji NATO-a, usvojenoj 2. augusta, pored ostalog, kaže se da će, ukoliko dođe do nastavka "gušenja" Sarajeva, vojni stručnjaci NATO-a, u saradnji s UNPROFOR-om "hitno" napraviti "operativne opcije za vazdušne napade". Vidi: "Deklaracija NATO pakta, Osmatranje Ženeve", *Oslobođenje*, 4. august 1993, str. 3; N. Koljević, nav. dj. (I), str. 310-311.

[584] Karadžić je prijetio "totalnim ratom": "Padne li na srpske položaje i jedna bomba, neće više biti pregovora. Imat ćemo totalni rat i katastrofu." Vidi: L. Silber–A. Little, nav. dj., str. 303.

[585] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 167; Brendan Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2002, str. 29; Evakuacija ranjenika iz Sarajeva prema zapadnoevropskim zemljama simbolično je nazvana "Operacija Irma" ("Evakuacija ranjenika iz Sarajeva. Počela akcija ‚Irma'", *Oslobođenje*, 16. august 1993, str. 8). Faruk Kulenović, ljekar u Kliničkom centru Koševo, rekao je kako se "Zapad promoviše na osnovu ovoga. Ali premalo i prekasno je za umirenje njihove savjesti" (UN Commission, 15/8/93, Sunday, par. 2380).

Igmana i Bjelašnice,[586] tu teritoriju su preuzele trupe UNPROFOR-a, a glasnogovornik UNPROFOR-a Barry Frewer je na konferenciji za štampu izjavio kako "Sarajevo više nije u blokadi, nego da je u vojnom okruženju",[587] nakon čega su uslijedile reakcije članova Predsjedništva RBiH, kao i ambasadorke SAD-a Madeleine Albright i generalnog sekretara UN-a Boutrosa Ghalija da je glasnogovornik UNPROFOR-a "napravio neprimjerene primjedbe", zbog čega je u Sarajevu proglašen "personom non grata".[588] Kako je nakon povlačenja trupa VRS s dijela Bjelašnice i Igmana znatno umanjio pritisak za zračnim udarima,[589] a opsada Sarajeva još uvijek je trajala, uslijed iznenadnog granatiranja Starog Grada, 24. augusta, u večernjim satima, u Ulici Miloša Obilića (Safvet-bega Bašagića), ubijeno je dvoje, a ranjeno sedam civila.[590] Istog dana, u Vijeću sigurnosti UN-a usvojena je Rezolucija br. 859, u kojoj je, pored ostalog, izražena i posebna "zabrinutost zbog nastavljanja opsade Sarajeva".[591] U narednih mjesec dana, masovna ubistva civila su reducirana, ali ne i ranjavanja uslijed povremenog granatiranja, kao i pojedinačna ubistva uslijed snajperskog djelovanja po civilnim ciljevima u gradu.[592]

[586] M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...*, str. 34.

[587] "UNPROFOR i sarajevski obruč. Gušenje cinizmom, dr. Ejup Ganić, Beri Fruer – persona non grata", *Oslobođenje*, 18. august 1993, str. 1.

[588] UN Commission of Experts, 18/8/93, par. 2413.

[589] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 167.

[590] **Lokacija br. 174**. "Granatirana Baščaršija. Dvoje ljudi ubijeno, sedam teško povrijeđeno", *Oslobođenje*, 25. august 1993, str. 16.

[591] UN, Security Council, Distr. GENERAL, S/RES/859 (1993), 24 August 1993, Resolution 859 (1993), Adopted by the Security Council at its 3269th meeting, on 24 August 1993.

[592] Dana 3. septembra 1993. godine u Ulici Ivana Krndelja istim snajperskim metkom, ispaljenim iz pravca Ozrenske ulice (SRK), ranjenje su majka i kćerka Nafa i Elma Tarić. Vidi: ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 267–271.

4.6. Masovna ubistva civila: oktobar 1993 – februar 1994. godine

Vjerujte da bi najveća tragedija bilo kada bi Muslimani prihvatili sada da žive sa nama skupa. [593]

Momčilo Krajišnik, 10. januar 1994.

Nakon pregovora na britanskom nosaču aviona *Invincible*, minimalne zahtjeve Skupštine RBiH[594] Owen je protumačio kao traženje "pretjeranih ustupaka od Srba", zbog čega su "Muslimani jasno izabrali nastavak rata".[595] Izgovor kako delegacija RBiH "nije za mir" poslužio je kao opravdanje za još intenzivnije granatiranje civilnih ciljeva u Sarajevu, a 6. oktobra, oko 14.30 sati, granatom koja je eksplodirala između Druge gimnazije i ul. Sutjeska 22, ubijene su majka i kćerka, a ranjeno šest civila.[596] Narednog dana na lice mjesta zločina izašla je uviđajna ekipa na čelu sa sudijom Višeg suda u Sarajevu Ignjac Dodikom, kada je ustanovljeno da je minobacački projektil kalibra 60 mm eksplodirao na travnjaku ispred zgrade Druge gimnazije, u neposrednoj blizni raskrsnice ulica Sutjeska i Kralja Tomislava.[597] Na zahtjev CSB-a Sarajevo izvršen je i kriminalističko-tehnički pregled lica mjesta, u kojem je utvrđeno da je na navedenu lokaciju pala minobacačka granata kalibra 60 mm, ispaljena iz smjera sjever – sjeverozapad u odnosu na mjesto pada, gdje se nalaze Poljine,[598] teritorija koja je bila pod kontrolom SRK.

[593] 37. Sjednica Skupštine RS-a. Vidi: Donia J. R, *Izvodi...,* par. 67.

[594] Na sjednici Skupštine RBiH, održanoj krajem septembra, 58 poslanika se izjasnilo "ZA", pod uslovom vraćanja "teritorija gdje je do agresije bilo većinsko muslimansko stanovništvo" (K. Begić, nav. dj., str. 146).

[595] D. Owen, nav. dj., str. 268.

[596] **Lokacija br. 176.**

[597] AIIZ, 7-1811, RBiH, MUP CSB Sarajevo, br. 17/05-1-, 7. oktobra 1993, Službeni izvještaj, Podnosilac izvještaja: Mišo Bjelica i Nedim Ćurevac; SRBiH, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, CSB, SJB, br. 310/93, Fotodokumentacija, Predmet: granatiranje, Mjesto: Park II gimnazije – ul. Sutjeska naspram br. 22 Sarajevo, datum fotografisanja: 7. oktobar 1993, 28. novembar 1993, Izradio: Tuzović Adnan.

[598] AIIZ, inv. br. 7-1811, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica

Posebno intenzivno granatiranje grada uslijedilo je 16. oktobra,[599] kada su civili masovno ubijani u Nevjestinoj ulici[600] i na Jarčedolima,[601] a prema UNPROFOR-ovim izvorima najmanje šest buradi ispunjenih eksplozivom je "skotrljano" s padina Trebevića na sarajevsko naselje Bistrik, što je prouzrokovalo uništenje tri kuće.[602] Zbog sve učestalijeg granatiranja grada,[603] državni sekretar SAD-a Warren Christopher je Miloševiću poslao poruku s upozorenjem da "granatirnje mora prestati",[604] a na zasjedanju ministara odbrane NATO-a u njemačkoj luci Travemünde kao zaključak se iznosi da su avioni spremni da bombardiraju položaje VRS-a kako bi se prekinula opsada Sarajeva.[605] Međutim, i 23. oktobra, dva dana nakon ove prijetnje, sa položaja SRK-a na grad je ispaljeno oko 830 granata,[606] a pored napada na Žuč, glavne mete granatiranja bili su Vratnik, Hotonj, Buča Potok i druga sarajevska naselja.[607]

---

mjesta pada artiljerijskog projektila u park između II gimnazije i ul. Sutjeska, sačinjen od strane Borislava Stankova, vještaka za balistiku MUP-a RBiH Sarajevo, Sarajevo, 9. oktobar 1993, Zapisnik sačinio: Borislav Stankov; Odjeljenje za kriminalističku tehniku, broj knjige uviđaja: 310/93, datum: 7. oktobar 1993, SJB Centar, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta.

[599] Nakon što su 16. oktobra pripadnici 10. brdske brigade počeli napad na cestu prema Palama, ispalivši 10 minobacačkih granata na navedene položaje SRK-a, usijedio je odgovor granatiranjem teškom artiljerijom i do kalibra 152 mm na vojne i civilne ciljeve u gradu (UN Commission of Experts, 16/10/93, Military activity, par. 2674).

[600] Dana 16. oktobra 1993. godine u Nevjestinoj ulici ubijeni su majka i sin iz porodice Gojak. **Lokacija br. 178.**

[601] Dana 16. oktobra na Jarčedolima ubijena su dva člana porodice Neretlić. **Lokacija br. 179.**

[602] UN Commission of Experts, 16/10/93, Military activity, par. 2674.

[603] "Granate ponovo uzimaju svoj danak", *Oslobođenje*, 18. oktobar 1993, str. 1.

[604] "Kristofer upozorio Miloševića, Granatiranje mora prestati", *Oslobođenje*, 19. oktobar 1993, str. 1.

[605] "Sastanak ministara odbrane NATO-a, Glavna tema – Bosna", *Oslobođenje*, 20. oktobar 1993; "Manfred Verner: Vazdušni udari nisu prazna prijetnja", *Oslobođenje*, 22. oktobar 1993, str. 1.

[606] UN Commission of Experts, 23/10/93, Military activity.

[607] Vidi naprimjer: AIIZ, inv. br. 05151/94, 10 169/94, 22648/94, i dr.

Dva mjeseca nakon početka redovne školske 1993/1994. godine,[608] 9. novembra 1993. godine, oko 10.50 sati, u sarajevskom naselju Alipašino Polje, na Trgu ZAVNOBiH-a br. 18, ispred prizemnog dijela stambene zgrade gdje su privremeno bile smještene prostorije Osnovne škole "Prvi maj",[609] eksplodirala je granata uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena tri učenika i učiteljica, a ranjen 21 civil.[610] Granata je pala ispred betonskih ploča kojima je bio zaštićen ulaz u učionicu, a geleri su prošli kroz šupljine na sastavu tih ploča i uletjeli u razred.[611] U trenutku pada granate, u improviziranoj učionici održavao se posljednji čas (bosanskog jezika) za treće razrede,[612] dok su se učenici prvih razreda nalazili ispred „učionice",[613] jer im je nastava trebala početi u 11 sati.[614] Nakon ovog masakra pripadnici CSB-a Sarajevo izvršili su uviđaj na licu mjesta, u kojem su utvrdili da se radi o minobacačkoj granati kalibra 120 mm, koja je ispaljena iz pravca Nedžarića.[615] Na isto naselje, nekoliko minuta nakon ove, ispaljena je i druga granata koja je eksplodirala ispred prostorija mjesne zajednice „Jedinstvo" u Ulici trg Rade Končara,[616] uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena tri, a ranjeno sedam civila.[617]

[608] Nova školska godina počela je 6. septembra 1993. godine. (UN Commission of Experts, 6/9/93, par. 2506).

[609] Sada: OŠ "Fatima Gunić", nazvana po učiteljici koja je ubijena u ovom masakru.

[610] **Lokacija br. 180.**

[611] AIIZ, inv. br. 03-2857, Izjava: K. N.

[612] Među učenicima trećih razreda koji su se zajedno s učiteljicom Fatimom Gunić nalazili u učionici bili su Adis Mujala i Vedad Mujkanović, koji su ubijeni. **Vidi lokaciju br. 180.**

[613] Među učenicima prvih razreda, koji su se, u trenutku eksplozije granate, nalazili ispred improvizirane škole, bio je i Feđa Salkić, koji je ubijen. **Vidi lokaciju br. 180.**

[614] AIIZ, inv. br. 03-2856, Izjava: Z. A.

[615] Pripadnici MUP-a na licu mjesta nisu pronašli rep granate, jer su ga odnijeli pripadnici Armije RBiH, a zaključke o kalibru i pravcu ispaljenja granate donijeli su na osnovu izjava očevidaca i procjene krim. tehničara (AIIZ, inv. br. 7-1817, Zapisnik o uviđaju CSB Sarajevo, br. 17/5-2 od 10. novembra 1993, Zapisnik sačinio: Mirsad Kučanin). Nije nam bio dostupan zapisnik o uviđaju Armije RBiH.

[616] Sada Trg nezavisnosti.

[617] **Vidi lokaciju br. 181.** U uviđaju MUP-a RBiH, koji je obavljen na Trgu ZAVNOBiH-a, ne spominje se ovaj masakr na Trgu nezavisnosti, kao ni imena ubijenih i ranjenih civila.

Ovi zločini u Sarajevu, ali i drugim bosanskohercegovačkim gradovima,[618] bili su povod da predsjednik Vlade RBiH Haris Silajdžić uputi pismo Vijeću sigurnosti UN-a u kojem zahtijeva da se opsada Sarajeva, ali i drugih gradova ukine silom, ili da se ukine embargo na uvoz oružja RBiH,[619] nakon čega Vijeće sigurnosti "mlako" upozorava "zaraćene strane u Bosni da se uzdrže od ugrožavanja civilnog stanovništva".[620] Međutim, i narednog dana, uslijed granatiranja parkinga ispred zgrade u sarajevskom naselju Otoka, u Ulici žrtava fašizma br. 12–10, masovno su ubijani civili. S obzirom na to da je ovaj novembarski dan bio lijep i sunčan, "tako da je samo vrijeme mamilo da se izađe napolje", stanari obližnjih zgrada izašli su na parking,[621] u trenutku kada je ispaljena prva granata, koja je eksplodirala na krov obdaništa koje je oko 100 metara udaljeno od parkinga.[622] Nakon eksplozije prve granate, kada su svi počeli trčati prema ulazima, za nekoliko sekundi ispaljena je i druga granata koja je eksplodirala na asfaltnu površinu parkinga ispred ulaza, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno devet, a ranjena 24 civila.[623]

[618] U Mostaru su toga dana snage HVO-a srušile Stari most.

[619] "Silajdžićevo pismo predsjedavajućem Savjeta bezbjednosti UN. Zločin bez presedana", *Oslobođenje*, 10. novembar 1993, str. 1.

[620] "Savjet bezbjednosti UN, Novo upozorenje ‚zaraćenim stranama'", *Oslobođenje*, 11. novembar 1993, str. 8.

[621] Djeca su se igrala ispred ulaza, jedna žena (Slavojka Govedarica) nosila je vodu iz smetljarnika i izašla ispred ulaza da zove supruga na ručak, koji je u tom trenutku cjepkao drva, neki su išli po humanitarnu pomoć, pijacu (Munezeha Vandić), neki čitali novine (Petar Čalija), itd.

[622] U neposrednoj blizni parkinga nalazi se i Osnovna škola "Živka Jošila" (sada "Mehmedalija Mak Dizdar"), ali nastave nije bilo, jer je na sjednici Predsjedništva RBiH, održanoj na dan granatiranja Osnovne škole "Prvi maj", odlučeno da se nastava u srednjim i osnovnim školama obustavi do 15. novembra, nakon čega se, do sredine decembra 1993. godine izvodila isključivo konsultativna nastava, i to na lokalitetima koji su izvan matičnih škola, a prema odluci Gradskog sekretarijata za obrazovanje, nastavni sat je trajao po 15 minuta. Također, zbog učestalog granatiranja i hladnoće, odlučeno je da zimski raspust traje od 24. decembra 1993. godine do 1. marta 1994. godine (Vidi: "Predsjedništvo BiH, Najoštrija osuda zločinačkog akta", *Oslobođenje*, 10. novembar 1993, str. 3; R. D., "Naredba gradskog sekretarijata za obrazovanje, Obustava nastave do 15. novembra", *Oslobođenje*, 11. novembar 1993, str. 8).

[623] **Vidi lokaciju br. 182.** AIIZ, inv. br. 03-3900, Izjava: S. J., Sarajevo, 25. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-3901, Izjava: M. V., Sarajevo, 7. decembar 1993;

Kako su i dalje izostajale snažnije reakcije „međunarodne zajednice“[624] po pitanju stvarnih sankcija odgovornima za zločine, granatiranje Sarajeva nastavljeno je punim intenzitetom, a dana 23. novembra eksplodirala je granata u bilizini KSC-a Skenderija i francuske vojne baze UN-a.[625] Uslijed rasprskavajućeg dejstva granate ubijeno je dvoje djece, koja su prethodno uživala u prvim sniježnim dječijim radostima,[626] i jedna žena koja se u tom trenutku vraćala s posla.[627]

Dana 28. novembra oko 12.40 sati, ispred porodičnih kuća u Dobrovoljačkoj ulici br. 47 i 49, u blizini mosta Drvenija, eksplodirala je granata uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno sedam, a ranjena četiri civila.[628] Pripadnici CSB-a Sarajevo MUP-a RBiH su

AIIZ, inv. br. 03-3902, Izjava: P. Č., Sarajevo, 8. decembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-3903, Izjava: H. S.; AIIZ, inv. br. 03-3904, Izjava: S. S., Sarajevo, 6. decembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-3908, Izjava U. E., Sarajevo, 13. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2880, Izjava: P. M., Sarajevo, 13. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2879, Izjava: H. M.; Sarajevo, 13. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2878, Izjava: H. L., Sarajevo, 13. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2871, Izjava: A. A., Sarajevo, 16. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2872, Izjava: E. R., Sarajevo, 17. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2873, Izjava: A. H., Sarajevo, 16. novembar 1993, AIIZ, inv. br. 03-2874, Izjava: L. H., Sarajevo, 17. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2875, Izjava: M. M., Sarajevo, 22. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2876; Izjava: Dž. A., Sarajevo, 22. novembar 1993; AIIZ, inv. br. 03-2877, Izjava: A. Š., Sarajevo, 13. novembar 1993.

[624] Izuzev osiguranja dostave humanitarne pomoći. Kako je postalo jasno da se ušlo u još jednu ratnu zimu, a da mir nije ni blizu, posredstvom komesarke UN-a za izbjeglice, Sadako Ogate, u Ženevi su 18. novembra Karadžić, Silajdžić i Boban potpisali Deklaraciju kojom su se obavezali da će njihove snage na terenu prestati da ometaju humanitarne konvoje (“U Ženevi završen sastanak o dostavi humanitarne pomoći. Deblokada u šest tačaka”, *Oslobođenje*, 19. novembar 1993, str. 1); U vrijeme svoje posjete Bosni, britanski opozicionar Paddy Ashdown izjavio je kako “nema smisla da hranimo ljude koje polako ubijaju” (“Pedi Ešdaun peti put u Sarajevu, Šta će hrana umirućim”, *Oslobođenje*, 12. decembar 1993, str. 1).

[625] UN Commission of Experts, 22/11/93, Military activity.

[626] Od 16. novembra Sarajevo je prekrio bijeli pokrivač – snijeg. Vidi: Jure Galić, *Sarajevski dnevnik: (1992 - 1993 – 1994)*, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003, str. 130.

[627] **Lokacija br. 183.**

[628] Na licu mjesta ubijeno je četvero civila, ali je, od posljedica ranjavanja, u bolnici smrt nastupila za još tri civila. **Lokacija br. 184.**

nekoliko minuta nakon masakra izašli na lice mjesta,[629] gdje su, pored tragova ljudskog tkiva i krvi, zatekli i stabilizator granate, "zariven u asfalt",[630] a nakon kriminalističko-tehničkog pregleda konstatirano je da se radi o minobacačkoj granati kalibra 120 mm, koja je ispaljena sjeverno, sjeveroistočno u odnosu na mjesto pada, gdje se nalaze Hladivode.[631] Dirljivi prizor nakon masakra opisao je Ševal Ganijun: "vriska je bila strašna, kao da ne dolazi sa ovog svijeta. Nešto što nisam nikada prije čuo (...) Ispred mene sam vidio mladića, starog oko 20 godina, i mogao sam vidjeti unutrašnjost njegova stomaka i kuka. Krv je bila svuda uokolo, a on je dozivao svoju mamu. Ljudi su pritrčali da mu pomognu."[632]

Dva dana nakon ovog masakra, u večernjim satima nekoliko granata palo je na Klinički centar Koševo,[633] gdje su ubijene dvije medicinske sestre,[634] a ranjen medicinski tehničar i ljekar.[635] S obrizom na to da

[629] AIIZ, inv. br. 1812, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 17/05-1-, 29. novembar 1993. god., Službeni izvještaj napisan nakon izlaska na lice mjesta i obavljenog uviđaja poslije pada artiljerijskog projektila u Sarajevu u ul. Dobrovoljačka kod broja 47 i 49; Uviđaj izvršio: Sulejman Pilav.

[630] AIIZ, inv. br. 7-1812, Odjeljenje za kriminalističku tehniku u KDZ, broj knjige uviđaja: 532/93, datum: 28. novembar 1993, SJB: Centar, CSB, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta.

[631] AIIZ, inv. br. 7-1812, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskog projektila u ulici Dobrovoljačka između brojeva 47–49, sačinjen od strane Borislava Stankova, vještaka za balistiku MUP-a RBiH Sarajevo, 2. decembra 1993. godine, Zapisnik sačinio: Borislav Stankov.

[632] UN Commission of Experts, 28/11/93, par. 2849.

[633] O primjerima ranijih granatiranja Kliničkog centra Koševo vidi: AIIZ, inv. br. 03-2420, Izjava: S. F., od 5. oktobra 1993; UN Commission of Experts 2/3/93, par. 1657.

[634] Dr. Dinko Radnić, šef Klinike za abdominalnu hirurgiju, Šefiku Hećo i Suadu Kupus, dvije medicinske sestre koje su ubijene uslijed granatiranja Klinike, opisao je na slijedeći način: "... bile su mlade, vrijedne, vanredne studentice Više medicinske škole. Šefika je na posao dolazila biciklom čak iz Buča Potoka. Tog dana obje su trebale napustiti Kliniku, ali zbog granatiranja nova smjena nije mogla doći i one su, kao i mnogo puta do tada, nastavile raditi." Vidi: „Klinika za abdominalnu hirurgiju", prof. dr. Dinko Radnić, šef Klinike, u: *Iznad ništavila: hirurgija u ratu u Bosni i Hercegovini 1992 – 1995*, Nurdžihana Đozić (autor i ur. projekta), Humanitarna organizacija ŽENA 21, Sarajevo, 2000, str. 37.

[635] "Agresor preksinoć granatirao Klinički centar, Ubijene dvije medicinske

je Klinički centar granatiran nakon vrlo burnih rasprava u Ženevi o statusu Sarajeva,[636] vojno rukovodstvo RBiH je optužilo pripadnike VRS-a da "pokretanjem napada na bolnicu Koševo vrše pritisak na ženevskim mirovnim pregovorima".[637] Član Predsjedništva RBiH Stjepan Kljujić je uputio pismo predsjedniku Izetbegoviću u Ženevu, u kojem ga je detaljno izvijestio o masakru, kao i šefu civilnog sektora UNPROPFOR-a Victoru Andreevu i predsjedniku MKCK-a Comeliu Sommarugi, sa ciljem da u svojim izvještajima informiraju nadležne o počinjenim zločinima.[638] I zamjenik komandanta Armije RBiH Stjepan Šiber je uputio protestna pisma komandantima UNPROFOR-a za bivšu Jugoslaviju i BiH, generalnom sekretaru NATO-a, visokom komesaru za izbjeglice, s pozivom da usaglase stavove, jer, u protivnom, "našem narodu prijeti uništenje, a vama osude slobodarskih naroda svijeta, odlazećih generacija i povijesti...".[639]

Iako je, u odnosu na prethodni period, 6. decembra na grad ispaljen relativno mali broj granata,[640] glavne mete bile su naseljena i prometna mjesta,[641] kao nadvožnjak u neposrednoj blizini pijace Ciglane, gdje su, uslijed rasprskavajućeg dejstva granate, ubijena četiri, a ranjeno 16 civila.[642] Po prijemu obavještenja SJB Centar, pripadnici CSB-a Sarajevo formirali su komisiju na čelu sa sudijom Višeg suda u Sarajevu, koja je sat vremena nakon masakra izašla na lice mjesta i obavila uviđaj. Kriminalističko-tehničkim pregledom lica mjesta, pripadnici MUP-a ustanovili su da je projektil koji je eksplodirao na bočnoj desnoj strani betonske ograde nadvožnjaka (gledano iz pravca Ulice Hasana Brkića prema Tunelu) iznad Ulice Đure Đakovića, bio haubička granata od

sestre", *Oslobođenje*, 2. decembar 1993, str. 3; **Lokacija br. 185.**

[636] "Drugi dan ženevskih pregovora. Sarajevo ‚usporilo' pregovore", *Oslobođenje*, 1. decembar 1993, str. 1.

[637] UN Commission of Experts, 30/11/93, par. 2863.

[638] "Kljujićeva pisma Izetbegoviću, Andrejevu i Samuragi. Neiskrenost i cinizam pregovarača", *Oslobođenje*, 2. decembar 1993, str. 2.

[639] "Šiberovo pismo međunarodnoj zajednici. Vrijeme je da usaglasite stavove", *Oslobođenje*, 2. decembar 1993, str. 3.

[640] Prema izvještaju glasnogovornika UNPROFOR-a Billa Aikmana grad je pogođen sa 93 granate (UN Commission of Experts, 6/12/93, Military activitiy).

[641] UN Commission of Experts, 6/12/93, Military activity.

[642] **Lokacija br. 186.**

122 mm D-30, ispaljena iz pravca sjever–sjeverozapad, gdje se nalaze "agresorski položaji na Poljinama".[643] Istog je dana, premijer Vlade RBiH Haris Silajdžić uputio poruku Vijeću sigurnosti UN-a, u kojoj je podsjetio da je Sarajevo i dalje pod opsadom i tražio da njegove članice preuzmu mjere iz Rezolucije 836 "kojom će se ukloniti opsada i spriječiti novi masakri civilnog stanovništva".[644] Kao ni brojna prethodna pisma državnika RBiH, ni ovo nije podstaklo Vijeće sigurnosti UN-a da reagira, a 9. decembra 1993. godine oko 14.30 sati sa tri granate pogođen je prostor u neposrednoj blizini sarajevske pijace Otoka, gdje je ubijeno osam, a ranjena četiri civila.[645] Jedan od ubijenih, Galib Pleho, pedijatar u Domu zdravlja Kumrovec, u trenutku eksplozije granate izašao je ispred Doma kako bi ugovorio da neko od radnika istovari mlijeko koje je UNICEF isporučio ovoj zdravstvenoj ustanovi.[646]

Istovremeno sa posjetom Petera Koomijansa,[647] 14. decembra 1993. godine, oko 14.00 sati u centru grada, u neposrednoj blizini

[643] AIIZ, inv. br. 7-1813, RBiH, MUP CSB, SJB Centar, Sarajevo, br: 17-1/06-7-323/93, dana: 6. decembra 1993, Službena zabilješka; Zabilješku sačinio: Numanović Avdija; RBiH, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, CSB, SJB, broj: 577/93, Foto-dokumentacija, Predmet: eksplozija granate, Mjesto: ulica Đure Đakovića, Datum fotografisanja: 6. decembar 1993, Izradio: Nikšić Edin; Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, Broj knjige uviđaja: 577/93, datum: 6. decembar 1993, SJB: Centar, Izvještaj o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta, Kriminalistički tehničari: Nikšić E. – Bešić S; Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskog projektila u ulici Đure Đakovića, na području pijace Ciglane, pri čemu su četiri osobe poginule, a 16 osoba je povrijeđeno, sastavljen od strane Borislava Stankova, vještaka za balistiku MUP-a RBiH Sarajevo; Sarajevo, 12. decembar 1993; RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 17/05-1-, dana 8. decembra 1993, Službeni izvještaj, Izvještaj napisao: Senad Konjhodžić.

[644] "Pismo dr. Harisa Silajdžića predsjedavajućem Savjeta bezbjednosti. Smrtonosna opsada", *Oslobođenje*, 7. decembar 1993, str. 1.

[645] **Lokacija br. 187.**

[646] UN Commission of Experts, 9/12/93, par. 2917.

[647] Peter Koomijans, ministar vanjskih poslova Holandije, u Sarajevu se 14. decembra sastao sa premijerom Harisom Silajdžićem. Inače, Koomijans se zalagao za opciju neprihvatljivosti nagrađivanja "etničkog čišćenja", zbog čega je lord Owen napominjao kako su Holanđani zauzeli moralistički stav (D. Owen, nav. dj., str. 286). Velike nade Koomijans je polagao u naredni sastanak ministara vanjskih poslova EU o BiH, zakazan za 22. decembar 1993 (Vidi: Dž. Pećanin, "Ministar inostranih poslova kraljevine Holandije u Sarajevu. Sastanak u Briselu – ključna tačka, *Oslobođenje*, 15. decembar 1993, str. 16).

mosta Drvenija,[648] između Osnovne škole „Veselin Masleša“ i Općine Stari Grad,[649] eksplodirala je granata, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ubijeno osam, a ranjeno 10 civila.[650] Pola sata nakon ovog masakra, pripadnici CSB-a Sarajevo, MUP-a RBiH obavili su uviđaj, a kriminalističko-tehničkim pregledom lica mjesta asfaltne podloge i bliže okoline pronađeni su dijelovi granate (stabilizator granate, dijelovi upaljača i geleri), na osnovu čega su utvrdili da se radi o minobacačkom projektilu kalibra 120 mm koji je ispaljen iz pravca jugozapada, što odgovara Lukavici i Vracama, teritoriji koja je bila pod kontrolom SRK VRS-a.[651]

Dva dana nakon ovog masakra, 16. decembra, oko 13.20 sati meta granatiranja bili su civili u redu za hljeb u Titovoj ulici,[652] gdje je ubijen jedan, a ranjena tri civila.[653] Istog dana, u sarajevskom naselju Otoka ubijen je jedan, a ranjena četiri civila.[654] Dana 18. decembra u naselju Buča Potok ubijen je Ismet Kaltak, dok je njegova kćerka Aldina teško ranjena, a smrt je nastupila u bolnici dva dana nakon ranjavanja.[655]

---

[648] Granata je eksplodirala sa desne obale rijeke Miljacke.

[649] S obzirom na to da se radi o raskršću ulica, samo mjesto je vrlo frekventno.

[650] **Lokacija br. 190.**

[651] AIIZ, inv. br. 7-1814, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 17/05-1-, dana: 14. decembra 1993. godine, Zapisnik o uviđaju, Članovi komisije: Nijaz Smajić; RBiH, MUP, CSB, Policijski sektor, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, Sarajevo, Broj: 608/93, Foto-dokumentacija, Predmet: Granatiranje, mjesto: Raskršće ulica, Zmaj Jovina i Obala Vojvode Stepe, datum fotografisanja: 14. decembar 1993; Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, broj knjige uviđaja: 508/93, datum: 14. decembar 1993, SJB: Centar, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta, Kriminalistički tehničar: Numanović Enver, Bešić Sead; Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskog projektila na raskršće ulica Zmaj Jove Jovanovića i Obala Vojvode Stepe, preko puta Drvenija mosta, sačinjen od strane vještaka za balistiku MUP-a RBiH Čavčić Hamdije.

[652] UN Commission of Experts, 16/12/93, par. 2948.

[653] Dana 16. decembra 1993, u redu za hljeb u Ulici Maršala Tita ubijen je jedan, a ranjena tri civila. Vidi: AIIZ, inv. br. 70969/94, 49076/94, 11443/94 i 13114/94.

[654] Dana 16. decembra 1993, u Ulici Socijalističke revolucije br. 5, ispred zgrade, ubijen je jedan, a ranjena četiri civila. Vidi: AIIZ, inv. br. 70644/94, 70682/94, 78703/94.

[655] **Lokacija br. 191.**

Na dan odlaska bosanske delegacije u Ženevu, 20. decembra 1993. godine,[656] u sarajevskom naselju Buča Potok, uslijed rasprskavajućeg dejstva granate ubijeno je dvoje djece,[657] a ni dogovoreno "božićno primirje"[658] nije umanjilo intenzitet granatiranja glavnog grada.[659] Napadi pripadnika SRK i VJ,[660] posebno na dijelove Vogošće koji su bili pod opsadom, kao i brda Žuč, popraćeni neselektivnim granatiranjem civilnih naselja, nastavljeni su u narednom periodu,[661] a posljednji dan 1993. godine obilježen je granatiranjem najfrekventnijeg dijela grada, ulica od Robne kuće *Sarajka* do Katedrale (obuhvata ulice Maršala Tita i Vase Miskina),[662] gdje su ubijena dva, a ranjeno 15 civila.[663]

U sklopu mirovnoga prijedloga Owena i Stoltenberga o podjeli Republike Bosne i Hercegovine, prema kojem bi grad Sarajevo imao poseban status, pod upravom administratora UN-a, pregovori strana u sukobu o ovom prijedlogu nastavljeni su i početkom 1994. godine.[664]

[656] D. Owen, nav. dj., str. 228–229.

[657] **Lokacija br. 192.**

[658] Na sastanku ministara vanjskih poslova zemalja EU u Bruxellesu 22. decembra 1993. godine potpisano je "božićno primirje". Dogovoreno je da se izvrše korekcije u teritorijalnom razgraničenju i da se za "bosansku republiku" kao minimum obezbijedi trećina teritorije BiH. Nastavak pregovora zakazan je za 15. januar 1994. godine. Vidi: K. Begić, nav. dj., 149.

[659] Na putu prema skloništu su istog dana granatom ubijene majka i kćerka Azra i Murveta Fazlić. **Lokacija br. 193**.

[660] Dana 27. decembra "jedinica iz sastava 72. Specijalne brigade Vojske Jugoslavije povela je dijelove Vogošćanske brigade u napad na Sjeničku kosu i Orahov brijeg" (M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 139).

[661] Mete granatiranja bili su svi dijelovi grada: Otoka, Aneks, Hrasno, Ali-pašino Polje, Marindvor, Vogošća, Dobrinja, a 27. decembra u neposrednoj blizini zgrade Predsjedništva RBiH granatom su ubijeni: Ekrem Hota i Senad Šarić (AIIZ, inv. br. 38409/94, 19817/94). Istog dana na Marindvoru je ubijen Senadov kolega, radnik RTV BiH Almir (Fahrudin) Begić (1958), a na Baščaršiji je granatom ubijen Safet (Mehmed) Puškić (1949). AIIZ, PD Bakije XXII/2098 i XXII/2103, "Krvavi božićni dan", *Oslobođenje*, 26. decembar 1993.

[662] Na potezu od Robne kuće *Sarajka* do Katedrale, u razmaku od nekoliko sekundi, eksplodirale su tri granate (UN Commission of Experts, 31/12/93).

[663] **Lokacija br. 194.**

[664] K. Begić, nav. dj., str. 155; Međutim, "bosanski Srbi nisu bili spremni odustati, barem ne na ovom stupnju, od svog koncepta dvaju gradova u Sarajevu i oko njega, iako ga je Milošević uvijek odbacivao kao sanjariju" (D. Owen, nav. dj., str. 289). Na

I dok su supredsjedatelji Međunarodne komisije za bivšu Jugoslaviju (MKBJ) u Parizu, 3. januara 1994. godine, "nekoliko sati nasamo" nagovarali Krajišnika da prihvati upravu UN-a za Sarajevo,[665] u prijepodnevnim satima, uslijed granatiranja sarajevskog naselja Buča Potok, ubijena su četiri, a ranjeno pet civila,[666] dok je u Omladinskoj ulici, u centru grada, ubijeno šest članova porodice Tatarević – Dragnić.[667] I narednih dana civili su ubijani u ulicama koje su činile glavnu pješačku zonu u centru grada,[668] a "oštre osude", "duboka zabrinutost", "zahtjevi za trenutnim prekidom napada na Sarajevo", kao i potvrda odluka o provedbi svih rezolucija[669] bile su reakcije predsjednika Vijeća sigurnosti UN-a izrečene na sastanku od 7. januara 1994. godine. Međutim, kako nije uslijedila konkretna akcija Vijeća sigurnosti UN-a, definirana Rezolucijom 836, tj. kako nije upućen poziv NATO-paktu za "upotrebu zračnih snaga",[670] i narednog dana, 8.

36. sjednici Skupštine Republike Srpske, održanoj 30-31. decembra 1993, Karadžić iznosi da je "politika SDS-a da Sarajevo zadrži. (...) Sarajevsko ratište je stvorilo državu (...) Izetbegović razgovara što ne može da izađe iz Sarajeva bez naše dozvole. (...) Ja sam sa Miloševićem već o tome razgovarao, Srpsko Sarajevo će biti poduprto od svakog od 12 miliona Srba" (ICTY, IT 03-69, Donia J. R, *Izvodi...,* par. 63).

[665] Vidjeti više: D. Owen, nav. dj., str. 293; N. Koljević, nav. dj. (I), str. 394–396. Pri povratku u Bosnu, na 37. sjednici Skupštine RS-a, održanoj 10. januara 1994. godine, Krajišnik ističe kako bi "najveća tragedija bilo kada bi Muslimani prihvatili da žive s nama", te da bi radije prihvatio manji procent teritorije, "da ne budemo sa Muslimanima" (37. sjednica Skupštine RS, 10. januar 1993, Predsjedavajući Krajišnik; u: ICTY, IT 03-69, Donia J. R, *Izvodi...,* par. 67).

[666] **Lokacija br. 195.**

[667] **Lokacija br. 196.**

[668] AIIZ, inv. br. 37245/94, 38368/94, 37256/94, 45050/94.

[669] Posebno Rezolucije br. 836. ICTY, P2073.1, UN, Vijeće sigurnosti, Dostaviti – svima, S/PRST(1993/1, 7. siječnja 1994, Bilješka predsjednika Vijeća sigurnosti.

[670] Vidjeti Rezoluciju 836, par. 10. Na Samitu NATO-pakta, 10. januara 1994. godine, potvrđena je spremnost za obavljanje zračnih napada s ciljem sprečavanja "davljenja" Sarajeva, kao i drugih "sigurnosnih i ugroženih područja u BiH", ali bez poziva Vijeća sigurnosti UN-a nisu mogli poduzeti konkretne korake. Nakon što je komandant UNPROFOR-a za bivšu Jugoslaviju, Jean Cot, u francuskom *Le Mondeu* objavio kako je od Ghalija uporno tražio da mu prenese ovlaštenje za izdavanje naredbi o zračnim udarima, od generalnog sekretara je dobio "najjači ukor" da su njegovi postupci "nepodobni i neprimjereni njegovu položaju", što je u konačnici rezultiralo njegovom smjenom, a francuski general de Lapresle preuzima njegovu dužnost (UN

januara, uslijed rasprskavajućeg dejstva granate u Ulici put života, kod glavne autobuske stanice, ubijena su četiri i ranjena tri civila.[671]

Nakon neuspjelih mirovnih pregovora u Ženevi,[672] 22. januara 1994. godine, na sarajevsko naselje Ali-pašino Polje ispaljeno je nekoliko granata,[673] uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je, u trenutku dok su se sankala i igrala na snijegu, ubijeno šestero djece i ranjeno šestero civila.[674] Tužilaštvo ICTY-a je generala Stanislava Galića teretilo, pored ostalog, i za ovaj zločin, a Pretresno vijeće u navedenom predmetu je, na osnovu predočenih dokaza i tužilaštva i odbrane, konstatiralo da su granate, u zavisnosti od broja dopunskih punjenja, ispaljene zapadno ili jugozapadno od Ali-pašinog Polja, tj. iz pravca dijela Nedžarića ili Stupa koji su bili pod kontrolom SRK-a.[675] Dva dana nakon ovog zločina, Galić je, umanjujući svoju odgovornost za granatiranje naselja, indirektno priznao da vatru po Sarajevu otvaraju "pojedine posade atriljerijsko-tenkovskih jedinica bez znanja i odobrenja svojih pretpostavljenih (...) u cilju odmazde ili svoje lične osvete". S tim u vezi, Galić izdaje naređenje svim jedinicama SRK-a u kojem zabranjuje otvaranje vatre po Sarajevu bez njegovog ličnog odobrenja, te da, u redovnom izvještaju, treba prijaviti svaku ispaljenu granatu, tj. mjesto, vrijeme i ciljeve na "koje je dejstvovao kao i efekat dejstva".[676]

Commission of Experts, 10/1/93, par. 3101; D. Owen, nav. dj., str. 298–299).

[671] **Lokacija br. 197.**

[672] Ova kao ni naredna, februarska runda pregovora u Ženevi nisu učinile nikakav osjetan pomak, izuzev na relaciji Beograd – Zagreb, što je rezultiralo potpisivanjem hrvatsko-srpske deklaracije (K. Begić, nav. dj., str. 161; Miloš Minić, *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995: Kako je uništena SFR Jugoslavija*, Društvo za ugrožene narode, Sarajevo, 2002, str. 241).

[673] Istražni tim MUP-a RBiH, koji je obavio uviđaj na licu mjesta, pronašao je tragove eksplozije tri minobacačke granate, dvije kalibra 82 mm i jedne kalibra 120 mm (ICTY, Presuda, Galić S. par. 335).

[674] **Lokacija br. 198.**

[675] Sa prvim dopunskim punjenjem granate su "najvjerovatnije", prema ocjeni Pretresnog vijeća u Predmetu *Galić*, ispaljene iz pravca Nedžarića, koje je kontrolirao SRK, a ukoliko su se koristila veća dopunska punjenja, čime bi granata imala domet od nekoliko kilometara, moguće je da su ispaljene s udaljenijih položaja SRK-a, tj. zapadno ili jugozapadno od Stupa. (ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 343).

[676] AIIZ, inv. br. 7-1769, Komanda SRK – IKM – 2 BUTILE, Str. pov. br. 20/15-

U trenucima dok su se na Dobrinji I civili masovno okupili s ciljem da preuzmu humanitarnu pomoć, kupe ili prodaju namirnice na improviziranoj pijaci, oko 11.25 sati, u razmaku od nekoliko sekundi na ulice Oslobodilaca Sarajeva br. 8. i Mihajla Pupina br. 3. eksplodirale su dvije granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena dva, a ranjen jedan civil. Prodavci, kupci ili slučajni prolaznici koji su se nalazili na improviziranoj pijaci, omeđenoj stambenim zgradama u navedenim ulicama, sklonili su se u jedan od obližnjih ulaza, a nakon nekoliko minuta, misleći da je "opasnost prošla", ponovo su se vratili na mjesto prodaje,[677] u cilju da pokupe namirnice i krenu kući. Međutim, u tom trenutku ispaljena je i treća granata, koja je eksplodirala između njih, od koje je ubijeno sedam, a ranjeno 17 civila. Dakle, na ovoj lokaciji u razmaku od nekoliko minuta (između 11.25–11.30 sati) ukupno je ubijeno devet, a ranjeno 18 civila.[678] Sat vremena nakon ovog masakra, oko 12.30 sati, pripadnici MUP-a RBiH, na čelu s istražnim sudijom Višeg suda u Sarajevu, obavili su uviđaj, a "više lokvi krvi sa dijelovima ljudskog tkiva, vreća – kesa sa prosutim brašnom, jedna poderana od gelera čizma", samo su neki od dirljivih prizora koje su zatekli na licu mjesta. Kriminalističko-tehničkim pregledom mjesta eksplozija, na osnovu pronađenih ostataka projektila, ustanovljeno je da se radilo o minobacačkim granatama kalibra 120 mm, te da su one ispaljene iz pravca istok – sjeveroistok, teritorije koja je bila pod kontrolom SRK-a, tj. iz pravca na kojem je smješten kompleks zgrada Energoinvest u Lukavici.[679] Da su minobacačke granate kalibra 120 mm ispaljene s područja Lukavice, potvrdila je i analiza kratera koju su uradili eksperti UNPROFOR-a, a što je u obraćanju medijima potvrdio

1413-78, 24. januar 1994. godine, Otvaranje vatre po urbanim delovima Sarajeva, Naređenje.-, Jedinicama SRK (KM Lukavica na znanje), Komandant: general-major Stanislav Galić.

[677] ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 400.

[678] **Lokacija br. 199.**

[679] AIIZ, inv. br. 7-1272, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskih projektila u ulici Mihajla Pupina i ulici Oslobodilaca Sarajeva, sastavljen od strane ovlaštenog lica krim. tehnike CSB-a Sarajevo Mirze Sabljice, Sarajevo, 5. februar 1994.

glasnogovornik Jose Labandeira,[680] kao i komandant UNPROFOR-a za BiH general Michael Rose.[681] Nakon jasnog stava UNPROFOR-a o pravcu ispaljenja granate, avioni NATO-a nadlijetali su položaje SRK-a,[682] što je imalo za posljedicu neutralniju izjavu nakon masakra na Markalama.[683]

4.7. Masakr na Markalama, 5. februar 1994. godine

Pošto to nisu uradili Srbi, a Muslimani kažu da nisu ni oni, vreme je da se i mi onda zapitamo, koja je to treća strana kojoj ne odgovara uspostavljanje trajnog mira na bosanskim prostorima.[684]

Momčilo Krajišnik, 7. februar 1994.

Tokom opsade Sarajeva najfrekventniji dijelovi grada, poput užeg područja općina Centar i Stari Grad, uključujući ulice od Marindvora do Baščaršije, bile su vrlo česta meta granatiranja i snajperskog djelovanja.[685] Na ovim lokacijama je zabilježeno više masovnih, ali i pojedinačnih ubistava civila, a brojni kulturni, vjerski, obrazovni i privredni objekti su oštećeni ili u potpunosti uništeni.[686]

S obzirom da su mnoge prodavnice, samoposluge i granapi u gradu bili zatvoreni, pijace su bile gotovo jedina mjesta na kojima

[680] UN Commission of experts, 2/4/94, par. 3208.

[681] Michael Rose, *Misija u Bosni. Borba za mir*, Tetra GM, Beograd, 2001, str. 60; N. Koljević, nav. dj. (I), 424.

[682] T. Milašin, nav. dj., str. 144.

[683] O ovome više u narednom poglavlju.

[684] S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro..., str. 79, Borba*, 7. februar 1994.

[685] Vidjeti lokacije br. 14, 31, 40, 54, 57, 128, 148, 152, 167, 184, 190, 194. U radu je obuhvaćen samo jedan segment zločina – masovna ubistva civila.

[686] UN, Security Council, Distr. GENERAL, S/1994/674/Anexes, 27 May 1994, Final report of the United nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex Summaries and Conclusions, Prepared by: m. Cherif Bassiouni, Chairman and Repporteur on the Gathering and Analysis of the Fact, Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), par. 162, 163.

su se građani mogli snabdjeti osnovnim životnim namirnicama, a ujedno i mjesta na kojima su se masovno okupljali, razmjenjujući svoja iskustva preživljavanja, ratne recepte te kupujući ne tako jeftine proizvode.[687] Pijaca Markale,[688] mjesto s tradicijom trgovanja dugim sto godina, i prije 5. februara 1994. godine bila je meta granatiranja, jer se lahko zapaža iz daljine, korištenjem orijentira kao što su crkveni tornjevi.[689] Posmatrači UN-a su nakon masakra posvjedočili da se sjećaju kako je od oktobra 1993. do februara 1994. godine okolina ove pijace bila granatirana u nekoliko navrata, a izbrojali su oko 10-12 minobacačkih granata, pretežno kalibra 120 mm,[690] koje su ispaljene iz pravca sjeverno, sjeveroistočno od Sedrenika. Iako u izvještaju i kasnijim izjavama posmatrača nije navedeno tačno vrijeme ispaljenja

[687] Iako se na Markalama, i svim drugim sarajevskim pijacama, u prvim danima opsade moglo naći samo lišće žare, radića, repe ili neke druge biljke, u kasnijim fazama opsade, nakon što je humanitarna pomoć počela pristizati u grad, najunosnija privredna grana je postala "trampa" proizvoda. Najskuplji proizvodi bile su one životne namirnice koje se nisu dijelile u humanitarnoj pomoći: šećer, kahva, cigarete, drva za ogrjev i dr. U zavisnosti od perioda opsade, npr. cijena kilograma kahve koštala je 60 DM – 120 DM (njemačkih maraka), dok su, u kasnijim fazama, nakon Ultimatuma, cijene bile nešto niže. Da bi mogli dobiti, naprimjer drva za ogrjev, građani su mijenjali goveđi narezak, konzerve ribe, mlijeko u prahu, rižu, lanč-paket, sir fetu i druge namirnice iz humanitarne pomoći.

[688] U centru grada nalazi se tržnica čiji je prvobitni naziv "Markt Halle" (njemačka riječ) – ‚prostor za trgovanje', vremenom prilagođen bosanskom jeziku u Markale. Zgrada gradske tržnice, sagrađena 1894. godine, smještena je na raskršću ulica Ferhadija, Mula Mustafe Bašeskije i Niže banje. Vremenom je pedesetak metara preko puta nje nastala i otvorena pijaca Markale, čija je površina iznosila 30x35 metara (vidi: http.//www.ekapija.ba/website/bih/page/148385). Obje su bile mete granatiranja: 5. februara 1994. godine granatirana je otvorena pijaca Markale (Markale I), a 28. augusta 1995. godine, ulica ispred Gradske tržnice Markale (Markale II). U ovom dijelu rada bit će govora o masakru na pijaci Markale, počinjenom u februaru 1994. godine (Markale I).

[689] ICTY, Izvještaj Higgsa, 2002, str. 13.

[690] Kako pijaca Markale ima veoma male dimenzije, prethodne granate su padale veoma blizu, u krugu od nekoliko metara udaljeno od pijace. ICTY, IT-98-29-T: Galić, P2261, UNPROFOR Investigation Report – Sarajevo Market Explosion of 5 February 1994, 15 February 1994, str. 17. (dalje: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994); Na primjer, sredinom januara 1994. godine, jedna granata pogodila je vrh zgrade "22. decembar" (jedna od zgrada koja okružuje pijacu). Vidi: ICTY, Presuda, Galić, 2003. par. 459.

ovih granata, pretpostavljamo da se radilo ili o kasnim večernjim ili o ranim jutarnjim satima, kada je pijaca bila prazna, te se kao krajnji cilj njihova ispaljenja može smatrati "obilježavanje mete". Prema mišljenju vještaka Tužilaštva ICTY u Predmetu *Galić*, Richarda Higgsa, gađanje pijace jednom inicijalno nanišanjenom granatom je lakše bilo postići "ukoliko je meta prethodno obilježena, što bi u velikoj mjeri povećavalo vjerovatnoću da granata pronađe svoju metu iz prvog pokušaja".[691] Za razliku od ovih prethodnih, "probnih" granata, koje su ispaljene u trenucima kada je pijaca bila prazna,[692] u subotu 5. februara 1994. godine, nekoliko minuta poslije podneva,[693] na asfaltnoj podlozi unutar zelene pijace Markale eksplodirala je granata u trenutku kada je na pijaci bilo prisutno nekoliko stotina građana,[694] koji su kupovali odnosno prodavali robu.[695] S obzirom na činjenicu da se radilo o prostoru okruženom zgradama i to da je bilo prisutno "mnoštvo ljudi efekat eksplozije granate je bio maksimalan".[696]

Od eksplozivnog i rasprskavajućeg dejstva granate, prema evidencijama iz Kliničkog centra, Državne bolnice i bolnice

[691] ICTY, Izvještaj Higgsa, 2002, str. 13.

[692] U ranim jutarnjim satima, 5. februara 1994. godine, u vremenskom periodu između 5.30-5.35 sati, ispaljena su četiri minobacačka projektila u "polje koordinatne mreže pokraj područja pijace Markala". Vidi: ICTY, Presuda, Galić, 2003, par. 459.

[693] Granata je eksplodirala između 12.20 – 12.30. Vidi: ICTY, 00268348, Zapisnik o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta pada artiljerijskog projektila na pijacu ‚Markale', sastavljen od strane stručnog radnika CSB-a, Sarajevo 8. februara 1994, Zapisnik sastavio: Mirza Sabljica (dalje: Sabljicin Zapisnik, 8. februar 1994); UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3211; ICTY, 00268351, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, br. knjige uviđaja 240/93, 5. februar 1994. godine, SJB: Stari Grad (dalje: Izvještaj SJB Stari Grad, 5. februar 1994).

[694] Na pijaci je bilo prisutno između 300-500 građana. Posmatrač UNMO-a, Major Afzaal je tog jutra prolazio pored pijace i uočio da je bila "u potpunosti prenatrpana". Vidi: Testimony – Captain Audhuy, Headquarters Sector Sarajevo, i Testimony – Major Afzaal, UNMO P2, u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, 30/46; Krivična prijava CSB Sarajevo, 19. februar 1994; ICTY, 00268317, Granatiranje civila, Sarajevo, 5. februar 1994, Opis događaja.

[695] Dane Olbina, opisujući utiske nakon prolaska Titovom ulicom dva dana pred masakr na Markalama, ističe da su se oko tržnice "namnožili oni koji trguju cigaretama, devizama i robom sumnjivog porijekla". Vidi: Dane Olbina, *Dani i godine opsade: (Zabilješke "Dan za danom" od 3. marta 1992. do 13. januara 1996*), Istorijski arhiv, Sarajevo, 2002, str. 414.

[696] ICTY, Izvještaj Higgsa, 2002, str. 12.

Francuskog bataljona, ubijeno je 67 civila i 139 ranjeno, dok je od posljedica ranjavanja, na liječenju u Hamburgu, smrt nastupila za još jednu osobu.[697] „Kod svih žrtava masakra smrt je nastupila uslijed udara gelera granate po raznim dijelovima tijela."[698]

Zbog nedostatka kreveta u bolnicama mnogi pacijenti su ležali na nosilima, stolovima i podu, a tokom cijelog popodneva i večeri samo na Kliničkom centru Koševo radilo je 12 operacionih sala i isto toliko hirurških timova.[699] Pomoć u zbrinjavanju ranjenih pružili su članovi MKCK-a,[700] pripadnici UNPROFOR-a[701] kao i brojne međunarodne humanitarne organizacije.[702] Tokom 6. i 7. februara evakuirano je preko 100 ranjenika s kojima su otputovali i članovi njihovih porodica. Osim u Frankfurt i Ankonu, neki ranjenici su bili smješteni u vojnu bazu UN-a u Zagrebu, gdje su obavili ljekarski pregled, nakon čega su, u zavisnosti od vrste povreda, bili otpremljeni u odgovarajuće evropske klinike.[703]

[697] **Lokacija br. 200,** AIIZ, 2-956, "Masovno stradanje civila na pijaci Markale", dana 5.2.1994. godine, Spisak obradio: Almir Bečarević.

[698] ICTY, 00268319, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, br. 17/05-1/94, dana 17. februara 1994, Službeni izvještaj, Podnosioci: Edin Suljić, Nedim Ćurevac, Nurija Makaš; (dalje: ICTY, Službeni izvještaj CSB, 17. februar 1994, Suljić-Ćurevac-Makaš); Testimony – Major Afzaal, UNMO-2, u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report,15 February 1994, str. 30/46.

[699] Snimak iz Kliničkog centra Koševo: TVBiH, 5. februar 1994, u: "Da se ne zaboravi", TVSA, februar 2008, od 1.40 do 2.44 minute; "Peti februar u Kliničkom centru. Najteži dan u ratu", *Oslobođenje*, 6. februar 1994, str. 4.

[700] Nekoliko sati nakon masakra oglasio se i MKCK, koji, pored osude zločina, preuzima i hitne akcije na dostavljanju sanitetskog materijala u glavnu gradsku bolnicu, a dan nakon masakra svim bolnicama u gradu isporučuje 6 tona lijekova i drugih medicinskih potrepština. Vidi: AIIZ, inv. br. 2-1161; MKCK, Saopštenje za štampu br. 94/6, 5. februar 1994 i AIIZ, inv. br. 2-1162, MKCK, Saopštenje za štampu br. 94/7, 6. februar 1994.

[701] Brigadir Ambrosi, nakon što je "naišao na veoma veliki broj ranjenih na samom ulazu u bolnicu", ponudio je da se jedan broj prebaci u UN medicinske objekte u gradu. Testimony - Colonel Ambrosi, SMEDLO, Sector Sarajevo, u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 32/46.

[702] Naprimjer, ljekarima je na kliniku Koševo došao upomoć i norveški hirurški tim iz Tuzle. Vidi: Rasim Muratović, *Bosna i Bergenstidende = Bosna u Bergenskim vremenima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 468; UN Commission, 6/2/94.

[703] Safer Musić je, nakon teškog ranjavanja na Markalama, bio hospitaliziran na

Mnoge zemlje su pristale prihvatiti ranjenike bez pasoša i nekih drugih dokumenata.[704]

U uviđaju obavljenom neposredno nakon masakra od strane pripadnika MUP-a, na čelu sa istražnim sudijom Višeg suda u Sarajevu Asimom Kanlićem, ustanovljeno je da se radi o minobacačkom projektilu kalibra 120 mm koji je ispaljen iz pravca sjever-sjeveroistok gdje se nalaze "agresorski položaji Mrkovići".[705] Istovremeno su i pripadnici UNPROFOR-a obavili tri analize kratera granate[706] koje su potvrdile da je granata ispaljena iz pravca sjeveroistoka, ali su u saopćenju za javnost konstatirali da ne mogu odrediti tačno mjesto odakle je granata ispaljena, "s obzirom da i bosanske i srpske snage imaju pozicije jedna blizu druge, u sjeveroistočnom dijelu grada".[707]

Narednog dana, 6. februara, naredbom Višeg suda u Sarajevu KRI 13/94, formirana je Komisija vještaka koja je imala za cilj iscrpno analizirati "okolnosti i uslove pod kojima je došlo do masakra velikog broja građana Sarajeva".[708] Dan nakon formiranja i obavljenog uviđaja, 7. februara 1994. godine, navedena Komisija je izradila iscrpan *Elaborat,* gdje je objavila rezultate istrage, u kojoj je, pored ostalog, ustanovila da se isključuje mogućnost eksplozije izazvane statičnom eksplozivnom

Kliničkom centru Univerziteta u Sarajevu, gdje je, pregledom komisije UNHCR-a, ustanovljeno kako odgovara "kriterijumima hitne evakuacije". Safer je izmješten u američku bolnicu u Buxtehude (Njemačka), gdje je 27. juna 1994. godine nastupila smrt. **Lokacija br. 200.**

[704] UN Commission of Experts, 7/2/94, par. 3257; "Evakuisano 58 ranjenika", *Oslobođenje*, 7. februar 1994, str. 3; "Evakuisano 80 ranjenika", *Oslobođenje*, 8. februar 1994, str. 6; "Italija prihvata ranjenike", *Oslobođenje*, 6. februar 1994, str. 4.

[705] ICTY, IT-98-29-T: Galić, P2309, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta sačinjen od SJB Stari Grad 5. februara 1994; ICTY, IT-98-29-T: Galić, P2365, Službeni izvještaj CSB, 17. februar 1994, Suljić-Ćurevac-Makaš; ICTY, IT-98-29-T: Galić, DD00-0866, Izjava svjedoka: Bešić Sead od 21. septembra 2001.

[706] Prvu analizu kratera (u 14.00 sati) uradili su članovi FREBAT 4 tima, drugu (u 15.00 sati) francuski kapetan Verdy, a treću (u 16.30 sati) kanadski major Russel. Vidi u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994; str. 8, 30, 32.

[707] UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3213.

[708] ICTY, IT-98-29-T: Galić S, P3276, Komisija: mr. Berko Zečević, Amir Kurtović i Ahmet Omerović, "Elaborat o okolnostima i uzrocima masakra na pijaci ‚Markale' izvršenog dana 5. februara 1994", Tehnička obrada i podrška: UNIS – Institut Sarajevo, 7. februar 1994. Dalje: Zečević B. [et al], *Elaborat*, 7. februar 1994.

napravom, da je dejstvo projektila na cilju bilo trenutno na asfaltnoj podlozi, čime se osporava teorija o mogućnosti aktiviranja projektila prije dodira s asfaltom.[709] Članovi Komisije su još utvrdili da je projektil mogao biti ispaljen sa šest rejona, da se mogući dometi minobacačke granate, u zavisnosti od dopunskih punjenja, kreću u rasponu od 1640 do 6546 metara, prema kojem, kao moguće izvore vatre, navode široko područje od Sedrenika, koje je od pijace udaljeno 1640-2000 metara, do Mrkovića, udaljeno oko 4000 metara od Markala.[710] Međutim, u kasnijim detaljnim analizama, vještak balističke struke prof. dr. Berko Zečević je isključio mogućnost gađanja sa 1, 2 ili 3 dopunska punjenja, uz napomenu da "minobacačka granata od 120 mm mora biti ispaljena s najmanje 4 dopunska punjenja da bi pri udaru imala potrebnu brzinu od 200 i više metara u sekundi", te konstatirao da je mjesto ispaljenja granate udaljeno između 4900–6000 metara od pijace Markale,[711] tj. duboko na teritoriji pod kontrolom SRK-a.

Na dan masakra, načelnik Generalštaba VRS Manojlo Milovanović upućuje dopis generalu Roseu u kojem zahtijeva da se "odmah" formira "mešovita ekspertna komisija od predstavnika UNPROFOR-a, VRS i tzv. Armije BiH, koja će najkasnije u 8.00 časova dana 6. 2. 1994. godine, pod zaštitom UNPROFOR-a, otpočeti sa uviđajem balističkih i svih drugih okolnosti pod kojim je došlo do nesreće i pronaći stranu koja je izvršila zločin". U istom dopisu, ucjenjivačkim tonom, izrečena je prijetnja da će, ukoliko se ne prihvati navedeni zahtjev, GŠ VRS prekinuti svaku saradnju s UNPROFOR-om i humanitarnim organizacijama, te će istovremeno blokirati sve pokrete humanitarnih organizacija i svih

[709] Zečević B. [et al], *Elaborat*, 7. februar 1994, str. 3 i 12; Do istog zaključka je došao i balističar Mirza Sabljica. Vidi: Sabljicin Zapisnik, 8. februar 1994.

[710] Udaljenost pijace Markale od položaja ARBiH je 2300, a od položaja SRK-a oko 2600 metara. U Elaboratu Komisije je navedeno da se na teritoriji pod kontrolom Armije RBiH nalazi jedan rejon mogućeg ispaljenja projektila (područje Sedrenika, 1640–2300 m; pod uslovom da se granata ispali sa nultim ili jednim dopunskim punjenjem); dok se na "agresorskoj strani nalazi 5 rejona mogućih ispaljenja" (istočni rub Pašinog Brda – do područja Mrkovića, više u brdima; tj. u rasponu 2600-6546 m). Vidi: Zečević B. [et al], *Elaborat*, 7. februar 1994, str. 12; ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 443 i 455.

[711] ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 444. i 474.

stranih državljana preko teritorije koja je bila pod kontrolom VRS koji su najavljeni i planirani od 7. februara 1994. godine pa nadalje.[712]

S obzirom da nije dobio povratnu informaciju, kako je tražio u zahtjevu, Milovanović je telefonom kontaktirao komandanta UNPROFOR-a, nakon čega je u saopćenju za štampu kao razlog za neprihvatanje njegovog zahtjeva dao dvije kontradiktorne informacije, od kojih jedna krivi "muslimansku stranu", a druga Komandu UNPROFOR-a za neformiranje navedene komisije.[713] Predstavnici samoproglašene Republike Srpske su i dalje ostali istrajni u ovim zahtjevima, te su se, posredstvom Stoltenberga, uspjeli izboriti za formiranje UN Komisije u kojoj će i srpski predstavnik moći dostaviti eventualne dokaze o zločinu počinjenom na Markalama. Ova, naknadna istraga UN-a obavljena je u periodu 11–15. februara, o čemu će biti više riječi u nastavku rada.[714]

4.7. (a) Reakcije na masakr

Sam masakr je izazvao burne reakcije kako nacionalne tako i međunarodne javnosti. Na vanrednoj sjednici Predsjedništva, koja je održana nekoliko sati nakon masakra, odana je počast žrtvama,[715] te je odlučeno da se upute hitne poruke Vijeću sigurnosti UN, Evropskoj uniji i predsjednicima zemalja koje su mogle utjecati na kažnjavanje ovog i sprečavanje daljih zločina.[716] U javnosti su se odmah poslije

[712] ICTY, 02089382, GŠ VRS, br: 09/20-94, 5. 2. 1994, Vrlo hitno, Komandi UNPROFOR-a Kiseljak. Na ličnost generala Rouza; Načelnik štaba: Manojlo Milovanović.

[713] ICTY, 02089372, GŠ VRS, br: 10/24-48, 5. 2. 1994, RS "SRNA", Srpska novinska agencija, br. 10673-06. 5. 2. 1994, Pale; Načelnik štaba: Manojlo Milovanović.

[714] Vidi poglavlje br. 4.7. (c).

[715] "Magnetofonski snimak 238. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 5. 2. 1994", u: Šimić T. 4(8)2007, 89.

[716] Predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović uputio je pismo predsjednicima 17 država, predsjedavajućem Evropske unije, KEBS-a, generalnom sekretaru UN-a

masakra oglasili državnici mnogih zemalja koji su osudili zločin. Belgijski ministar vanjskih poslova Willy Claes je tom prilikom pozvao i na zračne udare NATO-a protiv "srpskih pozicija" oko grada. Uprkos vjerovatnoći da će se "Srbi možda pokušati svetiti UN trupama na terenu", Claes ističe kako ne postoji "niti jedan drugi način" za zaustavljanje napada na civile.[717] Generalni sekretar UN-a Boutros Ghali upućuje pismo generalnom sekretaru NATO-a, u kojem ga, spominjući Rezoluciju 824, stavku 10 Rezolucije 836, kao i sastanak NATO-a od 10. i 11. januara 1994. godine, poziva da u "najkraćem mogućem roku" donese odluku kojom bi se odobrilo glavnom zapovjedniku NATO-ovog Južnog zapovjedništva da "otpočnu" zračne napade na artiljerijske i minobacačke položaje VRS-a u i oko Sarajeva, za granatiranje civilnih ciljeva u gradu, od kojih je "barem jedan bio djelo bosanskih Srba". Međutim, kako je Ghali napomenuo u ovom pismu, spomenuta akcija NATO-a je trebala uslijediti na "zahtjev Ujedinjenih nacija".[718] Istog dana, Ghali šalje pismo Presjedniku Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, koje je bilo nadležno za odobrenje zračnih udara, u kojem napominje kako je "obaviješten od strane posebnog izaslanika i zapovjednika snaga da (...) izvor napada na glavnu tržnicu 5. februara nije bilo moguće utvrditi".[719]

Od vojne intervencije nisu strahovali samo rukovodioci RS-a i SRJ.[720] Opasnosti po snage UNPROFOR-a i svih humanitarnih

i generalnom sekretaru NATO-a, dok je premijer Haris Silajdžić uputio pismo predsjedavajućem Vijeća sigurnosti UN-a, u kojem se, pored ostalog, kritizira izbjegavanje izvršavanja obaveza koje su definirane u brojnim rezolucijama, te "poziva na primjenu svih neophodnih mjera i kroz upotrebu vazdušne sile". Vidi: "Izetbegovićevo pismo predsjednicima svjetskih država i institucija. Dozvolite nam da se branimo", "Silajdžićevo pismo predsjedavajućem Savjeta bezbjednosti UN. Indiferentni svijet ohrabruje agresora", *Oslobođenje*, 6. februar 1994, str. 2.

[717] UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3224.

[718] UN, S/1994/131; Annex, Letter dated 6 February 1994 from the Secretary – General addressed to the Sedretary – General of the North Atlantic Treaty Organisation (NATO).

[719] UN, Security Council, S/1994/131; Letter dated 6 February 1994 from the Secretary – General addressed to the President to the Security Council.

[720] Vidjeti više: ICTY, 03457676, SRJ, Vrhovni savet odbrane, Vojna tajna, Strogo poverljivo. Stenografske beleške sa 18. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane

organizacija koje su se u tom trenutku našle i djelovale na teritoriju Republike Srpske bile višestruke. Stoga je Michael Rose poduzeo niz mjera u cilju sprečavanja vojne intervencije, a držanje neutralnog stava u pravom smislu je došlo do izražaja njegovim ponašanjem nakon masakra na Markalama. Budući da je objavljivanje rezultata istrage, koja nedvojbeno utvrđuje da su, dan prije masakra na Markalama, sve tri granate na Dobrinji[721] ispaljene s položaja SRK-a u Lukavici kod Energoinvesta,[722] umalo moglo izazvati vojnu intervenciju NATO-pakta,[723] Rose je bio dosta suzdržan, te se ovaj put odlučio za jednu "neutralniju" izjavu, istaknuvši kako je "nemoguće utvrditi ko je ispalio projektil".[724] Jedna od mjera koju je poduzeo u cilju sprečavanja vojne intervencije bila je i sastavljanje "memoranduma samo za britanske oči", kojim je nastojao uvjeriti ministra odbrane Velike Britanije Malcolma Rifkinda da odustane od podrške zračnim udarima,[725] upozorivši ga na opasnost po vojnike UNPROFOR-a.[726] Da je Rosea s pravom bilo strah za vojnike UNPROFOR-a na terenu, potvrđuje i Galićeva naredba prema kojoj su se sve jedinice SRK-a trebale služiti "ucenama i pritiscima u cilju obustavljanja vazdušnih udara", a ukoliko

7. februara 1994. godine, Beograd (dalje: SRJ, Vrhovni savet odbrane, Beograd, 7. februar 1994).

[721] Vidi poglavlje br. 4.6. i lokaciju br. 199.

[722] ICTY, IT-98-29-T: Galić, P3706, UN shelling report, 4 Feb 94, Unit: capt. Verdy (Analyst), From: Sector HQ Sarajevo, TO: BH MAIN CD Kiseljak; Presuda, Galić, Rose je 5. februara izjavio kako "vjeruje da su granate (u množini) ispaljene sa srpskih položaja". Vidi: N. Koljević, nav. dj. (I), 424.

[723] "Samo pola sata nakon granatiranja Dobrinje, nad Sarajevom i okolinom počeli su u brišućem letu nadlijetati mlazni borbeni avioni Atlantskog pakta i to gotovo cijeli sat." Vidi: T. Milašin, nav. dj., str. 144.

[724] UN Commission, 6/2/94, par 3230; Rose: "kada me novinar CNN pitao zbog čega je nemoguće odrediti ko je ispalio minu, odgovorio sam da se to ne može zaključiti samo na osnovu jedne ispaljene mine. Minobacački napad, prethodno izvršen u Dobrinji, nesumnjivo je potvrđivao da su napad izveli Srbi. (...) Upitao me kako sam tada zaključio da su u pitanju Srbi, a sada ne mogu" (M. Rose, nav. dj., str. 60).

[725] Rifkind se, pod utjecajem SAD-a i NATO-a, kolebao u pogledu podrške zračnim udarima. M. Rose, nav. dj., str. 61-64.

[726] UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 118; C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan*..., str. 180–181, M. Rose, nav. dj., str. 64, UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3245.

pak dođe do njih, snage UNPROFOR-a i svih stranih humanitarnih organizacija koje su se u tom trenutku nalazile na teritoriji RS-a, treba "napasti (ne ubijati), zarobiti i držati kao taoce, dok NATO ne prekine vazdušne udare".[727] Stoga je predstavnicima snaga UNPROFOR-a u Bosni i Hercegovini više odgovaralo tvrditi da "možda nikada neće biti poznato ko je zapravo ispalio smrtonosnu granatu...", te da je preciznost pogotka "slučajna sreća bilo koga ko je gađao",[728] ili da su istrage o granatiranju bile nedovoljne u ovoj fazi, s obzirom na činjenicu da je bio samo jedan pogodak i da je "pogodio tezgu prije nego što je udario u zemlju", tako da se čak ni dubina rupe ne može "koristiti kao indikator".[729] Ovom konstatacijom predstavnici UNPROFOR-a su pokušali osporiti sve dosadašnje, ali i buduće istrage o ovom zločinu, te nagovijestili da je nemoguće ikada dobiti relevantne rezultate istrage.[730] Teoriju da je projektil "pogodio tezgu prije nego što je udario u zemlju", zasnovanu na osnovu Verdyeve analize kratera,[731] za koju se ustanovilo da se temelji na matematičkoj pogrešci,[732] demantirale su sve ostale analize i istrage koje su došle do zaključka da je "minobacačka granata eksplodirala čim je udarila u zemlju".[733]

[727] AIIZ, inv. br. 7-1770, Komanda SRK, Str. pov. broj 20/15-1413-107, 9. februar 1994, Dostaviti svim jedinicama SRK; Na osnovu verovatne mogućnosti da se postigne dogovor o prekidu vatre oko Sarajeva, a u cilju pravovremenog preduzimanja hitnih mera; Komandant generalmajor Stanislav Galić.

[728] Ovu tvrdnju izrekao je britanski brigadir Chris Ritchie (UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3232).

[729] Ovo je tvrdio glasnogovornik UNPROFOR-a, brigadir Bill Aikman. Vidi: UN Commission, 6/2/94, par. 3231.

[730] Danski oficir Flemming Agerskov je, u razgovoru s predstavnicima Armije RBiH tvrdio da je granata koja je "pala na pijacu Markale ispaljena sa četničkih položaja, ali da to nikada neće biti objavljeno" (ICTY, 04036635, RBiH, Ministarstvo odbrane, Uprava bezbjednosti, Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, Primjerak br. 1, podliježe vraćanju, Bilten, br. 45, datum: 27. februar 1994).

[731] ICTY, inv. br. 00264146, UNPROFOR, Routine/Priority/Immediate/Most Immediate; To: BH Main CMD Kiseljak, From: Sector HQ Sarajevo. U jednoj od tri istrage UNPROFOR-a, koju je na dan masakra obavio kapetan Verdy, konstatirano je da je "minobacački projektil udario u drvenu tezgu, dakle 0.90 metara od zemlje, te da je veoma teško uraditi analizu kratera".

[732] ICTY, Second Analysis – Capt. Verdy, u: UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, 9/46.

[733] Zečević B. [et al], *Elaborat*, 7. februar 1994, str. 12; Sabljicin Zapisnik, 8.

Ovako neodlučan stav UNPROFOR-a uveliko je ohrabrio rukovodstva Republike Srpske i SRJ da uporno insistiraju na svojim stavovima i tvrde da su za masakr na Markalama krivi svi, samo ne Srbi.[734] Stanislav Galić je u internoj naredbi, upućenoj svim jedinicama SRK-a,[735] konstatirao da "u poslednje vreme i pored izričitih naređenja pojedine jedinice, pojedinci ili posluge art. oruđa samoinicijativno bez odobrenja otvaraju vatru po urbanom delu Sarajeva bez potrebe koje nemaju nikakvih efekata",[736] čime je indirektno priznao da su i granatu na Markale ispalili navedeni pripadnici SRK-a.[737] Međutim, u medijskim istupima i ophođenju prema UNPROFOR-u rukovodstvo samoproglašene Republike Srpske je vrlo samouvjereno tvrdilo da je "nemoguće da iko iz srpske vojske ispali granatu bez jasne naredbe, jer postoje stroga pravila i oružje se pažljivo nadgleda". U istom dokumentu Galić upozorava svoje podređene kako je Sarajevo "centar medijsko-svetske pažnje, te da svako dejstvo izaziva kontraefekte i koristi se u propagandne svrhe", čime obrazlaže zabranu dejstava, uz napomenu da se ovo naređenje odnosi "isključivo na urbani deo grada, a ne na okolna uzvišenja (Žuč, Mojmilo, Sokolje)".[738]

---

februar 1994; ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 18. Međutim, iako će se vrlo brzo uspostaviti da su rezultati Verdyeve istrage netačni, upravo ova analiza je uzimana kao najrelevantnija, te je najčešće citirana i prenošena u sredstvima javnog informiranja od strane UNPROFOR-a. Slobodan Milošević, na sjednici Vrhovnog saveta odbrane SRJ, citira Rosea kako kaže da je "granata udarila u tezgu, a ne u zemlju, pa je zbog toga eksplodirala na metar i po od zemlje". Vidi: ICTY, br. 03457676, SRJ, Vrhovni savet odbrane, Beograd, 7. februar, str. 43.

[734] "Motiv da počini zločin na Markalama, puno argumenata to govori, imali su svi – osim Srba." Vidi: Ilija Zurovac, *Politika*, 8. februar 1994, u: „Hronologija događaja", ur. S. Biserko, *BiH – jezgro...,* str. 76-77.

[735] AIIZ, inv. br. 1771, Komanda SRK, IKM 2 Butile, Str. pov. broj 20/5-1413-97, 5. februara 1994. godine, dostaviti svim jedinicama SRK, Zabrana dejstava po urbanom delu Sarajeva, Naređenje.- Komandant, General-major, Stanislav Galić.

[736] U dokumentaciji SRK koja nam je bila dostupna naišli smo na nekoliko ovakvih naredbi nakon masakra, kojima se "strogo zabranjuje dejstvo po urbanom dijelu Sarajeva..." i u kojima se komandanti SRK-a pravdaju da se "vatra otvara bez njihovog odobrenja".

[737] Ovu naredbu možemo dovesti s tim u vezu, uz pretpostavku da je Naređenje izdato poslije 12.30 sati.

[738] AIIZ, inv. br. 1771, Komanda SRK, IKM 2 Butile, Str. pov. broj 20/5-1413-

Printani mediji u Republici Srpskoj i SRJ bili su preplavljeni naslovima koji su imali za cilj svojoj čitalačkoj publici objasniti kako su za navedeni zločin krivi ili Muslimani ili Hrvati.[739] Na naslovnoj stranici banjalučkog *Glasa srpske* prva i udarna vijest bila je izjava Radovana Karadžića, s velikim naslovom "Muslimanska podmetanja", u kojoj tvrdi da su muslimani sami sebe ubijali".[740] Radovan Karadžić je u izjavama za medije navodio nekoliko argumetana koji su za cilj imali potkrijepiti njegovu tezu da se u "Sarajevu desila velika i uz to nevešta prevara", te da je masakr "hladnokrvno ubistvo od strane muslimanskog rukovodstva".[741] Za razliku od načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije, generala Momčila Perišića, koji ne dovodi u pitanje broj žrtava, smatrajući da je u tako malom prostoru, zatvorenom sa svih strana zgradama, kao što je pijaca Markale, gdje je koncentracija ljudi izuzetno velika - "efekat još veći",[742] Karadžić smatra da se "desila eksplozija" koja je "ubila i ranila nekoliko ljudi". Prema procjenama onoga što je vidio sa TV snimka, Karadžić vrlo samouvjereno tvrdi da "je na pijaci bilo vrlo malo robe, i to na svega nekoliko stolova",[743] te da se "manipuliše sa leševima starim nekoliko sati", među kojima

97, 5. februar 1994. godine, dostaviti svim jedinicama SRK, Zabrana dejstava po urbanom delu Sarajeva, Naređenje.- Komandant, General-major, Stanislav Galić. Narednog dana, 6. februara 1994. godine, sa položaja SRK-a ponovno su granatirana sarajevska naselja Dobrinja i Butmir. Vidi: UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3227.

[739] Osim printanih i elektronski su mediji na navedenom području bili preplavljeni vijestima koje su imale za cilj uvjeriti javno mnijenje kako zločin na Markalama nisu skrivili pripadnici VRS-a. U ovom radu, uslijed nedostatka prostora, ograničit ćemo se na analizu nekoliko beogradskih, banjalučkih i sarajevskih printanih medija. Vidi više: Merisa Karović, „Zločini na Markalama", *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, Muzej Sarajeva, br. 6, Sarajevo, 2008, str. 97-108.

[740] "Dr. Radovan Karadžić o krvavom incidentu u Sarajevu. Muslimanska podmetanja", *Glas srpski*, 7. februar 1994, str. 1.

[741] UN Commission of Experts, 5/2/94 (Saturday), par. 3215.

[742] ICTY, 03457676, Vrhovni savet odbrane, 7. februar 1994, Beograd, str. 43.

[743] Vjerovatno se radi o dijelu snimka koji je nastao nakon što su odneseni "svi lični predmeti i zatečena roba namijenjena prodaji", koju su, po "naredbi istražnog sudije, pripadnici III PS Stari Grad prikupili i pohranili u prostorije navedene policijske stanice, kako bi se spriječilo njeno otuđivanje i omogućilo vraćanje vlasnicima". Vidi: Službeni izvještaj CSB, 17. februar 1994, Suljić – Ćurevac – Makaš, str. 2.

je bilo "čak i tekstilnih i plastičnih lutaka",[744] da je "mina bačena sa obližnje zgrade", te da su "svedoci, pa i muslimanski, na muslimanskim medijima izjavili da je to neka čudna mina, jer se pre eksplozije nije čulo karakteristično zviždanje".[745]

Na naslovnoj stranici *Glasa srpske*, pored negiranja zločina na Markalama, nalazi se i članak o sjećanju na zločine počinjene nad srpskim narodom tokom Drugog svjetskog rata. Sa parastosa služenog žrtvama ustaških zločina navodi se da je poručeno slijedeće: "Ne zaboravimo da su nam dželati uvek isti", kao i to da je "velika greška Srba" što su nakon 1945. godine tražili u "krvniku brata".[746] Pod "krvnicima" su vjerovatno podrazumijevali Hrvate i Muslimane, a sjećanje na žrtve iz Drugog svjetskog rata, baš u ovom trenutku, vjerovatno je bio način da se i još više rasplamsa mržnja prema nesrpskom stanovništvu i da se skrene pažnja usmjerena na masakr na Markalama. Zanimljivu tezu o odgovornosti Hrvata za masakr, Krajišnik iznosi u intervjuu za beogradsku *Borbu*, gdje izjavljuje da ne vjeruje da bi "ovoliko puta

[744] Jedan od argumenata za ovu tvrdnju jeste i proteza za nogu, za koju je utvrđeno da je pripadala Ćamilu Begiću, koji je bio teško ranjen u masakru, a smrt je nastupila nakon nekoliko sati. Vidi: ICTY, IT-95-5/18: Karadžić i Mladić, Witness: Almir Begić, Cross examination by mr. Karadžić, 15. i 16. decembar 2010.

[745] Svjedoci koji su stanovali duž putanje granate čuli su ispaljenje projektila "iz teškog oruđa poput minobacača s područja Mrkovića, iza Špicaste stijene, a zatim i eksploziju u gradu" (Vidi: ICTY, Presuda, Galić S, 2003, par. 454 i 491). Međutim, žrtve i "nemaju priliku da čuju zvuk granate prije njene detonacije". S obzirom na to da su Markale smještene između zgrada i da je na pijaci bilo dosta građana, "ta gustina je spriječila rasprostiranje zvuka i umjesto klasične detonacije, karakteristične za otvoreni prostor, čuo se samo tupi udar. Dakle, ljudska tijela i okolne zgrade su jednostavno upile taj zvučni udar" (Vidi: Sejad Lučkin, "Markale: špekulacije i činjenice; Stručno skrivanje zločinaca." *Oslobođenje*, 22. februar 1994, str. 5; ICTY, IT-04-81: Perišić, P00413.B, Izjava svjedoka: Berko Zečević; Razgovor vodio: Jonathan Tait Harris, 7-9. septembra 2000). Navedenim argumentima Karadžić nastoji uvjeriti svjetsku javnost u svoje teorije o masarku na Markalama (Vidi: "Pismo predsednika RS Klintonu i Jeljcinu, U Sarajevu se desila velika i nevešta prevara", *Politika*, 9. februar 1994, str. 3; "Pismo Radovana Karadžića Klintonu i Jeljcinu, Velika nevešta prevara", *Javnost*, 12. februar 1994, str. 6).

[746] "Dr. Radovan Karadžić o krvavom incidentu u Sarajevu. Muslimanska podmetanja"; A. A., "Mesto za praštanje i nezaborav", *Glas srpski*, 7. februar 1994, str. 1.

muslimansko rukovodstvo organizovalo masakr nad svojim narodom da bi dokazivalo da su Srbi ti koji krše mir. Pošto to nisu uradili Srbi, a muslimani kažu da nisu ni oni, vreme je da se i mi onda zapitamo, koja je to treća strana kojoj ne odgovara uspostavljanje trajnog mira na bosanskim prostorima".[747] Krajišnikov sarkazam dolazi do vrhunca izjavom "saučešća porodicama poginulih u masakru".[748]

Ni general Momčilo Perišić nije posve siguran ko je odgovoran za masakr na Markalama, ali pretpostavlja da su "to uradili Mudžahedini", a "nije isključeno da su to uradili i Hrvati".[749] Prvi su kao motiv imali protivljenje svim pregovorima i dogovorima, a drugi da bi "odvukli pažnju od pretnji sankcijama".[750] General Perišić je siguran jedino u to da je "nemoguće da su Srbi u Sarajevu to postavili, sem sa distance".[751] Prema novinaru beogradske *Politike*, Iliji Zurovcu, Muslimanima bi "to poslužilo za snažniju ekspanziju i ostvarenje otomanskih snova na Balkanu", dok su Hrvati kao motiv imali ambicije ponovo postati "tvorci novog svetskog poretka i moćne Vatikanske kurije", te bi "uspostavljanje mira između Srba i Muslimana" kao i "stvaranja samostalne srpske i muslimanske države" značajno remetilo njihove planove, koji su kao krajnji cilj imali "prodor katoličanstva na Istok". To su, pored ostalog, prema Zurovcu, i razlozi zašto papa "priziva Zapad da bombarduje srpske položaje".[752]

---

[747] Izjava Momčila Krajišnika za *Borbu*, 7. februar 1994, u: „Hronologija događaja", ur. S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 79.

[748] Konferencija za štampu na Palama, "Kategorički odbačena odgovornost srpske strane", *Glas srpski*, 7. februar 1994, str. 3.

[749] ICTY, 03457676, Vrhovni savet odbrane, 7. februar 1994, Beograd, str. 43.

[750] Vijeće sigurnosti UN-a 3. februara 1994. godine usvaja Izjavu u kojoj se zahtijeva da Republika Hrvatska "smjesta" povuče sve elemente Hrvatske armije, zajedno s vojnom opremom, te da u potpunosti poštuje suverenitet, teritorijalni integritet i nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine. Vidi: UN, Security Council, Distr. General, S/PRST/1994/6, 3 February 1994, Statment by the President of the Security Council.

[751] ICTY, 03457676, Vrhovni savet odbrane, 7. februar 1994, Beograd, str. 43.

[752] Ilija Zurovac, *Politika*, 8. februar 1994, u: „Hronologija događaja", S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 76-77; Papa je u obraćanju medijima oštro osudio masakr na Markalama, vidi: UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3225.

Za razliku od banjalučkih i beogradskih medija, stranice sarajevskog *Oslobođenja* bile su ispunjene dirljivim prizorima nakon masakra, kao što su, primjera radi, dvije kćerke tražile majku Fatimu,[753] porodice se raspituju za svoje najmilije, traži se žena koja je prodavala cvijeće, čovjek koji je prodavao mrkvu, žena u crvenom kaputu koja je prodavala kahvu.[754] Poznati sarajevski novinar Gojko Berić s ogorčenjem konstatira da je "zločin srpskog fašizma dotako dno" masakriranjem civila koji su "prevareni tišinom toplog februarskog dana ispunili siromašnu sarajevsku pijacu u nagonskoj potrebi za privrednom normalnosti".[755]

4.7 (b) (Ne)kažnjavanje agresora. UN ili NATO? 9. februar 1994. godine

Mi smo zadovoljni što imamo Ujedinjene nacije,
s kojima sređujemo sve ove poslove. [756]
Radovan Karadžić, februar 1994.

Slijedom prethodno izloženog, a s obzirom na bojazan da je "bilo jasno da se nešto sprema u Vijeću sigurnosti i u NATO paktu",[757] neke struje u UN-u, komandanti UNPROFOR-a za BiH, predstavnici Međunarodne komisije za bivšu Jugoslaviju, po svaku cijenu nastojali su postići sporazum između "zaraćenih strana", prije sastanka NATO-a, čime bi uspjeli spriječiti vojnu intervenciju. Kako navodi general Rose, morali su djelovati brzo da bi "preduhitrili to 'nešto' što je predstavljalo

[753] A. Ahmetašević, "Najteži dan u ratu, Kćerke traže majku. Gdje je Fatima Durmo", *Oslobođenje*, 6. februar 1994, str. 4.

[754] Senka Kurtović, "Pijaca smrti", *Oslobođenje*, 6. februar 1994, str. 3.

[755] Gojko Berić, "Stidi se, Srbijo", *Oslobođenje*, 7. februar 1994, str. 1.

[756] AIIZ, "RK", dvd. br. 31, Srpska radio-televizija, Studio Sarajevo, *Specijalna emisija*, Urednik: Risto Đogo, februar 1994..

[757] D. Owen, nav. dj., str. 309; "Svijet o masakru u Sarajevu", *Oslobođenje*, 6. februar 1994; Poredeći Bosnu sa Somalijom, general Rose smatra da bi akcija NATO-a "štetila izvršenju mirovne misije u Bosni". Vidi: M. Rose, nav. dj., str. 60.

reakciju međunarodne zajednice".[758] Da bi realizirala navedeni cilj, delegacija Ujedinjenih nacija, koju su činili Yasushi Akashi, general Jean Cot i Michael Rose, nakon posjete mjesta zločina,[759] sastala se sa članovima Predsjedništva RBiH, kao i delegacijom samoproglašene Republike Srpske na Palama, donoseći prijedloge o prekidu vatre i povlačenju ili pregrupisavanju teškog naoružanja oko Sarajeva.[760] Akashi je u obraćanju medijma istakao da "ovi razgovori nisu rezultirali dogovorom", da uslovi "bosanske strane (...) nisu prihvatljivi za srpsku stranu", te da će nastaviti s "naporom da iznađu odgovarajuće rješenje za obje strane".[761] Za razliku od delegacije Ujedinjenih nacija, David Owen i Thorvald Stoltenberg nisu posjetili mjesto zločina, pijacu Markale, ali su se 6. februara 1994. godine navečer u Zvorniku sastali s Radovanom Karadžićem, kojeg su uvjeravali kako treba "nastaviti pregovore koje je tog dana započeo sa Akashijem i generalom Roseom o isključenju teškog naoružanja kao dijela općeg razvojačenja", što su "smatrali svojim glavnim zadatkom".[762] Ovakva reakcija Owena i Stoltenberga na ubijanje sarajevskih civila, kao i njihovo uporno insistiranje na mirovnom konceptu podjele Bosne, izazvala je negodovanje kod članova Predsjedništva RBiH, a Ivo Komšić je na sjednici Predsjedništva, održanoj 7. februara, njihove postupke nazvao drskim i bezobraznim.[763] Istovremeno je u Briselu, na sastanku Vijeća ministara vanjskih poslova Evropske unije, poražena opcija oštrije politike, postavljanjem Ultimatuma, koji bi "Srbima dao nekoliko dana za povlačenje iz zone isključenja od 30 km oko Sarajeva",[764] posebno

[758] M. Rose, nav. dj., str. 60.

[759] UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3234.

[760] UN Commission of Experts, 5/2/94, par. 3218, 3236; Po shvatanju jednog od predsjednika RS-a, Nikole Koljevića, "demilitarizacija Sarajeva ne mora značiti apsolutno povlačenje našeg teškog naoružanja u radijusu od 20 km kao što se ranije dogovorilo, već da to može da bude povlačenje kao pregrupisavanje oružja na pojedinim tačkama pod kontrolom UNPROFOR-a". N. Koljević, nav. dj. (I), str. 427.

[761] "Delegacija Ujedinjenih nacija u Sarajevu. Istina bi ih obavezala", *Oslobođenje*, 7. februar 1994, str. 2.

[762] D. Owen, nav. dj., str. 309.

[763] "Magnetofonski snimak 239. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 7. februara 1994", u: Šimić T. 4(8)2007, 102.

[764] Kao odgovor na ovaj prijedlog, David Owen je izražavao veliku zabrinutost

predlagana od strane ministra vanjskih poslova Francuske Alaina Juppéa.[765] Na kraju je prevagnuo utjecaj struje u Evropskoj uniji koja podržava lorda Owena, te je u Briselu zaključeno da se predloži plan od šest tačaka o "demilitarizaciji" Sarajeva,[766] a Owen se hvalio da je "uspio za UN izboriti još dva presudna dana vremena za pregovore koje je onda generel Rose vrlo učinkovito iskoristio".[767] S obzirom da ovaj nacrt Sporazuma nije predviđao kaznene mjere[768] u slučaju nepoštivanja njegovih odluka, predstavnici RBiH su ga odbili potpisati,[769] nakon čega se general Rose poslužio ucjenom. Nakon što, uprkos dužem insistiranju, "Divjak i dalje nije pristajao na potpis", odjednom su se pojavili rezultati navodne istrage, prema kojoj je, na osnovu ispitivanja kratera, ustanovljeno da je granata ispaljena sa "veoma male udaljenosti, ili čak podmetnuta na lice mjesta".[770] Prijetnjom da će rezultate ove

za osjećanja "bosanskih Srba" koje je "ljutila stalna uporaba riječi ‚ultimatum', jer je bila emotivno nabijena riječ koju su Nijemci uporabili prije bombardovanja Beograda 1941. godine". Vidi: D. Owen, nav. dj., str. 310-311.

[765] Čvrstu podršku Juppéau pružili su Peter Koomijans (Holandija), Willy Claes (Belgija) i Van den Broek (Evropska komisija); Ostalih devet ministara vanjskih poslova EU bili su sumnjičavi prema ovoj inicijativi upozoravajući da "pozorno valja razmotriti prednosti i mane primjene zračnih udara". Naprimjer, Duglas Hurd (Velika Britanija) postavlja bezbroj pitanja u vezi s vojnom akcijom: "Jesu li vojna sredstva koja nam stoje na raspolaganju primjerena? Jesu li opasnosti prihvatljive? Kakav bi učinak vojna akcija imala na aktivnosti UNHCR-a i humanitarne napore?"; D. Owen, nav. dj., str. 310–311; Karlos Papoulias, ministar vanjskih poslova Grčke, koja je, u tom periodu bila predsjedavajuća Evropske unije, pružio je čvrstu podršku Owenu. Grčki ministar odbrane, Nicholaos Kouris, izjavio je kako je masakr "isprovociran od strane BiH (...) jer Srbi nemaju razloga da isprovociraju masakr", te da se Grčka protivi vojnoj intervenciji. (UN Commission of Experts, 6/2/94, par. 3249); Prema ministru vanjskih poslova Rusije, Andreu Kozirevu, "bombardovanje je najgore rješenje jer će doprijenijeti novim ranama i novim borbama". R. Muratović, nav. dj., str. 470.

[766] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 183.

[767] D. Owen, nav. dj., str. 313.

[768] Sporazum, pod pokroviteljstvom Ujedinjenih nacija, uključivao je: prekid vatre, povlačenje teškog naoružanja na udaljenost od 20 km, postavljanje vojnika UNPROFOR-a duž linije sukoba i uspostavljanje zajedničke komisije za praćenje sprovođenja tog sporazuma. UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica.*

[769] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 180.

[770] M. Rose, nav. dj., str. 66. Vjerovatno se radilo o rezultatima "proračuna" višeg balističkog stručnjaka u Zagrebu, koji nije učestvovao u istrazi na licu mjesta, nego

istrage objaviti, što "ne bi bilo povoljno za bosansku vladu", Rose je htio prisiliti Divjaka na potpis.[771]

I dok su predstavnici samoproglašene Republike Srpske u ugodnoj atmosferi na aerodromu čekali da general Rose dovede generala Jovana Divjaka (predstavnike RBiH), usput počašćeni ručkom Francuskog bataljona,[772] sve jedinice SRK-a su, prema naredbi generala Galića, pripremale dovlačenje artiljerije s drugih položaja ka Sarajevu, i to prvenstveno "neispravnih oruđa", s kojima bi trebale, u toku noći 9/10. februar 1994, "posesti odgovarajuće vatrene položaje oko Sarajeva", a koje bi, ukoliko se sporazum potpiše, trebali izvlačiti "isključivo danju i po vidnom vremenu da bi bilo što uočljivije od strane UNPROFOR-a i Muslimana".[773] Dakle, prema ovoj naredbi, a u cilju "dokazivanja" da se poštuje potpisani Sporazum, "navedena sredstva, artiljerijska oruđa

---

je, proučivši "kartu mogućih putanja koju su izradili UN-ovi istražitelji", utvrdio da je tačka s koje je ispaljena granata, koja je "pogodila krov štanda na tržnici (...) najvjerovatnije udaljena 1100–2000 metara od mjesta udara, što bi moglo ukazivati da je granata ispaljena s položaja bosanske vojske". D. Owen, nav. dj., str. 314; Možemo pretpostaviti da se radilo o pukovniku Stephanu Joudryu, koji je, kao svjedok odbrane u Predmetu *Tužilaštvo ICTY vs Radovan Karadžić*, još tvrdio da je "bosanska strana ručno bacila projektil s krova obližnje zgrade". Da bi ukazao na apsurdnost tvrdnje da je neko mogao ručno baciti granatu tešku najmanje 12 kilograma, tužilac u navedenom predmetu, Alan Tieger, u sudnicu je donio teg približne težine, te konstatirao da bi "čak i da je to bilo izvodljivo, (...) nemoguće bilo predvidjeti ugao pod kojim bi granata udarila u tlo". "Osporavanje prvog granatiranja Markala", Den Haag, 30. oktobar 2012, http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj).

[771] "Ako bi se takva informacija objavila, a bosanska vlada je odbila da prihvati prekid vatre", Rose je dodao, kako "taj potez ne samo da ne bi razumio narod Sarajeva, nego bi i međunarodna podrška bosanskoj strani potpuno izostala." Međutim, kako se predstavnici RBiH, i pored pritisaka i ucjena generala Rosea, narednog dana (9. februara) nisu pojavili na Sarajevskom aerodromu, a sati i minute su dijelile od historijske odluke NATO-a, general Rose se ponovo zaputio prema Štabu Armije RBiH i "sav razjaren, preskačući po tri stepenika uletio u Divjakovu kancelariju, (...) ne dozvolivši mu čak ni kaput da uzme", odveo ga u zgradu Predsjedništva, te nakon odobrenja Izetbegovića, na Sarajevski aerodrom. M. Rose, nav. dj., str. 66-69.

[772] M. Rose, nav. dj., str. 69.

[773] AIIZ, inv. br. 7-1770, Komanda SRK, Str. pov. broj 20/15-1413-107, 9. februar 1994. godine, Dostaviti svim jedinicama SRK; Na osnovu verovatne mogućnosti da se postigne dogovor o prekidu vatre oko Sarajeva, a u cilju pravovremenog preduzimanja hitnih mera; Komandant General-major Stanislav Galić.

(neispravna) bi se ponovo udaljila od Sarajeva a na vitalnim položajima bi ostala dosadašnja oruđa".[774]

Ova Galićeva naredba mogla je biti realizirana, jer je epilog dvodnevnih Roseovih "pregovora" doista bio "vrlo učinkovit" za Ujedinjene nacije, koje su ostvarile svoj cilj, uspjevši samo nekoliko sati prije odluke NATO-pakta postići sporazum među „zaraćenim stranama".[775] Nakon potpisa ovog sporazuma, general Divjak je izrazio sumnju u njegovo stvarno provođenje, smatrajući ga "još jednom igrom u kojoj će se Srbi izvući". Kao stvarni razlog prihvatanja sporazuma, general Divjak navodi: "samo da nam se ne kaže da mi ne želimo da razgovaramo o miru".[776] Istovremeno, članice NATO-pakta, na čelu s Manfredom Wörnerom,[777] tek su se kasno navečer usaglasile da oštro osude "nasumične napade koji su još jednom zadesili ljude u Sarajevu posljednjih dana", ukazujući na činjenicu da "bosanski Srbi" snose najveću odgovornost za opsadu Sarajeva i "tragično ubijanje civila". Povlačenje, pregrupisavanje i smještanje pod UNPROFOR-ovu kontrolu teškog naoružanja, koje se nalazi na potezu 20 km od centra Sarajeva, izuzev 2 km od centra Pala, bilo je glavna odluka NATO-a. U slučaju nepoštivanja roka (10 dana) postavljenog ovim ultimatumom, NATO ovlašćuje komandanta snaga Alijanse za južnu Evropu da preduzme

[774] Isto.

[775] D. Owen, nav. dj., str. 313, M. Rose, nav. dj., str. 70; Kao gost u *Specijalnoj emisiji* Srpske radio-televizije, Studio Sarajevo, Radovan Karadžić izjavljuje: "Mi smo zadovoljni što imamo Ujedinjene nacije, s kojima sređujemo sve ove poslove." Vidi napomenu br. 756.

[776] UN Commission of Experts, 9/2/94, par. 3286.

[777] Manfred Wörner je prepoznatljiv po svome odlučnom stavu da bi trebalo kazniti počinitelje zločina vojnom intervencijom. Bosanskohercegovačko javno mnijenje izuzetno je cijenilo ove njegove napore, koji su dobijali na snazi tim više što je "u vrijeme najveće zdravstvene krize, nakon četiri operacije karcinoma, uprkos izričitoj naredbi ljekara koji su smatrali da jedan sat napuštanja intenzivne njege za njega znači sigurnu smrt, napustio bolnicu i odlučnim udarcem čekića označio početak sjednice NATO-a" (Senad Hadžifejzović, *Rat uživo: ratni televizijski dnevnik 1992 – 1995*, (*The War: live on air: war television news 1992-1995)*, autor, Sarajevo, 2002, str. 265); Međutim, kanadski predstavnik u NATO-u je bio izričiti protivnik vojne intervencije, koji je smatrao da su posljedice zračnih udara višestruke: "po građane Sarajeva u vidu jačeg granatiranja, po mirovni proces, po dostavu humanitarne pomoći i sigurnost pripadnika UN-a" (D. Owen, nav. dj., str. 314).

zračne napade, na zahtjev Ujedinjenih nacija, na artiljerijske položaje u i oko Sarajeva (uključujući i one izvan zone isključenja) za koje bi UNPROFOR utvrdio da su pozicije sa kojih se napadaju civilni ciljevi u gradu.[778] Za razliku od sporazuma Ujedinjenih nacija, članice NATO-pakta i dalje ostavljaju otvorenu mogućnost bombardiranja, ukoliko se u roku od 10 dana ne ispune uslovi navedeni u Ultimatumu. Kao reakcija na ovakve prijetnje, komanda SRK-a naređuje svim jedinicama da do 12.00 sati 10. februara 1994. godine obustave sva dejstva artiljerijskim, pješadijskim, tenkovskim i snajperskim naoružanjem.[779]

Ovaj sporazum su Ujedinjene nacije shvatile kao diplomatsku pobjedu nad NATO-om,[780] a kao jedan od načina na koji je general Rose došao do ovog cilja je svakako i pokušaj pritiska na predstavnike RBiH - ucjenom da će objaviti "povjerljive rezultate istrage", koji su iste večeri, 8. februara 1994. godine, pristigli u redakciju TANJUG-a od "visoko povjerljivih i pouzdanih izvora iz komande UNPROFOR-a". Vijest da je granata koja je "prouzrokovala tragediju na sarajevskoj pijaci 'Markale' doletela severoistočno od mesta nesreće, sa lokacije koja je bila udaljena dva kilometra od pijace na Markalama, (...) gde se nalaze položaji Druge brdske muslimanske brigade",[781] objavljena je, a posebna pažnja joj je data u svim medijima na prostoru Savezne republike Jugoslavije i samoproglašene Republike Srpske. Ohrabren ovom viješću, Risto Đogo,[782] u vrlo gledanom Dnevniku Srpske-radio

[778] http:www//nato.int, Decisions taken at the Meeting of the North Atlantic Council in Permanent Session 1 on 9th february 1994 (1).

[779] AIIZ, inv. br. 7-1772, Komanda SRK, str. pov. br. 20/15-61-2, 10. februar 1994. godine – Dostaviti svim brigadama, pukovima, samostalnim bataljonima; Zamjenik komandanta, pukovnik Dragomir Milošević; U vremenskom intervalu od tri sata nakon što je stupilo na snagu, pripadnici SRK-a su primirje prekršili u "najmanje 15 navrata". AIIZ, inv. br. 7-164, RBiH, Komanda 1. korpusa, Sarajevo, 10. februar 1994. godine, br: 11/34-111, Pregled narušavanja primirja od strane agresora, od 12.00 sati, dana 10. februara 1994. godine; zastupa komandanta, brig. Ismet Dahić.

[780] D. Owen, nav. dj., str. 316–317.

[781] Č. L., "Nezvanično iz komande UNPROFOR-a: Muslimani gađali Markale", *Politika*, 9. februar 1994, str. 1; Mirjana Kusmuk, "Svetski moćnici opet se poigravaju sudbinom srpskog naroda. Pijaca za podvalu (...) 8. februar – granatu ispalili muslimani", *Javnost*, 12. februar 1994, str. 7-8.

[782] Risto Đogo, jedan od osnivača Srpske novinske agencije SRNA, Srpskog radija

televizije (Pale), poručuje gledateljstvu da "o vojnoj intervenciji mogu samo sanjati oni u muslimanskom delu Sarajeva", a da će "strele[783] i dalje ostati u rukama naše dece", jer je granata na Markale "pala sa položaja Druge brdske muslimanske brigade".[784] Međutim, rezultati i kasnijih istraga UN-a bili su u suprotnosti s ovom "sugestijom", koja je, kako pet godina nakon masakra u izvještaju o situaciji u Bosni i Hercegovini konstatira generalni sekretar UN-a, "očigledno bila delotvorna, jer su Bošnjaci, pošto je komandant UNPROFOR-a izvršio dodatni pritisak na njih, takođe pristali na uslove prekida vatre koji su, po njihovom mišljenju, išli njima na štetu".[785]

4.7. (c) Metode i rezultati naknadne istrage UNPROFOR-a 11-15. februar 1994. godine

[zašto se autori Izvještaja UN-a] toliko zamaraju
za jedan projektil kada ih je [SRK] ispalio toliko.[786]
Radisav Cvetković, februar 1994.

Ohrabren „neutralnim" stavom generala Rosea, kao i objavom "tajnih" rezultata istrage, koju su samo dan pred nastavak pregovora u Ženevi, kao top vijest, od TANJUG-a preuzeli svi mediji u Saveznoj republici Jugoslaviji i samoproglašenoj Republici Srpskoj, Karadžić je bio u poziciji da još više razrađuje tezu o "samogranatiranju" vlastitog

i Srpske radio-televizije, ostat će upamćen po svojim ekstremno nacionalističkim stavovima, pristrasnom novinarstvu, a kao voditelj Dnevnika, zbog posebno sarkastičnog i ironičnog načina ismijavanja žrtava Karadžićeva režima.

[783] Pod "Strelama" se podrazumijevaju protuavionske rakete, koje bi poslužile kao odbrana u slučaju bombardiranja od strane NATO-pakta.

[784] SRT-Sa, Dnevnik, 8. februar 1994 (dnevnik u 21.00); urednik: Risto Đogo, realizacija: Mirjana Manojlović, Preuzeto sa: You tube, 6. novembar 2010, Risto Đogo: Strele i Markale. http://www.youtube.com/watch?v=E-Z-yJoOvMs.

[785] UN, A/54/549, 1999, *The fall of Srebrenica*, par. 119.

[786] u: ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 460.

naroda - i nastavi s manipulacijama o mjestu ispaljenja granate. Nastavak pregovora uslovljava formiranjem komisije za istragu o eksploziji granate,[787] sastavljene od "obje strane",[788] koja bi, pored vojnih eksperata, trebala uključivati i patologe, jer, prema mišljenju delegacije samoproglašene Republike Srpske, "samo oni mogu utvrditi o kakvoj se eksploziji radilo", s obzirom da su "tragovi na mestu eksplozije uklonjeni".[789]

Dopredsjednik međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji Thorvald Stoltenberg je pokušao udovoljiti zahtjevima predstavnika samoproglašene Republike Srpske, te je, nakon "dvočasovnog" razgovora sa generalnim sekretarom Ujedinjenih nacija Boutrosom Ghalijem, "uspeo da dobije njegovu saglasnost da u komisiju za ispitivanje zločina na Markalama bude uključen i srpski ekspert kao oficir za vezu".[790] U skladu s obećanim, specijalni predstavnik generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, Yasushi Akashi, naredio je da se izvrši naknadna istraga o zločinu na Markalama,[791] a koja je imala za cilj dopuniti ranije istrage UN-a i "ograničiti se na analizu kratera, tehničke detalje eksplozije, (...) kao i sve ostale relevantne rezultate koji upućuju na krivce".[792]

[787] Poznati vojnopolitički komentator iz Beograda, Miroslav Lazanski, pregovaračkoj delegaciji samoproglašene Republike Srpske preporučuje da odgodi pregovore "dok ne budu jasni rezultati istrage zločina počinjenog u Sarajevu"; "9. februar 1994. – Dan pred Ženevu", *Javnost*, 12. februar 1994, str. 8. Za razliku od ove Karadžićeve ucjene, na vanrednoj sjednici Predsjedništva RBiH, održanoj nekoliko sati poslije zločina, nakon duže rasprave, odlučeno je da delegacija RBiH ide na pregovore u Ženevu, zakazane za 10. februar. Presudna u toj odluci bila je činjenica da "oni (agresor op. a) drže na nišanu hiljade ljudi, gradove", te da je zbog toga krajnji stav Predsjedništva da se mora pregovarati, "bez obzira šta su danas učinili". "Magnetofonski snimak 238. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 5. februara 1994", u: Šimić T. 4(8)2007, 90-96.

[788] D. Owen, nav. dj., str. 315.

[789] N. Koljević, nav. dj. (I), str. 432.

[790] Isto.

[791] UN Commission of Experts, 11/2/94, par. 4486.

[792] Članovi istražiteljskog tima, pukovnik Shaisher Khan (Pakistan), kapetan Y. Lavarde (Francuska), potpukovnik Nikolay Rumyantsev (Rusija) i kapetan Jose Grande (Španija), stigli su u Sarajevo 10. februara 1994, a narednog jutra su im se pridružili vođa tima – pukovnik Michael Gauthier (Kanada) i stručnjak za eksplozive – John

Nakon što su istražitelji izvršili uviđaje na licu mjesta, analize kratera, obavili razgovore sa svjedocima,[793] određeni članovi tima su se 13. februara 1994. godine sastali s imenovanim predstavnicima strana, kojima nije bilo dozvoljeno da učestvuju u istrazi, ali im je ponuđena mogućnost da predaju sve relevantne fizičke dokaze ili tehničke informacije u vezi s istragom.[794] Članovi Istražnog tima UNPROFOR-a, pukovnik Gauthier i potpukovnik Rumyantsev, u 12.00 sati u MUP-u RBiH sastali su se s predstavnikom "bosanske strane", Mirzom Jamakovićem, od kojeg su preuzeli repno krilce granate, fotokopiju tablica gađanja za minobacače 120 mm JNA, kao i fotokopiju ručno napravljenih brošura za austrijske minobacačke granate od 120 mm.[795] Jamaković im je kao novi dokazni materijal ponudio još gelere granate, koje su istražitelji MUP-a pronašli dan nakon masakra, kao i kopiju videokasete koja prikazuje prizore s pijace nedugo nakon eksplozije. Kako "nisu imali načina da dokažu" da su geleri koji bi se naknadno dostavili stvarno povezani s eksplozijom, te da sadržaj kasete ne daje nove informacije, Tim nije koristio ovaj dodatni dokazni materijal MUP-a RBiH.[796] Navedeni članovi tima i stručnjak za

Hamill (Irska). Vidi: ICTY, IT-98-29-T: Galić, P2261A, Sarajevo market explosion of 5 February 1994, A backgraund Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994. (Dalje: ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994). ICTY, IT-98-29-T: Galić, Witness: John Hamill, Cross Examination by Mr. Stamp, 25 March 2002, str. 6083.

[793] Prvi dan istrage, 11. februar 1994. godine, sastojao se od obilaska mjesta eksplozije, analize kratera, sakupljanja dokaza, proučavanja raznih izvještaja sastavljenih nakon masakra, priprema za razgovor sa svjedocima. Narednog dana, istražitelji Tima su razgovarali sa svjedocima koji su učestvovali u dotadašnjim istragama o eksploziji granate na Markalama: Kapetan Audhy (Glavni štab Sektor Sarajevo), CMO Lieunard (Glavni štab Sektor Sarajevo), poručnik Steeves (Carebt 2 LO), Major Afzaal (UNMO P2), Brigadir Sonnic (Glavni štab Sektor Sarajevo), kapetan Segade (FREBAT 4), Sergent- Chef Bouquet (Glavni štab Sektor Sarajevo), Major Russel (Isturena BH Komanda) Brigadir Pardon (Načelnik Štaba Sektora Sarajevo), Brigadir Ambrosi (SMEDLO, Sektor Sarajevo), kapetan Villot (MIO Sektor Sarajevo), Kapetan D. Haisell (MIO UNMO HQ Sarajevo). ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, 29–35.

[794] ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

[795] ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 45.

[796] Record of Meeting, BH Goverment Representative – 13 Feb 94. u: ICTY, UNPROFOR Investigation Report, 15 February 1994, str. 45.

eksplozive John Hamill su istog dana u 18.10 sati posjetili ovlaštenog predstavnika VRS-a, pukovnika Radisava Cvetkovića na Palama, od kojeg su također tražili "tehničke podatke kojim se dokazuje da srpska strana nije ispalila minu".[797] Međutim, Cvetković je kroz neslužbeni razgovor s istražiteljima nastojao doći do podataka o mjestu eksplozije (širini, dubini kratera, položaju stabilizatora, pravcu i padnom uglu), koji mu do tada nisu bili poznati.[798] I pored svih ovih nepoznanica, Cvetković je u osam tačaka nastojao uvjeriti članove tima da je događaj montiran, da "srpska strana nije imala nikakvih političkih motiva za izazivanje incidenta", te je "kategorički odbijao mogućnost da je mina doletjela sa srpske strane". Veliki dio svojih argumenata usmjerio je na osporavanje broja žrtava, iznoseći tvrdnje kako taj broj "nije realan, već mnogostruko uvećan", kao i da "mine usmjeravajućeg dejstva, (...) pri idealnom rasporedu ljudi ne mogu proizvesti navedene efekte".[799] Ove Cvetkovićeve tvrdnje, zasnovane na paušalnim pretpostavkama, članovi tima su shvatili kao "njegovo lično mišljenje", te su istražitelji konstatirali kako "nije imao posebne dokaze koji se direktno odnose na istragu".[800] Da argumente koji se odnose na osporavanje broja žrtava nisu prihvatili, dokazuje i njihova procjena prema kojoj je "sasvim moguće zamisliti da je ovako velik broj nastradalih prouzrokovala samo jedna jedina 120 milimetarska granata ispaljena na gusto zbijenu gomilu ljudi okruženu metalnim štandovima".[801]

Iz navedenih izvještaja, istraga i svjedočenja nije jasno da li su pripadnici UNPROFOR-a u periodu od 5. do 15. februara 1994. godine uopće imali priliku posjetiti potencijalna područja pod kontrolom

[797] ICTY, IT-04-81:Perišić, 1D06-0718, Komanda 4. MAP-a, Str. pov. br. 2-37, 14. februara 1994. god., Rad međunarodne komisije za utvrđivanje činjenica stanja masakra na Markalama. Izveštaj: Komadni SRK-a; GŠ VRS; Pukovnik: Cvetković Radisav (Dalje: Cvetkovićev Izvještaj, 14. februar 1994).

[798] Cvetkovićev Izvještaj, 14. februar 1994.

[799] Cvetkovićev Izvještaj, 14. februar 1994; Komisija sudskih vještaka RBiH ustanovila je da je "na cilju od centra eksplozije bilo 2000 ubojnih fragmenata". B. Zečević [et al], *Elaborat*, 7. februar 1994, str. 11.

[800] Record of Meeting, Bosnian Serb Representative –13 Feb 1994, u: ICTY, UN investigation Report, 15 February 1994, str. 46.

[801] ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

SRK-a s kojih je mogla biti ispaljena granata. Dakle, ostaje nejasno da li se situacija promijenila u odnosu na prethodna četiri mjeseca, kada im nije bila dozvoljena sloboda kretanja na području sjeveroistočnog dijela grada koji je bio pod kontrolom SRK-a.[802] I istražitelji Tima ostavljaju otvoreno to pitanje, ističući kako bi područje koje se prostire preko linije sukoba trebalo "temeljito prečešljati" u cilju pronalaska fizičkih dokaza koji bi ukazivali da je "pucano iz nekog oružja sa neke specifične lokacije tačno određenog dana u tačno određeno vrijeme".[803] Zbog snijega koji je u Sarajevu padao nekoliko dana nakon masakra, Tim nagovještava "mogućnost da su takvi dokazi već davno nestali",[804] na osnovu čega možemo zaključiti da su istražitelji već unaprijed odustali od posjete potencijalnim mjestima ispaljenja granate.[805] Nekoliko godina nakon završetka opsade grada, na zahtjev ICTY-a u Predmetu *Galić*, vještak Higgs je posjetio potencijalne lokacije sa kojih je vatra mogla poticati, uključujući i područje Mrkovića, gdje je pronašao mnoga pogodna mjesta za postavljanje minobacača, kao i veliki broj puteva koji bi se mogli koristiti za snabdijevanje minobacačkih položaja, o čemu je 2002. godine podnio izvještaj ICTY-u. S obzirom na to da je municija teška i da se ne može lahko prenositi po terenu, prema mišljenju Higgsa,

[802] Military Analysis, UN Investigation Report, 15 February 1994, 34. Suprotno ovoj informaciji, svjedok odbrane u Predmetu *Tužilaštvo vs Radovan Karadžić*, Milorad Džida, koji je u vrijeme masakra na Markalama bio zamjenik komandanta bataljona Prve romanijske brigade SRK-a, tvrdi da su pripadnici UNPROFOR-a redovno obilazili položaje na Mrkovićima i Debelom Brdu, te da je Mješovita komisija sastavljena od pripadnika UNPROFOR-a i VRS-a obišla navedene položaje dan nakon granatiranja Markala i zaključila da odatle nije pucano. Džida u izjavi tvrdi da su se na Mrkovićima i Debelom Brdu nalazila po tri minobacača, ali je u unakrsnom ispitivanju tu izjavu korigirao i konstatirao da su se na navedenim položajima nalazila po četiri minobacača. "Nova osporavanja odgovornosti za Markale", Den Haag, 1. novembar 2012, sense-tribunal, http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj).

[803] ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

[804] Isto.

[805] Kao svjedok odbrane u Predmetu *Tužilaštvo ICTY vs Radovan Karadžić*, pukovnik Michael Gauthier, vođa Tima, izjavio je da njegov Istražni tim nije tražio dozvolu da obiđe područje pod "srpskom kontrolom", jer bi to, misleći pri tome na potencijalne minobacačke položaje, bilo „traženje igle u plastu sijena". Vidi: "Osporavanje prvog granatiranja Markala", Den Haag, 31. oktobar 2012, sense-tribunal, http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj).

dostupnost takvih puteva predstavlja "faktor od suštinske važnosti prilikom razmatranja gdje postaviti minobacač".[806]

Za razliku od posjete položajima SRK-a, u Izvještaju UN-a se jasno navode svjedočenja brigadira Pardona i još tri člana UNPROFOR-ovog tima o posjeti položajima Armije RBiH, koja je obavljena nakon objave rezultata "tajne" istrage 9. februara 1994. godine, dan prije odluke o formiranju Istražiteljskog tima UNPROFOR-a. Posjeta položajima 105. brigade i Druge brdske brigade, kao lokacijama za koje su navedeni istražitelji tvrdili da su potencijalna mjesta ispaljenja granate, inicirana je od strane predstavnika Armije RBiH. Na ovim položajima navedena delegacija je uočila "samo primitivno izrađene minobacačke bombe 120 mm", bez oznaka, koje su bile napravljene od različitog metala, suprotno materijalima koji se koriste u standardnoj fabričkoj proizvodnji.[807]

Iako je Cvetković istražiteljima Tima napomenuo kako se na Mrkovićima "duž procijenjenog pravca gađanja, sjeverno-sjeveroistočno od Markala, nalazi više minobacača od 120 mm",[808] u izvještaju koji je podnio Komandi SRK-a i GŠ VRS, Cvetković navodi kako je tvrdio da na "tom delu fronta nemamo, niti smo ikada imali MB 120 mm".[809] Međutim, pripadnici UNPROFOR-a još navode kako je Cvetković priznao da je tokom 1993. godine SRK "ispalio 30 do 40.000 projektila na grad i [pitao se zašto se autori Izvještaja UN-a] toliko zamaraju za jedan projektil kada ih je [SRK] ispalio toliko".[810] Iako su Izvještaj UN-a, kao i svjedočenja istražitelja u vezi sa sastankom na Palama kontradiktorni sa Cvetkovićevim Izvještajem, činjenica da su pripadnici SRK-a samo 22. jula 1993. godine ispalili nekoliko hiljada projektila,[811] kao i to da nisu dozvolili pristup pripadnicima UNPROFOR-a na tom dijelu "fronta", upućuje na zaključak da je

[806] ICTY, Izvještaj Higgsa, 2002,

[807] Testimoni Colonel Pardon, Headquarters Sector Sarajevo. u: ICTY, UN Investigation Report. 15 February 1994, 31 i 34.

[808] ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 460.

[809] Cvetkovićev Izvještaj, 14. februar 1994.

[810] ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 460.

[811] Vidi napomenu br. 572.

Izvještaj koji je podnio SRK-u i GŠ VRS-u Cvetković sastavljao kako je u tom trenutku odgovaralo njegovim nadređenim.

Iako je istraga bila završena ranije, informacije o njenim analizama i rezultatima su objavljene 15. februara 1994. godine, tj. nakon što je "organ koji je tražio istragu, odobrio izvještaj".[812] U njemu nije rečeno ništa novo, a u najvećoj mjeri je potvrdio rezultate istraga MUP-a i Komisije sudskih vještaka RBiH kako je minobacačka granata, ispaljena na konvencionalni način iz minobacača kalibra 120 mm, eksplodirala čim je udarila u asfaltnu površinu čime su još jedanput osporene teze o eksplodiranju granate u tezgu. Konstatacijom kako su "obje strane mogle ispaliti tu minobacačku granatu", te da nema dovoljno "fizičkih dokaza" koji bi uputili na zaključak da je "jedna, a ne druga strana ispalila tu granatu",[813] ovaj izvještaj ne daje zaključke o krivici. Budući da je trenutak u kojem su obznanjeni rezultati izvještaja još uvijek bio nepovoljan po snage UNPROFOR-a u Bosni, tj. da je mogućnost vojne intervencije NATO-pakta još uvijek bila otvorena, saopćenje Izvještaja je sasvim očekivano.

"Zaključke o krivici", gotovo 10 godina nakon zločina, daje Pretresno vijeće ICTY-a u Predmetu *Galić*, konstatacijom kako je granata na pijacu, prema uvjerenju dva člana Vijeća, "van svake razumne sumnje namjerno ispaljena s teritorije pod kontrolom SRK-a".[814] Treći član Vijeća, sudija Rafaelo Nieto-Navia, izrazio je svoje protivno mišljenje o "mjestu ispaljenja i navodnoj smišljenosti napada".[815] Žalbeno vijeće

[812] Specijalni predstavnik generalnog sekretara Yasushi Akashi je naredio da se izvrši naknadna istraga. ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16. February 1994.

[813] ICTY, Summary of UNPROFOR's Investigative Report, 16 February 1994.

[814] ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 496.

[815] ICTY, Presuda Galić, 2003, par. 464; U izdvojenom i djelimično suprotnom mišljenju, sudija Nieto-Navia konstatira kako "optužba nije dokazala van svake razumne sumnje da je SRK ispalio granatu". Pozivajući se na izvještaj Tima UNPROFOR-a, koji je smatrao kako postoji "nedovoljno fizičkih dokaza" da bi se moglo ustanoviti tačno mjesto ispaljenja granate, i sudija Navia dijeli isto mišljenje, uz napomenu da je sam krater, prilikom vađenja repnog krilca granate od strane pripadnika 4. francuskog tima, prilično oštećen, te da se sva mjerenja koja su načinjena nakon toga ne mogu smatrati pouzdanim. ICTY, IT-98-29-T, Presuda Galić, 2003, *Izdvojeno i djelimično suprotno mišljenje sudije Nieto-Navie*, par. 71-101.

u navedenom predmetu potvrđuje odluke većine Pretresnog vijeća da je granata ispaljena s područja koje je bilo pod kontrolom SRK-a, ali se ne slaže da je cilj "predmetne granate bila pijaca na Markalama", nego bilo koji civilni cilj ili na pijaci ili oko nje, tj. da je SRK "nišanio na cilj koji se nalazio unutar civilne zone, tako da je ovaj incident granatiranja primjer granatiranja u kojem su namjerno gađani civili".[816]

[816] ICTY, IT-98-29-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Stanislava Galića. Presuda, 30. novembar 2006, par. 335.

5. "POVLAČENJE" I "PREGRUPISAVANJE" TEŠKOG NAORUŽANJA OKO SARAJEVA. MASOVNA UBISTVA CIVILA: MART 1994 – AUGUST 1995. GODINE

5.1. Posljedice masakra na Markalama. Prividna "normalnost" života u gradu

Oko muslimana graditi prepreke – žice da budu kao u kavezu, da stalno budu u pritisku i da ne mogu da se osjećaju slobodnim.[817]

Stanislav Galić, 14. maj 1994.

Dan nakon potpisivanja "aerodromskog sporazuma", Dragomir Milošević svojim nadređenim dostavlja prijedlog prema kojem je osmislio sakrivanje što više oruđa, pomjeranje s vojnog položaja i njihovo maskiranje, a na njihova mjesta bi bila postavljena neispravna oruđa, što u praksi predstavlja realizaciju tako osmišljenog plana o dokazivanju "kooperativnosti" kod UNPROFOR-a, pri čemu se ne bi umanjila borbena gotovost SRK-a.[818]

Između linija koje su bile pod kontrolom SRK-a i Armije RBiH postavljeni su vojni posmatrači Ujedinjenih nacija, te francuske,

[817] AIIZ, 7-1778, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-219, 14. maj 1994, Zaključci i zadaci sa sastanka Kadrovskog saveta od 14. maja 1994, Dostaviti jedinicama SRK 18. maja ,94, Komandant: general-major Stanislav Galić.

[818] Oruđa sklonjena s Borija, Petovića, Lukavice i drugih vojnih položaja maskirana su u obližnjim šumama, a na njihovo mjesto su postavljena neispravna oruđa iz Hercegovačkog korpusa. ICTY, 0529-0828, Komanda SRK, KM Lukavica, Str. pov. br. 20/15-61/4, 10. februar 1994. godine, Vrlo hitno, Prijedlog izdvajanja artiljerije, Dostavlja – Glavnom štabu VRS – na ličnost Generala Milovanovića, IKM-U Butile – na ličnost generala Galića; Zamjenik komandanta: pukovnik Dragomir Milošević.

malezijske,[819] a nakon 17. februara (tri dana pred istek Ultimatuma) i ruske trupe u sklopu UN-a,[820] čiji dolazak je ohrabrio rukovodstvo samoproglašene Republike Srpske da nastave s politikom manipulacija o pregrupisavanju i povlačenju teškog naoružanja, kršenju primirja, držanju grada pod opsadom i daljem ubijanju civila. Samo prisustvo ruskih trupa i njihovo ponašanje u periodu nakon isteka Ultimatuma izazvalo je brojna negodovanja Armije RBiH, ali i pripadnika UNPROFOR-a iz drugih bataljona.[821] Fleksibilna opcija pregrupisavanja i povlačenja teškog naoružanja oko Sarajeva, prema kojoj je "pregrupisano" naoružanje bilo kontrolirano na osam punktova UNPROFOR-a,[822] omogućila je VRS-u da u narednom periodu sve češće otuđuje oruđa i

[819] ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, Civil affairs Kiseljak, 17 February 1994, TO: Sergio de Mello – Zagreb, FROM: Vistor Andreev, Civil Affairs, UNPROFOR BiH Command, SUBJECT: Weekly BH Political assessment, Message.

[820] Ruske trupe iz sektora Istok u Hrvatskoj premještene su u Sarajevo kako bi "pomogle u nadziranju povlačenja i pregrupisavanja teškog naoružanja u zoni 20 km od centra Sarajeva". D. Owen, nav. dj., str. 319; Džemal Najetović, *Britanska politika u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, DES, Sarajevo, 2008, str. 146; C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 184; D. Owen, nav. dj., str. 322; N. Koljević, nav. dj. (I), str. 440–444. Ruske jedinice su stizale na Pale, "otpozdravljajući, onako srpski, trima uzdignutim prstima. (...) Našem narodu je laknulo. Ljude je obuzela stara srpska ljubav prema pravoslavnoj braći i vera u veliku majku Rusiju. (...) Nastalo je narodno veselje. Ljudi su nasmejani i sa pesmom čekali Ruse. Na ražnju se pekao vo. A kada se naveče pojavila ruska kolona, deca su počela da se penju na transportere. Nasmejana ruska lica provirivala su iz oklopa i primala darove koji su im Srbi štedro nudili". Ovako je potpredsjednik Republike Srpske Nikola Koljević opisao dolazak ruskih trupa na Pale. Vidi: N. Koljević, nav. dj. (I), str. 443.

[821] Pojedini ruski oficiri odbijali su izvršavati naređenja generala Rosea, pod izgovorom da dobijaju naređenja samo od Moskve, te kako nemaju namjeru činiti "ništa protiv srpske braće". M. Rose, nav. dj., str. 113. O provokativnom ponašanju pripadnika RUSBAT-a, vidi također: AIIZ, inv. br. 7-154, RBiH, Komanda 1. korpusa, br. 11/34-410, Sarajevo, 20. septembar 1994. godine, Protest.- UNPROFOR, Sektor Sarajevo, gen. Soubirou; Komandant: brigadni general Vahid Karavelić.

[822] AIIZ, 7-1773, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/19, 18. februar 1994; Pregrupisavanje oružja kalibra 12,7 mm od 155, Demilitarizacija Sarajeva, Naređenje.- Komandant, general-major, Stanislav Galić; AIIZ, 7-1774, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/19-3/3, 21. februar 1994, Pregrupisavanje oružja kalibra preko 12,7 mm, Izvještaj.- Stanislav Galić; ICTY, 0528-9812, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/19-, 21. februar 1994, Spisak TMS po jedinicama koja nisu izvučena, pukovnik: Ljuban Kosovac; N. Koljević, nav. dj. (I), str. 439.

stavlja ih u upotrebu,[823] a pripadnike UNPROFOR-a uzima kao taoce.[824]

Da ultimatum NATO-a nije dosljedno proveden, potvrđuje niz dokumenata SRK-a, u kojima se kao izgovor za nepovlačenje oruđa navode nepovoljni meteouslovi, neispravnost oruđa ili vučnih sredstava za oružja.[825] Oruđa su sakrivana u obližnjim šumama,[826] kućama ili

[823] Prema svjedočenju generala Rosea neke jedinice UNPROFOR-a, kada je u pitanju otimanje naoružanja, "umele su da zažmure na jedno oko kada su u pitanju Srbi". M. Rose, nav. dj., str. 183; AIIZ, inv. br. 7-1781, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-403, 29. juli 1994. godine, Otklanjanje nedostataka sa obilaska ekipe komande SRK-a, Naređenje.-; Komandant: general-major Stanislav Galić; Vidi također: T. Milašin, nav. dj., 313.

[824] Nakon simboličnog pokušaja bombardiranja položaja VRS-a oko Goražda, general Mladić je upozorio UNPROFOR da će "ljudstvo Ujedinjenih nacija biti ubijeno ako napadi ne prestanu" (ICTY, 0529-1778, GŠVRS, br. 02/2-59, 10. april 1994. godine, Prelaz komandi i jedinica u punu borbenu gotovost, Naređenje.-, Vrlo hitno, Komandi: 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, V i PVO, 1. GMTBR, 14, 27. 30. i 35. POB, CVS VRS i VB GŠ VRS). U skladu sa prethodno navedenim, Dragomir Milošević naređuje svim brigadama, pukovima i samostalnim bataljonima SRK-a da imaju u pripravnosti za izvlačenje na vatrene položaje sva borbena sredstva koja su se nalazila pod kontrolom UNPROFOR-a, kao i blokadu svih konvoja UNPROFOR-a i humanitarnih organizacija, a ukoliko se budu suprotstavljali, da se pripreme snage za njihovo "zarobljavanje i u krajnjem likvidaciju" (ICTY, 0529-2927, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-119/2, 10. april 1994. godine, - Vrlo hitno-, Stavljanje jedinica u punu b/g, Naređenje.-, Dostaviti: Svim brigadama, pukovima i samostalnim bataljonima SRK; Zamjenik komandanta: general-major Dragomir Milošević). Nakon ovih naredbi uslijedilo je uzimanje oko 150 vojnih posmatrača i pripadnika mirovnih snaga UN-a za taoce, koji su bili stacionirani na punktovima za prikupljanje teškog naoružanja na teritoriji pod kontrolom VRS-a oko Sarajeva, otvorena je vatra na avion UN-a, u trenutku dok je slijetao na aerodrom, a u kojem je bio general de Laprel, te je nasilno od UNPROFOR-a preoteto naoružanje sa punktova na Hreši i u Lukavici. Vidi: UN, A/54/549, 1999, Report of the Secretary, *The fall of Srebrenica*, par. 135-136; T. Milašin, nav. dj., str. 200-204.

[825] AIIZ, inv. br. 7-1774, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/19-3/3, 21. februar 1994, Pregrupisavanje oružja kalibra preko 12,7 mm, Izvještaj.- Stanislav Galić.

[826] Iako Galić, na osnovu pregovora Karadžić – Akashi (18. februara 1994), izdaje naredbu o zabrani bilo kakvog skrivanja "sredstava van navedenih lokacija koje moraju biti prikazane i izmeštene, jer treba imati u vidu da je ovo početak demilitarizacije Sarajeva", predstavnici SO Hadžići su, naprimjer, odlučili da u njihovoj zoni odgovornosti sakriju, pored minobacača, određen broj PAT-ova, 3 prage i 4 tenka; AIIZ, inv. br. 7-1775, Komandant SRK, Str. pov. br. 20/15-70, 19. februar 1994, Vanredni izveštaj u vezi povlačenja oruđa.-, Dostaviti: - Predsedniku RS Radovanu Karadžiću – GŠ VRS; Komandant General-major Stanislav Galić.

skladištima.[827] Nepunih 10 dana nakon isteka ultimatuma potpukovnik Milan Ugrešić referiše Komandi kako "u zoni SRK imamo formirana 22 odelenja 'STRELA -2M', koja nisu stavljena pod kontrolu snaga UN".[828] Iako su bili svjesni činjenice kako ni blizu nisu povučena niti "stavljena pod nadzor"[829] sva oruđa, komandanti UNPROFOR-a i izaslanik generalnog sekretara UN-a šalju vrlo pozitivan izvještaj generalnom sekretaru UN-a, te zaključuju da nije "prijeko potrebno" zahtijevati upotrebu zračnih snaga NATO-a.[830] U skladu sa ovim Izvještajem generalni sekretar NATO-a, Manfred Wörner, izjavljuje kako, u ovoj fazi, "ne treba preduzimati zračne napade".[831]

Vijeće sigurnosti UN-a je 15 dana nakon isteka Ultimatuma donijelo Rezoluciju br. 900. koja govori o normalizaciji života u gradu,[832] nakon čega su Hasan Muratović, Momčilo Krajišnik i Sergio Vierra de Mello potpisali sporazum o slobodi kretanja u oblasti Sarajeva.[833] Nekoliko dana nakon što su otvoreni "Plavi putevi", uslijedile su reakcije komandanta SRK-a po kojima bi trebalo "izvršiti utvrđivanje položaja oko Sarajeva, izradom žičanih i betonskih ograda, čime bi se pojačalo uverenje da se zaista nalaze u blokadi ('u logoru')",[834] a slični zaključci

[827] Samo na rejonu Hreše je sakriveno 29 minobacača i 4 BsT, dok je jedan top 20/3 prijavljen za remont. ICTY, 0528-9812, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/19, 21. 02. 1994. godine, Spisak TMS po jedinicama koja nisu izvučena; Pukovnik: Ljuban Kosovac.

[828] AIIZ, inv. br. 7-1776, Komanda SRK, 20/19-2/72, 1. mart 1994, Prijedlog za upotrebu ARJ PVO, Načelnik ARJ PVO, potpukovnik Milan Ugrešić.

[829] Prema odredbama Ultimatuma, „stavljeno pod nadzor" značilo je da oruđa moraju biti zaposjednuta, a ne neki blaži oblik, primjerice promatranje, kako novinar Washington posta upozorava u tekstu od 14. februara 1994. godine. Vidi: D. Owen, nav. dj., str. 312.

[830] Akashi je objavio da je zadovoljan "učinkovitim ispunjavanjem zahtjeva za povlačenje ili stavljanje pod nadzor UNPROFOR-a svoga teškog naoružanja unutar zone isključenja". Vidi: D. Owen, nav. dj., str. 322.

[831] UN and NATO officials had recommended not to use air power at this stage, 21 Feb 1994.

[832] UN, Security Council, S/RES/900 (1994), 4 March 1994.

[833] AIIZ, inv. br. 7-421, Sporazum o slobodi kretanja u oblasti Sarajeva, 17. mart 1994.

[834] AIIZ, inv. br. 1777, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-137/2, 1. april 1994, Zaključci i zadaci sa referisanja u Komandi SRK dana 31. marta 1994, Komandant:

su usvajani i narednih mjeseci sa ciljem da Muslimani "budu kao u kavezu" u stalnom pritisku i da "ne mogu da se osjećaju slobodnim".[835] Karadžić se na 40. sjednici Skupštine RS-a, održanoj 10/11. maj 1994. godine, hvali kako su podijelili grad, napravili granične prelaze, te da "prolaze Turci kroz našu teritoriju i mi ih kontrolišemo i na ulazu i na izlazu kuda idu sa Viskog. (...) To su velika lukavstva, moramo očuvati taj koridor berlinskog tipa, da bi ga natjerali da se Sarajevo definitivno podijeli i teritorije kompaktuju", uz napomenu da će za "kvadratni metar brda između Vogošće i Visa", uzeti "kvadratni kilometar na Drini".[836]

Zvaničnom obnavljanju tramvajskog saobraćaja u gradu,[837] svečanu atmosferu još više je upotpunilo prisustvo generala Rosea, koji se, zajedno s gradonačelnikom Sarajeva Muhamedom Kreševljakovićem vozio tramvajem i svojim primjerom pokazao građanima Sarajeva kako je vožnja tramvajem bezopasna. Utakmica odigrana između pripadnika UNPROFOR-a i FK Sarajevo na Stadionu Koševo bio je još jedan u nizu Roseovih dokaza kako se situacija u Sarajevu normalizirala, te da pripadnici SRK-a nisu "otvarali vatru", iako je stadion sa "prednje strane bio izložen srpskim položajima, pa su Srbi snajperskom i minobacačkom vatrom mogli da tuku čak i igralište".[838] Međutim, na drugom kraju grada, relativno daleko od "karnevalske" nogometne atmosfere,[839] dan ranije, u sarajevskom naselju Ali-pašino Polje granatom su ranjena dva civila.[840] Samo dva dana nakon što se general Rose hrabro provozao tramvajem, 17. marta 1994. godine u momentu kada je prolazio pored Holiday Inna snajperisan je tramvaj,[841] a povremeni i iznenadni, uglavnom snajperski napadi na civile u gradu nastavljeni

General-major Stanislav Galić.

[835] Vidi napomenu 817.

[836] Četrnaesta sjednica, Govor Karadžića, 10-11. maj 1994, u: ICTY, IT 03-69, Donia J. R., *Izvodi...,* par. 274.

[837] Tramvajski saobraćaj obnovljen je 15. marta 1994. godine. T. Milašin, nav. dj., str. 172–174.

[838] M. Rose, nav. dj., str. 119–120.

[839] Rose atmosferu na Stadionu naziva karnevalskom. M. Rose, nav. dj., str. 120.

[840] AIIZ, inv. br. 95798/1994.

[841] Konferencija za novinare u UNPROFOR-u. "Grad normalnog rizika", *Oslobođenje*, 19. mart 1994, str. 5; T. Milašin, nav. dj., str. 176.

su i u narednom periodu.[842] Iako su iz Komande 1. korpusa na adresu UNPROFOR-a za Sektor Sarajevo pristizali protesti o stalnom kršenju antisnajperskog sporazuma,[843] prema mišljenju operativnog odjeljenja UN-a, primjena ovog sporazuma "dala je mnogo pozitivnih rezultata", jer je prosjek broja žrtava prije i poslije potpisivanja sporazuma, prema procjenama ovog odjeljenja, bio u omjeru 15:4 sedmično.[844] Nakon što su 8. oktobra 1994. godine pripadnici SRK-a sa svojih položaja na Jevrejskom groblju iz sijača smrti pucali na dva tramvaja, kada je ubijen vozač i ranjeno 12 putnika,[845] narednog dana UNPROFOR je, u cilju zaštite civila koji su se prevozili tramvajem, dovezao svoja tri naoružana bijela transportera na kritična mjesta od Marindvora do Holiday Inna.[846] Međutim, ove mjere nisu urodile plodom, jer su 17 dana nakon ovoga (25. oktobra 1994) civili u tramvaju ponovo bili mete, sa razlikom što je mjesto ispaljenja metaka bilo udaljeno nekoliko stanica od uobičajenog (naselje Pofalići, na raskrsnici ulica Hamdije Čemerlića i Zmaja od Bosne; u blizini hotela *Bristol*), tj. od onog kojeg su sada "štitili" pripadnici UNPROFOR-a. Na tramvaj je ispaljeno nekoliko metaka, od kojih je ranjeno devet civila,[847] a nakon obavljenog uviđaja pripadnici

[842] ICTY, IT-95-5/18-PT: Karadžić, Treća izmijenjena optužnica, 27. oktobar 2009, Prilog F, *Snajperski incidenti u Sarajevu*, str. 20-22; S. Čekić [et al], *Zločini nad djecom...*, str. 634; T. Milašin, nav. dj., str. 295.

[843] Zbog sve intenzivnijih snajperskih napada na civile u gradu, 14. augusta 1994, na Sarajevskom aerodromu potpisan je Antisnajperski sporazum. AIIZ, inv. br. 7-1779, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-451, 14. august 1994. godine – hitno – Naređenje, dostaviti: Komandi svih jedinica SRK i IKM SRK; Komandant: general – major: Dragomir Milošević; AIIZ, inv. br. 7-155, RBiH, Komanda 1. korpusa, Broj: 11/34-392, Sarajevo, 11. septembar 1994, Protest, UNPROFOR, Sektor Sarajevo, gen. Sobirou; Komandant: brigadni general Vahid Karavelić.

[844] ICTY, br. 0026-5076-0026-5081-BCST/Prijevod, Zaštitne snage Ujedinjenih nacija, Sektor Sarajevo, Operativno odjeljenje, Viši oficir za operativne poslove, ppuk Lechevallier, Sarajevo, 15. septembar 1994.

[845] "Novi zločin nad Sarajlijama. Sijačem smrti po punom tramvaju", *Oslobođenje*, 9. oktobar 1994, str. 3; "Novi četnički napad u Sarajevu. Kukavička odmazda nad civilima", *Oslobođenje*, 9. oktobar 1994, str. 1.

[846] T. Milašin, nav. dj., str. 373.

[847] ICTY, 03375365, SJB Novo Sarajevo, br. 19-1/08-1370/94, 25. oktobar 1994, MUP RBiH, CSB Sarajevo, PU Sarajevo.

MUP-a RBiH su utvrdili da "dio bijelog nebodera u Lenjinovoj ulici predstavlja objekat sa kojeg se moglo izvršiti ispaljivanje zrna".[848]

Iz prethodno navedenog zaključujemo kako je pauza u intenzivnoj upotrebi teškog naoružanja trajala od podnošenja Ultimatuma pa do novembra 1994. godine. Međutim, u tom periodu zabilježeno je više slučajeva djelovanja pješadijskim naoružanjem po civilnim ciljevima u gradu.

5.2. Masovna ubistva civila: novembar–decembar 1994. godine Livanjska ulica i Buvlja pijaca

...odmah pristupi borbenom i nasilnom izviđanju teritorije Sarajeva pod muslimanskom kontrolom...[849]
Dragomir Milošević, 14. novembar 1994.

Nakon ovih naredbi, urbani dijelovi grada bili su izloženi učestalom artiljerijskom, minobacačkom i pješadijskom djelovanju, što je za posljedicu imalo ubijanje i ranjavanje većeg broja civila. Na području naselja Koševsko Brdo je 8. novembra 1994. godine, za razliku od ostalih dijelova grada,[850] do 15.25 sati bilo relativno mirno, kada je na betonski ivičnjak u Livanjskoj ulici br. 26 eksplodirala jedna granata,

[848] ICTY, 03315372, RBiH, MUP, CSB, Policijski sektor, Odjeljenje kriminalističke tehnike i KDZ-a, Sarajevo, br. 19/06-233-1/1540, 10. novembar 1994, CSB Sarajevo, Predmet: Rekonstrukcija pucanja na tramvaj, fotodokumentaciju, dostavljamo.- Načelnik: Čehić Zijad; Zapisnik; Sarajevo, 2. novembar 1994, Vještaci balističari: Zlatko Međedović i Mirza Sabljica; ICTY, 03315395, br: 19/05-1-3524/94, dana14. decembra 1994. godine, Nedim Ćurovac, MUP RBiH 02 i 05, SJB Novo Sarajevo, Načelnik centra: Enes Bezdrob.

[849] AIIZ, inv. br. 7-1784, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/15-602, 14. 11. 1994. godine, Nasilno izviđanje, Naređenje.-, Dostaviti: 1. Smbr, Ilidžanskoj pbr i 3. Spbr i 2. SLPBR, Komandant: General-major Dragomir Milošević.

[850] "Zbog pucnjave na Marijin-Dvoru. Zaustavljen tramvajski saobraćaj", *Oslobođenje*, 9. novembar 1994, str. 6.

od čijeg su rasprskavajućeg dejstva ubijena tri, a ranjena četiri civila.[851] U istoj ulici, preko puta kuće na broju 36, u 17.25 sati eksplodirala je druga granata uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je teško ranjena jedna djevojka, kojoj je u Kliničkom centru konstatirana smrt,[852] a nekoliko minuta poslije, nedaleko do ove, eksplodirala je još jedna granata, od koje je ranjen policajac SJB Centar.[853]

Na osnovu dokaznih materijala prikupljenih na licu mjesta,[854] Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu MUP-a RBiH utvrdilo je da se radi o minobacačkim projektilima kalibra 82 mm koji se nalaze u naoružanju bivše JNA, te da su različiti pravci ispaljenja prve i druge dvije granate. Vještačenjem je utvrđeno da je pravac ispaljenja prve granate sjeverozapadno od centara eksplozije, pravac Poljine,[855] tj. područje koje je bilo pod kontrolom 1. bataljona Treće sarajevske brigade SRK-a. Izvršenim mjerenjima utvrđeno je da su druga dva projektila ispaljena iz istog oruđa i istog pravca, sjeveroistočno od centra eksplozije, tj. pravac Špicasta stijena – Hladivode.[856]

[851] **Lokacija br. 201**.

[852] ICTY, 00269132, CSB – Sarajevo, Izjava K. A. od 10. 11. 1994. Žrtva je identifikovana tek nakon dva dana. Pripadnici MUP-a utvrdili su da se radi o Samiji (Ago) Šteta, rođenoj 1974. godine u Rogatici, kojoj su 1992. godine ubijena oba roditelja, majka u kući, a otac na nepoznatom mjestu. Samija je tada bila ranjena, te su je liječili na Sokocu i od tada je prošla mnoga zatočenička mjesta na agresorskoj strani. Razmijenjena je 19. augusta 1994. godine, nakon čega je živjela kod amidže u Livanjskoj ulici br. 42/IV. ICTY, 00269122, RBiH, MUP, CSB, Odjeljenje potraga, Sarajevo, Službena zabilješka: Sačinjena dana 10. 11. 1994. g. u prostorijama CSB-a Sarajevo, a povodom utvrđivanja identiteta NN ženske osobe; Zabilješku sačinili: Ćebo Fahrudin, Ibranović Tahir i Vilagorac Edin.

[853] ICTY, 00269131, CSB Sarajevo, Izjava Alađuz Muharema od 21. 11. 1994; Medicinska dokumentacija o ranjavanju Alađuz Muharema.

[854] ICTY, br. dok. 00269064, Odjeljenje za Kriminalističku tehniku i KDZ, Broj knjige uviđaja: 1451/94, datum: 8. 11. 1994. godine, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; 10. 11. 1994; Kriminalistički tehničar: Emir Kazić.

[855] ICTY, dok. br. 00269066, Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo unutrašnjih poslova Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu, br. 02/4-233-568, dana: 15. 11. 1994; Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

[856] ICTY, 00269119, RBiH, MUP, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu, br. 02/4-233-568, 15. novembar 1994, CSB, Sarajevo, Odjeljenje kriminalističke policije, Izvještaj o

Rezultati UNPROFOR-ove istrage podudaraju se s rezultatima istraga MUP-a kada su u pitanju analize prve granate, te potvrđuju da je ispaljena iz pravca sjeverozapada, s Poljina, teritorije koja je bila pod kontrolom SRK-a,[857] dok za druge dvije granate nisu bili sigurni, te su konstatirali da je "najsumnjivija zona pod kontrolom BiH".[858] Objavljivanjem prvobitnih zaključaka UNPROFOR-a koji su se, slično kao nakon zločina na pijaci Markale, temeljili na pogrešnom proračunu, prema kojima su dvije granate u Livanjskoj ulici br. 36 mogle biti ispaljene i s položaja Armije RBiH, ponovo je ostavljena mogućnost špekulacija, te je političko i vojno rukovodstvo samoproglašene Republike Srpske bilo ohrabreno u negiranju odgovornosti za zločin i u tvrdnjama da su "Muslimani 8. novembra 1994. godine sa Bistrika gađali sopstvene ciljeve na Koševu".[859]

Trinaest godina nakon ovog zločina, na suđenju komandantu SRK-a generalu Dragomiru Miloševiću, Pretresno vijeće u ovom predmetu se uvjerilo da je protivrječnost kada su u pitanju analize o mjestu ispaljenja

uviđaju i vještačenju tragova eksplozija; Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

[857] Najsumnjivija "zona nalazi se na srpskoj strani između Brijega i Izlaza". ICTY, 03065788, Zaštitne snage Ujedinjenih nacija, Sektor Sarajevo, Operacije G3, Viši oficir za operacije, Potpukovnik Lechevallier, Sarajevo, 9. novembra 1994. (vrijeme granatiranja: 15.23).

[858] Pripadnci UNPROFOR-a procjenjuju da je ugao pada druge dvije granate 70-75 stepeni, što se ne podudara sa rezultatima istraga MUP-a RBiH (prema kojima je ugao pada 65 stepeni). ICTY, 03065788, Zaštitne snage Ujedinjenih nacija, Sektor Sarajevo, Operacije G3, Viši oficir za operacije, Potpukovnik Lechevallier, Sarajevo, 9. novembra 1994 (Vrijeme granatiranja: od 17.25 do 17.30). Mirza Sabljica, jedan od istražitelja MUP-a, ustanovio je kako su pripadnici UNPROFOR-a koristili finske minobacačke tabele, te da u svom računu koriste maksimalna punjenja. Istražitelji MUP-a koriste tablice gađanja za minobacače koje je proizvela JNA na kojima drugo ili treće punjenje odgovara maksimalnom punjenju na finskim tablicama. Nakon što su im dali primjerak tabela koje na uviđajima koriste pripadnici MUP-a, istražitelji UNPROFOR-a su priznali svoju grešku i "obećali da će napraviti novi pravilan izvještaj o ovom slučaju". ICTY, br. 00963502, Izjava svjedoka, Sabljica Mirza, Datum razgovora: 19. novembar 1995, str. 3.

[859] ICTY, br. 0529-1820, GŠVRS, Str. pov. br. 03/4-2207, 14. novembar 1994. godine, vrlo hitno, Komandi: SRK (na ličnost komandanta); Komandant: general-pukovnik Ratko Mladić, AIIZ, 7-1782, Komanda SRK, str. pov. br. 20/15-599-3, 15. 11. 1994, Preduzimanje mera budnosti i pune b/g, DOSTAVITI: Svim jedinicama SRK, Komandant: General-major Dragomir Milošević.

ovih dviju granata u Livanjskoj ulici posljedica toga što su se istražitelji UNPROFOR-a greškom oslonili na finske tablice gađanja minobacača, te zaključuje da su "druga i treća granata ispaljene sa sjeveroistoka, s teritorije pod kontrolom SRK i da su ih ispalili pripadnici SRK",[860] što je i Žalbeno vijeće u navedenom predmetu potvrdilo.[861]

U skladu s naredbom da se "odmah pristupi borbenom i nasilnom izviđanju teritorije Sarajeva pod muslimanskom kontrolom", jer su, "prema obaveštajnim podacima 'Turci' najveći deo svojih snaga izvukli izvan grada Sarajeva, a na liniji su ostali samo ranjeni i stariji",[862] i nakon masakra u Livanjskoj ulici, nastavljeno je granatiranje i snajpersko djelovanje po urbanim dijelovima Sarajeva. Posebno je na udaru bila vrlo prometna ulica koja je vodila od raskrsnice na Dolac-Malti (Ulica Zmaja od Bosne),[863] prema Ulici Franje Račkog pa sve do raskrsnice ulica Maršala Tita i Dolina, zbog čega je 22. decembra 1994. godine Centar službi bezbjednosti Sarajevo, MUP-a RBiH, izdao naredbu o privremenoj zabrani kretanja pješaka.[864] Istovremeno s jednim od "raketiranja" zgrade Predsjedništva RBiH, 17. novembra 1994.

[860] ICTY, Presuda, Milošević D., 2007, par. 464.

[861] ICTY, Presuda, Milošević D., 2009, par. 217-218.

[862] Vidi napomenu 849.

[863] Bivša Ulica vojvode Radomira Putnika, u kojoj su 9, 13. i 14. novembra 1994. godine ranjena četiri civila, a 18. novembra, na raskrsnici ove i Ulice Franje Račkog, krećući se u pravcu Marindvora, "jednim snajperskim hicem ispaljenim sa agresorskih položaja iz pravca zgrade ‚Metalka' na Grbavici ubijen dječak Divović Nermin, dok je teže ranjena njegova majka Sokolović Dženana. Tom prilikom ispaljeno zrno je prošlo kroz glavu djeteta, a zatim teško ranilo u predjelu stomaka njegovu majku". Uslijed gađanja tramvaja iz pravca jednog od četiri nebodera na Grbavici, 21. i 23. novembra, pripadnici SRK-a su u ovoj ulici ubili jednog, a ranili pet civila. I tokom mjeseca decembra 1994. godine ulice Zmaja od Bosne i Franje Račkog bile su konstantno na udaru. U prvoj polovini decembra ubijen je jedan, a ranjeno šest civila i jedan pripadnik UNPROFOR-a. Vidi: IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 3-5; ICTY, RR251203, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, br. 19/05-2-, 19. novembra 1994, Službeni izvještaj; Ćerimagić Salko i Pilav Sulejman; ICTY, 00267779, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, br. 19/05-2, 24. 11. 1994; Mioković Dragan, Bućo Kemal.

[864] Senka Kurtović, "Četnici juče ponovo ubijali civile u Sarajevu, Nove žrtve na pijaci, Zbog djelovanja snajperista, zabrana kretanja pješaka", *Oslobođenje*, 23. decembar 1994, str. 3.

godine,[865] ministar vanjskih poslova Velike Britanije na zasjedanju britanskog Parlamenta daje vrlo optimističnu sliku Sarajeva, navodeći kako stanovnici ovoga grada "pamte i po nekoliko dana zaredom bez ispaljene granate".[866] Krećući se dalje, od zgrade Predsjedništva prema Vječnoj vatri, 1. decembra 1994. godine jednom granatom ispaljenom iz pravca Trebevića ranjeno je pet civila,[867] a 21 dan kasnije, tek nakon što je CSB Sarajevo Tužilaštvu RBiH podnijelo Krivičnu prijavu protiv počinitelja zločina u Livanjskoj ulici,[868] u ranim jutarnjim satima na područje Buvlje pijace, jednu tramvajsku stanicu udaljenu od Markala,[869] ispaljene su dvije granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva su ubijena dva, a ranjeno sedam civila.[870] Uviđajna ekipa, na čelu sa sudijom Višeg suda u Sarajevu Ibrahimom Hadžićem je, na osnovu prikupljenih dijelova projektila, utvrdila da se radi o dvije granate kalibra 76 mm, ispaljene iz pravca "neprijateljskih položaja" u rejonu

[865] Pripadnici SRK-a su iz pravca Trebevića posebno djelovali po zgradi Predsjedništva, ispred koje su 17. novembra 1994. godine ranjena tri civila: Đorđe Kisić, Fahrudin Milić i Abdulah Mutapčić. Četiri dana nakon ovoga, ponovo je, "protivoklopnom vođenom raketom" iz pravca Trebevića pogođena ulica u blizini zgrade Predsjedništva RBiH (Mis Irbina 1), kada su ranjena tri civila: Taib Kapetanović, Lejla Pecar i Senad Zulić. IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 3.

[866] C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 207; U odnosu na vrlo intenzivne napade na sigurnu zonu UN-a Bihać, "pokoja" žrtva u Sarajevu, za britanskog ministra je bila zanemarujuća. O reakcijama napada na Bihać, vidi: UN, Security Council, S/RES/958 (1994), 19 november 1994; UN, Security Council, S/RES/959 (1994), 19 November 1994; Azinović V. 1999, u: Biserko S. (ur.), *BiH – jezgro...,* str. 725.

[867] U blizini Ulice Boriše Kovačevića br. 7 (Mehmeda Spahe) ranjeno je pet civila. Vidi: IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 4.

[868] ICTY, inv. br. 00269135, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, br. ku-4978/94, 21. decembra 1994, Višem javnom Tužilaštvu Sarajevo, Krivična prijava; Načelnik centra: Enes Bezdrob.

[869] S obzirom na to da su neki pijačni stolovi bili prazni, da se na pijaci prodavala sitna bravarska i građevinska roba, elektromaterijal i druge kućne potrepštine, a ne prehrambeni proizvodi, kao i to da je bilo relativno rano, te da je Buvlja pijaca bila manjeg obima i manje posjećenosti u odnosu na Markale, na ovoj pijaci se u trenutku eksplozija nalazio znatno manji broj civila koji su kupovali, prodavali robu ili slučajno prolazili. (ICTY, 00267727-00267729, MUP RBiH, CSB Sarajevo, Izjave: Đedović Saliha i Hanić Džemala od 23. decembra 1994).

[870] **Lokacija br. 202.**

Trebevića.[871] Pored pripadnika MUP-a RBiH, dvije neovisne analize kratera obavili su i pripadnici Francuskog bataljona i dva posmatrača PAPA strane, s posmatračkih položaja stacioniranih na Sedreniku. U izjavi za medije portparol UNPROFOR-a osudio je "taj bezosjećano izazvani gubitak života", uz obećanje da će "podatke o pravcu iz koga su došli projektili i vrsti oružja ubrzo dati".[872] Iako su rezultati istraga od strane vojnih posmatrača i Francuskog bataljona stigli u UNMO istog dana,[873] zvaničan stav UNPROFOR-a objavljen je dan nakon masakra. Uz obrazloženje da "radari za kontrolu artiljerijske vatre oko Sarajeva nisu bili uključeni", UN zaključuje kako se ne može odrediti sa čijeg su položaja ispaljeni projektili, te da je kalibar granata mogao biti između 76 i 107 mm.[874] Ovako nedorečen stav UN-a o utvrđivanju tačnog mjesta ispaljenja granata može se posmatrati u kontekstu nastojanja da se postigne mir, na koji je "konačno" pristalo i rukovodstvo samoproglašene Republike Srpske.[875] Nije se moglo dozvoliti da mirovne inicijative propadnu zbog jednog masakra, te se nastavilo tamo gdje se stalo do prije dva dana,[876] zbog čega, 22. decembra, u Sarajevo stiže izaslanik generalnog sekretara UN-a Yasushi Akashi.[877] Narednog dana potpisan je "sveobuhvatan sporazum o prekidu vatre", a da pri tom

[871] ICTY, dok. br. 00267662, RBiH, MUP, CSB, Odsjek za krvne delikte, Sarajevo, 22. decembra 1994, Službeni izvještaj sačinili: Enes Ćerimagić i Nurija Makaš. ICTY, dok. br. 00267665, RBiH, MUP, Sarajevo Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu, br. 02/4-233-705, 22. decembar 1994, Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

[872] "Još jedan zločin agresora. Masakr na Baščaršiji", *Oslobođenje*, 23. decembar 1994, str. 1.

[873] ICTY, dok. br. 00338196, Witness statement: Hanga Tsori od 6. septembra 1995.

[874] V. Štaka, "Nakon masakra kod Vijećnice, Zločin kao poruka", *Oslobođenje*, 24. decembar 1994.

[875] O razlozima zbog kojih se rukovodstvo RS-a "zalaže za mir" u narednom poglavlju..

[876] Nekoliko dana ranije, 19. i 20. decembra Jimmy Carter posreduje na relaciji Pale – Sarajevo (Predsjedništvo) u cilju potpisivnja Sporazuma o prekidu vatre (vidi naredno poglavlje).

[877] V. Štaka, "Nakon masakra kod Vijećnice, Zločin kao poruka", *Oslobođenje*, 24. decembar 1994, str. 2; Istog dana, u Sarajevo se sa "prazničnog odmora" vraća i general Rose. M. Rose, nav. dj., str. 276.

sarajevske žrtve niko nije ni spomenuo. Ipak se ovaj zločin, 11 godina poslije, našao u *Optužnici* protiv Dragomira Miloševića,[878] a Pretresno vijeće u navedenom predmetu konstatiralo je da su granate "ispaljene sa teritorije SRK i da su je ispalili pripadnici SRK".[879] Međutim, prema mišljenu Žalbenog vijeća to se ne može tvrditi "van razumne sumnje", jer nijedna od navedenih istraga nije ustanovila punjenje granate, a uzimajući u obzir činjenicu kako su Čolina Kapa, koja je bila pod kontrolom Armije RBiH, i Vidikovac, pod kontrolom SRK-a, bili na istom pravcu, ali na različitoj udaljenosti od Buvlje pijace, "analiza punjenja bi omogućila da se s većom preciznošću odredi s kog je položaja ispaljena granata".[880]

5.3. ***Sporazum o prekidu neprijateljstava*** **i nastavak zločina u Sarajevu**

Odmah pristupiti totalnom blokiranju snaga UN na kontrolnim punktovima i svim putnim pravcima u celoj zoni Korpusa. (...). Ne obazirati se na zahteve UN oko snabdevanja hranom, vodom, i sl.[881]

Dragomir Milošević, 26. maj 1995.

Krajem novembra 1994. godine kod rukovodstva samoproglašene Republike Srpske pojavile su se koncepcije za "prekid rata", ali bez "prejudiciranja pitanja teritorije".[882] Smatrajući da je u dobroj pregovaračkoj poziciji, Radovan Karadžić se trudio "zamrznuti

[878] ICTY, IT-98-29/1-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv: Dragomira Miloševića, *Drugi prilog izmijenjenoj optužnici*; Tačka 1 – terorisanje i tačke 5–7, granatiranje.

[879] ICTY, Presuda, Milošević D., 2007, par. 473.

[880] ICTY, Presuda, Milošević D., 2009, par. 229–232.

[881] ICTY, dok. br. 0529-2959, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-182, 26. maj 1995, Vrlo hitno, Naređenje za postupak sa UN.-, Dostaviti svim jedinicama SRK, Kurirom: 1. Smbr, 4. lap, PVO, 4. bV, 4. bVP, 4. atb; Komandant: General –major Dragomir Milošević.

[882] N. Koljević, nav. dj. (I), str. 720.

faktičko stanje",[883] a tražeći posredovanje "neutralnijih" frakcija unutar "međunarodne zajednice",[884] želio je anulirati tačke sporazuma Kontakt-grupe koje mu ne odgovaraju.[885] Karadžić je "u pomoć" pozvao bivšeg predsjednika SAD-a Jimmya Cartera,[886] uz čije posredovanje je dogovoreno da se 23. decembra potpiše *Sveobuhvatni sporazum o prekidu vatre*, a 31. decembra 1994. godine *Sporazum o prekidu neprijateljstava*.[887]

Bez obzira na ove sporazume do stvarnog prekida vatre i neprijateljstava u sigurnoj zoni UN-a Bihać nikada nije ni došlo, a snajperski i mitraljeski napadi na sarajevske tramvaje posebno su intenzivirani od februara 1995. godine. Pripadnici SRK-a su iz pravca Grbavice, pretežno s nebodera u Lenjinovoj ulici, gađali tramvaje dok su se kretali linijom od Socijalnog do Marindvora, a prilikom gađanja tramvaja 14. i 27. februara te 3. marta, u ovom prevoznom

[883] N. Koljević, nav. dj. (II), str. 20.

[884] Jedan od posrednika, za kojeg se smatralo da će uvjeriti "Muslimane da prihvate srpski predlog o završetku rata", bio je i generalni sekretar UN-a, Boutros Ghali, koji je na poziv Radovana Karadžića posjetio Sarajevo, strogo opominjući "bosansko rukovodstvo zbog loše saradnje s Ujedinjenim nacijama". N. Koljević, nav. dj. (II), str. 722-723; M. Rose, nav. dj., str. 266.

[885] U periodu kada se u posjedu samozvane Republike Srpske nalazi više od 70 % teritorije RBiH, omjer 49-51 % nije odgovarao rukovodstvu RS, jer bi značio povratak velikog dijela okupiranih teritorija međunarodno priznatoj RBiH. Drugo važno pitanje bilo je rješavanje statusa Sarajeva, podjelom grada na dva dijela, što je jedan od šest strateških ciljeva srpskog naroda, preciziran 12. maja 1992. godine na 16. sjednici Skupštine Srpske republike Bosne i Hercegovine. Nakon potpisivanja Sporazuma, za Srpsku-radio televiziju, 7. januara 1995. godine, Radovan Karadžić izjavljuje: "Mi smo još uvijek pogodbeni i prihvatamo da se formiraju dva grada, ukoliko protivnička strana ne bude htjela, onda ćemo se mi zadovoljiti čitavim Sarajevom". AIIZ, DVD br. 54.

[886] M. Rose, nav. dj., str. 275; Istovremeno s Carterovim boravkom u Sarajevu, napadi na Bihać traju punom žestinom, a u ovim napadima korištene su i četiri aviobombe, dok je potpisivanju sporazuma o prekidu vatre prethodilo granatiranje sarajevske pijace (22. decembra 1994). T. Milašin, nav. dj., str. 446.

[887] N. Koljević, nav. dj. (II), str. 19-20; K. Begić, nav. dj., str. 248; M. Tuđman – I. Bilić, nav. dj., str. 434-435, 437. Prekid vatre pružio je povod pripadnicima UNPROFOR-a i njegovim komandantima da bezbrižno proslavljaju Božić, pripređujući pijanke, a za tu namjenu francuska vlada je, svojim i drugim vojnicima UN-a, dostavila 30.000 flaša vina. Vidi: M. Rose, nav. dj., str. 279.

sredstvu ranjeno je devet civila.[888] Nakon što je nastavljena pucnjava i na naredne tramvaje koji su se kretali tom relacijom, na ovu vatru je antisnajperski tim Francuskog bataljona UNPROFOR-a odgovorio gađanjem položaja SRK-a, sa kojih je uzvraćena vatra, kada je ranjen jedan francuski vojnik.[889] Zbog ovako učestalih napada dolazilo je do povremene obustave tramvajskog saobraćaja, a od 11. marta odlučeno je da tramvaji saobraćaju na relaciji od Ali-pašina Mosta do Čengić-Vile, dok na liniji od Remize do Baščaršije neće voziti sve dok se ne obezbijedi zaštita kritičnih raskrsnica od zgrade Elektroprivrede do Marindvora.[890]

Posebno je tokom mjeseca aprila pojačano granatiranje Sarajeva, a 9. aprila 1995. godine, u večernjim satima, sa dvije minobacačke granate kalibra 120 mm, pogođena je raskrsnica ulica Maršala Tita i Kralja Tomislava.[891] Uslijed rasprskavajućeg dejstva ove dvije granate ubijeno je dvoje, a ranjeno šest civila,[892] nakon čega je u narednih sat vremena na područje općina Stari grad i Centar palo još oko 10 granata.[893] Dva dana nakon ovog zločina, 12. aprila, u blizini Željezničke stanice na Marindvoru, pripadnici SRK-a su ispalili jednu minobacačku granatu,[894] od koje je ranjeno sedam srednjoškolaca,[895]

[888] ICTY, 03316262, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 19/05-1-, dana: 17. februara 1995, Službena zabilješka; ICTY, 03316226, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu i KDZ, Broj knjige uviđaja: 248/95, 15. februar 1995, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; Kriminalistički tehničar: Vidović Bogdan; A. A., "Novi napadi na Tramvaj", *Oslobođenje*, 28. februar 1995, str. 10; ICTY, Presuda, Milošević D., 2007. par. 290–310.

[889] ICTY, IT-04-81:Perisic, 03316361-03316384, Zapisnik o uviđaju MUP-a RBiH, Izjave svjedoka.

[890] Mr. B., "Od juče. Tramvajem do Čengić-Vile", *Oslobođenje*, 12. mart 1995, str. 10.

[891] Sada ul. Koševo br. 1. **Lokacija br. 203.**

[892] Isto.

[893] "Agresor učestalo granatira glavni grad BiH, Nove žrtve u Sarajevu", *Oslobođenje*, 10. april 1995, str. 1.

[894] Predmet br. IT-98-29/1-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv: Dragomira Miloševića, *Drugi prilog izmijenjenoj optužnici*; Tačka 1 – terorisanje i tačke 5–7, granatiranje.

[895] "Granata ranila sedam učenika", *Oslobođenje*, 13. april 1995, str. 1.

što je bio jedan od povoda da se iz Štaba Civilne zaštite uputi apel građanima Sarajeva da kretanje svedu na "najmanju moguću mjeru", te da se poštuju odredbe CSB-a o zabrani okupljanja na javnim mjestima.[896]

Predstojeće ofanzive SRK-a i drugih korpusa VRS-a imale su za cilj "staviti Sarajevo u duboko okruženje",[897] za što je bilo neophodno urediti položaje tako da se "iz tih objekata za dejstvo može ostvariti uspješna vatra po izabranom objektu", a *Pripreme za dejstvo* uključivale su, pored obezbjeđenja dodatnih minobacača,[898] i pripremu lansera za aviobombe, koje bi trebale biti "spremne za dejstvo po gradu".[899] Prema prvobitnoj naredbi načelnika artiljerije SRK-a, pred ulaz u Tulen D-B[900] trebale su biti lansirane dvije aviobombe, ali je, uslijed njihovog ogromnog razornog dejstva, postojala mogućnost ugrožavanja "sopstvenih snaga i snaga UN" te se odustalo od ove zamisli.[901] Umjesto nepreciznih i

[896] Fotografija prazne pijace Markale objavljena u *Oslobođenju*, na kojoj je nakon masakra bila zabranjena prodaja, predstavlja primjer poštovanja navedenih odredbi (Mr. B., "Uz naredbu o obaveznom zamračivanju. Prozori stvarnosti. Upozorenja i uputstva Štaba Civilne zaštite u interesu građana", *Oslobođenje*, 13. april 1995, str. 10).

[897] Lukavac-95, PROZOR-95, a napadno borbeno dejstvo, isplanirano tokom aprila 1995, pod nazivom "TALAS" imalo je za cilj premjestiti težište aktivnosti jedinica 1. korpusa Armije RBiH sa treskavičko-bjelašničkog ratišta na "unutrašnji prsten opsade". M. Šadinlija*, Za Sarajevo za Bosnu svoju...,* str. 190.

[898] AIIZ, inv. br, 7-1783, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-133, 21. april 1995, Pripreme za dejstvo, "Talas-1", Komandant: general-major Dragomir Milošević.

[899] AIIZ, inv. br, 7-1786, Komanda SRK-a, Str. pov. br. 20/04-130, 19. april 1995. g., Vrlo hitno, Naređenje za potpunu b/g svih jedinica SRK.-, Komandant: general-major Dragomir Milošević. Vidi poglavlje br. 5.4.

[900] Rukovodstvo RS je prijetilo da će izgraditi tunel preko Lukavice, kojim bi presjekli Objekat D-B, a postojala je opasnost da ga sruše eksplozivom ili upotrijebe otrovne plinove. Ništa od ovoga nisu učinili, ali su u nekoliko navrata granatirali ulaz u tunel sa butmirske strane, koji je bio nedovoljno zaštićen. ICTY, 03041143, Izjava svjedoka: Vahid Karavelić od 22/23. oktobra 2001.

[901] S obrazloženjem da je prednji kraj SRK-a udaljen oko 500 metara od ulaza u Tunel, a dva punkta UNPROFOR-a oko 200 metara, te da se posmatrači UNPROFOR-a stalno kreću od svojih osmatračkih pozicija kroz naselje Donji Kotorac, načelnik artiljerije SRK-a pukovnik Tadija Manojlović odustao je od gađanja aviobombama ulaza u Tunel sa butmirske strane (ICTY, 0529-3127, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-136, 26. april 1995. godine, Planiranje dejstva teškim naoružanjem po

"nepredvidivih" aviobombi, na butmirsku stranu tunela su, 7. maja između 13-13.35 sati,[902] ispaljene već mnogo puta provjerene granate, od kojih je ubijeno devet, a ranjeno 11 civila.[903] Nakon ovog masakra, u noći između 7. i 8. maja nastavljeno je intenzivno granatiranje grada,[904] zbog čega je komandant UNPROFOR-a za BiH general Rupert Smith zatražio zračne napade, koje je komanda UNPF-a u Zagrebu odbila.[905] Narednih dana, u pokušaju da probiju linije 1. korpusa od Vrbanja mosta preko Debelog Brda, Jevrejskog groblja prema Zlatištu i od Špicaste stijene, preko Grdonja do Blekinog Potoka, posebno je intenzivirano artiljerijsko, minobacačko, pješadijsko i raketno djelovanje na navedena područja,[906] ali i urbane dijelove grada. Trg soliradnosti br. 6, lokacija u

neprijateljskim ciljevima u zoni SRK, izvještaj.-, Glavnom štabu VRS; Načelnik art. Pukovnik Tadija Manojlović).

[902] V. Št., "UNPROFOR o zločinu u Butmiru, Granate ispaljene iz Kotorca?", *Oslobođenje*, 8. maj 1995, str. 3; Nakon masakra, vojni posmatrači UN-a su kontaktirali VRS, sa zahtjevom da im garantiraju bezbjednost za obavljanje istrage, ali "su nam oni odgovorili da ne prilazimo tom području, tako da nismo izvršili istragu na licu mjesta". ICTY, 00969101, Izjava svjedoka: Thomas Hansen, 8. i 9. septembar 1995, str. 3.

[903] Na butmirskoj strani Tunela, 7. maja 1995, ubijeni su: Aziz Fejzić, Zdravko Klačar, Fahrudin Kurtović, Bećir Kovačević, Semir Smajić, Mensur Smajić, Rasema Subašić, Vahid Šalaka, Staka Šarenac. Na istoj lokaciji ranjeni su: Nedžad Alić, Jasenko Hadžić, Faruk Handžo, Zoran Jošilo, Muradif Kaplar, Bajro Karić, Dženan Karić, Salih Smaka, Davor Mika, Esad Tucaković i Aida Zuko (AIIZ, inv. br. 7-1266, BiH, FBiH, Kanton Sarajevo, MUP, Sarajevo, 19-33/97, Pregled većih događaja – masakra izvršenih na području grada Sarajeva od pripadnika tzv. VRS u perodu 1992-1995. godine). S obzirom na to da se radilo o butmirskoj strani Tunela, tj. dijelu grada koji je bio relativno slobodan, a da nas metodološki okvir istraživanja ograničava na dio grada koji se nalazio u opsadi, ova lokacija nije obuhvaćena u prilozima ovoga rada. No, uzimajući u obzir sam kontekst, u ovom dijelu rada neophodno je bilo spomenuti i ovaj masovni zločin.

[904] Sa položaja SRK-a granatirano je područje Sedrenika, Panjine Kule, Dobrinje, Hrasna i drugih dijelova grada. "Agresor nastavio granatiranje Sarajeva. Četnički zločin u Butmiru", *Oslobođenje*, 8. maj 1995, str. 1.

[905] ICTY, 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith od 14. augusta 1996, str. 13.

[906] ICTY, inv. br. 0529-2950; Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-155, 9. maj 1995. god., Vojna tajna, Strogo povjerljivo, "TALAS – 2"; Popravljanje taktičkog položaja u rejonu Debelo Brdo i Grdonj /t.906/, Naređenje, dostavlja.-; .Komandant: general-major Dragomir Milošević.

blizini pijace na Ali-pašinom Polju, poznata po masakru nad civilima u redu za hljeb 30. augusta 1992. godine,[907] ponovo je bilo mjesto gdje su masovno ubijani civili. Na ovoj lokaciji su, 18. maja 1995. godine, od rasprskavajućeg dejstva jedne minobacačke granate, ispaljene iz dijela Nedžarića pod kontrolom SRK-a, ubijena tri, a ranjena tri civila.[908] Ali-pašino Polje će i u narednom periodu često biti meta bombardiranja i granatiranja, a 24. maja na ovo naselje su, u razmaku od nekoliko sati, lansirane dvije modifikovane aviobombe, od kojih je ubijeno četvero, a ranjeno 10 civila.[909] Granatirani su i ostali dijelovi grada, a nakon što su pripadnici VRS-a, sa nekoliko punktova UNPROFOR-a uzeli teško naoružanje, NATO je 25. maja bombardirao depoe municije na Palama.[910] Uslijedila je reakcija VRS-a i to granatiranjem svih sigurnih zona. U centru Tuzle, lokalitetu poznatom kao "Kapija", jednom granatom kalibra 130 mm, ispaljenom s položaja VRS-a na planini Ozren, ubijen je 71, a ranjeno 140 civila.[911] Nastavila se poznata „igra", gdje NATO blago kažnjava VRS, a VRS UNPROFOR, koja je dobila svoj puni "zamah" nakon NATO-vog ponovnog bombardiranja Pala, 26. maja, kada VRS, demonstrirajući svoju silu, zapravo pokazuje svu nemoć u kojoj se UNPROFOR u tom trenutku našao.[912] Uzimanje oko 400 pripadnika UNPROFOR-a za taoce,[913] koje su koristili i kao žive

[907] Vidi **lokaciju br. 69**.

[908] "Nastavljeni agresorski napadi. Petero ubijenih u Sarajevu", *Oslobođenje,* 19.5.1995, str. 1; **Lokacija br. 204.**

[909] **Lokacije br. 205 i 206.**

[910] Vidi više u: ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21, 22. novembar 1997, par. 49–51.

[911] Za ovaj zločin pravosnažno je, na 25 godina zatvora, osuđen Novak Đukić, komandant taktičke grupe – Ozren VRS. Sud BiH, broj: X-KR-07/394, Prvostepena presuda u Predmetu *Novak Đukić*, 12. juni 2009; Sud BiH, broj: X-KRŽ-07/394, Drugostepena presuda u Predmetu *Novak Đukić*, 6. april 2010.

[912] "Obzirom na novonastalu situaciju u zoni odgovornosti Korpusa (dejstvo iz VaP snaga NATO)", Dragomir Milošević izdaje sljedeće naređenje: "Odmah pristupiti totalnom blokiranju snaga UN na kontrolnim punktovima i svim putnim pravcima u cijeloj zoni Korpusa. Ovo ostvariti jačim snagama uz uslov da snage UN uoče našu blokadu. Ne obazirati se na zahteve UN oko snabdevanja hranom, vodom, i sl." Vidi napomenu 881.

[913] Naredba da se pripadnici ruskog porijekla ne zarobljavaju potvrđuje teze o

štitove, bio je način da zaustave akcije NATO-a, ali i kazne pripadnike UNPROFOR-a "za bombardovanje srpske dubine".[914]

Kriza sa taocima rješavana je u periodu od 2. do 18. juna,[915] ali nemoć UNPROFOR-a osokolila je pripadnike VRS-a da u narednim danima intenziviraju granatiranje grada, te da sve češće upotrebljavaju "nova oružja", čime bi, kako su mislili, završetak rata riješili u svoju korist.

"bratskom" odnosu ruskih trupa u sastavu UNPROFOR-a i pripadnika VRS-a. AIIZ, inv. br. 7-1785, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-186, 27. maj 1995. godine, - Vrlo hitno -; Dostaviti svim jedinicama SRK; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

[914] Na 51. sjednici Skupštine RS, održanoj 14-15. juna 1995. godine, Karadžić, pored ostalog, govori: „Mi smo naredili hapšenje, nismo baš pojedinosti naredili kako će se vezivati, ali odrazilo se dobro, to je bilo vrlo šokantno za svijet, sada mi to lako, kada nas pitaju da li je to bilo lijep gest, ja ih pitam da li je lijep gest bombardovati srpsku dubinu i plašiti našu djecu i starce da bježe, onda nema niko odgovor, tako da se ne odgovori odgovorom nego pitanjem, i oni nemaju šta da kažu." Donia J. R., *Izvodi...,* par. 219.

[915] Vidjeti više u: ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21, 22. novembar 1997, par. 55–71.

5.4. Masovna ubistva civila počinjena modifikovanim aviobombama[916]

Niko na svetu nema tako moćno oružje (...) Za sobom ne ostavlja ništa živo, ali posle njegove upotrebe nema zračenja ni posledica kao od atomske bombe. (...) Ono može da spase Slovenstvo i pomogne Srbima da se odbrane od terorističkog zapada. [917]

Vladimir Žirinovski, 7. februar 1994.

Lansere avio-bombi imati spremne za dejstvo po gradu...[918]

Dragomir Milošević, 14. april 1995.

U pokušaju da nadomjesti zabranu upotrebe "pametnih" ili precizno vođenih aviobombi koje se lansiraju iz aviona,[919] s udaljenosti nekoliko kilometara od cilja, rukovodstvo RS-a je, uz podršku ruskih ultradesničara, stavilo u upotrebu novo, elektronsko lasersko oružje koje se može upotrijebiti i iz zemlje i iz zraka. Nekoliko dana prije nego je, prilikom svoje posjete SRJ, lider ultradesničarske ruske stranke Vladimir Žirinovski novinarima otkrio vijest o posjedovanju novog oružja, na brdo Žuč je 29. januara 1994. godine pao jedan projektil, lansiran s motornog vozila iz dijela Vogošće koji je bio pod kontrolom SRK.[920] Za ovaj projektil je ustanovljeno da se radi o tipu ruske aerosolne aviobombe ODAB – 500, korištene u Čečeniji, a od čijeg

[916] S obrzirom na to da je upotreba ovog oruđa posebno intenzivirana u periodu od aprila do augusta 1995. godine, a da, prema hronološkoj odrednici koja vodi ovaj rad, upravo slijedi prezentacija toga perioda, ovo poglavlje u radu ćemo posvetiti masovnim ubistvima civila počinjenim ovom vrstom oruđa.

[917] „Hronologija događaja", u: Biserko S. (ur.), *BiH – jezgro...,* str. 82.

[918] AIIZ, inv. br, 7-1786, Komanda SRK-a, Str. pov. br. 20/04-130, 19. april 1995. g., Vrlo hitno, Naređenje za potpunu b/g svih jedinica SRK.-, Komandant: general-major Dragomir Milošević.

[919] ICTY, 06067014, Berko Zečević, *Primjena modifikovanih avionskih bombi tokom opsade Sarajeva 1994-1995*, Sarajevo, februar 2007, str. 78. (Dalje: ICTY, Zečević B. 2007). O zabrani "vojnih letova u zračnom prostoru BiH" vidi: UN, Security Council, S/Res/781 (1992), 9 October 1992, str. 2. i UN, Security Council; S/RES/816 (1993), 31 March 1993.

[920] ICTY, 0893009, Izjava svjedoka: Berko Zečević, 26. i 27. februar 1996.

djelovanja je u krugu od 30 m bila spaljena trava i zemlja.[921] Ultimatum NATO-a, koji je uslijedio nakon masakra na pijaci Markale, odgodio je upotrebu,[922] ali ne i proizvodnju modifikovanih aviobombi. Uz pomoć Generalštaba Vojske Jugoslavije[923] izrađene su vrlo neprecizne modifikovane aviobombe tipa FAB 100 i FAB 250, čija primjena u urbanim sredinama "neminovno dovodi do pojave civilnih žrtava", a predstavljaju primitivnu izvedbu ruske modifikovane aviobombe ODAB 500.[924] Po isteku Carterova primirja, u aprilu 1995. godine, Karadžić je u svom obraćanju medijima poručio javnom mnijenju, ujedno ucjenjujući Kontakt-grupu, kako VRS raspolaže novim oružjem, zahvaljujući kojem rat može završiti za dva mjeseca, te prijetnjama kako će njegova vojska zauzeti i "sigurne zone", "dajući Zapadu jedan dan da razmisli da li je za političko ili za vojno rješenje".[925] Posebno česte mete aviobombi bila su sarajevska naselja Hrasnica, Sokolović-Kolonija,[926] Ali-pašino Polje, ulice u centru grada,[927] ali i drugi urbani dijelovi grada.[928] Ilidžanska brigada je 6. aprila 1995. godine od

[921] S obzirom na to da se nakon eksplozije na određenoj udaljenosti od zemlje pojavio bijeli oblak i jarko žuta kugla, te da su spaljene trava i zemlja, stručnjaci su konstatirali da se radi o aerosolnom eksplozivu, koji je u tečnom stanju. Ova bomba je bila napravljena veoma profesionalno, imala je kontejner sa padobranom i sastojala se od četiri ruska raketna motora tipa GRAD. ICTY, Zečević B. 2007, str. 59, 80 i 91.

[922] Odgađanje upotrebe ovih bombi odnosilo se samo na Sarajevo, jer je agresor, u toku napada na Bihać, Cazin, Goražde, Olovo, Maglaj i druge gradove tokom 1994. i 1995. godine, uz ostala oružja i oruđa, koristio i modifikovane aviobombe.

[923] Raketni motori za aviobombe nabavljani su u SRJ, dok su se preostali dijelovi proizvodili u vogošćanskom Pretisu, čiji se direktor Milorad Motika 10. maja 1994. godine obratio Mandiću, s molbom da uputi pismo Momčilu Perišiću, da se od Krušik Valjeva ubrza doprema 1000 raketnih motora 122 mm za potrebe Pretisa; Vidi: ICTY, Zečević B. 2007, str. 160–161.

[924] ICTY, Zečević B. 2007, str. 79.

[925] T. Milašin, nav. dj., str. 538.

[926] Iako predmet i prostor istraživanja obuhvata dijelove grada koji su bili pod opsadom, u ovom poglavlju ćemo, s obzirom na kontekst i specifikum djelovanja avionskih bombi, određeni prostor dati i relativno slobodnim dijelovima grada (Hrasnici i Sokolović-Koloniji).

[927] Dana 16. juna 1995. godine, iz pravca tvornice Pretis u Vogošći, aviobombe su lansirane na Institut za onkologiju UMC-a u Dositejevoj ulici br. 4a (sada: Ulica Branislava Đurđeva) i kotlovnicu u Čobaniji br. 7.

[928] Prema stručnom mišljenju vojnog posmatrača UN-a Brennskaga, "modifikovane avionske bombe nisu pogodno oružje koje treba koristiti protiv neprijatelja koji je

Komande SRK-a dobila zadatak da izabere "najunosniji cilj" u Hrasnici ili Sokolović-Koloniji, prigradskim, gusto naseljenim mjestima, "gde bi bile najveće i ljudske i materijalne žrtve".[929] Aviobomba težine 250 kg lansirana iz vodozaštitne zone na području Vrela Bosne u jutarnjim satima 7. aprila 1995. godine pogodila je i srušila kuću na sprat u Ulici Alekse Šantića u Hrasnici,[930] od čijeg dejstva je ubijen jedan, a ranjena tri civila, te pričinjena veća materijalna šteta na više kuća u neposrednoj blizini eksplozije.[931] Nakon ovog zločina, u borbenom izvještaju koji Ilidžanska brigada podnosi Komandi SRK-a 7. aprila 1995. godine navodi se da je na Hrasnicu toga dana lansirana avionska bomba.[932]

Krajem aprila, u sklopu Priprema za dejstvo, Talas-1, SRK planira korištenje većeg broja aviobombi, "tako da, u slučaju promašaja, sledeći projektil mora pasti u cilj".[933] Tokom naredna dva mjeseca zabilježeno je njihovo djelovanje po Ali-pašinom Polju i susjednim naseljima, a 24. maja 1995. godine oko 9.45 sati u Ulici Safeta Zajke br. 43, koja se nalazi u blizini Željezničke tehničke škole, tvornice ŽICA i RTV Doma, na asfaltni kolovoz je eksplodirala aviobomba, od čijeg dejstva su ubijena dva, a ranjena četiri civila, stanara navedene ili obližnjih

ukopan u gradu, među civilnim stanovništvom" (ICTY, Izjava: Brennskag Per Anton od 26. oktobra 2006). I Ivan Đokić, za kojeg Tužilaštvo ICTY-a u Predmetu *Perišić* tvrdi da je idejni tvorac ovih bombi, smatra kako one nisu planirane za upotrebu u urbanim sredinana, te da je takvo korištenje bombi neprihvatljivo i pogrešno. www.sense-agency.com, Tužilac: Ekspertiza zasnovana na netačnim podacima, Hag, 5. novembar 2010.

[929] ICTY, 0529-2925, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-118, 6. april 1995. godine, Dostaviti: Ilidžanskoj pbr; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

[930] ICTY, Zečević B. 2007, str. 100-103.

[931] Ubijena je Ziba Čustović, a ranjeni: Ziba Šubo, Šerif Brajlović i Gara Sarajkić. ICTY, inv. br. 03316912, RBiH, MUP, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke i otkrivanje kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu, br. 02/4-245, dana: 15. aprila 1995. godine, CSB, Policijski sektor, Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, Izvještaj o vještačenju tragova eksplozije do koje je došlo dana 7. aprila 1995. godine nakon granatiranja opštine Ilidža, ulica Alekse Šantića br. 1; Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

[932] Vidjeti više: ICTY, Presuda, Milošević D., 2007, par. 475–495.

[933] "Za pripremu ovih sredstava neposredno je odgovoran pukovnik Manojlović Tadija." Vidi: ICTY, 0529-0551, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-133, 21. april 1995, Pripreme za dejstvo, "Talas-1", Komandant: general-major Dragomir Milošević.

ulica.[934] Očevici su konstatirali kako je aviobomba imala "isti zvuk kao avion u niskom letu",[935] a nakon što je eksplodirala, prouzrokovala je veliki oblak.[936] Detonacija bombe je izbila sve prozore i vrata kuće Džemala Kukuljca, koji je tada bio ranjen, te osjetio jak pritisak i imao osjećaj da se cijela kuća dimi.[937] Četiri sata poslije, nedaleko od ove lokacije, eksplodirala je još jedna modifikovana, "fugasno-razorna" aviobomba, od čijeg dejstva su ubijena dva i ranjena dva civila.[938] Na osnovu ostataka pronađenih na licu mjesta, istražitelji su zaključili da su obje aviobombe bile težine 250 kg, da su imale 3-5 raketnih motora tipa GRAD, kalibra 122 mm,[939] te da su lansirane iz pravca Lukavice ili Pavlovca, teritorije koja je bila pod kontrolom SRK-a.[940] Pretresno i Žalbeno vijeće ICTY-a, u Predmetu *Dragomir Milošević* usvojilo je

[934] **Lokacija br. 205.**

[935] Enes Jašarević je radio kao električar na trafostanici u Majdanskoj ulici, kada je preko njega i njegovih kolega, kao avion u niskom letu, "preletjela aviobomba i pala negdje iza zgrade Televizije" (ICTY, br. 03042121, Izjava svjedoka, Enes Jašarević, 10. mart 1997). U trenutku eksplozije, za stolom u dvorištu svoje kuće sjedila je Anđa Gotovac, koja je čula "nešto što je zvučalo kao avion. Htjela sam podići glavu da vidim koji luđak leti tako nisko. Nisam imala priliku da podignem glavu, jer je već počeo haos. (...) To je bila snažna eksplozija i pritisak zraka me odbacio. Znala sam da sam ranjena jer sam začula zvuk cvrčanja kože. Eksplozija me odbacila, a s garaže i s krova su padale stvari. Jedan crijep je pao na mene. Pala sam. Malo mi se zavrtjelo u glavi, ali znala sam šta se dešava". ICTY, 042237, Izjava svjedoka: Anđa Gotovac, 12. mart 1997.

[936] Očevidac Azem Kapidžija je od mjesta eksplozije bio udaljen 300 metara (kod rijeke Miljacke). Nakon što je čuo dolet projektila, pratio ga je, vidio veliki oblak dima i začuo detonaciju. ICTY, Zečević B. 2007, str. 105.

[937] Ovo je jedan od argumenata koji ide u prilog tezi da je ova aviobomba bila punjena aerosolnim, a ne TNT (čvrstim eksplozivom). Naime, pored Džemalove kuće, eksplozija je oštetila još pet stambenih objekata, ali na njihovim fasadama, kao i na fasadama okolnih zgrada nije bilo mnogo ostataka od gelera, koje bi izazvala aviobomba težine 250 kg punjenja sa TNT (čvrstim) eksplozivom. Ekspert za naoružanja, Berko Zečević upućuje još na izjave svjedoka koji su primijetili više eksplozija, osjetili „prženje", jak pritisak, na osnovu kojih zaključuje da je aviobomba bila punjena aerosolnim eksplozivom. Zečević B. 2007, 80-82.

[938] **Lokacija br. 206.**

[939] Za raketiziranu aviobombu FAB-100 i FAB 250 korišteni su raketni motori 122 GRAD, 128 mm M77 OGANJ, 128 mm M74 MUNJA i 127 mm HVAR. Vidi: ICTY, Zečević B. 2007, 80-82.

[940] ICTY, Zečević B. 2007, str. 106; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 516; ICTY, Presuda, Milošević D., 2009, par, 517-518.

dokazni materijal MUP-a RBiH i analize eksperta Berka Zečevića o vrsti i pravcu lansiranih aviobombi.[941]

Dva dana nakon ovih zločina, istovremeno s bombardiranjem položaja VRS od strane NATO-a, i uzimanjem pripadnika UNPROFOR-a za taoce,[942] 26. maja 1995. godine, oko 11.30 sati, iz pravca Butila lansirana je aviobomba,[943] uslijed čijeg razornog dejstva je ranjeno 17 civila i teško oštećeno nekoliko stanova u Ulici Safeta Hadžića br. 52, lokaciji koja se nalazi u neposrednoj blizini pada prethodnih dviju aviobombi.[944] Granatiranje koje je uslijedilo nekoliko minuta nakon lansiranja ove aviobombe[945] dolazilo je iz pravca Lukavice, što ukazije na "dobru sinhronizaciju" jedinica SRK-a koje su djelovale na području Ilidže i Lukavice.[946]

Bombardiranje grada modifikovanim aviobombama nastavljeno je i u narednom periodu, a *Zapovjest komandanta 1. korpusa za napad,* potpisana 8. juna 1995. godine, koja je najavljivala dugo pripremanu ofanzivu Armije RBiH u cilju deblokade grada, upozoravala je i na mogućnosti odmazde SRK-a po urbanim dijelovima Sarajeva pojačanom upotrebom raketnih sistema Z-Z, kao i modifikovanih aviobombi.[947] Na

[941] ICTY, Presuda, Milošević D., 2007, par. 508; 519-521; ICTY, Presuda, Milošević D., 2009, par. 252-259.

[942] Vidi poglavlje br. 5.3.

[943] ICTY, Milošević D. 2007, par. 525–527.

[944] Bomba je udarila u ravni krov stambene zgrade u Ulici Safeta Hadžića br. 52, probila betonsku ploču, potpuno uništila jedan, a teško oštetila tri susjedna stana na petom spratu, zatim probila betonsku ploču između petog i četvrtog sprata, teško oštetila dva stana na četvrtom spratu, te veću štetu nanijela u dva stana na trećem spratu. ICTY, Zečević B. 2007, str. 112.

[945] Nekoliko minuta nakon eksplozije ove bombe uslijedilo je granatiranje područja Majdanske i Ulice Safeta Hadžića, kada je ispaljeno oko 10 granata, ali svaka od njih nije eksplodirala. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D., 2007. par. 525–527.

[946] ICTY, Zečević B. 2007, str. 112–114; ICTY, Presuda, Milošević D., 2007, par. 530–533.

[947] AIIZ, inv. br. 7-1787, Armija RBiH, Komanda 1. korpusa, Str. pov. br. 01/3-120, dana, 8. juna 1995. godine; Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, Primjerak br. 6, Zapovjest komandanta 1. korpusa za napad, Komandant: brigadni general: Vahid Karavelić. (Na osnovu naredbe Rasima Delića, Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1276, RBiH, Generalštab Armije, Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, br. evidencije 324, 29. maja 1995, Tarčin; Komandama 1, 3, 4 i 7. korpusa, Zapovjest GŠA za napad op. br. 1; Komandant Generalštaba: Armijski general: Rasim

dan prije nego je planiran početak ove ofanzive,[948] Dragomir Milošević podnosi izvještaj GŠ VRS, u kojem navodi da se u zoni odgovornosti SRK-a nalazi ukupno 21 lanser za avionsko naoružanje,[949] od kojih četiri služe za lansiranje aviobombi težine 100 i 250 kg.[950]

Kao što Srpska vojska Krajine, nakon uspjeha Hrvatske vojske u ofanzivi *Bljesak*, 2. i 3. maja raketira Zagreb,[951] tako i SRK, na dan početka ofanzive Armije RBiH, još intenzivnije bombardira urbane dijelove Sarajeva, a jedan od načina odmazde bio je i lansiranje tri

Delić).

[948] Ofanziva 1. korpusa Armije RBiH u cilju deblokade grada, planirana je 16. juna 1995. godine.

[949] Načelnik GŠVRS, Manojlo Milovanović je 7. juna 1995. godine zahtijevao da mu Komanda SRK dostavi podatke o broju lansera za avionsko naoružanje, nakon čega načelnik artiljerije SRK, pukovnik Tadija Manojlović zahtijeva od svih brigada SRK da mu dostave navedene podatke (AIIZ, 7-1788, GŠ VRS, Str. pov. br. 03/4-1166, 7. juni 1995. godine, Hitno, Komandant 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, V, I PVO, 1. GMTBR, 14, 27, 30 i 35 POB; Načelnik štaba, general-pukovnik Manojlo Milovanović; AIIZ, inv. br. 1789, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-208, 8. juni 1995. godine, Podatke, traži.- Dostaviti: Komandi 2. Slpbr, 3. Slpbr, 1. Rpbr, Ilpbr, Igpbr, Ilidž. pbr, kurirom: 1. Smbr i 4. lap PVO; Načelnik artiljerije: pukovnik Tadija Manojlović). Tri dana prije nego je uputio ovaj zahtjev, GŠVRS naređuje da se iz Pretisa dostavi 50 aviobombi Ilidžanskoj, 3. Spbr, 1. Smbr, Ilijaškoj i Igmanskoj brigadi (AIIZ, inv. br. 7-1789, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/13-2-225, 4. juna 1995. godine, Dostaviti: Komandi 27. Pob, PKM SRK – na znanje načelnika artiljerije Komande SRK).

[950] AIIZ, inv. br. 7-1792, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-208-2, 15. juni 1995. godine, Podaci o lansiranim sredstvima i naoružanju s aviona, dostavlja.- Glavnom štabu Vojske RS; Komandant: general-major Dragomir Milošević: AIIZ, inv. br. 7-1790, Komanda IG PBR, Pov. br. 01/8-54-7, 9. juni 1995, Odgovor na tražene podatke, Dostavlja.-; Pomoćnik k-danta za pozadinu, potpukovnik Milorad Staka; AIIZ, 7-1791, Komanda 1. Ilidž. Pbr, Str. pov. br. 1-2191-1/95, Ilidža, 12. 06. 1995. godine, Odgovor na dopis: Str. pov. br. 20/04-208, Dostavlja – Komandi SRK; Komandant: pukovnik Vladimir Radojčić; AIIZ, 7-1792, Komanda 3. spbr, Str. pov. br. 021/518, 14. 06. 1995. godine, Komandi SRK; Komandant pukovnik Dragan Josipović.

[951] Prilikom raketiranja Zagreba ubijeno je sedam, a ranjeno 214 civila. Za ovaj kao i druge zločine pravosnažno je osuđen Milan Martić na 35 godina zatvora. (ICTY, "RSK", IT-95-11, Milan Martić, Presuda Pretresnog vijeća, 12. juni 2007, Presuda Žalbenog vijeća, 26. juni 2009; i ICTY, IT-04-81). Također, u vezi sa ovim vidjeti i: ICTY, IT-04-81.

modifikovane aviobombe, od kojih su dvije eksplodirale u centru grada,[952] a jedna u naselju Ali-pašino Polje,[953] uslijed čijeg razornog dejstva je ranjeno 13 civila i pričinjena velika materijalna šteta na stambenim, zdravstvenim i poslovnim objektima.[954] Pretresno i Žalbeno vijeće u Predmetu *Dragomir Milošević* usvojilo je ekspertize Berka Zečevića, koji je ustanovio da su aviobombe koje su eksplodirale u Dositejevoj ulici i Čobaniji lansirane iz kruga fabrike Pretis u Vogošći,[955] a da je bomba koja je eksplodirala na Trgu međunarodnog prijateljstva lansirana iz pravca Butila.[956]

Narednih dana civili u Sarajevu bili su svakodnevno masovno ubijani, a u sarajevskom naselju Ali-pašino Polje, na ivičnjaku ispred nebodera u Geteovoj ulici na br. 12, eksplodirala je modifikovana aviobomba, od čijeg dejstva su ubijena dva, a ranjena četiri civila, koji su u prizemnim stanovima točili vodu ili se nalazili u parku ispred nebodera.[957] Istražitelji MUP-a RBiH su na licu mjesta pronašli 64 dijela projektila i "veliki metalni cilindrični komad sa privrnutim limenim dijelovima", za koji je ustanovljeno da potječe od "pogonskog sklopa improvizovane naprave čiji je osnovni dio raketni motor" tipa GRAD kalibra 122 mm, a bomba je lansirana s dijela teritorije općine Ilidža, koja je bila pod kontrolom SRK-a.[958]

[952] Dana 16. juna 1995. godine, u razmaku od nekoliko sati, aviobombe su pale na zgradu UMC-a RO Instituta za radiologiju i onkologiju (Dositejeva ulica br. 4a, sada Branislava Đurđeva) i kotlovnicu u ul. Čobanija br. 7, gdje je ranjeno šest civila.

[953] U međuvremenu, istog dana, na livadu pored ulaza u Mjesnu zajednicu, smještenu u jednom od nebodera na Trgu međunarodnog prijateljstva br. 10, eksplodirala je još jedna aviobomba, koja je u potpunosti razorila Mjesnu zajednicu, a "sve ljude u prostoriji bacila u vazduh i razbacala po različitim uglovima prostorije". Tom prilikom ranjeno je sedam civila. ICTY, Zečević B. 2007, 118–120; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, 541- 548.

[954] Vidi: ICTY, 00375179-00375234 (Dokumentacija MUP-a o vještačenju tragova projektila i zapisnici o uviđaju); ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, 534-561.

[955] ICTY, Zečević B. 2007, str. 117 i 121-124; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 539 i 559; ICTY, Presuda Milošević D. 2009, par. 252-259.

[956] ICTY, Zečević B. 2007, str. 119; ICTY, Presuda, Milošević D. 2009, par. 550–553.

[957] **Lokacija br. 209.**

[958] ICTY, inv. br. 00375079 – 00375082, RBiH, MUP, MUP SARAJEVO, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu, br: 02/4-233-569, Dana: 18. 7. 1995, PREDMET:

Već spomenute ulice Safeta Zajke, Majdanska, Safeta Hadžića, Trg međunarodnog prijateljstva i Geteova ulica, lokacije su koje se nalaze u neposrednoj blizini Zgrade RTV doma. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je cilj SRK-a bila upravo ta zgrada, ali na jednoj od sjednica Skupštine RS-a Karadžić negoduje zbog neuspjeha da "sruše (...) sarajevsku televiziju", iako su je "tukli ... svim sredstvima".[959] Primjenom "novog oružja" ponovo se ukazala prilika da rukovodstvo samoproglašene Republike pokuša ostvariti cilj, a imajući u vidu činjenicu da su aviobombe neprecizno oružje, jednoj od ovih bombi, lansiranoj iz pravca Dogloda ili Butila,[960] uspjelo je da 28. juna 1995. godine oko 9.20 sati[961] pogodi krov zgrade RTV doma (drugi sprat),[962] uslijed čijeg razornog dejstva je ubijen jedan, a ranjeno 28 civila.[963] U prostorijama

Vještačenje tragova eksplozije uzrokovane padom projektila. Ispitivanje izvršio: Emir Turkušić; Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

[959] Na 46. sjednici Skupštine RS-a, održanoj 24. novembra 1994. godine, Radovan Karadžić, pored ostalog, ističe: „Molim vas, mi smo tukli sarajevsku televiziju svim sredstvima koja smo imali i nismo joj mogli ništa. Ja sam tek kada je rat počeo shvatio zašto je zgrada sarajevske TV onako ružna, ja sam tamo ulazio kao književnik itd. to su neke kasete, zidovi, hodnici nešto čudno, to je sve pravljeno za slučaj rata, jer su oni znali da će biti građanski rat." ICTY, Donia J. R., nav. dj., par. 278.

[960] I ova bomba je bila težine 250 kg, punjena aerosolnim eksplozivom. ICTY, Zečević B. 2007, str. 129-130; RBiH, MUP Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu, broj: 02/4-233-648, dana: 17. jula 1995. godine, Ispitivanje izvršio: Ekrem Suljević; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 618–622; ICTY, Presuda, Milošević D. 2009, par. 247–251.

[961] Dva dana nakon što je ispaljena aviobomba na RTV dom, Dragomir Milošević u izvještaju SRK navodi: "Naši artiljerci precizno odgovaraju na dejstva muslimanske atriljerije. U jednom takvom odgovoru 28. juna pogodili su RTC BiH, centar medijske laži protiv pravedne borbe srpskog naroda" (ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 615). Međutim, suprotno generalu Miloševiću, novinarka londonskog *Independenta* smatra da je "ovaj projektil bio namijenjen upravo slobodi izvještavanja". S obzirom na to da je pogođen sprat na kojem su se nalazile i kancelarije novinara poznatih svjetskih medijskih kuća, u izjavi za sarajevsko *Oslobođenje*, ova novinarka ističe: "Karadžićevi Srbi vjerovatno očekuju da će ovim napadom natjerati mnoge novinare da napuste Sarajevo kako iz njega više ne bi mogli izvještavati. Oni ne vole da se iz njega prave izvještaji. Ne vole da odavde odlaze fotografije" (S. Ku, "Pucanj u svjetsku javnost. Napad na novinare", *Oslobođenje*, 29. juni 1995, str. 11).

[962] Zgrada RTV doma ima 10 spratova, ali je drugi sprat imao svoj krov i odvojen je od ostalih dijelova zgrade velikim atrijumom.

[963] Ubijen je Ibrahim (Hamid) Šalaka, a ranjeni: Azemina Maksumić, Rijalda

RTV doma pričinjena je ogromna materijalna šteta.[964] I u trenucima kada su istražitelji pokušavali utvrditi mjesto lansiranja bombe koja je eksplodirala na RTV dom,[965] oko 13 sati na sarajevsko naselje Ali-pašino Polje ponovo je lansirana aviobomba, koja je eksplodirala na osmom spratu nebodera u Geteovoj ulici br. 5, kada su ubijena tri, a ranjeno sedam civila.[966] Nekoliko stanova od 7. do 11. sprata nebodera u potpunosti je uništeno, pri čemu su od betonskih zidova ostali samo glavni betonski nosači.[967] Amir Osmanović, koji se u trenutku eksplozije bombe nalazio u svom stanu na 11. spratu, "propao" je u jedan od razrušenih stanova na sedmom spratu.[968] S obzirom na to da je u navedenom ulazu jednom

Musaefendić, Hamani Feridon, Alija Imamović, Hamed Elzaxlgh, Mehmed Kamber, Fadila Serdarević, Ahmet Kulender, Nadira Kulender, Džemal Terović, Zijad Jusufbegović, Rabija Kečo, Fadil Karup, Marija Bajramović, Sanela Bajramović, Umihana Prguda, Asja Resavac, Rajko Joksimović, Igor Mocnaj, Mirko Lisov, Eldar Emrić, Marijan Dračina, Alica Čurtović, Mirsad Helać, Jasmina Abaz, David Allbuinton, Mirsad Muminović i Saša Mrdović. ICTY, 00358709, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 19/04-1.3, 28. juni 1995. godine, Službeni izvještaj; Izvještaj sačinili: Čuljević Rifat i Ćerimagić Enes; Dokumentacija Državne bolnice (Dalje: RBiH, MUP, Službeni izvještaj, 28. juni 1995, Čuljević-Ćerimagić); ICTY, inv. br. 00358729, RBiH, MUP, CSB, Policijski sektor, Odjel za kriminalističku tehniku i KDZ, Sarajevo, broj: 1288/95, Foto-dokumentacija, Granatiranje zgrada RTV BiH, Bulevar Meše Selimovića br. 4, 28. juni 1995. godine, 1. juli 1995. godine; Izradio: Tunović Adnan; Kontrolisao: Stankov Borislav.

[964] RBiH, MUP, Službeni izvještaj, 28. juni 1995, Čuljević-Ćerimagić; ICTY, Zečević B. 2007, str. 126.

[965] Uviđaj na mjestu zločina je trajao do 20.00 sati (RBiH, MUP, Službeni izvještaj, 28. juni 1995, Čuljević-Ćerimagić).

[966] **Lokacija br. 212**. ICTY, 00376008, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, br: 19/04-1.5-, dana, 27. jula 1995, Službena zabilješka; Zabilješku sačinio: Avdija Numanović.

[967] ICTY, Zečević B. 2007, str. 132; Povjerenica MZ za ovaj ulaz svoje utiske o ovom zločinu podijelila je s novinarkom *Oslobođenja*: "Prvo se čula slaba eksplozija, a zatim toliko snažan udar u zgradu da smo svi bili paralisani od detonacije i dima koji se širio na sve strane. U zrak su letjeli komadi stakla, prozori, cijeli zidovi." Vidi: B. Rudić, "Među Sarajlijama. Dan nakon terorističkog napada. Sarajevo mora živjeti!", *Oslobođenje*, 30. juni 1995, str. 11.

[968] Komšije iz stana na sedmom spratu bili su u šoku kada se "iz ruševina u hodnik pojavio čovjek prekriven prašinom i bez vidljivih povreda. Svi smo zanijemili od iznenađenja i pomislili da je priviđenje". Iako ranjen, Amir je bio svjestan svega što se događa i svojim komšijama objasnio: "Ne bojte se, prop'o sam sa jedanaestog i preživio." B. Rudić, "Među Sarajlijama. Dan nakon terorističkog napada. Sarajevo mora živjeti!", *Oslobođenje*, 30. juni 1995, str. 11.

aviobombom uništeno devet stanova, načelnik Štaba CZ je naredio da se porodice iz tih stanova "smjeste kod prijatelja i komšija, te da im CZ obezbijedi neophodnu ćebad i dušeke".[969] Nakon ovog masakra na licu mjesta je obavljen uviđaj na čelu sa sudijom Višeg suda Izetom Baždarevićem, u prisustvu službenika CSB-a MUP-a RBiH, kada su svi materijali za koje se smatra da bi mogli potjecati od projektila koji je eksplodirao na navedenoj lokaciji dostavljeni na vještačenje Odjeljenju za kontradiverzionu zaštitu, a za koje je utvrđeno da "najvjerovatnije potiču od pogonskog sklopa modifikovane aviobombe FAB – 250, kalibra 325 mm".[970] Između sedmog i osmog sprata pronađeni su ostaci tri raketna motora 122 mm GRAD, na kojima su bili vidljivi "hladni znakovi karakteristični za rusku municiju", a istražitelji su zaključili da je i ova bomba lansirana iz pravca šire zone Butila – Doglodi. Također, istovjetno kao i za bombu koja je lansirana četiri sata prije, lanser je od mjesta eksplozije bio udaljen oko 6000 metara.[971]

Tokom mjeseca jula 1995. godine (1. i 23. jula) pripadnici Ilidžanske brigade SRK lansirali su više aviobombi na područje naselja Hrasnica i Sokolović-Kolonija, uslijed čijeg razornog dejstva su ubijena dva, a ranjeno 20 civila i dva pripadnika UNPROFOR-a, te je pričinjena velika materijalna šteta na stambenim objektima koji su se nalazili u blizini mjesta eksplozije aviobombe.[972] Krajem mjeseca, 26. jula 1995.

[969] Mr. B., "Iz štaba CZ Sarajevo. Ćebad i dušeci kao prva pomoć", *Oslobođenje*, 29. juni 1995, str. 11.

[970] Odjeljenje za KDZ je ustanovilo kako je aviobomba bila teška 231 kg i da je punjena sa 96 kg trinitrotoluola. ICTY, dok. br. 00375014-00375018, RBiH, MUP, MUP SARAJEVO, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu, br: 02/4-233-731, dana: 25. jula 1995, PREDMET: vještačenje tragova eksplozije uzrokovane padom projektila, Ispitivanje izvršio: Nedim Bosnić, Načelnik odjeljenja: Mirza Jamaković.

[971] ICTY, Zečević B. 2007, str. 132-134.

[972] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 627–652; ICTY, Zečević B. 2007, 141-147; ICTY, inv. br. 00375114, RBiH, MUP, CSB, SJB Ilidža, Odjeljenje kriminalističke policije, br. 19/11-116/95, 4. jula 1995, Službeni izvještaj, Izvještaj sačinili: Dževad Mešić i Vehbo Numanović; ICTY, inv. br. 00375147, Odjeljenje za Kriminalističku tehniku i KDZ, broj knjige uviđaja: 1362/95, 1. juli 1995 godine. SJB: Ilidža; Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; ICTY, UNMO, Sektor Sarajevo, Izvještaj o incidentu bombardovanja tiha Hrasnica 1. jula 1995.

godine, u prijepodnevnim satima, jedna aviobomba je eksplodirala na porodičnu kuću Hasanović, u naselju Grdonj, od koje su ubijena četiri člana navedene porodice.[973]

S obzirom na to da su jedinice SRK-a s ovom novom vrstom oružja, poznatom i kao oružje "terora", nastojale dobiti prevagu u psihološkom vođenju rata, stvarajući pritisak na civile u gradu koji su držali pod opsadom, kao i na činjenicu da su ovakve vrste projektila djelovale uznemirujuće na pripadnike Armije RBiH na "frontu na Treskavici, koji su bili zabrinuti zbog sigurnosti svojih porodica u Sarajevu",[974] modifikovane aviobombe su u potpunosti postizale željeni efekat i poslužile kao jedna od mjera sprečavanja deblokade grada. Radi mogućnosti njihove brze upotrebe, na referisanju komandanata SRK-a, pukovnik Dragičević predlaže da se zalihe aviobombi koje se nalaze u fabrici PRETIS rasporede po brigadama,[975] a Dragomir Milošević se, u saglasnosti sa GŠ VRS, obraća GŠ VJ sa zahtjevom za isporuku 300 komada ovih bombi.[976] U pokušaju da nadomjeste nedostatak lansera, koji su, prema planu upotrebe, premještani iz brigade u brigadu,[977] u TRZ (Transportno-remontnom zavodu) Hadžići izrađen je još jedan novi lanser aviobombi do 500 kg, za koji se smatralo da je "neuporedivo kvalitetniji od svih dotadašnjih", a koji bi trebao, nakon ispitivanja, biti prebačen u neku od artiljerijskih jedinica SRK-a.[978] Ovaj lanser je prebačen u Igmansku brigadu, odakle je 22. augusta 1995. godine

[973] **Lokacija br. 226.** MAG br. 104345, 105720, 105720, 105721; Velid Džindo, "Da se ne zaboravi. Tuga u domu Hasanovića", *Dnevni Avaz*, 8. januar 1996, str. 7.

[974] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 618.

[975] AIIZ, inv. br. 7-1794, Referisanje k-nata, 2. juli 1995; Komandant: pukovnik Luka Dragičević.

[976] AIIZ, 7-1795, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-76, 15. 07. 1995. godine, Odobrenje za izuzimanje avio-bombi, traži. – dostavlja.- GŠ VJ – Pozadinska baza-, Saglasan za GŠ VRS; Komandant: General-major Dragomir Milošević.

[977] Vidi npr: AIIZ, 7-1796, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-244, 11. juli 1995. godine, Izdavanje FAB – 250 i 105 kg, Naređenje.- Dostaviti: IKM-2 Vogošća, 3. Spbr, 1. Ilpbr, 1. Rpbr, 1. Ilidž. pbr, 1. Igpbr; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

[978] AIIZ, inv. br. 7-1793, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-85, 23. juli 1995. godine, Komandi SRK- n/r komandanta SRK, Ispitivnaje lansera na funkciju, predlog.-; Za 1km-2, pukovnik Pandžić Radoslav.

ponovo vraćen u TRZ Hadžići, nakon čega je, po ugradnji određenog motornog vozila, dat na raspolaganje Prvoj sarajevskoj motorizovanoj brigadi SRK-a.[979] Istog dana je, oko 15.30 sati, u Ulici Zmaja od Bosne br. 64, na stepeništu između drugog i trećeg sprata poslovne zgrade BITAS eksplodirala modifikovana aviobomba, od koje je ubijen jedan, a ranjena dva civila,[980] te pričinjena velika materijalna šteta na navedenoj zgradi i okolnim objektima.[981] Na licu mjesta utvrđeno je da je navedeni projektil ispaljen iz pravca Rajlovca, koji se nalazi u zoni odgovornosti Treće sarajevske lake pješadijske brigade SRK, dok lanser koji je trebao biti prebačen u zonu odgovornosti Prve sarajevske motorizovane brigade[982] najvjerovatnije nije ni upotrijebljen, jer je,

[979] ICTY, 0529-2827, Komanda 1. Smbr, Str. pov. br. 1-542/2, 20. august 1995, Ugradnja lansera, zahtev. Komandi SRK – na ličnost NŠ, Komandant, pukovnik: Valjko Stojanović; ICTY, 0529-2828, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/13-2-449, 22. august 1995. godine, Dostaviti: Komandi Igm. Pbr, Komandi 1. Smbr – na znanje; TRZ Hadžići – na znanje; Po ovlaštenju PKPo, potpukovnik: Milan Solar.

[980] Uslijed djelovanja krhotina aviobombe teško je ranjen Irhad (Asim) Lukavac, koji se u trenutku eksplozije nalazio u automobilu vlasništva Elektrodistribucije (gdje je bio zaposlen), parkiranom u blizini zgrade BITAS. Irhad je, po zadobijanju povreda u predjelu grudi, izašao iz automobila i pao na trotoar, a na putu do bolnice je nastupila smrt. Od istog projektila lakše su ranjeni Alija Muharemović i Zada Borovina. ICTY, dok. br. 00374936, Odjeljenje za Kriminalističku tehniku i KDZ, br. knjige uviđaja: 1827/95, 23. august 1995, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; Kriminalistički tehničar: Sanjin Hasanefendić; E. Krehić, "Aviobombe opet potresle grad. Kijamet dan", *Oslobođenje*, 25. august 1995, str. 11.

[981] Kompletno je razrušeno preko 12 prostorija. U zgradu nije bilo moguće ući niti izaći iz nje jer je lift razrušen, a stepenište između drugog, trećeg i četvrtog sprata je propalo, te je Zada Borovina, higijeničarka u DP BITAS, koja se u trenutku eksplozije nalazila na 5. spratu, uz pomoć vatrogasaca spuštena na zemlju. U istoj ulici, na broju 66/IV, izgorio je dio jednog stana, nakon što je geler proletio kroz prozor i zapalio zavjesu, a u okolnim zgradama je došlo do razbijanja stakala i izbijanja zidova kao i štokova vrata i prozora. ICTY, inv. br. 00374938, RBiH, MUP, CSB Sarajevo, SJB Novo Sarajevo, Odjeljenje kriminalističke policije, Sarajevo, br. 19/12-4 U-23/95, 25. august 1995, Službena zabilješka, Podnosilac zabilješke: Tutundžić Damir.

[982] Zona odgovornosti Prve sarajevske motorizovane brigade je na p/k Zlatište – Grbavica – Lukavica – Kotorac, po dubini Kasindol i Petrovići (AIIZ, inv. br. 7-370, Raspored jedinica agresora koje drže Sarajevo u okruženju, Na dokumentu se ne navodi autor, kao ni datum nastanka ove analize; Ipak, na osnovu podataka o smjeni Galić – Milošević na čelu SRK, sa sigurnošću možemo tvrditi da je ona nastala nakon augusta 1994. godine).

prema raspoloživim izvorima, s ovim datumom završena epizoda bombardiranja urbanih dijelova grada iz ovakve vrste oruđa. Situacija koja će uslijediti nakon masakra na Markalama, konkretnom akcijom NATO-pakta, podržanom Snagama za brze intervencije, konačno je ubrzala proces završetka opsade grada.[983]

5.5. Intenzivno granatiranje grada i masovna ubistva civila: juni – august 1995. godine

...izvršiti artiljerijski udar sa dva plutona po ž/s neprijatelja u užem rejonu Saobraćajne škole u Velešićima. [984]

Dragomir Milošević, 18. juli 1995.

Snajperski i minobacački napadi na civile u glavnom gradu RBiH su tokom ljeta 1995. godine dostigli svoj vrhunac.[985] Uvjeravanja Radovana Karadžića od strane specijalnog izaslanika generalnog sekretara Ujedinjenih nacija kako novoformirane snage za brze intervencije[986] "neće stati ni na čiju stranu, niti će se ponašati drugačije od ostalih mirovnjaka u Bosni",[987] postalo je svojevrsno ohrabrenje političkom

[983] Više o ovome u nastavku rada.

[984] AIIZ, inv. br. 7-1797, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-252. 18. juli 1995. godine, Artiljerijski udar po neprijateljskoj ž/s, dostaviti: Komandi 1. Smbr. i 3. Spbr." Komandant generalmajor Dragomir Milošević.

[985] Donia J. R. 2006, str. 362.

[986] Dan nakon osnivanja Snaga za brze intervencije (RRF), 4. juna 1995, na pres-konferenciji u Sarajevu, portparol UN-a je naveo njihova četiri osnovna cilja: rušenje opsade Sarajeva, uspostava zone od 20 km oko glavnog grada, obezbjeđenje zona u istočnoj Bosni i pregrupisavanje snaga UNPROFOR-a (K. Begić, nav. dj., str. 260); Međutim, u Rezoluciji Vijeća sigurnosti UN-a od 16. juna 1995. godine stavlja se na znanje da se ove snage uklapaju u "sastavni dio postojeće misije UNPROFOR-a", uz napomenu da će "njihova nepristrasnost biti održiva". UN, Security Council, Distr. GENERAL, S/RES/988 (1995), 16 June 1995, Resolution 998 (1995), Adopted by the Security Council at its 3543rd meeting, od 16 June 1995.

[987] "Reuter je 22. juna prenio iz New York Timesa pismo koje je Akashi uputio Karadžiću, u kome ga uvjerava kako nove snage za brze intervencije, koje čine 12.5 hiljada vojnika, neće stati ni na čiju stranu, niti će se ponašati drugačije od ostalih

i vojnom rukovodstvu samoproglašene Republike Srpske za nastavak napada na civile, a da pri tome, u skladu s navedenim reakcijama Akashija, nisu uslijedile sankcije.

Kao reakciju na NATO-vo bombardiranje položaja VRS-a na Palama, pored uzimanja pripadnika UNPROFOR-a za taoce, rukovodstvo samoproglašene Republike Srpske naredilo je zatvaranje Sarajevskog aerodroma i "presjeklo komunalije".[988] Od tada, naselje Dobrinja nije imalo ni vodu ni struju,[989] dok su određeni dijelovi Sarajeva bili povremeno snabdijevani vodom iz "filtera Miljacka"[990] i s izvorišta Pivara.[991] Nakon dvodnevnih vrlo intenzivnih borbi s ciljem deblokade grada od strane Armije RBiH,[992] kao i granatiranja Dobrinje s položaja SRK-a,[993] tokom relativno mirnog jutra 18. juna, uslijed rasprskavajućeg dejstva jedne granate, koja je eksplodirala u prostorijama prethodnim

mirovnjaka u Bosni. U povjerljivom pismu namjera je bila da se ublaže strahovanja bosanskih Srba da će nove trupe silom probijati koridore kroz teritoriju koju oni kontroliraju. (...) Sutradan, Reuter je prenio saopćenje M. Albright u kome, između ostalog, stoji da, metod, odabir trenutka i sadržaj tog pisma je veoma neprikladan'." K. Begić, nav. dj., napomena 29, str. 260-261.

[988] ICTY, dok. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith od 14. augusta 1996, str. 14.

[989] ICTY, dok. br. 03041499, Izjava svjedoka: Azra Šišić, 23. februar 1996, str. 2; Vidi također: "Iz Elektroprivrede. Agresor isključio struju", *Oslobođenje*, 27. maj 1995, str. 16.

[990] Ideja da se filtrira voda iz rijeke Miljacke i ubacuje u postojeći vodovodni sistem potekla je od Freda Cunya, američkog stručnjaka za pomoć u slučajevima katastrofa, a realizirana je uz pomoć Georgea Sorosa i Međunarodnog komiteta spasa. Nakon izvjesnog oklijevanja od strane rukovodstva RBiH, ova voda je puštena u promet krajem aprila 1995. godine, nakon čega su se pojavile kontroverze oko njene sigurnosti i čistoće. Idejni tvorci ovog projekta tvrdili su da je ona sigurna za piće, dok su gradske vlasti i epidemiolozi upozoravali da ova voda "ni u kojem slučaju nije za piće i pripremu hrane", čak i nakon hlorisanja, te da je u samo jednoj sedmici u junu epidemiološka služba registrirala više od 200 novooboljelih od akutnog enterokolitisa. Peter Andreas, *Plave kacige i crno tržište: Poslovanje i preživljavanje u opkoljenom Sarajevu*, Rabic, Sarajevo, 2011; A. A., "Epidemiolozi upozoravaju. Pažljivo s vodom", *Oslobođenje*, 21. juni 1995, str. 5.

[991] T. Milašin, nav. dj., str. 603.

[992] Ofanziva Armije RBiH sa ciljem deblokade grada počela je 16. juna 1995. Vidi: M. Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju...,* str. 193.

[993] ICTY, dok. br. 03041499, Izjava svjedoka: Azra Šišić, 23. februar 1996.

granatiranjem zapaljene Osnovne škole „Skender Kulenović“, gdje se nalazila pumpa za vodu,[994] ubijeno je sedam, a ranjeno 12 civila.[995] Nekoliko minuta nakon masakra, pripadnici MUP-a RBiH su obavili istragu, te utvrdili da je granata došla iz pravca zapad-sjeverozapad, tj. kasarne u Nedžarićima, koja je bila pod kontrolom SRK-a.[996] Thomas Hansen i još dva člana posmatračkog tima UN-a stigli su sat i po nakon masakra, te su na mjestu zločina "jedino" vidjeli "rupu na zapadnoj strani zida, četiri metra iznad zemlje, nešto krvi, te ostataka mozga i dijelova ljudskog tijela", nakon čega su konstatirali da "nisu mogli pošteno izvršiti istragu", jer su žrtve već bile u bolnicama, a rep granate je odnijela "bosanska policija".[997] Jedanaest godina nakon masakra, vještak Tužilaštva ICTY u Predmetu *Dragomir Milošević*, Richard Higgs, uradio je ekspertizu o ovom masakru, te konstatirao kako smatra ispravnim zaključke MUP-a RBiH, prema kojima je granata došla iz pravca kasarne u Nedžarićima, ali ne isključuje mogućnost da bi vatra mogla biti "otvorena i s nekog udaljenijeg položaja".[998]

Međutim, na osnovu tvrdnje Thomasa Hansena kako je "nemoguće odrediti da li je granata ispaljena iz minobacača Armije BiH ili Vojske

[994] Nakon masakra na jednoj od ovih pumpi od 12. jula 1993, pripadnici Civilne zaštite su organizirali i druge lokacije za točenje vode, poput one u unutrašnjem dvorištu ranije zapaljene Osnovne škole „Skender Kulenović“ (raniji naziv škole „Simon Bolivar“). Pripadnici Civilne zaštite potrudili su se da poduzmu što efikasnije mjere zaštite na pumpama za točenje vode, a ova lokacija je važila za jedno od "najzaštićenijih prostora za opskrbu pitkom vodom", pa komandant Gradskog štaba CZ razočarano ističe kako "nije sigurno i tamo gdje je sigurno". M. Smajlović, "Četnici se osvetili granatiranjem Dobrinje. Sedmoro ubijenih u redu za vodu", *Oslobođenje*, 19. juni 1995, str. 1. "Stajali smo u redu, na mjestu koje je bolje zaklonjeno, trebali smo prići pumpi, brže uzeti vodu i zatim izaći." ICTY, dok. br. 03041499, Izjava svjedoka: Azra Šišić, 23. februar 1996, str. 3.

[995] **Lokacija br. 207.**

[996] ICTY, br. 00334868, SRBiH, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, CSB Sarajevo, SJB Novi Grad, br. 1161/95, Crtež lica mjesta, Granatiranje – pumpa za vodu OŠ "Simon Bolivar", Sarajevo – preko puta Ulice Marka Oreškovića, 18. juni 1995; ICTY, 06063359, Information report, 21 December 2006, Subject: Report on firing incidents involving mortars in the Sarajevo area dated, 8 November 1994. and 18 June 1995, Mr. Richard J Higgs, 17 (Dalje: ICTY, Higgs R. 2006).

[997] ICTY, 00969101, Izjava svjedoka: Thomas Hansen, 8. i 9.septembar 1995,str. 2.

[998] ICTY, Higgs R. 2006, str. 17-19.

Republike Srpske",[999] Pretresno vijeće ICTY u Predmetu *Dragomir Milošević*, konstatira kako se u "datim okolnostima nije uvjerilo da je granata ispaljena sa teritorije pod kontrolom SRK".[1000] Činjenica je da su za ICTY bile neophodne i preciznije istrage UNPROFOR-a o ovom zločinu kako bi se moglo doći do "valjanog" zaključka. Razlog zašto te istrage nisu urađene, iako su posmatrači UN-a bili na mjestu zločina i mogli uraditi određene proračune, ostaje nejasan. Na dan ovog masakra, 18. juna, završen je proces oslobađanja pripadnika UNPROFOR-a iz zatočeništva,[1001] a da pri tome zračni udari nisu ni spominjani kao mogućnost, sve više upućuje na zaključak da su "iza zatvorenih vrata" na sastanku Janvier–Mladić u Zvorniku zaista date garancije VRS-u da do zračnih udara više neće doći.[1002] Također, primjećuje se nešto drugačija reakcija bosanskohercegovačkih političara nakon ovog masakra u odnosu na raniji period. Potpredsjednik Federacije RBiH Ejup Ganić smatra da je "jedini put" onemogućavanja "ovakvih akcija terorista" deblokada grada, a premijer Haris Silajdžić u svom obraćanju javnosti ističe da će RBiH tražiti "od javnosti i parlamenta zemalja međunarodne zajednice da prisile svoje vlade da ukinu embargo na

[999] ICTY, 00969101,Izjava svjedoka:Thomas Hansen, 8. i 9.septembar 1995, str. 3.

[1000] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 579.

[1001] ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21, 22. novembar 1997, par. 64-70.

[1002] Na sastanku od 4. juna 1995. godine, između vrhovnog komandanta UNPROFOR-a, francuskog generala Bernarda Janviera i generala Ratka Mladića, preciznije je dogovoreno oslobađanje talaca, a ubrzo nakon njega se "proširila sumnja da su se Srbi i lokalni zapovjednici UN dogovorili da nikad više ne upotrijebe zračnu snagu NATO-a u Bosni" (vidi: Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998, str. 68). Istraživači NIOD-a konstatiraju kako su Ujedinjene nacije "odlučno negirale da je puštanje talaca uslovljeno. Međutim, dijelili su političko mišljenje da zračni napadi ne bi bili svrsishodni sve dok postoje taoci" (Vidi: Netherlands Institute for the war documentation (NIOD). 2002. *Srebrenica. Reconstruction, background, concequences and analyses of the fall of ‚safe' area"*. Part III: *The fall of Srebrenica*, Capter III: *No air actions on relase of the hostages: a deal between Janvier and Mladić?*, str. 1450-1471). Iz navedenog zaključujemo kako vojni posmatrači UN-a, koji su, u rijetkim slučajevima, u odnosu na intenzivna granatiranja, izlazili na uviđaje nakon masakra uopće nisu ni pokušavali ustanoviti odgovornost za masovna ubistva civila, jer bi to automatski poticalo na intervenciju, a koja bi izazvala nove opasnosti po trupe UNPROFOR-a na terenu.

oružje BiH".[1003] Dakle, bombardiranje NATO-a više se ni ne spominje kao mogućnost "kažnjavanja agresora", jer *Snage za brze reakcije (RRF – Rapid Reaction Force)* još nisu stigle,[1004] a posljednji događaji su pokazali da se na UNPROFOR ne može osloniti kao eventualnu podršku bombardiranju. Nakon sastanka Janvier - Mladić, a posebno nakon oslobađanja pripadnika UNPROFOR-a iz zatočeništva, intenzitet granatiranja grada dostiže svoj vrhunac, što je rezultiralo masovnim ubistvima civila ponovo na Dobrinji,[1005] Ali-pašinom Polju[1006] i Dženetića čikmi.[1007] Nakon ovih zločina, 26. juna 1995. godine general Rupert Smith upućuje protest generalu Ratku Mladiću, u kojem izražava zabrinutost zbog niza "veoma ozbiljnih incidenata", koji bi "lako mogli dovesti do eskalacije koju obojica želimo da izbjegnemo", a s obzirom na to da je broj napada na Sarajevo primijetno povećan, od Mladića očekuje da "svojim vojnicima naredi da poštuju režim sigurnih zona".[1008] "Neselektivno i namjerno granatiranje nastanjenih dijelova grada Sarajeva"[1009] nastavljeno je i u narednom periodu, a nakon što su

[1003] "Dr. Haris Silajdžić, Tražit ćemo ukidanje embarga", *Oslobođenje*, 19. juni 1995, str. 3.

[1004] Ministri odbrane zemalja Evropske unije i NATO-a su na sastanku u Parizu, 3. juna 1995. godine, dogovorili da će snage sastavljene od britanskih i francuskih oružanih snaga, uz manji holandski kontingent, opremljene teškim naoružanjem, poslati u Bosnu, koje bi poslužile kao zaštita pripadnicima UNPROFOR-a. C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 239.

[1005] Dana 21. juna, u Ulici Janka Jolovića na Dobrinji I ubijeno je šest civila. Četiri dana poslije ovog masakra, 25. juna, u istom naselju ubijeno je dvoje djece**. Lokacije br. 208. i 210**.

[1006] Dana 22. juna u Geteovoj ulici na Ali-pašinom Polju ubijena su dva civila. **Lokacija br. 209**.

[1007] Dana 25. juna u Dženetića čikmi, nadomak pijace Markale, ubijeno je troje djece. **Lokacija br. 211**.

[1008] ICTY, R0029428, UNPROFOR, UNPROFOR HEADQUARTERS, Sarajevo, Office of the Commander, CG/6043/207/95, Lueutenant General R. Smith, for General Ratko Mladić, Pale, 26 June 1995.

[1009] Ovo je konstatacija generala Nicolaia. ICTY, inv. br. ZA01-6159, UNPROFOR HEADQUARTERS, Sarajevo, Office of the Chief Staff, CG/6043/213/95, Generalpukovnik Ratko Mladić – Pale, 1. juli 1995, C. H. Nicolai, Brigadni general, Načelnik Štaba; ICTY, ZA01-6161, UNPROFOR, Major-general, Dragomir Milošević, Komandant SRK, Pukovnik Robert Meille, Vršilac dužnosti komandanta Sektora, 30. juni 1995.

snage SRK-a sa tri projektila pogodile zgradu PTT (GŠ UNPROFOR-a Sektora Sarajevo), brigadni general Nicolai i pukovnik Robert Meille ulažu oštar protest Ratku Mladiću i Dragomiru Miloševiću, u kojem traže da se "smjesta zaustave svi direktni napadi kako na civile, tako i na UNPROFOR".[1010]

Međutim, ne uključujući konkretne sankcije, brojni protesti UNPROFOR-a nisu urodili plodom,[1011] o čemu svjedoče, pored ostalog, i masovna ubistva civila na Dolac-Malti,[1012] Drveniji,[1013] Dobrinji,[1014] Ali-pašinom Polju,[1015] Hrasnom[1016] i u nekoliko navrata na Bistriku.[1017] Snage SRK-a nastavile su neselektivno granatiranje grada i tokom narednih dana,[1018] a u skladu s naredbom komandanta SRK-a, generalmajora Dragomira Miloševića, da se 18. jula 1995. godine u 18 sati izvrši "artiljerijski udar sa dva plutona po ž/s neprijatelja u užem rejonu Saobraćajne škole u Velešićima",[1019] na navedeno područje,

[1010] Isto.

[1011] Prema sedmičnom izvještaju UNPROFOR-a koji se odnosio na sektor Sarajevo, ističe se da "uprkos reduciranju aktivnosti u gradskoj okolici, maltretiranje civilnog stanovništva nastavlja se nesmanjenom žestinom. Snajperska i minobacačka vatra još uvijek je prilično velikog intenziteta. Čini se da ona nema posebnu vojnu vrijednost, ali doprinosi opštoj atmosferi terora u gradu, skoro niko od civila sada ne koristi glavnu gradsku prometnicu istok-zapad (‚Aleja snajpera')", te da se "sporadično, skoro nasumično bombardovanje grada nastavlja". ICTY, inv. br. R002-4208-R002-4212-BCST/Prijevod, UNPROFOR, STRANA 1-5, Datum: 8. juli 1995, Šalje: David Harland, Viši oficir za civilne poslove, sektor Sarajevo, Predmet: Sektor Sarajevo, Sedmični situacijski izvještaj.

[1012] Dana 30. juna u Paromlinskoj ulici ubijena su četiri civila. **Lokacija br. 214.**

[1013] Dana 1. jula u Ulici Hamdije Kreševljakovića ubijeno je pet civila. **Lokacija br. 215**.

[1014] Dana 1. jula u Ulici Omladinskih radnih brigada ubijen je bračni par Ahmetagić. **Lokacija br. 216.**

[1015] Dana 6. jula na Trgu nezavisnosti ubijeno je pet civila. Među žrtvama bila su tri člana porodice Đorem. **Lokacija br. 217**.

[1016] Dana 8. jula na raskrsnici ulica Azize Šaćirbegović - Antuna Brakna Šimića i Milana Preloga ubijena su tri civila. **Lokacija br. 218.**

[1017] Dana 12. jula u Ulici Za beglukom su ubijena dva civila. Istog dana, u Ulici Brdo džamija, granatom su ubijena dva civila. **Lokacije br. 219. i 220**.

[1018] ICTY, IT-98-29/1-T: Dragomir Milošević, Criminal investigation report, 06081693–06081723, str. 21-22.

[1019] Dragomir Milošević naređuje komandi 1. Smbr. i 3. Spbr slijedeće: "Dana 18.

u vremenskom periodu između 17.55 i 18.25 sati, ispaljene su četiri granate, kojima je ubijeno šest i ranjeno šest civila.[1020] Po pregledu lica mjesta nakon masakra uviđajna ekipa na čelu sa sudinicom Višeg suda u Sarajevu Amrom Rizvić je, na osnovu uočenih tragova na licu mjesta, konstatirala da su sva četiri projektila ispaljena iz pravca juga–jugoistoka,[1021] te da navedeni pravci ispaljenja odgovaraju položajima SRK-a na području Vraca.[1022] Tri dana poslije ovog masakra,[1023] nakon nove naredbe generalmajora Dragomira Miloševića da komandanti brigada SRK samostalno isplaniraju, pripreme i izvedu "napad ili demonstraciju napada na grad Sarajevo",[1024] 21. jula, u večernjim

jula 1995. godine u 18. časova /po signalu tačnog vremena s radia/, izvršiti artiljerijski udar sa dva plutona po ž/s neprijatelja u užem rejonu Saobraćajne škole u Velešićima (...) Oruđa će odrediti komandant 3. Spbr i 1. Smbr, Osmatrati rejon art. Udara i dostaviti izvještaj o realizaciji." Vidi napomenu 984.

[1020] **Lokacija br. 222.**

[1021] Uviđajna ekipa je konstatirala da je drugi projektil, koji je eksplodirao na kuću u Ulici Mustafe Behmena br. 44, ispaljen iz pravca jugoistoka (AIIZ, inv. br. 7-1823, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, broj knjige uviđaja, 1515/95, 18. jula 1995. godine, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta), dok su ostala tri projektila ispaljena iz pravca južno od mjesta zločina, te da mjesta ispaljenja odgovaraju položajima SRK-a na Vracama. AIIZ, inv. br. 7-1823, RBiH, Ministarstvo za unutrašnje poslove, CSB, Sarajevo, 19/04-1.3-, 19. jula 1995. godine, Službeni izvještaj, Izvještaj sačinio: Suad Alibašić.

[1022] Isto. Vraca ulaze u zonu odgovornosti Prve sarajevske motorizovane brigade SRK, kojoj pripadaju Zlatište – Grbavica – Lukavica – Kotorac, a po dubini Kasindol i Petrovići. Komandant ove brigade je pukovnik Veljko Stojanović, a njegov zamjenik je Pero Isailović (AIIZ, inv. br. 7-370, "Raspored jedinica agresora koje drže Sarajvo u okruženju", Sarajevsko-romanijski korpus).

[1023] U međuvremenu, na Londonskoj konferenciji je, pored ostalog, dogovoreno da za "snažnu i odlučnu akciju NATO-a" nije potrebno odobrenje UN-a, čime je "napokon iz lanca komandovanja izbačen Akashi" (K. Begić, nav. dj., str. 276). Međutim, ovo udaljavanje UN-a od njihove ovlasti "dvostrukog ključa" odnosilo se samo na Goražde, te su snage SRK-a nastavile napade na druge sigurne zone UN-a, što je rezultiralo okupacijom Žepe i novim civilnim žrtvama u Sarajevu, Bihaću i Tuzli. Također, činjenica da je konferencija inicirana od strane britanskog premijera Johna Majora, upućuje na zaključak da je istinski cilj bila zaštita oko 300 pripadnika britanskih kraljevskih mušketira koji su mogli napustiti Goražde samo uz odobrenje VRS-a, koja je grad držala pod opsadom (C. Hodge, *Velika Britanija i Balkan...*, str. 257. i R. Holbrooke, nav. dj., str. 75).

[1024] Prema ovoj naredbi, napad je trebao biti izvršen 22. jula 1995. godine, a "stepen upotrebe artiljerije" brigade SRK su trebale prilagoditi "postavljenom cilju,

satima, granatirani su civilni ciljevi u gradu što je rezultiralo masovnim ubistvima civila.[1025] Uslijed rasprskavajućeg dejstva rakete iz VBR-a koja je eksplodirala u stan porodice Kereš, u blizini Doma zdravlja Vrazova, ubijena su čertiri, a ranjena tri civila, dok su od granate koja je istovremeno eksplodirala ispred samog Doma zdravlja ranjena dva civila.[1026] Dva dana nakon ovih zločina, granatom ispaljenom iz pravca Vidikovca na Trebeviću, koja je eksplodirala na porodičnu kuću Šehović, u naselju Vratnik, ubijena su tri i ranjena tri člana porodice Šehović-Đozo.[1027]

Narednih dana, uslijed naredbi da se "krajnje racionalno, štedljivo i ekonomično" troši municija svih kalibara,[1028] SRK je reducirao učestala

obmanjivanja neprijatelja i maksimalnom težnjom dejstva po uočenim i odabranim ciljevima". ICTY, 0529-2984, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-258, 21. juli 1995. godine, Vrlo hitno, Aktiviranje delova fronta, Naređenje.-, Dostaviti: Ilidžanskoj pbr, 3. Spbr, i IKM-2 Vogošća na znanje, Kurirom: 1. Smbr; Komandant: general-major Dragomir Milošević.

[1025] U naselju Bardakčije ubijena su tri civila. **Lokacija br. 223**. Za primjer granatiranja ostalih dijelova grada vidi: RBiH, MUP, CSB, SJB Centar, Sarajevo, br. 19/10-4-195/95, dana: 22. jula 1995. godine, Službena zabilješka; Podnosilac zabilješke: Hodžić Amir.

[1026] **Lokacija br. 224.**

[1027] **Lokacija br. 225.** AIIZ, inv. br. 7-1830, Odjeljenje za kriminalističku tehniku i KDZ, br. KU 1601/95, 24. juli 1995, Izvještaj o kriminalističko-tehničkom pregledu lica mjesta. Alison Cooper, ABC News, Sarajevo, 24. i 25. jula 1995. godine, novinar (American brodcast television network) ABC je 24. i 25. jula boravio na licu mjesta zločina, te napravio reportažu o žrtvama, čime je htio pokazati kako oni nisu samo brojke, te da su to "ljudi koji su imali svoje živote, ističući kako ovo nije ništa neuobičajeno"... ABC News, Alison Cooper, Sarajevo, 24. i 25. juli 1995, Snimak ustupljen ljubaznošću porodice Šehović.

[1028] "Svako otvaranje vatre iz MB i artiljerijskih oruđa mora biti osmatrano radi postizanja što većih efekata sa minimalnim utroškom municije." AIIZ, inv. br. 7-1798, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-282, 9. august 1995. godine, - Hitno, Racionalno korištenje svih vrsta oružja – oruđa i racionalno trošenje municije svih kalibara, naređenje. – Dostaviti svim jedinicama SRK, PKM, IKM-1 i IKM-2; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje. U vezi sa reduciranjem utroška i dostavom municije iz SRJ, vidi više: ICTY, 0529-3546, Komanda SRK, IKM-2 Vogošća, Str. pov. br. 20/04-83; 19. juli 1995. (Datum naknadno upisan rukom), Dostaviti: 1. Ppbr, Ilpbr, Ilidž. pbr, Igpbr i kurirom: 3. spbr, Racionalno trošenje artiljerijske municije, Upozorenje; Komandant: General-major Dragomir Milošević; ICTY, Komanda SRK, Pov. br. 20/13-2-386, 29. juli 1995. godine, Dostaviti: 3. Spbr. IKM SRK Vogošća;

granatiranja grada, ali su, povremenim i iznenadnim gađanjem i dalje ubijani i ranjavani civili.[1029] Nakon što je 22. augusta "nesporno" utvrđeno da su granate koje su ranile osam pripadnika UNPROFOR-a ispaljene "sa položaja VRS i da je postojala namjera da se nanesu gubici u ljudstvu na punktu" osmatračnice Egipatskog bataljona na području Hreše,[1030] došlo je do reakcije "bosanskih Srba" koji su "počeli da dejstvuju po gradu".[1031] U popodnevnim satima granatirane su ulice Meše Selimovića, Džemala Bijedića i Kolodvorska, gdje su ubijena tri i ranjeno pet civila.[1032] Dana 27. augusta 1995. godine, oko 18.05 sati, sa položaja na Špicastoj stijeni, pripadnici SRK-a su zakotrljali dva bureta puna goriva i eksploziva, nakon čega je primijećen veliki oblak crnog dima. Uslijed ovih eksplozija nije bilo žrtava, ali su one "prouzrokovale veliki strah među civilnim stanovništvom".[1033] Narednog dana, 28. augusta 1995. godine, ispaljeno je najmanje pet minobacačkih granata koje su eksplodirale na potezu od Dobrovoljačke ulice do ulice Mula

Komandant: general–major Dragomir Milošević; ICTY, 0529-2784; Komanda SRK, Str. pov. br. 20/13-1-92/2, 11. august 1995. godine, Dostaviti GŠVRS KM, GŠ VRS PKM – na znanje; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje.

[1029] Dana 13. augusta na Vasinom Hanu ubijena su dva civila. **Lokacija br. 228.** Dana 18. augusta 1995. godine artiljerijskim projektilom s agresorskih položaja iz pravca Nedžarića pogođen je autobus pun putnika, u trenutku dok je prolazio raskrsnicom Devete transverzale i Ulice Ive Andrića, kada je ubijena djevojčica Amra Banjac, a ranjeno 14 putnika. ICTY, 03319112, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 19/04-.3-, dana: 18. august 1995. godine, Zapisnik o uviđaju; Zapisnik sačinio: Kučanin Mirsad.

[1030] AIIZ, inv. br. 7-1799, KOMANDA SRK, Str. pov. br. 20/04-314, 26. 08. 1995. godine, Komandi svih brigada, Kurirom: 1. Smbr, 4. lap PVO, 4. bvp, 4. bv, 4. atb.

[1031] Nakon što je u noći sa 20. na 21. august UNPROFOR napustio i za sobom uništio kontrolni punkt u Vogošći, general Inđić je izjavio da taj postupak "predstavlja provokaciju i da ukoliko želimo da provociramo samo treba da ga pozovemo a on će ispaliti deset projektila na grad". ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21, 22. novembar 1997, par. 49–51, par. 148-149.

[1032] **Lokacija br. 229.** O granatiranju ostalih dijelova grada, u kojima je bilo još pet žrtava, vidi: IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 22; A. Ahmetašević, "Osmero ubijenih i 33 ranjenih", *Oslobođenje*, 24. august 1995, str. 10.

[1033] ICTY, inv. br. R011-1162-R011-1173/Prijevod, Ujedinjene nacije, UNPROFOR, Sektor Sarajevo, 28. august 1995, Izvještaj o situaciji za Sektor Sarajevo od 27. augusta 1995. U 20.00 sati do 28. augusta 1995. u 20.00 sati.

Mustafe Bašeskije. Uslijed rasprskavajućeg dejstva jedne od navedenih granata, koja je eksplodirala na asfaltnu podlogu iza tržnice Markale, došlo je do masakra civila, o čemu će biti više govora u nastavku rada.

5.6. Masakr ispred gradske tržnice Markale, 28. august 1995. godine

...zadnji krug Danteovog pakla...[1034]
Tehničar KDZ-a MUP-a RBiH

U prethodnim poglavljima je, pored ostalog, bilo govora i o granatiranju dijela grada koji se nalazio u relativnoj blizini pijace Markale, na kojima su masovno ubijani i ranjavani civili i nakon masarka od 5. februara 1994. godine na ovoj lokaciji.[1035] Pasaž preko puta Markala, u koji je nakon prvog masakra na ovoj lokaciji izmještena pijaca, bio je tijesan i neuslovan, te se prodaja namirnica proširila na tezgama u haustorima, pasažima obližnjih stambenih zgrada i na trotoarima iza tržnice Markale.[1036] Dana 28. augusta, uslijed rasprskavajućeg dejstva granate koja je eksplodirala na asfaltnu podlogu iza tržnice Markale, gdje je mnogo ljudi prodavalo ili kupovalo

[1034] Jedan od tehničara KDZ-a MUP-a RBiH, koji se nalazio u blizini mjesta eksplozije, nakon čega je "čuo kako trube sirene mnogih automobila.Vidio je kako vire ta tijela iz gepeka. Ruke, noge i krv. (...) Scenu koju je zatekao na licu mjesta opisao je kao zadnji krug Danteovog Pakla" (ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 679)..

[1035] Vidjeti lokacije br. 202, 203, 211, 215. Također, vrlo česta meta granatiranja bilo je i područje oko Gazi Husrev-begove džamije i medrese. Vidi: Agencija MINA, "Protest reisa Mustafe ef. Cerića. Smišljen fašistički atak", *Oslobođenje*, 9. april 1995, str. 3.

[1036] Pitanje izmještanja pijace Markale na bezbjednije mjesto, aktualizirano tokom aprila 1995. godine, ostalo je samo na ideji. V. K., "Bezbjednije ali i udobnije, Sarajlije o izmještanju Markala", *Oslobođenje*, 27. april 1995, str. 11; S. Talović, "Kuda s ‚Markalama'?, Pijaca u Hamamu", *Oslobođenje*, 22. april 1995, str. 10; S. Talović, „Gdje su naše pijace. Tragovi Markala", *Oslobođenje*, 20. maj 1995, str. 11.

robu,[1037] ukupno su ubijena 43, a ranjen 81 civil.[1038] Gotovo istovremeno s ovom, u blizini Narodnog pozorišta eksplodirale su još četiri granate, uslijed čijeg rasprskavajućeg dejstva je ranjeno osam civila i došlo do oštećenja obližnjih privrednih, stambenih i kulturnih objekata.[1039]

[1037] ICTY, DD00-1415, Lista sa informacijama, Podnosilac: Stefan Weaspi, 9. mart 2007, Informacije sa pripremnog razgovora sa svedokom Harryem Koningsom.

[1038] Vidi **lokaciju br. 230.** Na licu mjesta ubijena su 23 civila, ali je na putu do bolnice, nakon operacije, a uslijed teškog ranjavanja, istog ili u nekoliko narednih dana, smrt je nastupila za još 20 civila. Među ranjenima je bio i Ismet Klarić, koji je podlegao nakon operacije. On je, zajedno sa svojom suprugom Mesudom Klarić kupovao cvijeće za snahu kojoj je tog dana bio rođendan. Nakon eksplozije granate oboje su ranjeni, a Mesuda je čula kako joj je suprug rekao da je izgubio ruku. "Tek kada su podigli mog supruga da bi ga stavili u prtljažnik, po onom što sam vidjela shvatila sam kako je bio teško ranjen. Njegovo stopalo bilo je odsječeno i visilo je samo na komadiću kože. Drugu vrlo tešku ranu imao je na preponama, meso je bilo rastrgano i vidjela sam kost. Još jedna rana bila je u predjelu srca, ali nisam mogla vidjeti koliko teška je ta rana, jer je na sebi imao košulju. Vidjela sam samo veliku mrlju krvi. Tako su nas odvezli do bolnice. Odmah su nas odnijeli na operaciju. Pošto je tog dana bilo mnogo ranjenih ljudi, sjedili smo na podu. Nije bilo dovoljno mjesta za nas. Medicinsko osoblje činilo je sve da bi nam što prije pomogli. Čak su nam davali deke da ih stavimo na pod i tako sjedimo, jer jutro je bilo hladno. Stavili su mi zavoj na ranu. Još uvijek imam komadiće šrapnela u tijelu. (...) Nakon što su mi obradili sve rane koje sam imala, preselili su me s hirurgije u ortopedsku kliniku. Prije odlaska, dok sam čekala na kola hitne pomoći, vidjela sam kad su mog supruga iznijeli sa hirurgije i odnijeli ga u mrtvačnicu. (...) Sve rane su zacijelile, samo nema mog supruga." ICTY, 06082294, Izjava svjedoka: Mesude Klarić od 23. februara 1996. godine. Razija Čolić je od posljedica ranjavanja na tržnici Markale umrla osam dana nakon masakra (6. septembra). Nakon okupacije Žepe i prisilnog premještanja iz ovog grada, zajedno sa svojim suprugom Mustafom, Razija je bila smještena u jedan od kolektivnih centara u Sarajevu. Vidi: E. Krehić, "Dan poslije najnovijeg masakra u Sarajevu. Tužne uspomene", *Oslobođenje*, 30. august 1995; Ismet Suljević – Ismihana Šurković, "Medical aspect of the Mass-scale Civilian Casualities at Sarajevo Markale Market on August 28", 1995: Triage, Resuscitation, and Treatment, Croatian Medical Journal, Public Health and peace, 43(2):209-212. 2002; www.cmj.hr.

[1039] Prema dostupnoj dokumentaciji nije najjasnije da li je prvo eksplodirala granata iza tržnice Markale a potom granate u Ulicu branilaca Sarajeva, ili obrnuto. ICTY, 03319684, Viši sud u Sarajevu, broj KR-182/95, Sarajevo, 28. august 1995, Zapisnik o izvršenom uviđaju u Ulici M. M. Bašeskije br. 64, Istražni sudija: Asim Kanlić, (Dalje: Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić); ICTY, 03064288, UN, UNPROFOR, Izvještaj patrole vojnih posmatrača UN-a; Analiza kratera. ICTY, 03319778, Spisak povrijeđenih lica dana 28. augusta 1995. godine od eksplozije četiri granate u Ulici Branilaca Sarajeva kod broja 20. ICTY, inv. br. 03064288, UN,

Pripadnici MUP-a, na čelu sa sudijom Istražnog suda Asimom Kanlićem,[1040] po završetku svih potrebnih uviđajnih radnji, ustanovili su da je pravac ispaljenja granate južno od mjesta eksplozije, tj. Trebević, pod uglom od 170 stepeni.[1041] Istovremeno s istražiteljima MUP-a RBiH, uviđaj na licu mjesta zločina obavili su i pripadnici Specijalizovane jedinice UNPROFOR-a, Sektor Sarajevo, kao i patrola vojnih posmatrača UN-a, Sektor Sarajevo, nakon čega, u nekoliko izvještaja podnijetih u toku dana, nije rečeno ništa konkretno kada su u pitanju potencijalna mjesta ispaljenja granate.[1042] U zaključku kompletnog "izvještaja o granatiranju centra grada" koji je Štab vojnih posmatrača UN-a podnio 29. augusta, pet minuta iza ponoći, navodi se da oni ne

UNPROFOR, Izvještaj patrole vojnih posmatrača UN-a.

[1040] U sklopu istrage, fotograf CSB-a MUP-a RBiH načinio je 44 fotografije lica mjesta masakra, a u Zapisniku o uviđaju je konstatirano: "Oko samog centra eksplozije vidljivi su veliki tragovi i lokve krvi a ti tragovi i lokve krvi se prostiru na cijelom prostoru širinom ulice, te uzduž ulice na obje strane u liniji od 50-60 m. Ispred ulaza u tržnicu na trotoaru je stopalo ženske osobe sa lakiranim noktima, a jedan metar dalje stopalo muške osobe. Desetak metara od ulaza u Tržnicu na trotoaru, stopalo sa dijelom potkoljenice u crnoj čarapi i mnoštvo drugih dijelova ljudskog tijela (šaka, mozga i unutrašnjih organa) koji se nalaze na više mjesta. Pored ovog, posvuda se nalaze razni lični predmeti: tašne, dokumenti, novčanice (domaće i strane), razni prehrambeni proizvodi, razne vrste cigareta, upaljači, rinfuzni duhan, 2 bicikla sa vidnim oštećenjima i praznim gumama, dijelova obuće i odjeće, na ulici gdje su tramvajske šine oboren motocikl, ispred njega muška ljetna sandala i ljudski mozak, a 2 m dalje razliven mozak..." (Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić, str. 3).

[1041] ICTY, 03319690, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 19/04-1.3-Dana 29. augusta 1995, Službeni izvještaj, Izvještaj sačinili: Nedžad Zvizdić, Enes Ćerimagić; Uviđajna ekipa je konstatirala da se radi o minobacačkoj mini kalibra 120 mm, čije je osnovno punjenje proizvedeno u fabrici "Krušik" Valjevo, Srbija, 1993. godine. Vidi: Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić, str. 2.

[1042] ICTY, inv. br. 03082196, Hitno, Dnevni izvještaj o stanju koji su sačinili vojni posmatrači UN-a Sektora Sarajevo, Šalje: Štab vojnih posmatrača Sektor Sarajevo, 28. august 1995, u 18.05, Oznaka spisa: 95SITREP/AUG, Telefaks br: VSAT 155-5589, Pripremio: Major Mizan, dežurni oficir, Odobrio: Potpukovnik Oien, Viši vojni posmatrač; Primalac: Vojni posmatrač UN-a Štab UNPROFOR-a Sarajevo, Štab Sektora Sarajevo. Predmet: Dnevni izvještaj o stanju Štaba Sektora Vojnih posmatrača za 28. august 1995. od 00.01 do 18.00 sati; ICTY; 03064288, Ujedinjene nacije, UNPROFOR, Izvještaj patrole Vojnih posmatrača UN-a, Tim: IC2, Datum i vrijeme: 28. 19.00, Vođa patrole: p.puk Konings, Članovi patrole: poručnik Higgs, kapetan Carbonne (dalje: ICTY, Izvještaj patrole Vojnih posmatrača UN-a, 28. august 1995).

mogu utvrditi "koja je od zaraćenih strana ispalila ove projektile",[1043] te je ovakav izvještaj Janvier poslao u sjedište Ujedinjenih nacija Kofiju Annanu.[1044] Međutim, vođa tima vojnih posmatrača UN-a, potpukovnik Konings, u nekoliko navrata, u narednom periodu, istražiteljima ICTY je posvjedočio kako je njemu i njegovoj dvojici kolega zaključak da su "granatu ispalili Srbi pala na pamet" još u toku uviđaja, na licu mjesta na Markalama, ali da su mu nadređeni posmatrači iz UN-a zabranili da kaže bilo šta o "incidentu" ili izvještaju u kojem stoji mišljenje njegove ekipe "da se radi o paljbi koja je došla od bosanskih Srba",[1045] te je bio oprezan i uzdržavao se od bilo kakve izjave.[1046] Ipak, o "pravim" rezultatima istrage usmeno je bio obaviješten komandant UNPROFOR-a[1047] general Rupert Smith, nakon čega je donio odluku da, zajedno s glavnokomandujućim sektora Jug (CINCSOUTH) pokrene kampanju bombardiranja. Međutim, za objavu navedenih rezultata istrage odlučio je sačekati povoljniji trenutak,[1048] tj. nakon što obezbijedi pripadnike

[1043] ICTY, 03082203, Dnevni izvještaj štaba sektora vojnih posmatrača UN-a, ažurirani podaci za 28. august 1995, za period od 17.20 do 23.50 sati. Pošiljalac: Štab vojnih posmatrača UN-a, Sektor Sarajevo; Primalac: Vojni posmatrači UN-a – Sektor Sarajevo. Obavijestiti: Štab vojnih posmatrača UN-a Zagreb, Jugozapad, Sjeveroistok, Bihać, Goražde, Konjic. Datum i vrijeme: 29. august 1995, u 00.05 sati, Oznaka spisa: 95SITREP/AUG, VSAT 155-5589, Sastavio: Kapetan Ihab, dežurni oficir; Odobrio: Kapetan Ford, Oficir za operacije.

[1044] ICTY, inv. br. R0034896, UNPF – HQ Zagreb, UN Restricted. Land operations – joint operations Centre, Date/Time: B AUG 95, From: LGEN Janvier FC UNPF; To: MNEMONIOC 670, Mnemonic 670 "covers" Annan UNNY OIC SIT CENTRE, UNNY, Subject: UNPF – HQ DAILY SITREP, 28. 00.01B to 28. 23.59 B aug 95, str. 2.

[1045] ICTY, DD00-1415, Lista sa informacijama, Podnosilac: Stefan Weaspi, 9. mart 2007, Informacije sa pripremnog razgovora sa svedokom Harryem Koningsom. ICTY, inv. br. DD00-0615, Informativni izvještaj, Podnosilac: Mark Ierace, Jontahn Tait-Harris, Chester Stamp, datum: 3. septembar 2003, Predmet: Granatiranje pijace Markale 28. augusta 1995, Izvor: Beleška o telefonskom razgovoru s pukovnikom Harryem Koningsom.

[1046] ICTY, DD00-0630, Izjava svjedoka: Harry Konings, 31. maj 2006, par. 16.

[1047] ICTY, inv. br. 0382189, Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, Vojni pomoćnik komandanta, Štab UNPROFOR-a, 8. septembar 1995, Sarajevo, Štab UNPF-a, UNPROFOR-ova istraga minobacačkog napada na Sarajevo izvršenog 28. augusta 1995. (Dalje: Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995).

[1048] Na savjet Davida Harlanda, general Smith, iako je u to vrijeme znao da su

UNPROFOR-a, posebno Britanski bataljon u Goraždu, koji se kasno navečer 28. augusta preko Beograda trebao povući u Zagreb.[1049]

Toga i narednog dana, Smith je obavio tri razgovora s generalom Ratkom Mladićem,[1050] koji je, pozivajući se na izvještaj SRK-a, negirao umiješanost VRS-a u napad.[1051] Narednog dana, 29. augusta 1995. godine, Služba za obavještajni rad (G2) je nakon "istrage i analize svih dokaza", "samo za upotrebu unutar UN-a", podnijela "povjerljivi" izvještaj, u kojem konstatira da je zaključeno "van svake sumnje da se vatreni položaj za svih pet minobacačkih projektila nalazio na teritoriji

granate ispaljene sa položaja pod kontorolom SRK-a, bio je oprezan u davanju izjava kako "ne bi upozorio bosanske Srbe i dobio na vremenu" da se osoblje UN-a evakuiše iz Goražda. ICTY; Presuda, Milošević D. 2007, par. 707.

[1049] ICTY, inv. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 108; Posljednji konvoj Drugog Britanskog bataljona otišao je iz Goražda 28. augusta 1995. godine u 23.30 sati. Vidi: ICTY, inv. br. R0034896, UNPF – HQ Zagreb, UN Restricted. Land operations – joint operations Centre, Date/Time: B AUG 95, From: LGEN Janvier FC UNPF; To: MNEMONIOC 670, Mnemonic 670 "covers" Annan UNNY OIC SIT CENTRE, UNNY, Subject: UNPF – HQ DAILY SITREP, 28. 00.01B to 28. 23.59 B aug 95, str. 6.

[1050] ICTY, IT-04-81: Perišić, P02370, Confidential, From: Capt EL Bliss, LO/ Interpreter, VSAT, 7201, Telephone cenversations Gen Smith/Gen Mladić, 28 Aug 1995 (14.13 B), 28 Aug 1995 (18.23) i 29 Aug 1995 (10.00).

[1051] Komanda SRK šalje GŠ VRS redovni borbeni izvještaj, u kojem se, pored ostalog, navodi da su komandanti 1, 2, 4. SPBR, Igmanske i Ilidžanske PBR i MAP-a pismeno potvrdili da u vremenu od 10 do 12 sati "nisu dejstvovali po gradu Sarajevu iz art. oruđa". AIIZ, inv. br. 7-800, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-1-255, 28. august 1995, Redovni borbeni izvještaj sa stanjem u 17.00 časova, Dostavlja. – Glavni štab, IKM-1, IKM-2; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje. Vidi još: AIIZ, inv. br. 7-1801, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-319, 28. augusta 1995. godine, Vrlo hitno, Zabrana otvaranja artiljerijske vatre po gradu Sarajevu, upozorenje.-, Dostaviti: Svim brigadama SRK, 4 MAP, 4MPOAP, Kurirom: 1. Smbr; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje. Međutim, Sladoje je, u jednoj od naredbi podređenim jedinicama dostavio koordinate ciljeva, te naredio da se odrede elementi "za gađanje ciljeva koji se nalaze u zoni odgovornosti vaše jedinice" (Vidi: 7-1802, 1. Smbr, 2. Slpbr, 4. Map. Ilidž, pbrm Igm pbr, 3. Spbr, ZAM. K.ta: Čedo Sladoje; Dokument u kojem je ovo naređeno, nije datiran, a napisan je rukopisom, štampanim slovima, hemijskom olovkom, sa Sladojinim potpisom. Nastao je u periodu odsustva Dragomira Miloševića, a njega je na toj funkciji, od 6. augusta do 10. septembra 1995. godine zastupao Čedomir Sladoje).

VRS-a, između Lukavice i Miljevića",[1052] tj. pod uglom od 220-240 stepeni,[1053] uz procjenu da je mjesto ispaljenja granate od Markala bilo udaljeno između 3000 i 5000 metara,[1054] dakle duboko na teritoriji koja je bila pod kontrolom SRK-a.[1055]

Nakon što je dobio pismene rezultate,[1056] general Smith je detalje o istrazi proslijedio komandantu UNPROFOR-a u Zagreb,[1057] a civilni portparol UNPROFOR-a Aleksandar Ivanko je na konferenciji za štampu objavio rezultate istrage, uz najavu da su "sve opcije moguće, uključujući i napade iz vazduha".[1058] Za razliku od prethodnog perioda, ovako odlučan stav UNPROFOR-a koji je prepustio krajnju odluku NATO-u,[1059] izazvao je reakciju svih protivnika bombardiranja položaja VRS-a.[1060] Posebno burno je reagiralo rusko političko rukovodstvo i javno mnijenje,[1061] a pripadnik UNPROFOR-a, ruski državljanin Andrei Demurenko, načelnik Sektora Sarajevo, odlučio je da provede

[1052] ICTY, 03082210, Dodatak C, UNPROFOR, Zaštitne snage Ujedinjenih nacija, Sarajevo, Povjerljivo – samo unutar UN-a, Potpukovnik Brian E. Powers, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995. (Dalje: UNPROFOR, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995).

[1053] Kako je, prvobitnom istragom i MUP-a RBiH i pripadnika UNPROFOR-a utvrđeno da je granata iza tržnice, koja je prouzrokovala žrtve, ispaljena pod uglom od 170 stepeni, a ostala četiri projektila, za koja su pripadnici UNPROFOR-a ustanovili da su ispaljena s položaja pod uglom od 220–240 stepeni, u ovom izvještaju je konstatirano da je i "smrtonosna" granata, najvjerovatnije ispaljena s istog položaja kao i ostale, ali da je "ovaj projektil imao neku anomaliju," što ne mijenja činjenicu da je granata ispaljena sa položaja SRK-a.

[1054] UNPROFOR, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995.

[1055] Markale su udaljene od linije sukoba oko 1050 metara zračne linije. ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 693.

[1056] Smith je pismene rezultate istrage dobio 29. augusta 1995. godine u 8.00 sati. Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995.

[1057] ICTY, 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 112.

[1058] S. Kukić, "UN: Granatu ispalili pobunjeni bosanski Srbi. Slijedi snažan odgovor", *Oslobođenje*, 30. august 1995, str. 3.

[1059] R. Holbrooke, nav. dj., str. 97–98.

[1060] Više o ovome u nastavku rada.

[1061] M. Šagolj, "Mirovni proces u opasnosti. Izjava neimenovanog predstavnika ruskog MID-a. Ruska televizija i dalje sumnju baca na Muslimane", *Oslobođenje*, 30. august 1995, str. 4.

vlastitu istragu "kako ne bi dozvolio da Srbi budu optuženi za sve, bez imalo nepristrasnosti".[1062] Iako vođenje istraga nije bilo u njegovoj nadležnosti,[1063] uz napomenu da je on vojnik, pukovnik, i da je ovo "posao za specijalnu istragu i specijalne istraživače koji će uključivati eksperte, tužioce i članove vojnog suda", Demurenko je, zajedno sa članovima tima,[1064] nakon istrage koja je trajala od 29. do 31. augusta, konstatirao kako je obišao položaje VRS-a i da "nema mogućnosti da se iz ovog položaja ispali granata na položaj na koji je pala".[1065] Međutim, nakon što je Tužilaštvo ICTY-a na suđenju komandantu SRK-a generalu Dragomiru Miloševiću pokazalo Demurenku fotografiju koju je on svojeručno snimio na jednom od položaja koji je obišao tokom svoje istrage, složio se da je "odatle bilo moguće dejstvovati minobacačem ili čak tenkom neposredno po gradu".[1066] Nakon konstatacije predsjednika Pretresnog vijeća sudije Robinsona da je svoj iskaz utemeljio na pretpostavkama,[1067] Demurenko je

[1062] ICTY, inv. br. DD00-4130, Dragomir Milošević, Video interwiew of witness Demurenko and coresponding transcript. (Intervju je objavljen 2. septembra 1995. godine. Nije imao nekog značenja u UNPROFOR-u, ali je služio kao osnova za Demurenkove javne istupe. Televizija Bosne i Hercegovine je kasetu na kojoj je objavljen Demurenkov intervju dostavila Tužilaštvu ICTY.)

[1063] ICTY, IT-98-29/1, Witness: Andrei Demurenko (Open Session) Examination by Mr. Tapuskovic, 5 July 2007, str. 7678–7682 (Dalje: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007).

[1064] Svi članovi tima koji su provodili ovu istragu bili su državljani Rusije. Vidi: ICTY; Presuda, Milošević D. 2007, par. 704. (U intervjuu koji je dao za *Associated Press*, Demurenko tvrdi da se "ne obraća kao načelnik, već kao građanin svoje zemlje").

[1065] ICTY, inv. br. DD00-4130, Dragomir Milošević, Video interwiew of witness Demurenko and coresponding transcript. Vidi: ICTY, Witrenss: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7708, 7717-7718. ICTY, Presuda, Milošević D, 2007, par. 709.

[1066] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 711. U toku svoga svjedočenja pred ICTY-em, Demurenko je još tvrdio da je "tu bilo nešto što je upućivalo na činjenicu da to nije incident granatiranja, nego radije eksplozija koja je prouzrokovana od strane terorista unutar grada", nakon čega je jedan od tri člana Pretresnog vijeća u Predmetu *Dragomir Milošević*, sudija Frederik Harhoff, ukazao kako postoje uvjerljivi dokazi da projektil nije mogao eksplodirati "samo tako što bi bio bačen sa nekoliko metara, te da je trebalo mnogo više brzine kako bi to eksplodiralo". Vidi: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7717. i 7719.

[1067] ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7719.

odgovorio da nije "visokopozicionirani specijalista u pravnim stvarima ili antiterorističkoj borbi", ali da je "100 % siguran" da je prvi dio njegovog iskaza, zasnovan na činjenicama,[1068] dok za drugi dio iskaza priznaje da su njegovi vlastiti zaključci.[1069]

Po završetku svoje istrage, s obrzirom na to da nije bio u mogućnosti doći do komandanta kojeg bi upoznao o njenim rezultatima,[1070] odlučio je dati intervju za novinsku agenciju Associated Press,[1071] čime je obavijestio javnost da "Srbi nisu mogli ispaliti tu granatu", uz apel da se prestane s "lažnim optuživanjem i mržnjom prema srpskoj strani".[1072] Nakon objave navedenog intervjua pojavile su se špekulacije o tragičnoj sudbini pukovnika Demurenka, a pismo glavnog i odgovornog urednika jednih čeških novina *Lidove Novini,* koji govori o nestanku pukovnikova tijela, stiglo je u ured UNPROFOR-a u Sarajevo, i pokazano pukovniku Demurenku, koji se glasno nasmijao, a predstavnici UNPROFOR-a su ga

[1068] Prvi dio Demurenkovog iskaza odnosi se na to da granata nije mogla biti ispaljena sa položaja SRK-a.

[1069] "Nije moja dužnost ovdje da vas uvjerim da je to bio teroristički čin i ja nisam spreman za to." ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7720.

[1070] Demurenko navodi kako ga je, u nastojanju da dođe do generala Bacheleta, spriječio njegov pomoćnik, kanadski oficir. Witness: ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7692. i 7697.

[1071] Intervju Demurenka od 2. septembra 1995. godine prenijele su i druge novinske agencije. Vidi: TANJUG, "Izjava načelnika štaba mirovnih snaga u sektoru ‚Sarajevo'. Demurenko: Falsifikovani podaci o eksploziji", *Politika*, 3. septembar 1995.

[1072] ICTY, inv. br. DD00-4130, Dragomir Milošević, Video interwiew of witness Demurenko and coresponding transcript. Svjestan činjenice da je prekršio dužnost time što je "na svoju ruku" uradio istragu, bez pismene naredbe svojih nadređenih, kao i da je, bez konsultacija sa svojim pretpostavljenim, objavio rezultate te istrage, i sam priznaje da je zaslužio kaznu, ali da nije procesuiran jer bi se time "dalo do znanja javnosti" da se UNPROFOR "boji istine". Demurenko je, 12 godina nakon zločina, na svjedočenju pred ICTY-em tvrdio da se bojao kako će preživjeti, s obzirom na to da je "okružen neprijateljskim trupama", misleći pri tome na Armiju RBiH, kao i da mu je, dan nakon emitiranja ovog intervjua, oficir za vezu između UNPROFOR-a i Armije RBiH, zbog zauzimanja prosrpskog i antibošnjačkog stava, uputio prijetnju smrću, te tražio od njega da za jedan dan napusti Glavni štab UNPROFOR-a. Međutim, o ovoj navodnoj prijetnji nije napravio nikakav pismeni izvještaj, niti obavijestio svoje nadređene, a jedino što je poduzeo jeste odlazak u pravoslavnu crkvu, gdje je molio Boga da preživi. ICTY, Witness: Demurenko A. 5 July 2007, str. 7714-7719.

ocijenili vrlo maštovitim.[1073] Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, poslije povratka u Moskvu, pukovnik Demurenko je dobio orden Republike Srpske, koji mu je drag, "jer se, ipak neko setio ruskog pukovnika koji je želio da svet sazna pravu istinu o Markalama".[1074]

Konačan izvještaj starijeg zastavnika Quesnea, vođe istrage specijalne Inžinjerske jedinice UNPROFOR-a Sektor Sarajevo, završen je 6. septembra 1995. godine.[1075] Nakon analize repnog krilca, Quesne je došao do zaključka da se radi o granati kalibra 120 mm, srpske proizvodnje, bez oznake i boje, s neobrađenom čeličnom površinom, "što odgovara sadašnjem tipu koji koriste bosanski Srbi", te da je ispaljena pod uglom od 160 stepeni, sa položaja koji su se nalazili u širem rejonu Trebevića (mjesto Blizanci), koje je bilo pod kontrolom SRK-a, a od Gradske tržnice udaljeno 2400 metara zračne linije.[1076] Konačan izvještaj svih UNPROFOR-ovih istraga o ovom masakru, koji je sastavljen na zahtjev UN-a iz New Yorka, pripremio je pukovnik Baxter 8. septembra 1995. godine. Uz prethodno pozivanje na diskreciju, nakon analize svih raspoloživih podataka UN-a, zaključeno je da se sve istrage slažu da su minobacački projektili "ispaljeni s teritorije bosanskih Srba", te je u konačnom i sveobuhvatnom izvještaju

[1073] From the desk of Dr. Jaroslav Strmisks, Editor of chief "Lidove Noviny", Czech Republic, To Field-Marshal Sir Peter Inge, Chief of Defence Staff U. K, 28 sept 95. Vidi: ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, DD00-5189, Information report, submitter: Barry Hogan, Date: 27 September 2007, Subject: Rule 68 Material for Disclosure, lični dnevnik jednog od predstavnika UNPROFOR-a koji je pisan na francuskom jeziku, sa nekim dijelovima koji su kopirani iz drugih dokumenata na engleskom jeziku.

[1074] Mina na daljinski. Presuda direktno, Branko VLAHOVIĆ | 13. mart 2005, http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:167601-Mina-na-daljinski--presuda-direktno.

[1075] Rezultati istrage Inžinjerske jedinice bili su poznati Službi za obavještajni rad, koja je svoje zaključke donijela 29. augusta 1995. godine.

[1076] Uz izvještaj je priložena detaljna karta sa smjerom vatrenog položaja, kao i skica udara, sa pogledom iz zraka i skica tipa eksplozije. ICTY, R0427286, FORPRONU, Sector Sarajevo, Engineer Cell, Sarajevo, 6th of September 1995, CWO Quesne final report, Le Lieutenant-colonel MOUGEY, S. O. O. (Dalje: ICTY, Quesne final report, 6 Sept 1995).

ovo uzeto kao "neosporni" element,[1077] ali očiti raskorak bio je u izračunavanju azimuta pravca prema vatrenom položaju granate koja je eksplodirala ispred tržnice Markale i ostale četiri granate, tj. u tome da li je "smrtonosna" granata ispaljena pod azimutom od 170 stepeni ili kao i ostale četiri granate između 220-240 stepeni. Prema istragama MUP-a RBiH, Specijalizovane inžinjerske jedinice i posmatrača UN-a je, na osnovu analize kratera, ustanovljeno da je granata koja je eksplodirala iza tržnice Markale ispaljena pod azimutom od 160-170 stepeni,[1078] tj. iz pravca Trebevića, dok je Služba za obavještajni rad pri štabu UNPROFOR-a na osnovu brazde upaljača ustanovila da je svih pet analiziranih granata ispaljeno iz istog pravca, pod uglom 220-240 stepeni,[1079] (Lukavica) čiji argumenti su usvojeni u konačnom i sveobuhvatnom izvještaju UNPROFOR-a od 8. septembra 1995. godine.[1080] Međutim, sudski vještak Higgs, koji je za potrebe Tužilaštva ICTY-a analizirao sve dotadašnje istrage, argumentirano tvrdi da je "smrtonosna" granata ispaljena pod uglom od 170 stepeni, s udaljenosti 2400 metara zračne linije od mjesta gdje je eksplodirala, tj. iz pravca Trebevića, što potvrđuje rezultate navedenih istraga koje su svoje istraživanje temeljile na osnovu analize kratera.[1081]

[1077] Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995.

[1078] Zapisnik, 28. august 1995, Asim Kanlić; Quesne final report, 6 Sept 1995; Izvještaj patrole Vojnih posmatrača UN-a, 28. august 1995.

[1079] UNPROFOR, Služba za obavještajni rad (G2), 29. august 1995.

[1080] Povjerljivo, Potpukovnik J. R. J. Baxter, 8. septembar 1995.

[1081] Richard Higgs, koji je za potrebe Tužilaštva ICTY-a analizirao sve dotadašnje istrage koje su se odnosile na zločin na Markalama, konstatira da je, "uslijed stanja u kojem je zatečen krater i zbog činjenice da nema dobre brazde upaljača", najispravnija i jedina metoda za određivanje azimuta korištenje oblika kratera granate, "kao primarnog izvora informacija", te da su istrage koje su temeljile svoje istraživanje na ovoj metodi zaključile da putanja zatvara ugao od 170 stepeni. Istraga Službe za obavještajni rad, koja je ustanovila da je granata ispaljena pod uglom 220-240 stepeni, temeljila se na brazdi upaljača, koja je "veoma loša i netačna", te da "projektil nije bio u najboljem stanju zbog vrste tla i kuta pod kojim je projektil pogodio tlo", što je razlog nepouzdanosti ove istrage i pogrešnog izračunavanja ugla. ICTY, inv. br. 06049535, Information report, Date: 30 August 2006, Subject: Report on Markale firing incident involving mortars in the Sarajevo area dated, 28 August 1995, Source: Richard J. Higgs, str. 8-11.

Dvanaest godina nakon ovog zločina, na suđenju komandantu SRK-a generalu Dragomiru Miloševiću, uz poricanje odgovornosti za masakr, cijela teza odbrane bila je zasnovana na tome da se pokuša dokazati kako je "granata doletjela malom brzinom ili da je njena detonacija izvršena u statičkim uslovima",[1082] a vještak odbrane za sudsku medicinu Ivica Milosavljević "pretpostavlja" da su tijela žrtava naknadno postavljena na lice mjesta zločina i da su pomjerana s jednog mjesta na drugo.[1083] Pretresno vijeće smatra da zaključci vještaka odbrane "nisu uvjerljivi", da su koristili metode koje su "nepouzdane",[1084] kao i, s obzirom na činjenicu da niko od njih nije bio na mjestu eksplozije i da nije izvršio mjerenja na licu mjesta, za razliku od istražitelja čije su rezultate osporavali, "ne vidi nikakvog razloga da dovodi u pitanje" mjerenja koja su izvršili pripadnici MUP-a RBiH, posmatrači UN-a i UNPROFOR-a. Stoga je u prvostepenoj presudi Dragomiru Miloševiću konstatirano kako je Pretresno vijeće "uvjereno da je minobacačka granata koja je pogodila ulicu u blizini tržnice Markale ispaljena s teritorije pod kontrolom SRK-a, te da su je ispalili pripadnici SRK-a",[1085] što je

[1082] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 700. U ekspertskom izvještaju Miroljuba Vukašinovića stoji podatak kako su se "najbliže srpske pozicije u tom trenutku nalazile u predgrađu Lukavica, tj. bile su udaljene preko tri kilometra (3.3) od mesta eksplozije", što je činjenično netačno. ICTY, inv. br. 02081179, Miroljub Vukašinović, Primena metoda numeričkog eksperimenta u balističkoj ekspertizi događaja na Markale 2, 20. Simpozijum JKEM 97, Beograd, Vojnotehnički institut VI, str. 246-256.

[1083] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 698. Pretesno vijeće u navedenom predmetu uvažilo je dokaze koje je predočilo Tužilaštvo, prema kojima se jasno vidi da su tijela žrtava bila izmasakrirana, tj. da su gelerima odsječeni određeni dijelovi tijela, a da bi se raščistila ulica, žrtve su pomjerane s glavne prometnice kako bi automobili koji su ih prevozili mogli prolaziti i transportovati ih prema gradskim bolnicama. Vidi: ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, 721.

[1084] Pretresno vijeće prvenstveno misli na ekspertize generalmajora Garovića, koji je na osnovu fotogrametrijske metode pokušao procijeniti mjerenje koje su izvršili istražitelji na licu mjesta, kao i na ekspertizu Miroljuba Vukašinovića, koji je na osnovu TV snimaka mjesta eksplozije, uz korištenje metoda "numeričke simulacije dejstva projektila na cilju", izvršio analizu u kojoj je pokušao pokazati da se radi o "statički aktiviranoj mini". ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 700.

[1085] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 714-724. U Presudi Pretresnog vijeća još se precizira da je "pravac doleta granate iznosio 170 stepeni, to jest, da je ona doletjela iz pravca planine Trebević, što je bila teritorija koju je držao SRK".

Žalbeno vijeće u navedenom predmetu potvrdilo,[1086] a ovakve odluke su potvrđene i u presudi Pretresnog vijeća ICTY-a u Predmetu *Momčilo Perišić*.[1087]

5.6. (a) Reakcije na masakr ispred tržnice Markale

...prema pravilima dobronamjerne brige za gledatelje, samo je nekoliko od tih snimaka moglo biti prikazano na BBC-u. [1088]

Martin Bell, 1996.

Potresni snimci nakon masakra na Markalama emitirani su na mnogim TV stanicama u zemlji i svijetu, a sam zločin naišao je na brojne reakcije i međunarodnih i domaćih zvaničnika.[1089] Richard Holbrooke,

[1086] Međutim, Žalbeno vijeće u navedenom predmetu uopće nije razmatralo pravac ispaljenja granate, jer je Miloševića oslobodilo za ovaj zločin. ICTY, Presuda, Milošević D. 2009, par. 283-294. Više o ovome u u nastavku rada.

[1087] ICTY, IT-04-81-T, 2011, In Trail Chamber I, Prosecutor v. Momčilo Perišić, Judgement, par. 467.

[1088] Ovo konstatira Martin Bell, dopisnik BBC-a iz Sarajeva, koji je na lice mjesta došao "kada se ulica već čistila i kada su zastrašujući prizori krvi sapirani". Vidi: Bell Martin, *In Harm's way. Reflections of a war – zone Thug*, Penguin Books, London, 1996, str. 278.

[1089] Generalni sekretar UN-a Boutros Ghali je "bezrezervno" osudio granatiranje, naredivši vojnim komandantima "da odmah istraže ovaj napad i bez odgađanja poduzmu primjerenu akciju" ("Gali naredio primjerenu akciju", *Oslobođenje*, 29. august 1995, str. 16). Španija je, kao predsjedavajuća EU, osudila masakr, uz napomenu da će "odgovorni za masakr platiti za svoje zločine" ("Platiće za svoje zločine", *Oslobođenje*, 29. august 1995, str. 16). U saopćenju Klausa Kinkela ističe se da je Njemačka osudila granatiranje Sarajeva, te konstatirala da "odgovorni za njega moraju biti kažnjeni" (Vidi: "Novi masakr u Sarajevu. Reagovanje u zemlji i svijetu", *Oslobođenje*, 29. august 1995, str. 6). No, najviše zainteresirana za bombardiranje bila je administracija SAD-a, a Burns je u Vašingtonu istakao da SAD "čvrsto stoje iza obaveza preuzetih na nedavnoj londonskoj konferenciji i zasjedanju NATO-a koje je uslijedilo kada je jasno naglašena namjera međunarodne zajednice da odgovori na napade na Sarajevo". S druge strane, Rusija i Grčka, uz osudu ovog "kukavičkog sumnjivog čina", nadaju se da "neće omesti nastojanja da se pronađe mirovno rješenje za bivšu Jugoslaviju" ("Osuda Grčke", *Oslobođenje*, 30. august 1995, str. 5).

glavni predstavnik američke mirovne inicijative, nakon što je "jezive vijesti" i "scene krvoprolića" sa CNN-a odgledao u svojoj hotelskoj sobi u Parizu, smatrajući da je "ovo posljednji test za zapad",[1090] nije dozvolio da ovaj zločin poremeti program planiran za njegovu *Shuttle* diplomatiju,[1091] te je nastavio s propagiranjem ideje o brzom miru i radio na njenoj što skorijoj realizaciji.[1092] Predsjednik Predsjedništva RBiH, Alija Izetbegović, kojeg je vijest o masakru zatekla u Mostaru, u izjavi za Radio Mostar krivi "neprincipijelnu politiku svijeta", te nakon određenih dilema, ipak, uz konsultacije sa svojim saradnicima, odlučuje nastaviti put prema Parizu i učestvovati u pregovorima sa Holbrookeom.[1093] Za razliku od prethodnih pregovora u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima, od 25. augusta, kada se Karadžić zalagao za ratnu opciju i nije pristajao na kompromis,[1094] na vanrednoj sjednici Skupštine RS-a, održanoj na Jahorini u popodnevnim

[1090] R. Holbrooke, nav. dj., str. 95.

[1091] *Shuttle* diplomatija je "posrednička diplomatija, u kojoj posrednici putuju, obično između jedne ili druge sporne (ili više) strane, prenoseći uzajamne poruke, ali i djelujući samostalno radi iznalaženja kompromisa, odnosno rješenja prihvatljivog za strane u sporu". David Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, Multidisciplinarni centar za podsticanje integracionih procesa i harmonizaciju prava: Privredni savetnik, Beograd, 2008, str. 249.

[1092] Razloge za aktiviranje američke administracije vidi u: Azinović V. u: Biserko S. (ur). *BiH – jezgro...,* str. 728.

[1093] U izjavi za Radio Mostar predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović još s ogorčenjem konstatira: "Današnja tragedija, prizori ovih unakaženih ljudi koje gledamo na televiziji rezultat su te neprincipijelne politike jednog svijeta koji nas je prepustio stradanju i pri tome nam vezao ruke. Idem u Evropu da tamošnje odgovorne ljude upitam dokle će se ta situacija nastavljati i da mi ovo nasilje više nećemo trpjeti. Upotrijebit ćemo sva sredstva koja nam stoje na raspolaganju da se iz ove nevolje izbavimo. Hoću da naglasim: sva sredstva. Što se tiče današnjih ubica, njima poručujem da ćemo im vratiti ravnom mjerom, i to vrlo skoro. Taj dan nije daleko." Izjava za Radio Mostar povodom masakra na sarajevskoj tržnici, 28. august 1995. Alija Izetbegović, *Govori, pisma, intervjui, 95*, TKP "Šahinpašić", Sarajevo, 1996, str. 118.

[1094] ICTY, 01152319, Savezna Republika Jugoslavija, Vrhovni Savet odbrane, br. 12-4, 26. august 1995, Beograd, Odbrana, Državna tajna. Zabeleška sa sastanka predstavnika najvišeg političkog i vojnog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske održanog 25. augusta 1995. godine u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima; Zabelešku sačinio: Sekretar VSO, generalmajor dr. Slavoljub Šušić; Predsednik: Zoran Lilić.

satima 28. augusta,[1095] odlučeno je da se, na narednom sastanku u Dobanovcima, prihvati američka mirovna inicijativa,[1096] ali pod uslovom da na pregovore, uz delegaciju SRJ, zasebno ide i delegacija samoproglašene Republike Srpske. Na sastanku u Dobanovcima, održanom 29. augusta, Slobodan Milošević je predložio rukovodstvu samoproglašene Republike Srpske da u saopćenju za javnost "oštrije osude granatiranje Sarajeva i stradanje nedužnih civila",[1097] te da trebaju "optužiti ko je odgovoran", tj. organizirati "preki sud".[1098] Međutim, političko i vojno rukovodstvo RS-a uvjerava Miloševića kako "ni sam

[1095] Četvrta vanredna sjednica Narodne Skupštine RS-a na Jahorini, održana je nakon masakra na Markalama, sa početkom u 17.00 sati. "Parlament Republike Srpske. Počelo vanredno zasjedanje", *Glas srpski*, 29. august 1995, str. 1.

[1096] "Izgleda da bosanski Srbi shvataju da su gadno pogriješili granatirajući tržnicu", te, u nastojanju da "umanje šanse za zračne udare", pristaju na mirovne inicijative koje su prethodno izričito odbijali. R. Holbrooke, nav. dj., str. 101. No, Nikola Koljević ne vidi nikakvu povezanost odluke Skupštine sa masakrom na Markalama, a u svom "Dnevniku" prezentira da je ova Skupština zasjedala prije masakra i da su odluke o miru donesene prije ovog zločina, a masakr na Markalama spominje u prvoj rečenici za događaje od 29. augusta slijedećim riječima: "I još jednom u trentku kada se opet govori i radi na mirovnom planu, masakr u Sarajevu. Opet na Markalama. Opet slike užasa, mrtvi, ranjeni." Sam Koljević, ili urednik njegovog Dnevnika (kojeg je SANU objavio poslije njegove smrti), svjesno je htio prikazati da je masakr na Markalama izvršen nakon što je rukovodstvo RS-a pristalo na pregovore za američku mirovnu inicijativu, što se uklapalo u koncept pripisivanja zločina "muslimanskoj strani", te negiranja umiješanosti VRS-a, koja, prema saopćenju informativne službe GŠ VRS "nema nikakve veze sa iznenadnim teškim incidentom niti raspolaže takvim ubojitim sredstvom koje bi odjednom moglo unesrećiti toliki broj lica". N. Koljević, nav. dj. (II), str. 275-281.

[1097] ICTY, inv. br. 01141108, Odbrana, Državna tajna, Savezna republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, DT br. 12-5, 30. august 1995, Beograd. Zabeleška sa sastanka predstavnika najvišeg političkog i vojnog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske održanog 29. augusta 1995. godine u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima; Zabelešku sačinio: Načelnik vojnog kabineta, generalmajor: dr. Slavoljub Šušić, Predsjednik Savezne Republike Jugoslavije: Zoran Lilić; Govor Miloševića, str. 4, 5. i 10 (Dalje: Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci).

[1098] Koljević, kao jedan od učesnika u sastanku, u svom „Dnevniku" navodi kako je Milošević predložio organiziranje prijekog suda, pred kojim bi trebalo suditi odgovornim za masakr na Markalama, dok se ova Miloševićeva ideja ne navodi u Zapisniku sa sastanka u Dobanovcima. Vidi: N. Koljević, nav. dj. (II), str. 285; Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci, str. 10

UNPROFOR nema preciznih podataka odakle je granata ispaljena",[1099] a u interpretaciji svog posljednjeg razgovora sa Smithom, Mladić je izostavio spomenuti najbitniji detalj koji se odnosio na činjenicu da je UNPROFOR utvrdio tačno mjesto ispaljenja granate koje je bilo pod kontrolom SRK-a.

Istovremeno s političkim sastancima i promišljanjima kako dalje, trajala je razmjena vatre s položaja SRK-a i Armije RBiH,[1100] a dva sata nakon masakra na Markalama s položaja Armije RBiH iz Hrasnice granatirano je područje Vrela Bosne i Plandišta,[1101] kada je ubijen jedan civil.[1102] Istog dana, s položaja SRK-a intenzivno je granatirano sarajevsko naselje Breka kada su ubijena četiri civila,[1103] a nekoliko

[1099] Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci. Govor Tolimira i Mladića, str. 10.

[1100] ICTY, inv. br. R0034896, UNPF – HQ Zagreb, UN Restricted. Land operations – joint operations Centre, Date/Time: B aug 95, From: LGEN Janvier FC UNPF; To: MNEMONIOC 670, Mnemonic 670 "covers" Annan UNNY OIC SIT CENTRE, UNNY, Subject: UNPF – HQ DAILY SITREP, 28. 00.01B to 28. 23.59 B aug 95, str. 2.

[1101] U izvještaju UNPROFOR-a, koji je odobrio pukovnik Demurenko, o situaciji za Sektor Sarajevo od 27. augusta u 20.00 sati do 28. augusta u 20.00 sati, ovaj zločin se spominje u nekoliko navrata, ali s pogrešnim informacijama o vremenu granatiranja (tj. 10.30). U kontekstu spominjanja zločina na tržnici, u izvještaju se kao razlog za "gubitak brojnih žrtava na Markalama" navodi kako se to "možda dogodilo zbog granatiranja pravoslavne crkve na Ilidži od strane Armije BiH, kada je ranjeno 40 civila" (str. 5 i 7). Međutim, na drugom mjestu u Izvještaju (str. 2 i 9), kao vrijeme granatiranja, navodi se 12.30 sati, što je približno tačno (Vidi: ICTY, R011-1161-R0011-1173-BCST/Prijevod; UN, UNPROFOR, Sektor Sarajevo, 28. august 1995, Prima: Isturena komanda UNPROFOR-a, Pozadinska komanda UNPROFOR-a; Šalje: Komanda Sektora Sarajevo, Sastavio: Kapetan Grady, dežurni oficir, Odobrio: pukovnik Demurenko, načelnik štaba; Predmet: Izvještaj o situaciji za Sektor Sarajevo od 27. augusta 1995. u 20.00 sati do 28. augusta 1995. u 20.00 sati).

[1102] Ubijena je Jadranka Vitor (1961), a ranjen sveštenik Đorđe Đuro Ilić. ICTY, DD00-3178, Republika Srpska, MUP, Centar javne bezbjednosti Sarajevo, Odjeljenje kriminalističke policije, Sarajevo, broj: 15-02-337/95, dana: 7. septembra 1995. godine, Službeni izvještaj; Podnosilac izvještaja: Danilo Dželetović; ICTY, inv. br. DD00-3182, Karta u kojoj su ucrtani navedeni položaji; Zapisnik o saslušanju svedoka, Ilić Đorđe, Sveštenik Srpske pravoslavne crkve, 20. novembra 1995. godine.

[1103] U poslijepodnevnim satima, u ulicama Ismeta Mujezinovića, Juraja Najtharta i Alekse Šantića, ubijena su četiri civila. Vidi: IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 20-21.

granata ispaljeno je i na Klinički centar Koševo, kada su ranjena dva pacijenta smještena na Neurohirurškoj klinici.[1104] I narednog dana, istovremeno sa sastankom rukovodstva samoproglašene Republike Srpske i Savezne republike Jugoslavije u Dobanovcima, u 18.06 sati, s položaja SRK-a na Špicastoj stijeni ispaljena je raketa koja je eksplodirala nekoliko metara od stambene zgrade u Franjevačkoj ulici 17 b, u blizini Sarajevske pivare, gdje je ubijen jedan, a ranjena tri civila.[1105]

I nakon brojnih nesuglasica na ovom sastanku, poslije dužeg oklijevanja, 15 minuta prije ponoći, predstavnici RS-a su, na insistiranje poglavara Srpske pravoslavne crkve,[1106] ipak pristali da na pregovore o miru pošalju jedinstvenu delegaciju od šest članova, na čelu sa predsjednikom SRJ Slobodanom Miloševićem.[1107] Međutim, potpis predstavnika RS-a na ovaj dokument nije promijenio već donesene odluke u NATO-u, a bombardiranje položaja VRS-a, koje je uslijedilo u narednim danima, kao način kažnjavanja za počinjene zločine, dovelo je do povlačenja teškog naoružanja i, u konačnici, do završetka opsade Sarajeva.

[1104] Isto. Vidi još: "Četničko divljanje nastavljeno i sinoć. Granatiran i Klinički centar", *Oslobođenje*, 29. august 1995, str. 4.

[1105] S. Čekić [et al], 2010, str. 703, ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 21; ICTY, R009-8124-8155-BCSDT/ Radna verzija prijevoda; Orginal: engleski, Ograničeno na UN, Hitno, Dnevni izvještaj o stanju štaba vojnih posmatrača UN; Upozorenje: Molimo da se ovaj izvještaj ne šalje na način koji nije bezbjedan. Šalje: Štab Vojnih posmatrača UN Zagreb, 30. august 1995, 06.00 sati, Sastavio: Kapetan Marouschank, Slanje odobrio: potpukovnik Deverell. Prima: Specijalni predstavnik generalnog sekretara, Načelnik odjeljenja za civilne poslove, Odjeljenje za informisanje, Odjeljenje za administrativna pitanja, Jedinica pozadinskog rejona, Glavna služba bezbjednosti, Štab misije UN u Hrvatskoj, Štabni odsjek za obavještajne poslove, Dva odsjeka za kopnene operacije, Odsjek za vazdušne operacije, Centar za kontrolu i koordinaciju misije, Oficir za vezu snaga za brzo djelovanje, Oficir za vezu NATO-a, Posmatračka misija Evropske zajednice, str. 32).

[1106] S obzirom da su potpisnici ovog dokumenta vladika Irinej Bulović i patrijarh Pavle, on je poznat i kao "Patrijarhov sporazum".

[1107] Zapisnik sa VSO, 29. august 1995, Dobanovci, str. 14-16.

5.6. (b) Posljedice masakra na Markalama i završetak opsade Sarajeva

Povijesne će studije pokazati kako je, u cijelosti gledajući, Zapad vrlo traljavo reagirao, ali će uloga britanske vlade biti predmet posebne osude.[1108]

Carole Hodge

Bombardiranje položaja VRS-a, kao način kažnjavanja za zločine počinjene u Sarajevu, ali i drugim mjestima RBiH, u periodu od početka opsade do drugog masakra na Markalama nije realiziran na način koji bi dao odgovarajuće rezultate i spriječio buduće zločine nad civilima. Jedan od razloga za neprimjenjivanje ovakve vrste kažnjavanja agresora ogleda se i u, od početka, na pogrešnim temeljima postavljenom "vrlo nejasnom i ograničenom" mandatu UNPROFOR-a u BiH, čija se misija praktično "pretvorila u dostavnu službu koja se brinula da hrana stigne do onih kojima je potrebna", a svodila se na "čuvanje nepostojećeg mira".[1109] Tek na poziv generalnog sekretara Ujedinjenih nacija i po njegovom odobrenju NATO je mogao izvršiti bombardiranje, a strah da pripadnici UNPROFOR-a na terenu ne budu uvučeni u rat, čime bi ozbiljno narušili neutralnost i bili prisiljeni stati na "jednu od strana u sukobu", bio je i razlog što su UN zadržavale pravo veta na odluke o bombardiranju. Ovaj "dvostruki ključ" posebno je došao do izražaja nakon masakra na Markalama u februaru 1994. godine, kada je, i nakon Ghalijevog poziva Wörneru (NATO-u) s ciljem "kažnjavanja odgovornih za masakr", komandant UNPROFOR-a u BiH postigao sporazum sa "zaraćenim stranama", čime je preduhitrio

[1108] Carole Hodge, nav. dj., str. 232.

[1109] Azinović V. u: Biserko S. (ur), *BiH – jezgro...,* str. 744; Degan Đ. Vladimir, *Međunarodno pravo. Drugo osavremenjeno izdanje*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006, str. 818; Enis Omerović, „Ujedinjene nacije i masovna kršenja ljudskih prava u formi međunarodnih zločina u Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnog oružanog sukoba", u: *Pregled*, časopis za društvena zbivanja, br. 3, Sarajevo, 2010, str. 213. i 234. Iako je Rezolucijom 836. (1993) proširen mandat UNPROFOR-a na zaštitu sigurnih zona, UNPROFOR se, i to vrlo ograničeno, usudio upotrijebiti oružanu silu oko Sarajeva tek nakon dolaska Snaga za brze intervencije.

NATO da donese odluku o bombardiranju.[1110] Svi naredni pokušaji sprečavani su na sličan način,[1111] a potpuni krah UNPROFOR je doživio krajem maja 1995. godine, kada je, zbog granatiranja Sarajeva i Tuzle, NATO pokrenuo kampanju bombardiranja, nakon čega su trupe UNPROFOR-a na terenu poslužile kao taoci "VRS-a". Stoga, kasniji razgovori i najave povlačenja trupa UNPROFOR-a iz BiH nisu odgovarali rukovodstvu samoproglašene Republike Srpske, kojima su ove trupe mogle poslužiti kao sredstvo ucjene u slučaju da dođe do novih bombardiranja od strane NATO-a.[1112] U fazama iznalaženja pravog rješenja za zaštitu trupa UNPROFOR-a na terenu, tolerirano je vrlo intenzivno granatiranje svih sigurnih zona,[1113] kao i zauzimanje Srebrenice i Žepe, bez konkretnih sankcija, a Londonska konferencija je, u namjeri da spriječi pad Goražda, omogućila NATO-u da direktno bombardira položaje VRS-a, ali samo oko te enklave, bez konsultacije s UN-om. Nakon toleriranja svih navedenih zločina, kao povod za bombardiranje poslužilo je granatiranje Gradske tržnice,[1114] što nije bio

[1110] Podsjećamo da je strah od bombardiranja bio i razlogom rezultata istrage UN-a, nakon maskara na Markalama 5. februara 1994. godine, prema kojoj je ostalo otvoreno pitanje ko je ispalio granatu na pijacu. Vidi: Poglavlje br. 4.7. Vrlo često je, prema istragama UN-a, izvor vatre nakon granatiranja Sarajeva bio nejasan, što je služilo kao opravdanje za nereagiranje, a čime su izbjegnute opasnosti po trupe UNPROFOR-a na terenu, što primjećuju i novinari koji su tada izvještavali iz Sarajeva. Vidi: M. Bell, nav. dj., str. 278. Brendan Simms tvrdi kako je Britancima trebalo da "obore Bosance s njihovog pijedestala žrtve i tako opravdaju neintervenciju". Vidi: B. Simms, nav. dj., str. 22. Nakon drugog masakra ispred tržnice Markale, rezultati istrage UN-a objavljeni su tek nakon evakuiranja pripadnika UNPROFOR-a iz sigurne zone Goražde.

[1111] Azinović V. u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 724-726.

[1112] "... Neodrživo je da avijacija NATO-a dejstvuje, a da se jedinice UNPROFOR-a nalaze u Goraždu, Bihaću i sl. (...) Dobro je dok se nalaze u enklavama da ih držimo u okruženju ili (...) pod vatrom. Isto važi i za UNHCR i MKCK koji bi tražili povlačenje iz enklava ili Banje Luke i ostalih mesta." ICTY, 0529-3548, Komanda SRK, Odeljenje za obaveštajno-bezbedonosne poslove, str. pov. br. 20/06-1-295, 23. juli 1995. godine, Vrlo hitno, Svim jedinicama SRK, VU "Orao", Pračanski bat. 4. MAP 4. MPOAP. 4. SNB. IKM-1 i IKM – 2. Namere i aktivnosti neprijatelja na području Sarajeva, Načelnik, Pukovnik Marko Lugonja.

[1113] Vidi poglavlje br. 5.5.

[1114] Prema mišljenju predsjednika Predsjedništva RBiH, Alije Izetbegovića, povod za vojnu intervenciju bio je masakr na Markalama, a stvarni uzrok zločini počinjeni u i oko sigurne zone UN-a Srebrenice. Vidi: Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski*

"ni prvi izazov zapadnoj politici, ni najgori incident u ratu, bio je samo najnoviji", te je prema Holbrookeovoj ocjeni pružio "neočekivanu posljednju šansu da se uradi ono što je trebalo uraditi tri godine ranije".[1115] Nakon što je, izvan "svake razumne sumnje", u nekoliko istraga UNPROFOR-a i MUP-a RBiH dokazano da je granata koja je eksplodirala ispred Gradske tržnice ispaljena s položaja SRK-a, uz prethodno osiguranje "najranjivijih elemenata" UNPROFOR-a,[1116] Kofi Annan, koji je u sekretarijetu UN-a bio zadužen za mirovne operacije, ne tražeći odobrenje od Vijeća sigurnosti UN-a, odlučuje pozvati NATO da izvrši zračne udare,[1117] nakon čega je generalni sekretar NATO-a Willy Claes ovlastio generala Joulwana i admirala Smitha da preuzmu vojnu akciju "ako bude ocijenjena odgovarajućom".[1118]

Ostalim pripadnicima UNPROFOR-a i vojnim posmatračima UN-a, koji nisu napustili BiH, data su određena uputstva o načinu zaštite i preuzimanju "nužnih koraka" u slučaju napada od strane "VRS u znak

zapis, Sarajevo, Oko, 2005, str. 235.

[1115] R. Holbrooke, nav. dj., str. 95-96.

[1116] Britanskog kontingenta u Goraždu.

[1117] R. Holbrooke, nav. dj., str. 102.

[1118] Reakcije na ovu Annanovu odluku, bez konsultiranja Vijeća sigurnosti UN, bile su različite, od kritika do pohvala. Vidi: ICTY, 1D07-0852, Outgoing Code Cable, TO: Akashi, UNPF, Zagreb, attn SRSG FC; TO: Akashi, UNPROFOR, Sarajevo att Crndr BHC, Info: Stoltenberg, Geneva, FROM: Annan, UNATIONS, New York, DATE: 6 September 1995, NUMBER: 2939, SUBJECT: Security Council discussions; Povelja Ujedinjenih naroda, u: M. Bisić, nav. dj., str. 31; Tarcisio Grazzini, *The changing rules on the use of force in international law*, Manchester University Press, Manchester, 2005, str. 69-70; Davorin Lapaš, *Pravo međunarodnih organizacija*, Narodne novine d. D., Zagreb, 2005, str. 181; Bojan Milisavljević, *Nove mirovne misije organizacije Ujedinjenih nacija*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće "Službeni glasnik", Beograd, 2007, str. 118–128; B. Simms, nav. dj., str. 32; S obzirom na činjenicu da su, u međuvremenu, tj. od donošenja Rezolucije 836 (1993), počinjeni brojni zločini, uključujući i masakr na Markalama iz februara 1994. godine, što je kulminiralo padom sigurnih zona UN-a Srebrenice i Žepe, a da pri tome Vijeće sigurnosti UN-a nije postupilo u skladu sa navedenom rezolucijom, sama situacija na terenu je nalagala hitnu akciju. Nastojeći izbjeći suprotstavljene stavove Rusije, Kine i drugih članica Vijeća sigurnosti UN-a, koje su imale pravo veta pri donošenju navedenih odluka, Kofi Annan je, nakon drugog masakra na Markalama, odlučio pozvati NATO na izvršenje zračnih udara, ne tražeći pri tome odobrenje od Vijeća sigurnosti.

odmazde zbog eventualnih operacija“. U kasnim večernjim satima 29. augusta uspostavljen je alternativni operativni štab za višeg vojnog posmatrača UN Sektor Sarajevo, a svim timovima vojnih posmatrača UN je savjetovano da “za slučaj objavljivanja uzbune budu spremne da na svojim lokacijama odu u zaklon.”[1119]

Prva faza operacije *Deliberate Force* (*Sračunata sila*) počela je u ranim jutarnjim satima 30. augusta i trajala je do 1. septembra, a cilj je bio da se ostvari “nadmoć u vazduhu, (...) pokaže stepen i priroda kazne, da bi se uništilo oružje, komanda i kontrolna skladišta municije”.[1120] Pokazalo se da je ideja o formiranju Snaga za brze intervencije i njihovo slanje u BiH, koje su poslužile kao kopnena podrška UNPROFOR-u, bilo vrlo praktično i učinkovito rješenje, jer su djelovale i kao značajna potpora u intervenciji NATO-a.[1121]

Istovremeno s početkom operacije NATO-a, komandant UNPROFOR-a u Zagrebu, general Janvier šalje pismo generalu Mladiću u kojem ga, uz napomenu da je minobacački napad na centar Sarajeva “neoprostiv napad na nevine žrtve”,[1122] obavještava da je cilj bombardiranja položaja VRS “sprečavanje daljnjeg granatiranja

[1119] ICTY, R009-8124-8155-BCSDT, Ograničeno na UN, Hitno, Dnevni izvještaj o stanju štaba vojnih posmatrača UN; Upozorenje: Molimo da se ovaj izvještaj ne šalje na način koji nije bezbjedan. Šalje: Štab Vojnih posmatrača UN Zagreb, 30. august 1995, 06.00 sati, Sastavio: Kapetan Marouschank, Slanje odobrio: potpukovnik Deverell. Prima: Specijalni predstavnik generalnog sekretara, Načelnik odjeljenja za civilne poslove, Odjeljenje za informisanje, Odjeljenje za administrativna pitanja, Jedinica pozadinskog rejona, Glavna služba bezbjednosti, Štab misije UN u Hrvatskoj, Štabni odsjek za obavještajne poslove, Dva odsjeka za kopnene operacije, Odsjek za vazdušne operacije, Centar za kontrolu i koordinaciju misije, Oficir za vezu snaga za brzo djelovanje, Oficir za vezu NATO-a, Posmatračka misija Evropske zajednice (18 kopija), str. 34.

[1120] ICTY, 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 113; ICTY, 0529-3588, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-1-257, 30. august 1995. godine, Vrlo hitno, Vanredni borbeni izvještaj sa stanjem u 14.00 časova, Dostavlja.- Glavni štab VRS, IKM – 1 i IKM – 2; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje.

[1121] “Uspješan prvi dan NATO-ove operacije ‚Noćni let‘ i snaga za brze reakcije”, *Oslobođenje*, 31 august 1995, str. 1.

[1122] B. Simms ironično konstatira kako su “Srbi ispalili jednu granatu previše”. B. Simms, nav. dj., str. 267.

Sarajeva". U nastavku ovog pisma, Janvier nagovještava mogućnost zaustavljanja zračnih operacija pod uslovom da Mladić "izda uputstva neophodna za uklanjanje svih teških oružja iz zone isključenja Sarajeva", a u protivnom, napadi će se nastaviti sve dok su mogućnosti granatiranja Sarajeva otvorene.[1123] Međutim, pošto je artiljerijsko i snajpersko djelovanje s položaja SRK-a prouzrokovalo nove žrtve u urbanim dijelovima Sarajeva,[1124] ove inicijative UNPROFOR-a nisu dale očekivane rezultate, a narednog dana, 31. augusta, bombardiranje NATO-a po položajima i infrastrukturi VRS-a nastavljeno je mnogo većim intenzitetom.[1125] U zamjenu za prestanak bombardiranja od strane NATO-a, Slobodan Milošević je, u konsultacijama s Mladićem, obećao Holbrookeu da će SRK "prestati sa akcijama protiv Muslimana u Sarajevu".[1126] Ovo Miloševićevo obećanje, konstantan pritisak Rusije,[1127] Demurenkova istraga, koja je dovodila u pitanje odgovornost VRS za ispaljenje granate na Markalama,[1128] rušenje aviona NATO-

[1123] Tekst ovog Janvierovog pisma objavljen je u: N. Koljević, nav. dj. (II), str. 290.

[1124] ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 29-30; E. Krehić, "U agresorskom granatiranju Aneksa. Ranjeni otac i dvije kćerke", *Oslobođenje*, 1. septembar 1995, str. 11.

[1125] R. Holbrooke, nav. dj., str. 113.

[1126] Isto, 110.

[1127] Mirko Šagolj, "Rusija osuđuje upotrebu sile", *Oslobođenje*, 31. august 1995, str. 7; Mirko Šagolj, "Izjava neimenovanog predstavnika ruskog MID-a. Ruska televizija i dalje sumnju baca na Muslimane", *Oslobođenje*, 30. august 1995. Konstantin Nikiforov, *Russian Foreign Policy and the Balkans in the 1990s*, u: BALCANICA XXXVIII, 1-312, Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut, Godišnjak balkanološkog instituta, ur. Dušan T. Bataković, Belgrade, 2009, str. 240.

[1128] Istraga ruskih pripadnika UNPROFOR-a završena je 31. augusta, a objavljena 2. septembra. Iako nismo naišli na izvore koji bi to direktno potvrdili, nije isključeno da su političko rukovodstvo u Rusiji, SRJ, RS kao i srpski lobisti u svijetu bili upoznati sa rezultatima ove "istrage" već 31. augusta ili jednostavno unaprijed znali što će Demurenkova "istraga" pokazati, na osnovu čega su izvršili pritisak na određene organe u UNPROFOR-u da se obustavi bombardiranje. Prema izjavi koju je 1. septembra prenijela novinska agencija TANJUG, ističe se kako "u Moskvi danas ima sve više glasova da je međunarodnoj javnosti servirana laž oko eksplozije u centru Sarajeva koja je poslužila kao povod za napade NATO-a." (...) "Moskovski radio i televizija danas su u emisiji vesti preneli izveštaje svojih dopisnika iz Ujedinjenih nacija na osnovu kojih proizlazi da su informacije o krivici Srba za artiljerijski napad na Sarajevo isfabrikovane" ("Moskva. Rusija će predložiti obustavu napada." Moskva,

a[1129] neki su od faktora koji su utjecali na odluku da se 1. septembra obustavi bombardiranje i da prednost pregovorima između Janviera i Mladića.[1130] Iako su povremena granatiranja grada prouzrokovala nove žrtve,[1131] a postojale su i naredbe VRS-a o mogućnosti napada i na Snage za brzo djelovanje,[1132] korespondencija između Janviera i Mladića, kao

1. septembra; TANJUG, *Glas srpski*, 2. i 3. septembar 1995, str. 4; "Izmišljena srpska krivica", str. 5). Također, *Glas srpski* prenosi izjavu profesora političkih nauka s Univerziteta u Massachusettsu, Stevena Berga, u kojoj navodi da se "krivica svaljuje na Srbe sa preteranom sigurnošću. Eliminiše se mogućnost da se neko doveze kolima, izvadi minobacač iz prtljažnika, ispali granatu na pijacu i potom se odveze sa tog mesta. (...) Smatram da je izveštaj UN deo opšte kampanje, čiji je cilj bio da se krivica prebaci na Srbe, kako bi se oni pokazali kao prepreka miru". Pri citiranju Berga, urednik *Glasa srpskog* ne navodi zašto, od brojnih izjava i reakcija na masakr, baš ovu uzima za relevantnu, ostavljajući otvorenim pitanje Bergove stručnosti po brojnim osnovama u vezi s donošenjem sudova o mjestu ispaljenja granate ("Stiven Berg, Masakr na Markalama. Antisrpska kampanja", Vašington, 1. septembar, SRNA, *Glas srpski*, 2. i 3. septembar 1995, str. 12). Na suđenju Dragomiru Miloševiću, brigadir Mohatarem je posvjedočio da su zračni udari bili obustavljeni zbog "javnog saopštenja pukovnika Demurenka". ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 707.

[1129] Prema izvještaju koji je Sladoje dostavio GŠ VRS, 30. augusta, poslije 8.00 sati oboren je jedan avion NATO-a raketom ispaljenom iz rejona Zmijina glava, selo Pribanj (Vidi: ICTY, 0529-3588, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-1-257, 30. august 1995. godine, Vrlo hitno, Vanredni borbeni izvještaj sa stanjem u 14.00 časova, Dostavlja.- Glavni štab VRS, IKM – 1 i IKM – 2; Zastupa komandanta: pukovnik Čedomir Sladoje; "Izjava francuskog vojnog predstavnika. Potraga za pilotom i navigatorom", *Politika*, 2. septembar 1995, str. 2).

[1130] ICTY, 1D07-0852, Note to Mr. Annan, 6. septembar 1995, NATO Air Operation.

[1131] Naprimjer, vidi: ICTY, IT-98-29/1: Dragomir Milošević, P00602.B, Speadsheet of police reports, str. 30; S. Čekić [et al], *Zločini nad djecom...*, str. 771; "Ratna hronika", *Oslobođenje*, 2. septembar 1995, str. 16.

[1132] Dana 1. septembra 1995. godine "u cilju planiranja dejstava za sprečavanje manevra snaga za brze intervencije i nanošenja što većih gubitaka", pukovnik Luka Dragičević naređuje dejstvo po snagama za brze intervencije. "Sva oruđa okrenuta u pravcu Butmir, Kotorac, Krupac i Igman imati u gotovosti za trenutno gađanje, tj. otvaranje vatre. (...) Igmanska i Ilidžanska pbr će pripremiti lansere a/b koji će biti u gotovosti za posedanje vojnog položaja po planu "Talas-1"(...) za dejstvo po rejonu Aerodroma, Butmira, S. Kolonije i Hrasnice" (Vidi: ICTY, inv. br. 0529-2626, Komanda SRK – IKM, Str. pov. br. 20/04-119, Nanošenje vatrenog udara po snagama za brze intervencije. Naređenje.-, Dostaviti: 1. SMBR, 2. SLBR, 3. SPBR, Ilidž. PBR, IG. PBR. 4. MAP i SRK – KM (Na znanje), I IKM-1 (Na znanje); Komandant IKM-2, pukovnik: Luka Dragičević). Ali, 3. septembra 1995. iz Komande SRK-a konstatira se kako je dobro "što nismo dejstvovali po snagama za brze reakcije, jer bi efekti

i neizvjesnost da li će doći do nastavka NATO bombardiranja trajala je sve do 5. septembra. Dan prije odluke o nastavku bombardiranja, 4. septembra, pored Koljevićevog pomirljivog pisma uz pristanak na povlačenje teškog naoružanja,[1133] u komandu UNPROFOR-a stiglo je i Mladićevo pismo, adresirano na Janviera, u kojem su, na pet stranica teksta, pored ostalog, sadržane optužbe za "agresiju" od strane NATO-a. U nekoliko navrata Mladić spominje zločin na Markalama, a ohrabren Demurenkovim javnim istupima, dovodi u pitanje vjerodostojnost istrage nakon maskra, za koji tvrdi da je "nepravedno optužena VRS". General Mladić, hipotetički postavljajući tezu da su tačne optužbe za masakr, smatra kako je "agresija NATO-a (...) izašla iz okvira odgovora na Markale 2", te negoduje što je kao odgovor na "jednu minobacačku minu 120 mm" uslijedilo ispaljenje "na hiljade najrazličitijih artiljerijskih projektila", uz napomenu da gađani ciljevi "ničim nisu mogli izazvati 'scenario Markale'". General Mladić pismo završava tvrdnjama kako "gradu Sarajevu ne preti nikakva opasnost od strane Vojske Republike Srpske", a pod izgovorom da odluku o povlačenju teškog naoružanja, prema odredbama Ustava RS, može donijeti samo Narodna skupština RS, "na osnovu izražene volje na referendumu", ističe kako on, kao general, nema pravo da donese jednu takvu odluku.[1134] Koljević je pokušavao uvjeriti specijalnog izaslanika generalnog sekretara UN-a, Akashija, da se Mladićevi stavovi ne podudaraju sa stavovima rukovodstva RS, a kao dokaz za to navodi da je "povlačenje" teškog naoružanja u toku. Međutim, ovo "povlačenje" je u detaljnom izvještaju UNPROFOR-a okarakterizirano kao "predstava za medije, ali i kao način da se naoružanje bolje osigura time

verovatno bili minimalni. Sačuvali smo važne količine municije najkritičnijih kalibara, protivnika doveli u zabunu i izbjegli odgovore koje su oni očekivali. Bombardovanje i granatiranje nisu pričinili značajne štete u sistemu odbrane. A uopšte ga nisu narušili" (ICTY, inv. br. 0529-2629, Komanda SRK IKM-2, Str. pov. br. 20/04-122, 3. septembra 1995. godine, Hitno, Referisanje komandanata brigada K-D1 IKM-2 Odluka, Zaključci i Zahtevi.

[1133] N. Koljević, nav. dj. (II), str. 297.

[1134] ICTY, 1D06-9866, Glavni štab vojske Republike Srpske, broj: 06/17-5/5, 4. septembar 1995. godine, Komandi UNPROFOR-a – Zagreb (n/r generala Bernarda Janviera); Komandant, generalpukovnik Ratko Mladić.

što ga se premješta dalje od vjerovatnih ciljeva".[1135] Nakon što je, na temelju svih izvora UN-a i NATO-a, ustanovljeno da VRS nije ispunila zahtjeve o povlačenju teškog naoružanja,[1136] 5. septembra od 13.05 sati nastavljena je druga faza vojne intervencije NATO-a koja će trajati do 14. septembra.[1137] Istovremeno s ovim NATO napadima, sa položaja SRK-a je, u nekoliko navrata, dejstvovano po gradu, čime su direktno bile ugrožene i trupe UNPROFOR-a na Zetri i PTT-u. Međutim, po uobičajenoj, dotadašnjoj praksi, komanda "SRK oštro demantuje" ove optužbe od strane UNPROFOR-a, nakon čega se "ipak ispostavilo da su podaci UNPROFOR-a bili ispravni i tačni", a ustanovljeno je da su "po gradu dejstvovali borci artiljerijskih jedinica iz bataljona Vlade Medića, komandanta 1/3. Spbr". U Upozorenju upućenom svim jedinicama SRK-a, Sladoje ističe kako je dato "dosta argumenata UNPROFOR-u i NATO-u da treba istrajati sa pritiscima i borbenim dejstvima po srpskim položajima, te (...) zabranjuje u sadašnjem trenutku i borbenim uslovima bilo kakvo dejstvo po gradu Sarajevu i ciljevima u istom".[1138]

Kao reakcija na Mladićeve prijetnje od 10. septembra da će napasti preostale sigurne zone ukoliko se nastavi bombardiranje, NATO je odlučio upotrijebiti rakete "Tomahawke", lansirane s brodova u Jadranu, da bi bombardirao vitalne vojne ciljeve u Banjoj Luci i drugim gradovima zapadne Bosne.[1139] Upotreba ovih raketa imala je vrlo učinkovit psihološki efekat na rukovodstvo RS-a, koje je, nakon višesatnih pregovora s Holbrookeom u Beogradu, 13/14. septembar, potpisalo dokument koji ih je obavezivao da "obustave sve ofanzivne

[1135] ICTY, R0015855, Outgoing code cable, Most immediate, To: Annan, UNATIONS; New York - "Only"; Info: Stoltenberg, ICFY, Geneva, Smith, UNPROFOR, Sarajevo – "Only", From: Janvier, UNPF, Zagreb, Date: 5 September 1995, 13.47 (pečat i paraf), Number: UNPF-HQ Z – 1597, Subject: Update on decision – making: air operations.

[1136] Isto.

[1137] ICTY, inv. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 114.

[1138] AIIZ, inv. br. 7-1803, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-329, 6. septembar 1995, Otvaranje vatre po gradu Sarajevu i jedinicama UNPROFOR-a, Upozorenje.- Dostaviti: Svim jedinicama SRK, IKM-1 i 2, kurirom: 4. lap PVO, 1. smbr; Zastupa komandanta, pukovnik: Čedomir Sladoje.

[1139] R. Holbrooke, nav. dj., str. 148 i 150.

operacije u području Sarajeva", otvore dva kopnena puta iz grada, kao i Sarajevski aerodorom, a u roku od sedam dana bili su obavezni ukloniti teško naoružanje oko grada.[1140]

Naredba komandanta SRK-a o izvlačenju 50 % teškog naoružanja uslijedila je narednog dana, uz napomenu da se izvučene jedinice organiziraju tako da "budu u stalnoj gotovosti za dejstvo u zoni odbrane svojih brigada" te da će "načelnik artiljerije komande Korpusa, zajedno sa načelnicima artiljerije u brigadama izraditi jedinstven plan dejstva artiljerije".[1141] Zauzvrat je napravljena pauza u zračnim napadima od po 72 sata, da bi 20. septembra, nakon "povlačenja preko 250 komada" teškog naoružanja oko Sarajeva, bombardiranje od strane NATO-a u potpunosti bilo obustavljeno.[1142] Dan nakon povlačenja teškog naoružanja, 21. septembra 1995. godine, u izjavi za novinsku agenciju SRNA, starješina srpske vojske na Grbavici Vukosav Leković ističe kako se "nije mnogo promenilo odlaskom naše artiljerije", te da "sada praktično svaki ručni bacač, svaka 'osa' ili 'zolja' zamenjuje topovsku cev ili tenk".[1143]

U međuvremenu, 8. septembra u Ženevi je potpisan sporazum koji je trebao služiti kao osnova za dalje pregovore, kojim su "usaglašena osnovna načela rješenja za BiH",[1144] a prema aneksu 4, članu I Dejtonskog ustava, Sarajevu je potvrđen status glavnog grada BiH.[1145] Međutim, činjenica da su položaji SRK-a i nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma i dalje bili aktivni, a njihovi pripadnici spremni za

[1140] Isto, str. 155–156.

[1141] ICTY, 0529-2647, Komanda SRK, str. pov. br. 20/04-347, 15. septembra 1995. godine, Vrlo hitno, Izvlačenje teškog naoružanja iz zone isključenja Sarajevo, Naređenje.-, Komandant: generalmajor Dragomir Milošević.

[1142] ICTY, inv. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith, 14. august 1996, par. 115.

[1143] "Odbrana Srpskog Sarajeva čvrsta i stabilna. Bacač umesto topa, ‚osa' umesto tenka", *Glas srpski*, 22. septembar 1995, str. 1.

[1144] Kontaktna skupina: Usaglašena osnovna načela rješenja za BiH (Ženeva, 8. septembar 1995). u: M. Tuđman - I. Bilić, nav. dj., str. 447.

[1145] Daytonski mirovni sporazum, Aneksi 1-A do 11 i ANNEX 4. Constitution of Bosnia and Herzegovina, Wright-Patterson zračna vojna baza, Dayton, Ohio, USA, 1-21. novembar 1995, Sarajevo: JP NIO Službeni list RBiH, 1996, str. 50.

djelovanje po urbanim dijelovima grada,[1146] u potpunosti opravdavaju Silajdžićev i Izetbegovićev izričit zahtjev u Daytonu, da Sarajevo bude jedinstven grad i da Federaciji pripadnu brdski predjeli, tj. "zemlja koja gleda na grad kako više nikad ne bi bila korištena za artiljerijske i minobacačke napade na Sarajevo".[1147] Tokom februara i marta 1996. godine reintegrirane su općine: Vogošća (24. februara 1996), naselja u Novom Gradu (26. februar), Ilijaš (29. februar), Hadžići (6. mart), dijelovi općine Trnovo (12. mart), Ilidža (13. mart), dijelovi općina Novo Sarajevo i Stari Grad (19. mart), a "sistem spaljene zemlje", opljačkane fabrike, zapaljene škole, uništena naselja i stanovi stanje je koje su pripadnici Federalnog MUP-a i gradskih vlasti zatekli prilikom ulaska u navedene općine.[1148]

[1146] Dana 9. januara 1996. godine u 17.45 sati dok se kretao kod Holiday Inna, s položaja SRK-a na Grbavici pogođen je tramvaj, u kojem je ubijen jedan, a ranjeno 19 civila. Ubijena je Mirsada (Tima) Durić (1955), a ranjeni: Zahid Ćubro (1958) i Tahira Omeragić (1937), Vahid Omanović (1958), Mehmed Mahović (1933), Mladen Ajanović (1967), Husein Abdulahović (1925), Zlatan Ilić, Alija Suljić (1925), Muris Vučkić (1959), Nedžmina Ćuprija (1970), Nedim Ćorović (1989), Hasija Ičindić (1954), Faruk Hasanbegović (1939), Meliha Muharemović (1976), Nihad Sladić (1980), Zora Bušić (1931), Ljerka Krmpotić (1929), Aldijana Čubro (1987), Mirnes Alić (1990*)*. A. A, "Juče u Sarajevu. Srbi granatirali tramvaj", *Oslobođenje*, 10. januar 1996, str. 1; S. Talović, "Ponovo četnički zločin u Sarajevu. Tromblon upućen sa Grbavice", *Oslobođenje*, 10. januar 1996, str. 3; "Nakon četničkog napada na tramvaj. Osuda terorizma", *Oslobođenje*, 11. januar 1996, str. 1; A. Ahmetašević, "Nakon četničkog granatiranja tramvaja. Poslije rakete snajperi", *Oslobođenje*, 11. januar 1996, str. 7.

[1147] R. Holbrooke, nav. dj., str. 298.

[1148] Više o ovome vidi: Edin Omerčić, „Reintegracija Sarajeva", u: *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, broj 6, Sarajevo: Muzej Sarajeva, 2008, str. 137–151.

6. ZLOČINI "IZ OPSADE" POČINJENI NAD CIVILIMA U OPSADI

Ubistva na Kazanima su tamna mrlja
na svijetloj ratnoj historiji Sarajeva.[1149]
Pećanin Senad – Selimbegović Vildana, 24.novembar 1997.

Naporedo sa više spontanom odbranom grada, uz jedinice TO, postojeće specijalce MUP-a, kao i uz jedinice Patriotske lige i Zelenih beretki, u prve redove odbrane stala su i lica koja su poznata po svojoj kriminalnoj prošlosti, ali koja su, upravo zbog svoje smjelosti, sposobnosti nabavljanja naoružanja pridobila povjerenje kod svojih suboraca, postavši samozvanim komandantima,[1150] a poslije proklamovanim i od najviših državnih organa. No, njihove prvobitne, djelimične zasluge za odbranu grada, davale su im za pravo da se još više 'osile' i gotovo u svakodnevnom radu "ispoljavaju agresivnost prema civilima, borcima iz drugih jedinica, pa i borcima u svojoj jedinici".[1151]

[1149] *Dani*, 24. novembar 1997, str. 16.

[1150] U ljeto 1992. godine gradom su kružile vrlo pozitivne priče o Mušanu Topaloviću Caci, koji će, u kasnijem periodu biti naredbodavac stravičnih zločina na Kazanima: "Caco je najprije bio Robin Hood. Borac za pravdu po svaku cijenu. Njegovi vojnici odbranili su dio linije prema četnicima, što je bila istina, kao što je bilo istina i to da su morali biti iskopani rovovi." (Miljenko Jergović, "Hoće li Sarajevo umrijeti?", *Dani*, 22. decembar 1997, str. 30). Osim Cace, poznati su bili i mnogi drugi "narodni" komandanti, kao na primjer: Jusuf Juka Prazina, Ramiz Delalić Ćelo, Ismet Bajramović Ćelo i drugi.

[1151] U septembru 1992. godine pripadnici Vojne policije "Ćelo I" (ova brigada će 19. februara 1993. godine ući u sastav 9. mtbr; vidi: M. Šadinlija, *Prvi korpus* ARBIH: *nastanak i razvoj 1992–1995*, str. 66) , na čelu sa Ramizom Delalićem Ćelom maltretirali su i priveli članove Op. Štab RO Stari Grad, a jednom pripadniku ovog štaba nanijeli teške tjelesne povrede. U oktobru 1992. godine pripadnici Vojne policije "Ćelo I" upali su u studentski dom Bjelave i oduzeli kombi koji je služio za prijevoz hrane izbjeglicama. U više navrata pripadnici navedene jedinice izvršili su pretrese privatnih preduzeća i iz istih oduzimali zatečenu robu, za koju su vlasnici imali urednu dokumentaciju. Dana 18. decembra 1992. godine pripadnici navedene jedinice prouzrokovali su obračun s radnicima Hitne pomoći, koji su ih sprečavali

Iskopati rovove na linijama razgraničenja obično je stavljano u zadatak vojnosposobnim muškarcima koji su se bavili određenim civilnim poslovima,[1152] a Mušan Topalović Caco, posebno poznat po zavođenju spomenute prakse, objašnjavao je kako su borci gladni, bez dovoljno municije, uniformi i preopterećeni. "Za to vrijeme šminkeri hodaju gradom, sjede u kafani i po radnim obavezama. Nek' i oni nešto rade za odbranu grada, ja neću da borci nakon linije kopaju dok oni šetaju."[1153]

Spomenute kriminalne radnje "iznutra" činjene su kao posljedica i istovremeno s agresorskim žestokim napadima, neselektivnim granatiranjem i snajperskim djelovanjem po gradu, kao i činjenjem zločina na područjima okupiranih dijelova Republike, uključujući i sarajevska predgrađa. S obzirom na to da su ovi zločini činjeni s ciljem ostvarenja velikosrpskog projekta, i u ime srpskog naroda, oni su poslužili kao opravdanje spomenutim kriminalnim grupama u gradu na činjenje zločina, posebno nad licima srpske nacionalnosti.

Uslijed pronalaska velikog broja naoružanja u stanovima lica srpske nacionalnosti,[1154] kao i povremenog snajperskog djelovanja

u izuzimanju dijelova motornih vozila iz garažnih prostorija navedene zdravstvene ustanove. Tri dana nakon ovoga, izvršili su raciju na pijaci Markale, gdje su građanima oduzimali novac i robu. Slične radnje poduzimali su i drugi, prethodno navedeni komandanti, poznati po kriminalnoj prošlosti, o čemu će biti više govora u nastavku rada. ICTY, 04036183–04036195, RBiH, OS RBiH, 1. korpus, Komanda Korpusa, Sektor bezbjednosti, Sarajevo, br. 04/1763-1, datum: 7. oktobar 1993, Ramiz Delalić i Mušan Topalović, saznanja, dostavlja.- Upravi bezbjednosti, Za načelnika: Šaćira Arnautović.

[1152] Jedanput su svi radnici Ministarstva vojne industrije na čelu sa Rusmirom Mahmutčehajićem bili odvedeni na kopanje rovova. Također, brojni građani koji su se našli na određenom mjestu, u vrijeme kada su naoružane formacije kružile gradom i kupile potencijalne "kopače", odvedeni su na kopanje rovova, poput pjevača Fadila Toskića ili violiniste Vedrana Smajlovića. Senad Pećanin – Vildana Selimbegović, "Dossier: Kazani. Tamna strana Sarajeva", *Dani*, 24. novembar 1997, 18 i 24; Miljenko Jergović, "Hoće li Sarajevo umrijeti?", *Dani*, 22. decembar 1997, str. 30.

[1153] Senad Pećanin – Vildana Selimbegović, "Dossier: Kazani. Tamna strana Sarajeva", *Dani*, 24. novembar 1997, str. 24.

[1154] Prilikom pretresa stanova pronađen je veliki broj naoružanja, posebno kod lica srpske nacionalnosti: automatske, poluautomatske puške, bombe, ogroman broj municije, itd. (Vidi: AIIZ, inv. br. 03-342, RBiH, MUP, SDB, Sarajevo, Sektor SDB,

iz njih,[1155] stvarala se atmosfera nepovjerenja prema određenim građanima, posebno onim licima koja su borbeno sposobna, a da se pri tome nisu priključivala u odbranu grada, nego više neutralno posmatrala tok zbivanja i same napade,[1156] kao i prema licima čiji su se članovi porodica nalazili u bivšoj JNA i bili aktivni učesnici u granatiranjima grada.[1157] U prvoj polovini juna 1992. godine iz svoga stana u Ulici Blagoja Parovića odveden je u nepoznatom pravcu bračni par Biberdžić. Njihovi posmrtni ostaci, zajedno sa još pet žrtava, 17/18. juni 1992. godine pronađeni su na Bendbaši, nakon čega su ukopani na groblju Lav, odakle su 2004. godine ekshumirani i prebačeni u Lukavicu.[1158] Dana 18. juna 1992. godine došlo je do

dana 11. maja 1992, Izjava: R. N; AIIZ, inv. br. 03-324, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, Sektor SDB, 31. maj 1992, Izjava A. T; AIIZ, inv. br. 03-321, Izjava M. K; CSB, Sarajevo, 26. april 1992, Izjava: R. R; AIIZ, inv. br. 03-327, MUP BiH, Izjava: D. R). Prema mišljenju člana Predsjedništva RBiH i predsjednika SGV-a (od 1994), Mirka Pejanovića, "akcija provjere posjedovanja oružja bila je ne samo nužna nego je bila i način da se ustanovi sve ono što je bitno za planiranje i organizovanje odbrane od kvarta do kvarta i sprečavanje onog što je bilo najgore, a to je da vojno dejstvo koje je dolazilo sa okolnih brda i vojnih utvrda, vojnih snaga Karadžićeve vojske, ne bude potpomognuto i od simpatizera iz gradskih kvartova". Mirko Pejanović, *Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1999, str. 151–152.

[1155] B. K, "Snajperisti oko RTV SA", *Oslobođenje*, 7. april 1992, str. 8.

[1156] Nasuprot ovome, relativno veliki procent srpskog stanovništva priključio se i svesrdno učestvovao u odbrani grada, sa ciljem odbrane "suverene, nezavisne (...) multinacionalne, multireligijske" Bosne i Hercegovine, kako je, pored ostalog, krajem juna 1992. godine definirano u Platformi Predsjedništva RBiH (Nedžad Ajnadžić, *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012, str. 329–330; O Platformi Predsjedništva RBiH vidi u: M. Tuđman – I. Bilić, nav. dj., str. 99-101; Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, BZK Preporod: Synopsis, Sarajevo, 2011, str. 244-246).

[1157] Primjera radi, nakon presretnutog telefonskog razgovora o Mladićevoj naredbi pukovniku Vukašinoviću od 28. maja 1992. godine da artiljerijski osmatra određene dijelove grada, pripadnici policije TO su pretresli njegov stan u Ulici Mitra Trifunovića Uče i priveli njegovu suprugu na informativni razgovor u Centralni zatvor. ICTY, Transkript presretnutog telefonskog razgovora Ratko Mladić – Mirko Vukašinović, 28. maj 1992; AIIZ, inv. br. 03-313, RBiH, MUP. CSB, Sarajevo, Sektor SDB, dana 31. maja 1992, Izjava M. V.

[1158] **Lokacija br. 27.** ICTY, 03402773, Kantonalno tužilaštvo Sarajevo, broj A 152/03, Sarajevo, 13. juni 2003, MUP FBiH, Direktoru Zlatku Miletiću; http://

masovnog privođenja na Stadion Koševo pretežno građana srpske nacionalnosti iz naselja Koševsko Brdo, Ulice Fuada Midžića, i dijela naselja Ciglane.[1159] Ova akcija uslijedila je kao reakcija na činjenje zločina od strane vojnih i policijskih formacija iz samoproglašene Srpske republike BiH i SRJ u Aerodromskom Naselju i na okupiranim dijelovima naselja Grbavica.[1160] Nakon oglašavanja predsjednika Predsjedništva RBiH, privedeni civili su oslobođeni,[1161] a upravo ova akcija zaslužna je za razmjenu velikog broja civila iz Aerodromskog Naselja zatočenih u logoru Kula.[1162]

Pod izgovorom osvete za ubistvo granatom njihovog rođaka i prijatelja Adnana Hodžića,[1163] pri povratku sa dženaze 8. jula 1992. godine, Mirsad Hodžić, Osman Hodžić, Meho Ibišević i Admir Adilović su se automobilom marke golf odvezli do porodične kuće Obrena Ristovića u sarajevskom naselju Velešići. Prilikom njihovog upada u kuću porodica Ristović je bila na okupu za ručkom, a nakon što je Obren negirao da posjeduje oružje, Osman Hodžić je otvorio vatru na

www.nestalirs.com/ekshumacije/sarajevo_centar/lav58/index.html; Senad Pećanin i Vildana Selimbegović, "Dossier: Kazani. Tamna strana Sarajeva", *Dani*, 24. 11. 1997, str. 22.

[1159] M. Pejanović, nav. dj., str. 119; N. Šehić, nav. dj., str. 187.

[1160] Dan prije pokretanja ove akcije, pripadnici vojske i policije samoproglašene Srpske republike BiH, kao i vojnih formacija iz SRJ okupirale su Aerodromsko Naselje, kada je ubijeno 39 civila i 28 branitelja Naselja. Svi civili koji su zatečeni u podrumima i stanovima zgrada odvedeni su na hangare u Aerodromu, a potom u zatočenički objekat Kula.

[1161] "To je vodilo totalnom haosu, strahu, nepovjerenju. Da to nije presječeno, što će slijediti jednom akcijom u kojoj je bio angažovan i predsjednik Izetbegović, to bi bio kraj života Srba u Sarajevu, kraj mogućnosti očuvanja zajedničkog života i povjerenja. (...) To je bilo najteže vrijeme, ne samo za Srbe nego i za grad Sarajevo, za budućnost Bosne i Hercegovine." M. Pejanović, nav. dj., str. 153-154.

[1162] Posebno veliki broj razmjena obavljen je u periodu od 22. do 30. juna 1992. godine. Na primjer, vidjeti: AIIZ, MZ Dobrinja – A, br. 005247/2002, 005256/2002, 005257/2002, 005262/2002, 005263/2002, 005264/2002, 005265/2002, 005291/2002, 005292/2002, 005293/2002, 005294/2002, 005302/2002, 005317/2002, 005318/2002, 005312/2002, 005313/2002, 005314/2002, 005271/2002, 005159/2002, 005161/2002, 005164/2002, 005168/2002, 005165/2002, 005176/2002, 005177/2002, 005178/2002, 005179/2002, 005180/2002, 005184/2002, 005198/2002, 005199/2002, itd.

[1163] Dženaza Adnana (Ćamil) Hodžića (1968) klanjana je na groblju Lav 8. jula 1992. godine. AIIZ, PD Bakije V/458.

njega, a potom, zajedno sa Mirsadom i Mehom, otvorili su rafalnu vatru na ostale ukućane.[1164] Ubijeno je šest, a ranjen jedan član navedene porodice.[1165] Počinitelji su se nakon izvršenja zločina udaljili sa lica mjesta, gdje je, nakon nekoliko sati, istražni sudija Višeg suda u Sarajevu obavio uviđaj u prisustvu inspektora i kriminalističkih tehničara CSB-a Sarajevo. Istražitelji su u kući zatekli pet leševa,[1166] a na podu nekoliko čahura, koje su potjecale od metaka ispaljenih iz automatskog oružja kalibra 7.62 mm.[1167] U saopćenju za javnost, koje je istog dana izdalo Ministarstvo za odbranu (Jerko Doko) u suradnji sa MUP-om RBiH (Jusuf Pušina), najoštrije se osuđuje ovaj zločin, uz napomenu da "svi nadležni organi vrše intenzivnu potragu za počiniocima", sa ciljem da "speru ljagu" koja je "pala na pleća" svih boraca koji se "najpoštenije bore za slobodu RBiH".[1168] Kako je nakon zločina nad porodicom Ristović uslijedila reakcija srpskog stanovništva iz Velešića, koji su se okupili sa zahtjevima da izađu iz Sarajeva, pripadnici Kriznog štaba su ih uvjerili da se vrate svojim kućama,[1169] a u spomenutom saopćenju za javnost navodi se broj telefona na koji se mogu obratiti svi građani "u slučaju bilo kakvog nasrtaja, sa bilo čije strane" na njihov integritet i imovinu, uz napomenu da to predstavlja protuzakonitu radnju.[1170]

[1164] AIIZ, 2-3246, Viši sud u Sarajevu, broj K: 19/93, Sarajevo, 11. juni 1993, U ime naroda. Presuda, Adilović Admir i dr., str. 4 (Dalje: Viši sud u Sarajevu, Presuda broj K. 19/93, Adilović i dr.).

[1165] **Lokacija br. 38.**

[1166] Obren Ristović je bio teško ranjen, a smrt je nastupila prilikom transporta do bolnice. Vidi: AIIZ, inv. br. 2-3248, Kantonalni sud u Sarajevu, broj: K-85/00, Sarajevo, 14. februar 2002, U ime Federacije BiH! Presudu: Hodžić Osman i Ibišević Meho; Predsjednik vijeća, Sudija: Goran Orašanin, str. 10; Dalje: Kantonalni sud u Sarajevu, Presuda br. K-85/00, Hodžić O. – Ibišević M, 2002.

[1167] Kantonalni sud u Sarajevu, Presuda br. K-85/00, Hodžić O. – Ibišević M, 2002, str. 10.

[1168] AIIZ, inv. br. 7-1832, RBiH, Regionalni štab oružanih snaga, pov. broj: 02-549/92, datum: 8. juli 1992. u 19,00 č, Vojna tajna. Poverljivo, Komandi Glavnog štaba OS, Redovni borbeni izvještaj; "Osuda gnusnog čina", *Oslobođenje*, 12. juli 1992, str. 3; "Ministarstvo odbrane. Težak zločin u kući Ristovića", *Oslobođenje*, 11. juli 1992, str. 4.

[1169] Vlado Mrkić, "Vrijeme rata. Posljednji ručak kod Ristovića", *Oslobođenje*, 12. juli 1992, str. 3.

[1170] "Ministarstvo odbrane. Težak zločin u kući Ristovića", *Oslobođenje*, 11. juli

Istraga o zločinu nad porodicom Ristović završena je u prvoj polovini 1993. godine,[1171] nakon čega su pravosnažne presude donesene 1994. i 2002. godine, prema kojima su za krivično djelo ubistva iz osvete i ubistva više lica s umišljajem osuđena tri, dok su dva lica oslobođena optužbe.[1172]

Nakon prijetnji odmazdom građana Sarajeva porijeklom iz Žepe, u kontekstu napada na ovo bosanskohercegovačko mjesto, na sjednici Predsjedništva RBiH, održanoj 24. oktobra 1992. godine, pokrenuta je rasprava u cilju zaštite civila srpske nacionalnosti. Zaključeno je da član Predsjedništva iz reda srpskog naroda, Mirko Pejanović, uputi pismo predsjedniku SRJ Dobrici Ćosiću i patrijarhu Srpske pravoslavne crkve Pavlu, u kojem će apelovati da se spriječi "ubijanje nenaoružanih civila, staraca, žena i djece u Žepi".[1173] Na istoj je sjednici predsjednik Izetbegović naglasio da je u razgovoru s građanima koji su upućivali navedene prijetnje "vrlo strogo stavljeno do znanja da je takva osvetnička akcija ne samo nedozvoljena i neprimjerena nego i da će od strane legalne vlasti BiH biti najodlučnije spriječena".[1174]

Međutim, kontrola u svakom dijelu grada nije mogla biti ostvarena. Nekoliko dana nakon upućivanja ovih prijetnji, u Drinskoj ulici bb ubijena su tri člana porodice Odović,[1175] a 18. novembra 1992. godine, u svome stanu u naselju Babića Bašča, ul. Špire Kneževića br. 53, ubijen je bračni par Milinković.[1176] Naredne sedmice, 25. novembra 1992.

1992, str. 4.

[1171] ICTY, 03402773, Kantonalno Tužilaštvo Sarajevo, broj A 152/03, Sarajevo, 13. juni 2003. godine, MUP FBiH, direktoru: Zlatku Miletiću.

[1172] Više o ovome u nastavku rada..

[1173] Zapisnik 172. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 24. oktobra 1992. u: Šimić T. 1(8) 2007, 57.

[1174] Isto.

[1175] **Lokacija br. 106.**

[1176] **Lokacija br. 109.** ICTY, D000-1810, RBiH, Štab Vrhovne komande OS, Uprava bezbjednosti, broj: 03/70-104, Sarajevo, 21. novembar 1993. Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo. Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo, Krivična prijava protiv Hasić Senada i dr., 13 (Dalje: Krivična prijava protiv Hasić Senada i dr., Sarajevo, 21. novembar 1993).

godine, u sarajevskom naselju Boljakov Potok (ul. Koste Racina br. 154), u večernjim satima, ubijena su tri člana porodice Krajišnik.[1177]

Posljednjeg mjeseca 1992. godine nekoliko pripadnika Šeste brdske brigade (6. bbr), u napuštenoj i izgorjeloj kući, koja se nalazila u blizini linije razgraničenja, u Varaždinskoj ulici br. 34, hicima iz pištolja ubili su četiri civila, a potom njihove posmrtne ostatke zapalili.[1178] Naime, nakon što su nekoliko dana Jagodu Janković i Sretena Ninkovića držali u pritvoru u prostorijama Vojne policije 6. bbr, u sarajevskom naselju Hrasno, uz obećanje da ih vode na razmjenu, 3. decembra 1992. godine u ranim večernjim satima,[1179] prvo su do navedene kuće dovezli Jagodu, gdje su je ubili, a potom i Sretena te njihova tijela zapalili.[1180]

Dana 27. decembra 1992. godine pripadnici navedene brigade izvršili su pretres stana Jovana Popovića, u Ulici Petra Dokića br. 24. Tom prilikom su mu navodno pronašli člansku karticu SDS-a, te su ga, uz optužbe da je njegov sin pripadnik VRS-a, priveli u prostorije Šeste brdske brigade, odakle su ga oko 22 sata odvezli do kuće u Varaždinskoj ulici i ubili. Istog dana su pripadnici navedene brigade izvršili pretres stana Josipa Gogale, Jovanovog komšije, nakon čega su ga priveli u prostorije brigade, gdje su ga držali u pritvoru do 31. decembra 1992. godine. Uz objašnjenje da ga vode kod načelnika radi potpisa i puštanja iz pritvora, u ranim večernjim satima 31. decembra, odvezli su ga do navedene kuće u Varaždinskoj ulici i ubili, a četiri dana poslije, 4. januara 1993. godine, posmrtne ostatke Popovića i Gogale zapalii.[1181]

[1177] **Lokacija br. 112.** V. Mrkić, "Nakon trostrukog ubistva u Boljakovom Potoku. Ubijeni na spavanju", *Oslobođenje*, 1. decembar 1992, str. 4.

[1178] **Lokacija br. 123.**

[1179] AIIZ, inv. br. 7-1833, Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo, broj: KTV-I 6/93, Sarajevo, 22. mart 1993, HI/SJ, Okružnom vojnom sudu – Sarajevo, Optužnicu protiv Zornić Envera i dr., Zamjenik okružnog vojnog tužioca: Hamzić Ismet, 2 (Dalje: Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo, Optužnicu protiv Zornić E. i dr., 22. mart 1993).

[1180] AIIZ, inv. br. 7-1834, Okružni vojni sud u Sarajevu, broj K I-28/93, Sarajevo, 3. august 1993, U ime naroda: Presuda protiv Zornić Envera i dr., Predsjednik vijeća: sudija Kapo Muhidin, 3 (Dalje: Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Zornić E. i dr., 3. august 1993).

[1181] AIIZ, inv. br. 7-1835, Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo, broj: KTV-I 6/93,

U kasnim večernjim satima 6. januara 1993. godine i narednog dana pripadnici Stanice javne bezbjednosti izvršili su kriminalističko-tehničku pretragu lica mjesta, kuće u Varaždinskoj ulici br. 34, gdje su pronašli tri leša u ugljenisanom stanju, plastičnu kantu u kojoj se nalazio benzin, četiri čahure kalibra 7,62 i jedna čahura kalibra 7.65 mm, nakon čega su leševi prebačeni u mrtvačnicu gdje je trebala biti izvršena identifikacija.[1182]

Iz obdukcionih zapisnika i mišljenja sudskog tima za sudsku medicinu od 25. januara 1993. godine proizlazi da su Institutu za identifikaciju i obdukciju dostavljena tri leša pronađena u ul. Varaždinska 34, da je identifikacijom utvrđeno da se radi o leševima Josipa Gogale, Sretena Ninkovića i Jovana Popovića, a da leš Jagode Janković niti bilo koji drugi ženski leš nije dopremljen u ovaj institut. U istom nalazu posebno se ističe da "tijelo čovjeka može da bude potpuno sagorjelo – kremirano, i van institucije krematorija pa na osnovu toga optužba zaključuje da iz tog razloga – potpuno izgorjelog leša Janković Jagode isti nije ni mogao biti dostavljen Institutu za obdukciju i vještačenje uzroka smrti".[1183] U augustu 1993. godine Pretresno vijeće Višeg suda u Sarajevu je za krivično djelo ubistva više lica s umišljajem, iz koristoljublja i osvete, saučesništvo i krivično djelo neprijavljivanja krivičnog djela učinioca osudilo sedam pripadnika 6. bbr, što je Apelaciono vijeće Vrhovnog suda BiH u navedenom predmetu 1. novembra 1993. godine i potvrdilo.[1184]

Naporedo s procesuiranjem navedenih zločina u Velešićima, Varaždinskoj ulici i drugim lokacijama, pripadnici Desete brdske brigade (10. bbr), posebno poznati po ranije spomenutoj praksi

Sarajevo, 10. januar 1993, HI/SJ, Okružnom vojnom sudu – Sarajevo, Zahtjev za sprovođenje istrage protiv Zornić Envera i dr., Zamjenik okružnog vojnog tužioca: Hamzić Ismet; Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo, Optužnica protiv Zornić E. i dr, 22. mart 1993; Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Zornić E. i dr., 3. august 1993.

[1182] AIIZ, inv. br. 7-1836, Odjeljenje za kriminalističku tehniku, br. KU: 2/936, januar 1993, SJB: Policija, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta.

[1183] Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo, Optužnica protiv Zornić E. i dr., 22. mart 1993, str. 9.

[1184] Više o ovome u nastavku rada.

„kupljenja“ civila s ulica i njihovom odvođenju na kopanje rovova, kao i Devete motorizovane brigade (9. mtbr) poznate po uzimanju “reketa” od strane vlasnika određenih kafića u gradu,[1185] nastavljaju s navedenim prestupima i tokom 1993. godine.

Ubistva civila na Boguševcu, u zoni odgovornosti III bataljona 10. bbr, počinili su pripadnici navedene brigade, na čelu s Mušanom Topalovićem Cacom, a potom tijela žrtava bacali u prirodni usjek u stijenama - **Kazane**. U aprilu 1993. godine načelnik Štaba Vrhovne komande OS RBiH odobrio je primjenu operativne obrade “Skakač” protiv Mušana Topalovića Cace, koja je obuhvatala “tajno saslušanje i snimanje razgovora, tajnu kontrolu poštonosnih pošiljki, tajno praćenje i snimanje i tajni pretres”.[1186]

Dana 26. juna 1993. godine, nakon masovnog ubistva djece u Ulici Dragice Pravice,[1187] pripadnici 10. bbr su, po naređenju komandanta Mušana Topalovića Cace, sa broja 7 navedene ulice priveli stariji bračni par, Radoslava i Marinu Komljenac, odvezli u Komandu brigade, a potom na lokaciju Kazana, gdje su ih oko 5 sati narednoga jutra ubili.[1188]

[1185] ICTY, inv. br. 04036182, RBiH, Oružane snage RBiH, 1. korpus, Komanda korpusa, Sektor bezbjednosti, Sarajevo, Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, broj: 04/1763-1, datum: 7. oktobar 1993. god, Ramiz Delalić i Mušan Topalović, saznanja, dostavlja.-, Uprava bezbjednosti, Za načelnika: Šaćira Arnautovića.

[1186] ICTY, DD00.2425, BiH Štab Vrhovne komande OS, Uprava bezbjednosti, Sarajevo, 6. april 1993; Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, Načelnik štaba Vrhovne komande OS RBiH: Sefer Halilović. No, obračun sa pripadnicima 10. bbr nije bio nimalo lahak zadatak. “Poduzimanje represivnih mjera prema Mušanu Topaloviću Caci i njegovim najbližim saradnicima bilo je veoma osjetljivo pitanje. Oni su držali važne borbene linije prema četnicima oko Sarajeva. (...) Mjere hapšenja su mogle prouzrokovati slabljenje borbenog poretka, što bi bila pogodna okolnost četnicima da prodru u grad.” Vidi: Fikret Muslimović. *Argumenti i sjećanja o ratu*, knj. 1, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2006, str. 392.

[1187] Sada: Bakarevićeva ulica. Vidi **lokaciju br. 162.**

[1188] **Lokacija br. 163.**AIIZ, inv. br. 7-1837, Okružni vojni sud u Sarajevu, broj: K: 189/94, Sarajevo, 20. decembar 1994, U ime naroda, Presuda protiv Kubat Zije i dr., Predsjednik vijeća – sudija: Podrug Muhamed, str. 21–22, 28. (Dalje: Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994).

Kćerka navedenog bračnog para Slobodanka Komljenac-Macanović je narednog dana nestanak svojih roditelja prijavila u Policijsku stanicu u Logavinoj ulici i generalu Jovanu Divjaku.[1189]

Iako ne spominje ova ubistva, neposredno nakon njih, 29. juna 1993. godine, komandant Prvog korpusa Mustafa Hajrulahović Talijan dostavlja naređenje Komandi 10. bbr, u kojem se, pored ostalog, kaže da iz ove jedinice "već duže vremena nema izvještaja, sistem rukovođenja i komandovanja ne funkcioniše u najvažnijim segmentima", zbog čega naređuje da narednog dana komandant brigade s užim dijelom komande dođe u korpus na referisanje.[1190] Nakon maltretiranja kurira koji je u prostorije 10. bbr dostavio navedenu poštu[1191] i nakon što se Caco i pripadnici njegove jedinice nisu pojavili na zakazanom sastanku, načelnik Štaba Vrhovne komande Oružanih snaga konstatira da su oni "samostalno i jednostrano prekinuli bilo kakvu komunikaciju sa komandom Prvog korpusa, te su počeli autonomno i samostalno bez znanja i odobrenja komande korpusa izvršavati svoje zadatke po sopstvenom nahođenju. Navedena jedinica je zbog takvih odluka svoje komande ostala potpuno izvan sistema RiK-a i 1. korpusa".[1192] Nakon što je nekoliko pripadnika 10. bbr, među kojima i Cacin zamjenik Senad Pecar, 2. jula 1993. godine privedeno u prostorije kasarne „Maršal Tito", u cilju obavljanja predistražnih radnji zbog privođenja nevinih građana,[1193] uslijedila je oštra reakcija "neposlušnih" komandanata. U

[1189] Avdo Avdić, Prilog za 60 minuta, FTV, http://www.youtube.com/watch?v=YVQEeyKacZY&feature=related; Uploaded by arhivacazin on Nov 14, 2007.

[1190] ICTY, DD00.0645, RBiH, Komanda 1. korpusa, str. pov br. 05/7-288, Sarajevo, 29. juni 1993, Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, Referisanje u Korpusu, naređenje, dostavlja.-, Komandi 10. bbr, Komandant: Mustafa Hajrulahović Talijan.

[1191] ICTY, DD00.0646, Izjava E. R. ovlaštenom službenom licu službe vojne bezbjednosti.

[1192] ICTY, DD00.0646, Republika Bosna i Hercegovina, Komanda Prvog korpusa, str. pov. br. 04/1108-1, Sarajevo, 1. juli 1993, Odbrana Republike, Vojna tajna, Strogo povjerljivo, Službena zabilješka, Komandantu ŠVK, Neizvršenja naređenja od strane komandanta 10. bbr Mušana Topalovića.

[1193] "Krajem juna 1992. godine dobijali smo podatke kako Caco rješava problem

noći 2/3. juli oko 20 pripadnika Civilne zaštite, vojne policije i oficira Armije RBiH privedeno je u štab Ramiza Delalića Ćele i Mušana Topalovića Cace, gdje su maltretirani na razne načine. Narednog jutra, pripadnici 10. bbr su oko 200 građana koji su se kretali s lijeve obale Miljacke prema desnoj i obrnuto, uzeli kao taoce, među kojima je bio i Admir Delić, sin komandanta GŠ Armije RBiH Rasima Delića.[1194] Pokušaji obračuna sa Cacom pokazali su svu nemoć i nespremnost vlasti, te nagovijestili kako se za jednu ovakvu akciju treba mnogo bolje pripremiti.

Nakon što su nasilno mobilizirani pripadnici radnog voda 1. bataljona 10. bbr, Ergin Nikolić, zvani Ego, i Duško Jovanović, zvani Tarli, prijavljeni da su navodno počinili disciplinsku povredu,[1195] pripadnici 10. bbr su ih sredinom septembra 1993. godine odveli na lokaciju Boguševac, gdje su ih u zemunici snajperskog voda ubili, a njihova tijela bacili u provaliju Kazani.[1196]

Sredinom oktobra 1993. godine bračni par Ana i Vasilj Lavriv su iz kuće u Pionirskoj ulici br. 31.[1197] po naređenju Mušana Topalovića Cace privedeni u Štab Komande 10. bbr na Bistriku, odakle su ih pripadnici navedene brigade odvezli u pravcu Boguševca na lokaciju Kazana. Nakon što su na isti lokalitet dovezli i Milevu Drašković,[1198] Zijo Kubat je ubio Vasilja Lavriva, a Esad Tucaković njegovu suprugu Anu, dok je Suad Omanović udario Milevu u predio glave, nakon čega su ih gurnuli u provaliju Kazane.[1199]

---

nedostatka plina ili nafte. On i njegovi ljudi su telefonom pozivali građane Sarajeva i naređivali im da se snađu kako znaju, te da u određeno vrijeme i na određeno mjesto donesu po kantu benzina ili nafte. U protivnom će ih odvesti na kopanje rovova." F. Muslimović, nav. dj., str. 360.

[1194] Isto, str. 361-362.

[1195] Krivična prijava protiv Hasić S. i dr., Sarajevo, 21. novembar 1993, str. 7-8.

[1196] **Lokacija br. 175.** Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. 12. 1994, str. 2 i 3.

[1197] Sada ul. Ejuba Ademovića, na području mjesne zajednice Skenderija – Podtekija.

[1198] Mileva Drašković je iz svog stana u Pionirskoj ul. br. 18, početkom oktobra 1992, privedena u štab 10. bbr.

[1199] **Lokacija br. 177.** Tokom suđenja Tucaković je istakao da je dobio naredbu

Nakon što je Katarina Šalipur u Štabu 10. bbr prijavila svoga supruga Predraga da namjerava pobjeći na "privremeno zauzetu teritoriju", Mušan Topalović Caco je naredio njegovo privođenje.[1200] Sredinom oktobra 1993. godine Predrag Šalipur i Branislav Radosavljević su iz stana u Ulici Borisa Kidriča 3/15 privedeni u Komandu 10. bbr, nakon čega su ih pripadnici navedene brigade odvezli na Boguševac, gdje ih je ubio Mušan Topalović Caco, nakon čega je njihova tijela bacio u jamu Kazani.[1201]

Dana 25. oktobra 1993. godine Predsjedništvo RBiH donijelo je odluku kojom se Mušan Topalović Caco i Ramiz Delalić Ćelo razrješavaju dužnosti komandanta 10. bbr i zamjenika komandanta 9. motorizovane brigade, uz napomenu da se dozvoljava "upotreba sile radi izvršenja ove odluke, ukoliko se to pokaže neophodnim".[1202] Nakon ove naredbe uslijedila je akcija pod kodnim imenom "Trebević", u kojoj je Caco i određeni broj pripadnika njegove brigade ubio devet pripadnika vojne i civilne policije RBiH, učesnika u navedenoj akciji.[1203] Iste noći, nakon što su ga uhapsili pripadnici MUP-a i Armije RBiH, ubijen je i Mušan Topalović Caco,[1204] dok je jedan broj pripadnika 10. bbr uhapšen i procesuiran za spomenute i brojne druge zločine počinjene "unutar" opsade.[1205]

---

od Cace da navedena lica liši života, u protivnom bi bilo opasno po njega i njegovu porodicu. U iskazu Omera Tendže navodi se: "Ana i Mileva su se posvađale oko radio stanice. (...) Vidio sam da je Omanović Suad udario Drašković Milevu u predjelu glave i došlo je kod iste do krvarenja u predjelu sljepočnice." Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994, str. 19 i 21.

[1200] **Lokacija br. 177.** Krivična prijava protiv Hasić S. i dr., Sarajevo, 21. novembar 1993, str. 8.

[1201] Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994, str. 3.

[1202] ICTY, inv. br. DD00.3020, RBiH, Predsjednik Predsjedništva, broj: 02-111-646/93, 25. oktobar 1993, Odbrana Republike, Državna tajna, Predsjednik Predsjedništva RBiH: Alija Izetbegović.

[1203] F. Muslimović, nav. dj., str. 404–405.

[1204] U ovom radu nećemo ulaziti u interpretacije akcije hapšenja Mušana Topalovića Cace, ubistva pripadnika vojne i civilne policije RBiH i u konačnici njegovog ubistva.

[1205] Više o ovome u nastavku rada.

Nekoliko dana nakon obračuna s navedenim „neposlušnim“ komandantima Armije RBiH, u periodu od 9. do 12. novembra 1993. godine, obavljen je uviđaj na licu mjesta na lokalitetu jame Kazani, nakon čega su posmrtni ostaci žrtava prebačeni u mrtvačnicu Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu, gdje su pregledani, kompletirani, numerisani od 19 do 42 i pripremljeni za identifikaciju.[1206] Nakon obavljenog uviđaja na lokalitetu jame Kazani, u periodu od 15. do 17. novembra 1993. godine, na lokalitetu Gaja ispod tranzita i „Grm maline“ pronađeni su posmrtni ostaci osam žrtava, koji su također prebačeni u mrtvačnicu bolnice Koševo, gdje su sudskomedicinski vještaci dr. Ilijas Dobrača i dr. Hamza Žujo izvršili njihovu detaljnu analizu.[1207] Dana 19. novembra 1993. godine izvršen je ukop ovih žrtava pod oznakom NN na lokalitetu groblja Stadion. Sa ovog groblja su još 29. jula i 1. augusta 1994. godine ekshumirani i identifikovani posmrtni ostaci dviju žrtava pronađenih na Kazanima,[1208] dok je 27. novembra 1998. godine na istom lokalitetu - groblju Stadion, izvršena ekshumacija posmrtnih ostataka 23 žrtve pronađene na Kazanima, Grm malini i Gaju – ispod tranzita, koje su se nalazile u 28 vreća.[1209] Pored već spomenute ekshumacije

[1206] AIIZ, inv. br. 7-1866, Nalaz sudsko-medicinske ekspertize o identifikaciji leševa pronađenih na lokalitetu Kazana, Institut za sudsku medicinu, Sarajevo, 15. novembar 1993, Okružnom Vojnom sudu, Istražni sudija Šeremet Nihad, Sarajevo, Izvještaj sačinili: stručni tim ljekara za sudsku medicinu: Dobrača Ilijas, Hamza Žujo, specijalisti sudske medicine; AIIZ, inv. br. 7-1867, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, broj: 17/05-2, dana 19. novembra 1993, Dopuna službenog izvještaja sačinjenog povodom pregleda i kompletiranja leševa i kostura pronađenih u jami Kazani u periodu 9. do 12. novembra 1993. godine. (Dokumentacija ustupljena ljubaznošću gospodina Amora Mašovića, direktora Instituta za nestale osobe BiH.)

[1207] AIIZ, inv. br. 7-1868, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 17/03-2, dana 24. novembra 1993, Dopuna službenog izvještaja sačinjena povodom pregleda i kompletiranja leševa i kostura pronađenih na lokalitetu Gaja u periodu od 15. novembra do 17. novembra 1993. godine. Dopunu izvještaja sačinio: Mirsad Kučanin.

[1208] Ekshumirani su i identifikovani: Ranko Frankić i Branislav (Boro) Radosavljević koji su ubijeni na Kazanima. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1104, KJKP Pokop, Groblje Stadion, Ekshumacija.

[1209] Broj tijela utvrđen je forenzičkom analizom nakon pristizanja DNK nalaza – u jednoj vreći su se nalazile kosti životinje. Nakon ekshumacije žrtve su transportovane u Lukavicu (Istočno Sarajevo). Od ukupno 23 žrtve ekshumirane 1998. godine na lokalitetu groblja Stadion, sa lokaliteta Kazana pronađeno je 15, dok su na lokalitetu

na lokalitetu Kazana, ekshumacije su vršene još u dva navrata (2000. i 2001. godine), kada su pronađeni posmrtni ostaci dva tijela.[1210]

Dakle, pored civila srpske nacionalnosti koji su ubijeni granatama i snajperima sa položaja SRK-a, što je prezentirano u prethodna tri poglavlja rada, određeni broj civila ubijen je i od strane pripadnika "neposlušnih" jedinica Armije RBiH. Međutim, pored "stvarnih" civilnih žrtava, brojka koja oscilira od nekoliko stotina do nekoliko hiljada ubijenih Srba, na kojoj stalno insistiraju brojne srpske vladine i nevladine organizacije u zemlji i svijetu,[1211] temelji se, pored ostalog, na ponavljanju imena iste žrtve i po nekoliko puta,[1212] izmišljenih

Gaj – ispod tranzita i ''Grm maline'' pronađeni posmrtni ostaci osam žrtava. Od žrtava koje su ekshumirane na groblju Stadion, a ubijene su na Kazanima, identifikovano je 11 lica: Nevenka (Spasoje) Bošković, Marko (Simo) Bošković, Dragomir (Mihajlo) Ćeranić, Mileva (Branko) Drašković, Duško (Vojo) Jovanović, Ana (Mihajlo) Lavriv, Vasilj (Stefan) Lavriv, Novka (Neđo) Lemez, Predrag (Momčilo) Šalipur, Ago (Lutvo) Šteta i Stojan (Jefto) Žuža, dok se za posmrtnim ostacima Radoslava (Adam) Komljenac, Ergina (Nikola) Nikolića, Miodraga (Dobrivoje) Vučureviča i Zorana (Dobrijvoje) Vučurevića još uvijek traga. Od žrtava koje su ekshumirane groblju Stadion, a ubijene su na lokalitetu Gaj – ispod tranzita identifikovani su: Kosta (Đurađ) Vrančić, Ljeposava (Andrija) Pešić, Duško (Dragoljub) Pešić i tri neidentifikovana tijela, dok su na lokalitetu Grm maline pronaneni posmrtni ostaci dviju žrtava: Slobodana (Milan) Minića i NN. Vidi: http://www.nestalirs.com/ekshumacije/sarajevo_centar/stadion/index.html, http://www.nestalirs.com/info_lat.php?id=1391, http://www.familylinks.icrc.org/wfl/mis_bos.nsf/QuickSearch/C484A0F8AE34BDAFC1257A1B0034BFCD?OpenDocument&lang=parent).

[1210] Radi se o Marini (Ilija) Komljenac i jednom NN licu. Vidi: http://www.nestalirs.com/ekshumacije/sarajevo_starigrad/kazani1/index.html.

[1211] Brojka od 845 žrtava spominje se u knjizi Marka Mikerevića, objavljenoj 2004. godine. Godinu dana kasnije, 2005, Komisija Vlade Republike Srpske objavila je preliminarnu brojku od 2.435 ubijenih Srba u Sarajevu, dok su se do danas (2013) brojke popele čak i do 8.504 žrtve, koje, ne spominjući njihov identitet, navodi direktor Instituta za istraživanje srpskih stradanja u XX veku, Milivoje Ivanišević. (Vidi: Marko Mikerević, *Sarajevski kazani smrti*, Novninsko-izdavačka kuća ‚Štampa', Doboj, 2004, str. 110–287; http://www.nezavisne.com/dnevne/dogadjaji/dog04282005-02.php; http://www.serb-victims.org/content/view/776/304/).

[1212] Sa ciljem da prikrije krajnje namjere dupliranja žrtava, Marko Mikerević nema principa u redoslijedu spominjanja žrtava (ni abecednim ni hronološkim redom). Od 845 žrtava koje su spomenute u knjizi, ime Teodora Jagodića spominje se tri puta (pod rednim brojevima: 321, 373 i 399), Petra (Antonija) Gašića tri puta (br. 3, 97 i 719), Vide Bratić dva puta (br. 10 i 69), i brojni drugi primjeri. M. Mikerević, nav. dj., str.

imena - ljudi s nepotpunim identitetom,[1213] pripadnika VJ/VRS koji su učestvovali u napadima na grad,[1214] pripadnika Armije RBiH,[1215] kao i onim žrtvama koje su, dijeleći sudbinu građana Sarajeva ubijene u pokušajima da nabave vodu,[1216] na putu do škole ili na ulici,[1217] na putu do stana,[1218] a sve sa ciljem da popune broj u tabeli i povećaju iz dana

110, 111, 118, 122, 161, 172, 176. i 252.

[1213] Umjesto punog identiteta žrtava (imena, prezimena, imena oca, godine rođenja žrtve), na premilinarnom spisku ubijenih Srba u Sarajevu, koji je 2005. godine objavila Vlada RS, stoji: zastavnik JNA (na spisku Vlade RS od 2005. godine pod rednim brojem 703), Jela radila u SUP-u (br. 778), Jelena frizerka iz Nedžarića (br. 779), Jelić žena oficira (br. 780), Bjelica (br. 106), Bogušić NN1(br. 134), Bogušić NN2 (br. 135), Bratić baba (br. 182), Vojinović NN (br. 313), Govedarica (br. 426), Danilo (br. 524), Drago (br. 558), Drljan NN (br. 591), Ždrale (br. 692), Zdravko (br. 704), Zoran (br. 707), Ješić NN (br. 788), Kapetina (br. 827), Košarac (br. 936), Mihajlo (br. 1276), muž Ljubice (br. 1343), Neđo (br. 1355), Nikodin (br. 1363), NN lica (br. 1401 – 1417), Rade (br. 1671), Ranka (br. 1752), Ranko (br. 1753), Šavi, ime oca: Relja (br. 2280), Šećerov (br. 2310) i drugi. Vidi: Preliminarni spisak ubijenih Srba u Sarajevu, 2005 http://www.1389.org.rs/dok/ubijeni%20Sarajevo.pdf;

[1214] Imena rezervista bivše JNA koji su učestvovali u napadu na Dobrinju nalaze se na preliminarnom spisku ubijenih Srba u Sarajevu objavljenom od strane Vlade RS 2005: Miladin Vukmanović (br. 344), Nedeljko Vujičić (br. 328), Vlajko Golubović (br. 473), Milivoje Lalović (br. 1019), Đorđe Bjelica (br. 112), Zoran Marković (br. 1136) i Radomir Đerić (br. 605). Vidi: http://www.1389.org.rs/dok/ubijeni%20Sarajevo.pdf; ICTY, DD004193, Republika Srpska, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Romanijsko-birčanski CSB Sarajevo, broj: 01-650/93, Osnovnom javnom tužilaštvu I Sarajevo. Na osnovu čl. 151, stav 6, preuzetog ZKP-a.

[1215] Mišanović (Nedeljko) Arsen 1938. (br. 288), Mišanović (Arsen) Nedeljko 1973. (br. 230). Vidi: http://slavicnet.com/sarajevo/sarajevski_masakr_m.html; Dobrinja, *Ratne novine 5. brdske brigade*, decembar 1992, str. 3 i 9.

[1216] Dragica Mićanović, http://slavicnet.com/sarajevo/sarajevski_masakr_m.html (br. 216 i 227); Zorka Simić, Vlada RS 2005, http://www.1389.org.rs/dok/ubijeni%20Sarajevo.pdf, br. 1889. Dragica i Zorka su ubijene u redu za vodu na Dobrinji 12. jula 1993. Vidi **lokaciju br. 168.**

[1217] Mirjana Malešević, http://slavicnet.com/sarajevo/sarajevski_masakr_m.html (br. 26); Vidi **lokaciju br. 138**.

[1218] Bračni par Božo, Magdalena i njihova kćerka Hena, zajedno sa još dva civila, ubijeni su granatom ispaljenom iz pravca Nedžarića (SRK) u naselju Ali-pašino Polje, na Trgu nezavisnosti, u trenutku kada su se vraćali kući (Vidi **lokaciju br. 217**). Iako su dva dana nakon ovog masakra, uz odgovarajuće obrede, članovi porodice Đorem, kao i njihovi sugrađani koji su tada ubijeni, dostojanstveno sahranjeni na gradskom groblju Lav, na zahtjev Božinog oca Milivoja, posmrtni ostaci tijela porodice Đorem su 1999. godine ekshumirani, te ih je Komisija za nestala lica RS prevezla u Lukavicu

u dan rastuću ljestvicu žrtava od strane "muslimanskih vlasti"[1219] i pokušajima izjednačavanja Sarajeva i Srebrenice.

No, kako temeljitije i opsežnije analize navedenih spiskova, koji evidentno imaju za cilj manipulaciju žrtvama, nisu sastavni dio ovoga rada, zadržat ćemo se na "stvarnim" žrtvama "neposlušnih" komandanata oružanih snaga RBiH. Iako je akcija obračuna s ovim snagama koštala živote pripadnike MUP-a RBiH, nakon njenog okončanja, tj. nakon oktobra 1993. godine i naporedo s procesuiranjem navedenih zločina, uveliko su suzbijene akcije kriminalnih radnji u gradu, a sve do kraja opsade nisu zabilježeni masovni zločini nad civilima od strane počinitelja "unutar" opsade.

(Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1056, JKP Pokop, Matični podaci za ukop umrlog na groblju Lav, za Henu Đorem (br. 101) Magdalenu Đorem (100) i Božu Đorem (br. 102), http://www.nestalirs.com/ekshumacije/sarajevo_centar/poj.html). Na preliminarnom spisku Srba ubijenih u Sarajevu, koji je objavila Vlada RS-a, spominju se sva tri člana porodice Đorem, a "Bođo" i "Božidar" Đorem se računaju kao dvije žrtve (pod rednim brojem 621. i 622). Đorem Magdalena i Đorem Hena (br. 623 i 624) http://www.1389.org.rs/dok/ubijeni%20Sarajevo.pdf.

[1219] Mit o "izgonu Srba iz Sarajeva" vrlo je često plasiran u dnevno-političkim raspravama. Milivoje Ivanišević, *Izgon Srba iz BiH 1992–1995*, Edicija Ratovi, Knjiga druga, Beograd, 2000, str. 65; E. Omerčić, nav. dj., str. 141, 143, 145; R. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, str. 369.

7. BROJ ŽRTAVA I ODGOVORNOST ZA ZLOČINE

7.1. Ukupan broj žrtava u Sarajevu pod opsadom i lokacije masovnih ubistava civila

Ukupan broj žrtava u dijelu grada pod opsadom još uvijek nije naučno utvrđen, a u ovom poglavlju posebno ćemo se osvrnuti na rezultate istraživanja Udruženja Muslimana za antigenocidne aktivnosti (MAG), Istraživačko-dokumentacionog centra (IDC-a), Demografskog odjela ICTY-a i Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Dvije godine nakon završetka opsade, Udruženje "Muslimani za antigenocidne aktivnosti" (dalje: MAG), u okviru projekta "Bosanski dosije genocida", obradilo je "12.958 iskaza o stradalom licu", pri čemu je kao prostorna odrednica tretirano svih deset sarajevskih općina. Eliminacijom ponovljenih iskaza ova organizacija je 1997. godine objavila identitet 7.626 žrtava, uz napomenu da ovaj broj nije konačan.[1220] Iako zasnovana na izjavama svjedoka, bez popratne dokumentacije, s obzirom na opsadni i postopsadni period u kojem je rađena, nedovršena baza podataka MAG-a može djelimično poslužiti istraživačima kao jedan od izvora za dalje utvrđivanje identiteta žrtava počinjenih na području svih deset sarajevskih općina u vrijeme međunarodnoga oružanog sukoba. Također, "Iskazi o stradalom licu", na osnovu kojih je nastala ova baza podataka, poslužili su kao jedan od izvora podataka i polazna osnova za dalje istraživanje teme koju tretira ovaj rad.

Rezultate istraživanja "Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima", osnovane Odlukom Predsjedništva RBiH, 28.

[1220] "Bosanski dosije genocida" (Bosanska knjiga mrtvih), Kanton Sarajevo, Izvod iz baze podataka o žrtvama na teritoriji deset sarajevskih općina (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Vogošća, Hadžići, Trnovo, Ilijaš, Pale), Sarajevo, decembar 1997.

aprila 1992. godine,[1221] preuzela je nevladina organizacija Istraživačko-dokumentacioni centar (dalje: IDC),[1222] te je, dopunom broja žrtava, 2008. godine, zajedno sa sarajevskim sedmičnim listom *Dani*, objavila "imena 14.385 lica koja su tokom 3,5 godišnje opsade poginula ili nestala na teritoriji deset općina grada Sarajeva". Četiri godine nakon objave ovih spiskova, ista organizacija je objavila popis od 13.952 žrtve Sarajeva u opsadi.[1223]

U međuvremenu, članovi odjeljenja za demografiju Tužilaštva ICTY, Ewa Tabeau, Jakub Bijak, Marcin Żoltkowski, Neda Lončarić i Arve Hetland su sačinili stručne izvještaje za predmete Tužilaštvo vs. Stanislav Galić (IT-98-29-1), Slobodan Milošević/Bosna (IT-02-54) i Dragomir Milošević (IT-98-29/I). Navedeni izvještaji su se odnosili na "Gubitke stanovništva tokom opsade Sarajeva, od 10. septembra 1992. do 10. augusta 1994", "Broj umrlih tokom opsade Sarajeva, od aprila 1992. do decembra 1995: studija smrtnosti zasnovana na osam obimnih izvora podataka" i "Poginuli i ranjeni tokom opsade Sarajeva: od augusta 1994. do novembra 1995".[1224] U "Studiji o stopi smrtnosti na osnovu osam velikih izvora podataka" navedeni tim procjenjuje da ukupan broj "umrlih na području Sarajevo šest (op. a. – dijelova šest općina u opsadi) u periodu od aprila 1992. do decembra 1995. iznosi 18.888. Taj broj obuhvata četiri kategorije umrlih: civile koji su umrli povezano sa ratom (4.954), vojnike koji su umrli povezano sa ratom (4.548), civile koji su umrli prirodnom smrću, te smatramo da te smrti

[1221] Vidi: "Zapisnik 80. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 28. aprila 1992", u: Šimić 3(7)2006, str. 181.

[1222] ICD je osnovao Mirsad Tokača, dotadašnji sekretar Državne komisije.

[1223] *Dani,* Bosanskohercegovački news magazine. Sarajevo, april/travanj 2008; Mirsad Tokača, "Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995. = The Bosnian Book of the dead: Human losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995. Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012, Više o brojnim propustima i kritičkom osvrtu o ovom istraživanju vidi u: S. Čekić, *Istraživanje žrtava genocida...,* str. 117-176.

[1224] Ewa Tabeau, *Rat u brojkama: demografski gubici na teritoriji Jugoslavije od 1991. do 1999*, Helsinški odbor za ljudska prava, Zagorac, Beograd, 2009, str. 567-685.

nisu povezane sa ratom (8.285) i broj umrlih civila čija se smrt ne može svrstati ni u kategoriju povezanih ni u kategoriju nepovezanih sa ratom (1.102).”[1225]

Za ovo istraživanje nam je bila dostupna baza podataka Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava o ukupnom broju smrtnih slučajeva u dijelu grada pod opsadom sa punim identitetom žrtava. Ova baza nam je poslužila kao dobra polazna osnova za realizaciju ovoga istraživanja.

Ukoliko govorimo o samim lokacijama masovnih ubistava civila, cilj ovoga istraživanja bio je utvrditi tačno mjesto, način i vrijeme (datum i sat) izvršenja zločina. Na samom početku istraživanja, Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo dostavilo nam je popis od 27 lokacija na kojima su izvršena masovna ubistva civila i civilnog stanovništva.[1226] Daljim istraživanjem ustanovili smo da je broj lokacija na kojima su masovno ubijani civili mnogo veći, tj. da je na 230 lokacija počinjen ovaj zločin, što svakako predstavlja minimalan broj lokacija koje su obuhvaćene našim terenskim istraživanjem i obavljenim intervjuima s porodicama žrtava, ranjenim ili svjedocima zločina.[1227] Empirijska istraživanja na terenu obuhvatala su intervjue s više svjedoka koji su poslužili da se, u nedostatku velikog broja zapisnika o uviđaju od strane MUP-a, izvrši rekonstrukcija događaja, te ustanovi tačno mjesto pada projektila, a po mogućnosti i pravac kretanja gelera koji su ubili ili ranili žrtve koje spominjemo u radu.[1228]

[1225] E. Tabeau, nav. dj., str. 674.Više o kritičkom osvrtu na procjene demografskog odjela ICTY u: S. Čekić, *Zločini nad djecom...*, str. 93-116.

[1226] BiH, FBiH, Kanton Sarajevo, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Sarajevo, broj: 19-33/97, dana: 28. januara 1997. godine, “PREGLED većih događaja – masakra izvršenih na području grada Sarajeva od pripadnika tzv. Vojske Republike Srpske u periodu 1992-1995. godine.

[1227] Ovaj segment istraživanja provodila je autorica ovog rada u periodu 2007-2012. godine. Posebnu zahvalnost dugujem porodicama žrtava i svjedocima koji su pristali na obavljanje intervjua.

[1228] Međutim, kao što smo napomenuli u uvodu, pravac dolaska granate, tj. mjesto odakle je ona mogla biti ispaljena, uzimali smo kao relevantno u slučajevima kada to balistička struka potvrdi, tj. ukoliko su nam bili dostupni zapisnici o uviđaju od strane MUP-a.

Dakle, ovo istraživanje obuhvatalo je 230 lokacija na kojima su počinjena masovna ubistva civila i civilnog stanovništva. Od toga broja, na 211 lokacija način izvršenja masovnog zločina bio je granatiranjem, na pet lokacija modifikovanim aviobombama, te na šest lokacija iz automatskog naoružanja. Također, na osam lokacija civili su masovno ubijani iz neposredne blizine od strane jednog broja "neposlušnih" jedinica Armije RBiH.

Prema godini izvršenja zločina najveći broj masovnih ubistava civila počinjen je tokom 1992. godine - na 123 lokacije, potom tokom 1993. godine na 71 lokaciji, tokom 1994. godine na osam lokacija i tokom 1995. godine na 28 lokacija. **(prilog br. 4).**

Prema mjestu izvršenja zločina najveći broj masovnih ubistava civila počinjen je na području općine Novi Grad – 79 lokacija, potom na području općine Centar – 56 lokacija, Stari Grad – 53 lokacije, Novo Sarajevo – 35 lokacija, Vogošća – pet lokacija i Općina Ilidža na dvije lokacije **(prilog br. 5).**

Na spomenutih 230 lokacija ukupno je ubijeno **883 civila**, od kojih su 79,7 % bili pripadnici bošnjačke nacionalne grupe, 7 % pripadnici srpske, 4,3 % hrvatske, dok je 7,6 % potpadao u kategoriju Bosanaca, Roma, Crnogoraca i Albanaca i 1,1 % nepoznato **(prilog br. 6).**

Od ukupnog broja ubijenih 23,5 % su bila djeca, 24,2 % su civili životne dobi između 18-35 godina, 23,4 % civila je ubijeno u masakrima u životnoj dobi između 36-55 godina, 24,4 % civila starosne dobi između 55 i 70 godina, 3,4 % civila starosne dobi preko 70 godina i 0,6 % nepoznato **(prilog br. 7).**

Od ukupnog broja žrtava u masovnim ubistvima civila, 61,2 % su bili muškarci, a 38,7 % žene **(prilog br. 8).**

Na 72 lokacije civili su masovno ubijani u dvorištima svojih kuća ili ispred zgrada u kojima su stanovali, na 63 lokacije u svojim stanovima, kućama ili čak skloništima, na 38 lokacija dok su prolazili ulicom (samo na području od Baščaršije do RTV Doma na 14 lokacija). U redovima za vodu, humanitarnu pomoć, na pijacama ili u potrazi za drvima masovna ubistva civila počinjena su na 26 lokacija, u dječijoj igri ili školi na

14 lokacija, u gradskom prijevozu na sedam lokacija, u izbjegličkim centrima na četiri lokacije. U dva navrata počinjena su masovna ubistva pacijenata i medicinskog osoblja u bolnicama, a u trenucima klanjanja dženaze umrlim ili ubijenim članovima svojih porodica, rodbine ili prijatelja civili su masovno ubijani u dva navrata. Kada su u pitanju zločini počinjeni iz opsade, u tri navrata civili su masovno ubijani na Kazanima[1229]

Na 93 lokacije u istom trenutku ubijeno je dvoje i više članova iz iste porodice; cijele porodice na 25 lokacija, supružnici – 15, majka i dijete – 17, otac i dijete – 15, braća i sestre – 11, djed, nana (baka) i unuk/a – pet i članovi bliže rodbine na sedam lokacija **(prilog br. 9).**

7.2. Odgovornost za masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade

Predislokacijom naoružanja iz kasarni u gradu na teritorije sa većinskim srpskim stanovništvom u RBiH, ukopavanjem na položajima oko Sarajeva, naoružavanjem srpskog stanovništva i brojnim drugim aktivnostima[1230] JNA je otvoreno učestvovala u realizaciji velikosrpskih ciljeva. No, prethodnim dogovorom Milošević−Jović−Kadijević da svi pripadnici JNA "iz BiH u BiH i obrnuto", kao i kasnijim osnivanjem 30.

[1229] Kuće ili stanovi su mjesta izvršenja ostalih pet masovnih zločina počinjenih iz opsade (vidi poglavlje br. 6).

[1230] Aktivnost na predislokaciji naoružanja iz grada na "sigurnije prostore" trajala je čak do kraja aprila 1992. godine, perioda u kojem su već uveliko formirane linije opsade i kada je granatiranje grada postajalo sve učestalije. O ovim aktivnostima, komandant 2. vojne oblasti JNA, generalpukovnik Milutin Kukanjac je 23. novembra 1993. godine za beogradsku *Borbu* izjavio: "JNA je u BiH izmestila na sigurne prostore više od 90 % naoružanja, ubojitih sredstava svih vrsta i druge opreme i sve to predato Republici Srpskoj, koja je time naoružala svoju vojsku." „Hronologija događaja" u: S. Biserko (ur.), *BiH - jezgro...,* str. 36–37. U svom govoru na 50. sjednici Skupštine samoproglašene Republike Srpske, 15-16. aprila 1995, Karadžić ističe: "Izvršena je disperzija oružja zahvaljujući JNA, izvuklo se sve što se moglo izvući i rasulo po srpskim prostorima i podijelilo narodu, ali narod je organizovala SDS i stvorila vojsku." Donia J. R, *Izvodi..,* par. 235.

kadrovskog centra generalštaba Vojske Jugoslavije,[1231] preko kojega je išlo rukovođenje i komandovanje novoformiranom VRS, uz cjelokupnu kadrovsku i političku podršku, pokušalo se prikriti direktno učešće SRJ u agresiji na RBiH.[1232]

Kako bi pokazali da se pripadnici JNA koji nisu porijeklom iz RBiH "povlače" iz Republike,[1233] u ovoj prividnoj reorganizaciji svakako je došlo do penzionisanja komandanta Druge vojne oblasti, generalpukovnika Milutina Kukanjca, kojeg je na ovoj funkciji 10. maja 1992. godine zamijenio generalpukovnik Ratko Mladić.[1234] Nakon odluke o formiranju "Vojske Republike Srpske" (VRS) na 16. sjedici Skupštine samoproglašene Srpske republike BiH, Mladić automatski preuzima funkciju komandanta ove vojske, što je jedan u nizu dokaza da je Komanda Druge vojne oblasti JNA samo preimenovana u VRS, koja je bila u nadležnosti 30. kadrovskog centra Generalštaba Vojske Jugoslavije.[1235] Teritorija grada Sarajeva je bila u nadležnosti 4. korpusa JNA, na čelu s generalmajorom Vojislavom Đurđevcem, koji je također penzionisan 10. maja 1992. godine. Ukopavanje artiljerijskih položaja, stavljanje grada u opsadu, okupacija sarajevskih predgrađa,

[1231] ICTY, Presuda, Perišić M. 2011, par. 769-787.

[1232] S. Čekić, *Agresija...,* str. 445–446; 661. Žalbeno vijeće ICTY, u predmetu Tadić konstatiralo je da "reorganizacija JNA i promjena imena nisu bile indikacija promjene vojnih ciljeva i strategija. Komandna struktura JNA i preimenovanje dijela JNA u VRS sprovedeno je kako bi se stvorio privid povinovanja međunarodnim zahtjevima, ustvari imalo je za cilj da obezbijedi da znatne oružane snage etničkih Srba ostanu u Bosni i Hercegovini" (ICTY, IT-94-1-A, Tužilaštvo vs. Duško Tadić, 1999, par. 151(i)).

[1233] Nakon dogovora Milošević–Kadijević–Jović, postignutog u decembru 1991, u aprilu 1992. godine, 80 % pripadnika JNA bili su državljani RBiH. Vidi: AIIZ, inv. br. 7-1849, Komanda 2. vojne oblasti, Str. pov. br. 9/997-169, 29. april 1992, Informacija. Na ličnost komandanta, Komandant, generalpukovnik Miluitn Kukanjac, str. 2.

[1234] Nekoliko dana ranije, ukazom br. 2/50 Predsjedništva SFRJ od 25. aprila 1992. godine, generalpukovnik Ratko Mladić postavljen je na dužnost načelnika štaba i zamjenika komandanta 2. vojne oblasti AIIZ, inv. br. 2-1045, Komanda 30. partizanske divizije, SP. 865-29, 16. maj 1992, Vojna tajna. Strogo poverljivo, Obaveštenje o postavljanjima, Dostavlja – Komandi 1. Partbr, Komandat pukovnik Stanislav Galić.

[1235] Ratko Mladić je bio komandant Glavnog štaba 30. kadrovskog centra Generalštaba Vojske Jugoslavije. Dokumente o unapređenju Ratka Mladića od strane Predsjednika SRJ, primanju plaće i pravu na staž za službu u Vojsci Jugoslavije S. Čekić [et al], *Zločini nad djecom...*, str. 105-107.

kao i početak intenzivnog granatiranja, što je za posljedicu imalo i masovna ubistva civila na pet lokacija,[1236] vršeni su u periodu kada je generalmajor Đurđevac komandovao ovim korpusom, a u njegovom sjedištu u Lukavici se do 5. juna 1992. godine nalazio njegov pomoćnik Milosav Gagović.[1237] Na čelo preimenovanog 4. korpusa JNA, tj. Sarajevsko-romanijskog korpusa (SRK) dolazi pukovnik Vojske Jugoslavije Tomislav Šipčić,[1238] koji na dužnost komandanta Korpusa stupa u periodu između 12-22. maja 1992. godine, tj. nakon formiranja VRS-a. Po stupanju na dužnost, pukovnik Tomislav Šipčić naređuje ukrupnjavanje dotadašnjih jedinica TO "srpskih odbrambenih snaga", preimenovanje dotadašnjih jedinica JNA i formiranje 12 brigada SRK VRS,[1239] čiji su položaji bili polazna osnova za dalja osvajanja i za granatiranje urbanih područja grada koji su držani pod opsadom. Tokom nekoliko mjeseci njegova komandovanja ovim korpusom, grad je vrlo intenzivno granatiran, uslijed čega su, pored ostalih zločina, na 69 lokacija počinjena masovna ubistva civila.[1240] Nekoliko dana nakon njegovog stupanja na dužnost, jedinice SRK-a, podređene pukovniku Šipčiću, počinile su masakr u Ulici Vase Miskna, a period njegovog komandovanja ovim korpusom posebno karakterizira granatiranje stambenih objekata, kada je na 23 lokacije masovno ubijeno 27 porodica, i to pretežno u prizemnim i podrumskim prostorijama svojih kuća.

[1236] Vidi **lokacije od broja 1. do 5.**

[1237] U odsustvu generala Đurđevca, Gagović je "morao imati detaljna saznanja" o zločinima koji su u tom periodu vršeni u gradu, kao i o upotrebi minobacača i artiljerije na centar grada. (ICTY, Case No. IT-98-29/1, Witness: Milosav Gagović, (Open Sassion), Examination by Mr. Tapusković and Cross-examination by Ms. Edgerton, p. 8643, 8705, 8715, 23 July 2007).

[1238] Više o Tomislavu Šipčiću vidi: ICTY, DH2088/E, Military expert opinion, Retired General, Mr. Vahid Karavelić, Sarajevo, February 2005.

[1239] Novosarajevske, Blažujske, Ilidžanske, Kasindolske, Rajlovačke, Vogošćanske, Lukavičke, Paljanske, Sokolačke, Rogatičke, Ilijaške i Trnovske brigade. AIIZ, 7-1831, Komanda SRK, str. pov. br. 09/19-192, 22. maj 1992, Vojna tajna, Strogo poverljivo, Primerak br. 17, Organizacijsko-formacijske promene u Korpusu, naređenje.-, Komandi 2. romanijske brigade, Komandant: pukovnik Tomislav Šipčić.

[1240] Vidi lokacije od broja 6. do 77. (isključujući zločine iz opsade, tj. lokacije br. 27. i 38).

U septembru 1992. godine generalmajora[1241] Tomislava Šipčića nasljeđuje generalmajor Stanislav Galić,[1242] koji je na funkciji komandanta SRK-a bio sve do 8. augusta 1994. godine. U periodu njegovog komandovanja SRK-a, u dijelu grada koji su njegove jedinice držale pod opsadom počinjeno je 119 masakara, a posebno česte mete granatiranja bili su redovi za vodu, nogometna igrališta, dženaze, pijaca Markale i dr.[1243] Nakon postavljenog Ultimatuma od strane NATO-a, 9. februara 1994. godine i prividnog "povlačenja" teškog naoružanja na 20 km od centra grada, Galić će ostati upamćen po naredbi podređenim jedinicama kako Muslimane u Sarajevu treba držati u "logoru" ili "kavezu".[1244] Dana 8. augusta 1994. godine generalmajor Stanislav Galić odlazi u penziju, a dužnost komandanta SRK-a preuzima dotadašnji načelnik štaba ovog korpusa, generalmajor Vojske Jugoslavije[1245] Dragomir Milošević.[1246] U vrijeme njegova komandovanja SRK-om, civili su masovno ubijani na 29 lokacija u dijelu grada pod opsadom.[1247] Pored granatiranja svih prethodno spomenutih lokacija u gradu, Milošević će posebno ostati upamćen po tome što je, u vrijeme njegovog komadnovanja ovim korpusom, na grad posebno intenzivirano lansiranje modifikovanih aviobombi, izrazito nepreciznog oružja ogromnog razarajućeg dejstva.[1248]

[1241] U međuvremenu, Tomislav Šipčić je unaprijeđen u čin generalmajora. AIIZ, inv. br. 7-1847, Komanda SRK, str. pov. br. 10/74-208, 27. juli 1992, GŠ Vojske SRBiH, komandant, generalmajor Tomislav Šipčić.

[1242] U presudi Stanislavu Galiću Pretresno vijeće je konstatiralo da je Galić tu funkciju 9. septembra 1992. godine naslijedilo od generalmajora Tomislava Šipčića. ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 2.

[1243] Vidi lokacije od br. 78. do 200. Isključujući zločine iz opsade, tj. lokacije br. 106, 109, 112, 163, 175 i 177.

[1244] Vidi napomene br. 834 i 835.

[1245] Izvode iz presude Drugog opštinskog suda u Beogradu od 9. jula 2001, u Predmetu *Dragomir Milošević* protiv SRJ, o tome kako je Dragomir Milošević, u svojstvu oficira Vojske Jugoslavije, bio komandant SRK-a, vidi u: S. Čekić [et al], *Zločini nad djecom...*, str. 108-109.

[1246] AIIZ, inv. br. 7-1846, Komanda SRK, Pov. br. 20/15-435, 7. augusta 1994. godine. Svim brigadama i pukovima, sam. bataljonima SRK i IKM SRK Nišići, GŠ VRS (na znanje). Odlazak u penziju generalmajora Stanislava Galića.-, Komandant: generalmajor Stanislav Galić.

[1247] Vidi lokacije od broja 201. do 230.

[1248] Vidi poglavlje br. 5.4.

Od spomenutih komandanta, kao i brojnih drugih pripadnika SRK-a, od onih u lancu komandovanja pa do direktnih izvršitelja zločina, samo su Stanislav Galić i Dragomir Milošević sudski procesuirani.

Djelimično tajna, zajednička Optužnica protiv Galića i Miloševića podignuta je pred ICTY-em 24. aprila 1998, ali je krajem te godine ona preinačena i razdvojena u posebne predmete. Presudom Pretresnog vijeća generalmajor Stanislav Galić je, po osnovu njegove individualne krivične odgovornosti u skladu sa članom 7 (1) Statuta ICTY, oglašen krivim za "djela nasilja čiji je prevashodni cilj širenje straha među civilnim stanovništvom" (kršenje zakona i običaja ratovanja), kao i za "ubistvo i nehumana djela koja nisu ubistvo" (po četiri tačke Optužnice za zločine protiv čovječnosti).[1249] No, Žalbeno vijeće u ovom predmetu konstatiralo je kako je "kazna od samo 20 godina tako nerazumna i tako očigledno nepravedna - zbog toga što je njome potcijenjena težina Galićevog kriminalnog ponašanja", zbog čega je poništilo kaznu koju je izreklo Pretresno vijeće i izreklo novu kaznu doživotnog zatvora.[1250] Pretresno vijeće ICTY-a je Dragomira Miloševića na osnovu individualne krivične odgovornosti i krivične odgovornosti nadređenog, po članu 7(1) Statuta ICTY-a, oglasilo krivim za ubistvo, nehumana djela, koja nisu ubistvo (zločini protiv čovječnosti, čl. 5), za terorisanje i napade na civile (kršenje zakona i običaja ratovanja, čl. 3), te ga osudilo na kaznu zatvora u trajanju od 33 godine.[1251]

Međutim, Žalbeno vijeće ICTY-a u Predmetu *Dragomir Milošević* uvažilo je dokaze predočene od strane odbrane da je optuženi tokom augusta i početkom septembra 1995. godine bio na liječenju u Beogradu,[1252] zbog čega je poništilo osuđujuće presude za granatiranje

[1249] ICTY, Presuda, Galić S. 2003, par. 665-768.

[1250] ICTY, Presuda, Galić S. 2006, par. 455. i XVIII Dispozitiv Presude.

[1251] ICTY, Presuda, Milošević D. 2007, par. 954 / 1005. i V Dispozitiv.

[1252] U presudi Žalbenog vijeća ne navodi se tačan period u kojem je Milošević bio u Beogradu. Prema dokumentaciji korištenoj u navedenom predmetu, na Klinici za očne bolesti VMA liječen je u vremenskom periodu od 9. do 21. augusta 1995. godine, zbog ranjavanja u desno oko, 17. maja 1995. godine, tokom izvođenja borbenih dejstava na objektu Bosut, širi rejon Zlatišta. Također, prema raspoloživoj dokumentaciji, general Milošević je u nekoliko navrata dolazio na kontrolu na Kliniku za očne bolesti VMA: 4. i 25. septembra 1995, 13. novembra 1995, 4. januara 1996, 12. marta 1996. itd. (ICTY, DD00-3192, Klinika za očne bolesti VMA, Beograd, Broj istorije bolesti:

zgrade "BITAS" i tržnice Markale i preinačilo kaznu na 29 godina zatvora.[1253] Ovakva odluka Žalbenog vijeća ne dovodi u pitanje odluku Pretresnog vijeća o pravcu ispaljenja granate, te uvažava činjenicu kako je "cjelokupno stanovništvo Sarajeva bilo žrtva krivičnog djela terorisanja koje je počinjeno pod Miloševićevom komandom".[1254] Žalbeno vijeće još konstatira kako je **Čedomir Sladoje**, načelnik štaba SRK-a, preuzeo Miloševićeve dužnosti te "izdavao naređenja zastupajući komandanta".[1255] Slijedom prethodno izloženog, zaključujemo kako za masakr ispred tržnice Markale, iako je dokazano da je granata ispaljena s položaja SRK-a, niko iz lanca komandovanja ovim kopusom (SRK) nije osuđen, kao i da, s tim u vezi, na ICTY i Sudu BiH ne postoji potvrđena optužnica protiv određenih lica, koji su naredili ili izvršili navedeni zločin.

Za zločine počinjene od početka opsade do septembra 1992. godine Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava je 31. januara 2011. Tužilaštvu BiH podnio krivičnu prijavu protiv generalmajora Tomislava Šipčića zbog osnovane sumnje da je naredio, znao ili morao znati za zločine počinjene u periodu njegovog komandovanja SRK-om.[1256] Za vrlo intenzivno granatiranje i snajpersko djelovanje po gradu od početka opsade do septembra 1992. godine niko nije sudski procesuiran, a vrlo opsežne Optužnice Tužilaštva ICTY-a za cijelu BiH protiv vrhovnog komandanta VRS-a i predsjednika samoproglašene RS Radovana Karadžića i generala Glavnog štaba

117842/001, Otpusna lista, Zastupa načelnika klinike: Pukovnik: Ljubiša Krstić; ICTY, DD00-3189, Vojna pošta 7572-6, int. br. 09/3184-2, 28. augusta 1996. godine, Sarajevo, Vojna tajna, Interno; Uvjerenje, Nadležni starešina: general-major: Škrbić; Ovo uvjerenje je izdato naknadno, godinu dana nakon masakra na Markalama). Međutim, ostaje nejasno da li je u periodu od 21. augusta (tj. od dana otpusta iz bolnice) do 4. septembra (dana kada je imao kontrolu) boravio u Beogradu ili negdje drugo. Sporan period obuhvata i dan kada je ispaljena granata ispred Gradske tržnice Markale, iako se u Presudi navodi kako je Sladoje preuzeo Miloševićeve dužnosti između 6. augusta i 10. septembra 1995. godine. ICTY, Presuda, Milošević D., 2009, par. 289.

[1253] ICTY, Presuda, Milošević D. 2009. Dispozitiv, 134.

[1254] Isto, par. 289, 335, Dispozitiv Presude, str. 134.

[1255] Isto, par. 291-335.

[1256] AIIZ, inv. br. 56/I-11, Krivična prijava protiv Tomislava Šipčića.

VRS-a Ratka Mladića su jedine u kojima se, djelimično i vrlo šturo, spominju zločini u Sarajevu počinjeni u navedenom periodu. Optuženima se na teret stavljaju optužbe za zločin genocida, istrebljenja, progone, ubistva, deportaciju, nečovječna djela, djela nasilja s primarnim ciljem širenja terora među civilnim stanovništvom, protivpravne napade na civile, uzimanje talaca.[1257]

Dobro naoružanim snagama 4. korpusa JNA/SRK, koje su grad držale pod opsadom, suprotstavile su se prilično razoružane jedinice TO, MUP-a RBiH, kao i novoformirane jedinice Patriotske lige, Zelenih beretki i civili koji su se spontano priključili i dali svoj doprinos u odbrani grada. Sve ove odbrambene snage stupit će u jedinstvene Oružane snage RBiH (Armiju RBiH), formiranu odlukom Predsjedništva RBiH od 4. jula 1992. godine.[1258] Pored ostalih teritorija i dio grada Sarajeva koji se nalazio pod opsadom ušao je u zonu odgovornosti Prvog korpusa Armije RBiH, formiranog 18. augusta 1992. godine.[1259] Za razliku od ideoloških programa i "strateških ciljeva srpskog naroda" o podjeli grada Sarajeva na dva dijela, od kojih bi jedan trebao biti isključivo srpski, zamislima o premještanju stanovništva, Armija RBiH, u skladu s Platformom Predsjedništva RBiH od juna 1992. godine, imala je za cilj da se bori za suverenu, nezavisnu, multinacionalnu i multireligijsku RBiH. Ipak, jedan broj "neposlušnih" komandanata, koji su čak pokušali graditi paralelne autoritete, činio je kriminalne radnje u gradu, maltretirao neistomišljenike, a posebno su se na udaru našli civili srpske nacionalnosti, u čije ime je provođena velikosrpska politika zločina u okupiranim dijelovima RBiH, kao i granatiranja grada u opsadi.

Istrage Višeg javnog Tužilaštva Sarajevo pokrenute za zločine u opsadi počinjene od strane "neposlušnih" jedinica Armije RBiH

[1257] ICTY, Predmet br. IT/-95-5/18-PT, Tužilac međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića, Treća izmijenjena optužnica (19. oktobar 2009). u: *Optužnice protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića*, priredili: Sabina Subašić-Galijatović i Enis Omerović, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010, str. 369-419; i ICTY, Predmet br. IT-09-92-PT, Tužilac međunarodnog suda protiv Ratka Mladića, Treća izmijenjena optužnica (27. oktobar 2011).

[1258] M. Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH...*, str. 22.

[1259] Isto, 24.

rezultirale su određenim brojem krivičnih prijava, optužnica i u konačnici sa sudskim epilogom, donošenjem pravosnažnih presuda.

Nakon završene istrage za zločin nad porodicom Ristović,[1260] Više javno tužilaštvo Sarajevo je 7. maja 1993. godine podiglo Optužnicu protiv Admira Adilovića i Mirsada Hodžića[1261] zbog osnovane sumnje da su počinili krivično djelo ubistva iz osvete i ubistva više lica s umišljajem (iz člana 36, stav 2, tačka 4 i 6 KZ RBiH"),[1262] te protiv Ismeta Ćutuka za "krivično djelo neprijavljivanja krivičnog djela ili učinioca iz člana 188. stav 2. KZ RBiH".[1263] Pretresno vijeće Višeg suda u Sarajevu je 11. juna 1993. godine zaključilo da je Mirsad Hodžić jedan od trojice naoružanih lica koji su pucali u kući Ristovića.[1264] Uslijed nalaza i mišljenja, kliničkog pregleda, anamneze i drugih "relevantnih pokazatelja" od strane tima vještaka ljekara, utvrđeno je da je Mirsad u vrijeme izvršenja zločina bio neuračunljiv,[1265] te da je "opasan za svoju okolinu" zbog čega mu je Pretresno vijeće izreklo "mjeru bezbjednosti obaveznog psihijatrijskog liječenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi".[1266] S obzirom na činjenicu da je osumnjičeni Admir Adilović odbio učestvovati u zločinu s navedenom grupom, te da nije ulazio u kuću Ristovića, nego čekao ispred automobila parkiranog pred kućom, a da je osumnjičeni Ismet Ćutuk, u to vrijeme bio na obezbjeđenju u SO Centar, te da nije ozbiljno shvatao riječi

[1260] AIIZ, inv. br. 7-1838, Više javno tužilaštvo Sarajevo, KT. br. 4/93, Sarajevo, 20. januar 1993, Istražnom sudiji Višeg suda Sarajevo, Zahtjev za sprovođenje istrage protiv Hodžić Osmana i dr. (dalje: Zahtjev za sprovođenje istrage protiv Hodžić Osmana i dr., 20. januar 1993).

[1261] Viši sud u Sarajevu, Presuda broj K. 19/93, Adilović A. i dr., 1993.

[1262] Smail Sokolović, *Krivični zakon Socijalističke republike Bosne i Hercegovine sa pregledom sudske prakse,* Sarajevo, 1988, str. 25-33.

[1263] Viši sud u Sarajevu, Presuda broj K. 19/93, Adilović A. i dr., str. 3; Zahtjev za sprovođenje istrage protiv Hodžić Osmana i dr., 20. januar 1993.

[1264] Još dvojica osumnjičenih koji su učestvovali u ubistvu porodice Ristović, Meho Ibišević i Osman Hodžić, tada su se nalazili u bjekstvu.

[1265] U nalazu i mišljenju tima vještaka – ljekara, pored ostalog, navodi se da je Mirsad Hodžić rođen kao nedonošče, da je imao usporen psihički razvoj, povremene epileptične napade, a da je pred rat potpuno prestao uzimati terapiju, a učestalost napada i pogoršanje psihičkog stanja su u znatnoj mjeri pogoršali njegovu kliničku sliku. AIIZ, inv. br. 2-3246, Presuda broj K. 19/93, Adilović i dr., str. 8-9.

[1266] AIIZ, inv. br. 2-3246, Presuda broj K. 19/93, Adilović i dr., str. 2.

Mirsada Hodžića o priznanju zločina,[1267] Pretresno vijeće Višeg suda u Sarajevu je ocijenilo da "rezultati dokaznog postupka nisu davali osnov za zaključak da bi optuženi Adilović izvršio predmetno krivično djelo", odnosno da nema dovoljno dokaza da je optuženi Ćutuk "uistinu znao ko je izvršilac djela", te ih je oslobodilo optužbe.[1268] Ovu presudu Pretresnog vijeća Višeg suda u Sarajevu u Predmetu *Adilović i dr.*, 4. marta 1994. godine potvrdilo je Apelaciono vijeće Vrhovnog suda BiH.[1269]

Sedam godina nakon ovog zločina, identifikovani su i uhapšeni Meho Ibišević i Osman Hodžić, osumnjičeni za krivično djelo ubistva više lica s umišljajem (iz člana 36, stav 2, tačka 6 KZ RBiH, u vezi sa članom 23 KZ FBiH).[1270] Prvostepeni postupak u navedenom predmetu okončan je 2000. godine pred Kantonalnim sudom u Sarajevu, kada su osuđeni na 15 godina zatvora,[1271] a Vrhovni sud Federacije 2002. je potvrdio ovu presudu.[1272]

[1267] Ismet Ćutuk je za Mirsada Hodžića tvrdio da je "volio da se kiti oružjem, kapama i tome slično kao i da se hvali, a posebno da je pričao sad jedno sad drugo, tako da u njega nije imao povjerenja, misleći da se on time samo hvali zbog čega time nije pridavao poseban značaj zbog čega nikome o tome nije ništa pričao ili eventualno da prijavi". Također, Ćutuk je izjavio kako mu je bilo poznato da je Mirsadu Hodžiću "od strane agresorske vojske ubijeno bližih 10 rođaka, zbog čega je Hodžić bio kivan i govorio da je njemu doći do četnika". AIIZ, inv. br. 2-3246, Presuda broj K. 19/93, Adilović i dr., str. 4 i 7.

[1268] AIIZ, inv. br. 2-3246, Presuda broj K. 19/93, Adilović i dr., str. 5.

[1269] AIIZ, inv. br. 2-3247, Vrhovni sud Bosne i Hercegovine, Kž. 27/94, Sarajevo, 4. mart 1994, Presuda u krivičnom predmetu protiv Adilović Admira i dr., Obrazloženje; predsjednik vijeća: Salman Nazif. Dalje: AIIZ, inv. br. 2-3246, Presuda Kž. 27/94, Adilović i dr.

[1270] S. Sokolović, nav. dj., str. 32-33. i http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/1998/zakoni/raspad100.htm.

[1271] AIIZ, inv. br. 2-3248, Kantonalni sud Sarajevo, broj: K-85/00, Sarajevo, 14. februar 2002, U ime Federacije BiH, Presudu: Hodžić Osman i Ibišević Meho; predsjednik vijeća, sudija Goran Orašanin.

[1272] AIIZ, inv. br. 2-3249, BiH, F BiH, Vrhovni Sud FBiH, broj Kž. 208/02, Sarajevo, 10. juli 2002, U ime Federacije Bosne i Hercegovine, Presuda: Hodžić Osman i Meho Ibišević; Obrazloženje; predsjednik vijeća: Hubjer Husein; Također vidi: AIIZ, inv. br. 2-3250, BiH, FBiH, Vrhovni sud FBiH, broj: Kvl-z-124/02, Sarajevo, 20. oktobar 2005, U ime FBiH, Presudu. (Zahtjevi za zaštitu zakonitosti osuđenih Hodžić Osmana i Ibišević Mehe podneseni protiv presude Kantonalnog suda u Sarajevu broj K.85/00 od 14. februara 2002. godine i presude Vrhovnog suda FBiH broj Kž-208/02 od 10.

Nakon završene istrage o zločinima u Varaždinskoj ulici, Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo je 22. marta 1993. godine podiglo Optužnicu protiv 11 pripadnika 6. bbr, zbog osnovane sumnje da su počinili krivična djela ubistva više lica s umišljajem, iz koristoljublja i osvete (član 36 KZ RBiH, stav 2, tačke 4 i 6), pomoć učiniocu poslije izvršenja krivičnog djela (iz člana 189, stav 3), krivično djelo neprijavljivanja krivičnog djela ili učinioca (iz člana 188, stav 2) i krivično djelo teške krađe (iz člana 148, stav 3) u vezi sa članom 22 preuzetog KZ SFRJ.[1273] Okružni vojni sud Sarajevo je 3. augusta 1993. godine donio presudu kojom je Envera Zornića osudio na kaznu zatvora u trajanju od 10 godina i dva mjeseca, Izeta Tinjaka na 15 godina, Mirsada Ašanija na 10 godina i dva mjeseca, Amira Husića na 12 godina i dva mjeseca, Envera Džanku na pet godina i osam mjeseci, Džemala Hrustemovića i Ismeta Tinjaka od po tri mjeseca.[1274] Nakon uložene žalbe vojnog tužioca i odbrane, Vrhovni sud BiH je 1. novembra 1993. godine izrekao presudu kojom je potvrdio stav Prvostepenog vijeća u odnosu na Envera Zornića, Izeta Tinjaka, Džemala Hrustemovića i Ismeta Tinjaka, a preinačio, odnosno povećao kazne prema Mirsadu Ašaniju, kojem je utvrdio kaznu zatvora u trajanju od 11 godina i dva mjeseca, Amiru Husiću na 13 godina i dva mjeseca i Enveru Džanki na šest godina i osam mjeseci.[1275]

Za zločine počinjene u zoni odgovornosti 10. bbr, Okružni vojni sud u Sarajevu je 20. decembra 1994. godine izrekao prvostepenu presudu prema kojoj je 14 pripadnika navedene brigade osudio za krivična djela ubistva i pomaganje u njima (iz člana 36, stav 1, KZ RBiH, a u vezi sa članom 24, stav 1, preuzetog KZ SFRJ), za krivično djelo saizvršilaštva (iz člana 36/I KZ RBiH u vezi sa članom 22 preuzetog KZ SFRJ) i za krivično djelo neprijavljivanja krivičnog djela ili učinioca (iz člana 188/I KZ RBiH u tač. 1). Ovom presudom su Zijo Kubat, Esad Tucaković,

jula 2002. godine odbijaju se kao neosnovani).

[1273] Okružno vojno tužilaštvo Sarajevo, Optužnica protiv Zornić E. i dr., 22. mart 1993; Borislav Blagojević, *Priručnik za polaganje pravosudnog ispita, Savremena administracija,* Beograd, 1980, str. 942-947.

[1274] Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Zornić E. i dr, 3. august 1993.

[1275] KŽ 144/93, 1. novembar 1993. O Drugostepenoj presudi protiv Zornića Envera i dr. vidi u: ICTY, 02402773, Kantonalno tužilaštvo Sarajevo, broj A 152/03, Sarajevo, 13. juni 2003, MUP FBiH, Direktoru Zlatku Miletiću.

Refik Čolak i Mevludin Selak osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od šest godina, Omer Tendžo i Asif Alibašić na kaznu zatvora u trajanju od po četiri godine i četiri mjeseca, Senad Hasić, Samir Seferović, Sabahudin Žiga, Samir Ljubović, Esad Raonić, Senad Haračić na kaznu zatvora u trajanju od po deset mjeseci, Armin Hodžić na kaznu zatvora u trajanju od pet godina i osam mjeseci, Sead Kadić na kaznu zatvora u trajanju od četiri godine.[1276]

Suad Omanović, pripadnik 10. bbr, koji je juna 1994. godine pobjegao iz Okružnog vojnog pritvora,[1277] uhapšen je 1999. godine. Optužen za krivično djelo ubistva pomaganjem (iz člana 171, stav 2, tačka 1 KZ FBiH, u vezi sa članom 25 istog zakona),[1278] tj. za pomaganje u lišavanju života bračnog para Lavriv i Mileve Drašković,[1279] Omanović je prvostepenom presudom osuđen na tri godine zatvora,[1280] ali je Apelaciono vijeće ovu presudu preinačilo i osudilo ga na zatvorsku kaznu u trajanju od 10 godina.[1281]

[1276] Okružni vojni sud u Sarajevu, Presuda protiv Kubat Zije i dr., 20. decembar 1994, od 31. oktobra 1996, ova odluka je pravomoćna.

[1277] Zbog Omanovićevog bjekstva iz Okružnog vojnog pritvora u Sarajevu, 4. juna 1994. godine, Okružni vojni sud Sarajevo je 12. jula donio rješenje kojim se razdvaja krivični postupak u odnosu na okrivljenog Omanovića, uz konstataciju kako "nema zakonskih smetnji da se postupak završi prema ostalim okriviljenim" AIIZ, inv. br. 7-1839, Okružni vojni sud u Sarajevu, Broj: K-189/94, Sarajevo, 12. juli 1994, Rješenje o razdvajanju postupka u odnosu na okrivljenog Omanović Suada, predsjednik Vijeća: Sudija Muhamed Podrug.

[1278] http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/1998/zakoni%20registar%201998.htm.

[1279] AIIZ, inv. br. 7-1840, Kantonalno tužilaštvo Sarajevo, Sarajevo, KT-64/96-V, Sarajevo, 2. novembar 1999, Kantonalni sud Sarajevo, Preciziranje Optužnice (KT-64/6-V, zamjenik Kantonalnog tužioca: Nedžad Ćorović.

[1280] AIIZ, inv. br. 7-1841, Kantonalni sud u Sarajevu, broj K: 11/96-V, Sarajevo, 29. decembar 1999, U ime Federacije Bosne i Hercegovine, Presudu protiv Omanović Suada.

[1281] AIIZ, inv. br. 7-1842, BiH, FBiH, Vrhovni sud FBiH, Kž. 486/00, Sarajevo, 23. novembar 2000, U ime Federacije Bosne i Hercegovine, Presuda, Omanović Suad.

8. ZAKLJUČAK

Glavni grad Republike Bosne i Hercegovine bio je od ključnog značaja u velikosrpskim planovima i teritorijalnim težnjama koje su imale za cilj od multinacionalnog, multietničkog grada napraviti jednonacionalne sredine, tj. podijeliti Sarajevo na "srpski i muslimanski dio". Prema jednom od "pet strateških ciljeva srpskog naroda", koji se odnosio na podjelu Sarajeva, maksimalističke težnje u ovom pogledu bile su da gotovo cijeli grad bude "srpski", o čemu svjedoče brojni istupi "srpskog" političkog rukovodstva, koje je još u drugoj polovini 1991. godine nagovijestilo kako će blokirati grad. Uz političko, grad je postepeno dolazio i u vojno okruženje 4. korpusa JNA, koji se još od septembra 1991. godine utvrđivao na strateškim tačkama oko Sarajeva. U prvim fazama opsade, prema naredbi generala Vojske Jugoslavije i komandanta novoformirane VRS, Ratka Mladića, oko Sarajeva je "načičkan" ogroman broj oruđa i oružja različitog kalibra, iz kojih su urbani dijelovi grada svakodnevno neselektivno granatirani, što je neminovno dovodilo do masovnih ubistava civila i civilnog stanovništva. Nadalje, pored sistematskog, neselektivnog i danonoćnog granatiranja, vojno i političko rukovodstvo SRJ/RS je stanovnike glavnog grada primoralo na primitivne, predcivilizacijske načine življenja, uskrativši im osnovne egzistencijalne uslove neophodne za život: vodu, hranu, lijekove, električnu energiju, ogrjev, plin, a u pokušajima da dođu do namirnica neophodnih za preživljavanje, civili su masovno ubijani, teže ili lakše ranjavani. Analizirajući lokacije na kojima su masovno ubijani civili, dolazimo do zaključka da nijedno mjesto u gradu nije bilo sigurno, jer su, pored redova za vodu, humanitarnu pomoć, hljeb, pijaca, igrališta, automobila, autobusa, vozila hitne pomoći, bolnica, na istom mjestu i u isto vrijeme, vrlo često ubijane i cijele porodice dok su se čak nalazile i u podrumskim prostorijama svojih kuća.

Brojne usvojene rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija ograničile su se samo na verbalnu osudu zločina, te su izrazi duboke zabrinutosti i riječi osude za opsadu i "davljenje" Sarajeva, uz vrlo

vješti diplomatski rječnik, bili način da se izbjegnu konkretne akcije poput ukidanja embarga ili vojne intervencije. Posebno je ismijana Rezolucija Vijeća sigurnosti kojom je Sarajevo proglašeno jednom od šest sigurnih zona Ujedinjenih nacija, nakon čega je kampanja granatiranja i snajperskog djelovanja po gradu postala čak i intenzivnija u odnosu na raniji period. Također, često obećavana demilitarizacija Sarajeva, iako ni sami međunarodni zvaničnici koji su je predlagali nisu bili sigurni šta ona konkretno znači ni kako bi se mogla sprovesti, bila je jedan od načina sprečavanja konkretne akcije sa ciljem zaustavljanja svakodnevnih granatiranja i snajperskog djelovanja u dijelu grada pod opsadom. Kao odgovor na svaki nagovještaj vojne intervencije uslijedila je kontrareakcija pojedinih komandanata UNPROFOR-a, lobiranje sa ciljem "rušenja Bosanaca sa pijadestala žrtve" ili objavom novinskih članaka o "samogranatiranju" vlastitog naroda, što je bilo svojevrsno ohrabrenje za nastavak granatiranja Sarajeva, a da je pri tome sintagma "krivac nije identifikovan" poslužila kao savršen alibi za neintervenciju.

S posebnom pažnjom pratili smo reakcije nakon granatiranja koje su uslijedile od strane pripadnika UNPROFOR-a, te zaključili da, kada su u pitanju granatiranja Glavnog štaba UNPROFOR-a, kod PTT inžinjeringa, poput onih iz januara i februara 1993. godine, jasno se znalo da je granata došla sa položaja SRK-a, nakon čega je uslijedilo niz upozorenja komandi ovog korpusa. Sa druge strane, potpuna ravnodušnost i nikakva ili blaga reakcija nakon ubijanja sarajevskih civila, kao i nedorečenost kada je u pitanju pravac ispaljenja granate u najvećoj mjeri su okarakterizirale djelovanje pripadnika UNPROFOR-a tokom cijelog perioda opsade Sarajeva. U rijetkim slučajevima identificiranja krivca – SRK (Dobrinja, 4. februar 1994), uslijedile su reakcije NATO-pakta u vidu prijetnji bombardiranja položaja VRS-a. Istovremene prijetnje pripadnicima UNPROFOR-a od strane političkog i vojnog rukovodstva Republike Srpske bile su svojevrsno upozorenje za buduće javne istupe i obazrivije objave istraga nakon zločina. Poučeni prethodnim iskustvom, narednoga dana, nakon masakra na

pijaci Markale, istrage UNPROFOR-a bile su neodređene, čime je (svjesno) ostavljeno otvoreno pitanje odgovornosti "obje strane" za zločin. Zahvaljujući neidentificiranju krivca za zločin na Markalama ponovo je izbjegnuta konkretna akcija, te je, uz prividno povlačenje teškog naoružanja ili njegovo stavljanje pod kontrolu UNPROFOR-a, obnavljanje tramvajskog saobraćaja stanovnicima Sarajeva pružilo privid normalnosti života u gradu pod opsadom. Međutim, naredbe poput one da "Muslimani budu kao u kavezu" iskazivale su jasnu namjeru komande SRK-a da grad i dalje drži u kontinuiranoj opsadi, a da je privid normalnosti trajao vrlo kratko, ukazuje ponovo granatiranje i snajpersko djelovanje po civilnim ciljevima u gradu.

Nadalje, licemjerna politika Ujedinjenih nacija i pripadnika UNPROFOR-a u Bosni ogleda se u spomenutom nesprečavanju masovnih zločina nad civilima, nakon kojih su, kao pokušaj umirenja savjesti poslužile evakuacije ranjenih uz maksimalan publicitet ili pak podjela humanitarne pomoći onima koji bi u redovima za nju mogli biti ubijeni. Igra prema kojoj NATO blago kažnjava VRS, a "VRS UNPROFOR" dobila je svoj puni "zamah" nakon NATO-ovog bombardiranja Pala, 26. maja 1995. godine, kada VRS, demonstrirajući svoju silu, zapravo pokazuje svu nemoć u kojoj se UNPROFOR u tom trenutku našao. Kao posljedica "talačke krize" uslijedilo je vrlo intenzivno granatiranje grada, kao i sve češća upotreba "novog oružja" od strane VRS-a, modifikovanih aviobombi, poznatijih i kao oružje terora, kojim je predsjednik samoproglašene Republike Srpske prijetio da rat može završiti za dva mjeseca, a da pri tome nisu uslijedile nikakve sankcije. Dakle, u fazama iznalaženja pravog rješenja za zaštitu trupa UNPROFOR-a na terenu, pripadnicima VRS-a je tolerirano vrlo intenzivno granatiranje svih sigurnih zona UN-a, uključujući i genocid na području Srebrenice i Žepe, a da pri tome nisu uslijedile konkretne sankcije. Tek nakon drugog velikog masakra ispred tržnice Markale, 28. augusta 1995. godine, uslijedilo je kažnjavanje bombardiranjem položaja VRS-a. Zašto ni lansiranje modifikovanih aviobombi koje su neminovno dovodile do civilnih žrtava, ni genocid u Srebrenici, Žepi,

kao ni brojni drugi zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava nisu podstakli na reakciju? Po čemu je masakr ispred tržnice Markale drugačiji u odnosu na navedene zločine? Po pristizanju Snaga za brze intervencije u Bosnu koje bi trebale služiti kao podrška pripadnicima UNPROFOR-a na kopnu, u tom kontekstu, ali pod uslovom osiguranja svih pripadnika UNPROFOR-a na terenu, kao i njihovom evakuacijom iz kriznih područja, mogli su biti objavljeni konkretni rezultati istrage o pravcu ispaljenja granate, u kojima se konačno i nedvojbeno došlo do zaključka da je ona ispaljenja sa položaja SRK-a. Tek tada uslijedilo je kažnjavanje počinitelja zločina, bombardiranjem položaja VRS-a, što je u konačnici dovelo do kraja oružanog sukoba i završetka opsade Sarajeva.

No, kao rezultat ovako zakašnjele reakcije su, pored ostalog, i masovna ubistva civila granatiranjem, snajperisanjem ili djelovanjem aviobombi sa položaja SRK-a, počinjena na 230 lokacija u dijelu grada pod opsadom. Najviše masovnih ubistava civila izvršeno je tokom 1992. godine na 126 lokacija, dok je prema mjestu izvršenja zločina na području općine Novi Grad na 80 lokacija. Dalje, od ukupnog broja žrtava obuhvaćenih ovim istraživanjem, najviše ubijenih, 79,7 %, bilo je iz muslimanske/bošnjačke nacionalne skupine, a na navedenim lokacijama podjednako su ubijani civili svih životnih dobi, od kojih blago prednjači (24,4 %) starosna grupa od 55 do 70 godina života.

Također, činjenica da je na 93 lokacije, u istom trenutku i od iste granate ubijeno i po nekoliko članova iz iste porodice dovoljno govori o razmjerama zločina počinjenih u dijelu grada koji je SRK/VJ držao pod opsadom. Kada su u pitanju zločini koji se odnose na počinitelje "iz opsade", tj. jedan broj "neposlušnih" komandanata koji su, pored kriminalnih radnji i maltretiranja neistomišljenika, činili i masovne zločine nad civilima srpske nacionalnosti, civili su ubijani na osam lokacija.

Za zločine počinjene u dijelu grada koji su jedinice SRK-a držale u opsadi pravosnažno su osuđeni generali SRK/VJ Stanislav Galić (septembar 1992 – august 1994. godine) i Dragomir Milošević (august

1994 − decembar 1995. godine). Međutim, za period od aprila do septembra 1992. godine i vrlo intenzivnog činjenja zločina, uključujući i masovna ubistva civila na 78 lokacija, niko nije procesuiran ni pred nacionalnim ni pred međunarodnim sudovima. Vrlo opsežne optužnice Tužilaštva ICTY-a za cijelu Bosnu i Hercegovinu protiv Karadžića i Mladića su jedine u kojima se, djelimično i vrlo šturo, spominju zločini granatiranja i snajperskog djelovanja počinjeni u dijelu grada pod opsadom u periodu do septembra 1992. godine. Za masovne zločine iz opsade, počinjene nad civilima u opsadi, još u vrijeme intenzivnog granatiranja grada sa položaja SRK-a, pravosnažno je osuđeno sedam pripadnika Šeste brdske brigade, 14 pripadnika Desete brdske brigade, dok su za zločin nad porodicom Ristović 1994. i 2002. godine pravosnažno osuđena tri, a oslobođena dva lica. Ukoliko kao vremensku odrednicu uzmemo period od aprila do septembra 1992. godine, a prostornu opsadu Sarajeva, zaključujemo da je zločin nad porodicom Ristović jedini zločin koji je pravosnažno procesuiran, a počinjen je u navedenom periodu.

9. IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)

1. Podaci o žrtvi: Obrazac br. 1 (Šifra "0-1"); Obrazac A. "Osnova za usmjereni orijentacioni intervju", Obrazac E. "Masovni zločin. Masovna ubistva i ranjavanja",
2. Dokumentacija Opće bolnice "Prim. dr. Abdulah Nakaš", Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu,
3. Izvodi iz matičnih knjiga umrlih iz općina: Stari Grad Sarajevo, Centar Sarajevo, Novo Sarajevo, Novi Grad Sarajevo, Ilidža i Vogošća.
4. Dokumentacija PD Bakije i KJKP Pokop,
5. "Bosanski dosije genocida", Kanton Sarajevo, - "Iskaz o stradalom licu" za svaku žrtvu,
6. Izjave svjedoka datih saradnicima Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu,
7. Dio dokumentacije Ministarstva za unutrašnje poslove RBiH (MUP RBiH), Centar Službi bezbjednosti Sarajevo (CSB Sarajevo). Odjeljenje za krim tehniku i KDZ, Sarajevo, Uprava za poslove i zadatke sprečavanja i otkrivanja kriminaliteta, Odjeljenje za kontradiverzionu zaštitu,
8. Viši sud u Sarajevu, Sarajevo,
9. Komanda Druge vojne oblasti, Sarajevo, Komanda 4. korpusa JNA,

10. Savezni sekretarijat za Narodnu odbranu, Generalštab Oružanih snaga SFRJ i Uprava,
11. Dio dokumenatacije Ministarstva unutrašnjih poslova Srpske republike BiH, Glavni štab Vojske Srpske republike BiH, Sarajevsko-romanijski korpus, Srpska demokratska stranka (SDS),
12. Armija RBiH, Komanda 1. korpusa, Sarajevo, Ministarstvo za narodnu odbranu, Štab Teritorijalne odbrane RBiH,
13. Krivična prijava protiv Tomislava Šipčića upućena Tužiteljstvu BiH,
14. Videoarhiva Instituta koja se odnosi na opsadu Sarajeva,
15. Dokazni materijali, krivične prijave, optužnice i presude u predmetima: Adilović Admira i dr., Hodžić Osmana i dr, Zornić Envera i dr, Zije Kubata i dr. i Omanović Suada. (Kantonalni sud Sarajevo).

Sud Bosne i Hercegovine – Sud BiH

Presude u predmetima Tužilaštvo BiH protiv: Mandić Momčila, Lalović Radoja i dr, Damjanović Zorana i dr, Veselinović Radeta, Damjanović Dragana i Đukić Novaka.

International Criminal Tribunal of the former Yugoslavia – ICTY

http://www.icty.org/,

1. Optužnice, presude i dokazni materijali u predmetima: Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Momčilo Perišić, Momčio Krajišnik, Duško Tadić, Goran Jelisić, Tihomir Blaškić, Mile Mrkšić i dr, Palve Strugar,

2. Izjave svjedoka ICTY. (Hanga Tsori 1995, Thomas Hansen 1995, Ž(sir) Rupert Smith 1996, Azra Šišić 1996, Berko Zečević 1996, Luis Fortin 1997, Thornberry Cedric Henry Reid 1999, Berko Zečević 2000, Baron van Lyden 2003, Jordan John 2005, Milosav Gagović 2007, Harry Konings 2006),
3. Unakrsna ispitivanja svjedoka u predmetima: Slobodan Milošević, Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, (Enver Taslaman 2002, David Harland 2003, Philippe Morillon 2004, Andrei Demurenko 2007, John Wilson 2010, Jeremy Bowen Cross 2010, John Hamill 2010, Almir Begić 2010),
4. Dio dokumentacije VRS-a, SRK-a, Armije RBiH, Komande 1. Korpusa, MUP-a RBiH; MUP-a RS, UNPROFOR-a, Vrhovnog saveta odbrane Savezne republike Jugoslavije; Transkripti presretnutih telefonskih razgovora,

Ekspertski izvještaji ICTY:

1. Donia J. Robert, *Izvodi iz govora u Skupštini Republike srpske, 1991–1996*, 17. mart 2008, (Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića),
2. Donia J. Robert, *Od izbora do mrtve tačke. Geneza opsade Sarajeva, 1990–1994,* decembar 2006, (IT 03-69, Tužilac protiv Dragomira Miloševića),
3. Hadžibegović Iljas, Ekspertski izvještaj 1998. (Mucić et al, D13511-1-1),
4. Higgs Richard J, *Izvještaj o incidentima otvaranja minobacačke vatre na području Sarajeva od 8. novembra 1994. i 18. juna 1995, 21. decembar 2006,*
5. Renaud de La Brosse. 2003. *Plan to Create a 'State for all Serbs'. Consequences of Using the Media for Ultra-Nationalist Ends*,
6. Stamenović Aleksandar, Ph.D. Eng,, Viličić Janko, Ph.D.Eng, Vukašinović Miroljub, Ph.D.Eng, *Expert Analysis of the "Shelling' cases*, Belgrade, 2002. (IT-98-29-T),

7. Šehić Zijad. 2004, ekspertski izvještaj, (Hadzihasanovic [et al], DH 344),
8. Vukašinović Miroljub, *Primena metoda numeričkog eksperimenta u balističkoj ekspertizi događaja na Markale 2,* 20. Simpozijum JKEM 97, Beograd, Vojnotehnički institut VI,
9. Zečević Berko, *Primjena modifikovanih avionskih bombi tokom opsade Sarajeva 1994-1995*, Sarajevo, februar 2007.

Viši regionalni sud Düsseldorf

1. Presuda protiv Nikole Jorgića, 13. august 1999, Düsseldorf Ovjereni prevod stalnog sudskog tumača za bosanski i njemački jezik - Vesne Grđić.

Ujedinjene nacije (UN)

1. United Nations – Security Council,
2. UN Commission of Experts (1992 – 1994). Under the Direction of: M Cherif Bassiouni,
3. The situation in Bosnia and Herzegovina, Report of the Secretary – General pursuant to General Assembly resolution 53/35, *The fall of Srebrenica*. (UN, A/54/549, General Assembly, Distr: General, 15 November 1999, Fifty-fourth session, Agenda item 42).

International Committee of the red Cross (ICRC), http://www.icrc.org/

List of names (Last update: 30 May 2012).

Historijski muzej BiH:

Medicinska dokumentacija Hitne pomoći Sarajevo.

Netherlands Institute for the war documentation (NIOD - http://www.niod.nl/default.asp)

Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of 'safe' area". 2002. Part III: *The fall of Srebrenica*, Capter III.

b) Objavljeni izvori

1. Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008;
2. Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. *Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*. Statistički bilten br. 234, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993;
3. *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini. Izvještaji: Amnesty International i Helsinki Watch od početka rata u BiH do rujna 1993*. ur. Milena Beader [et al], Antiratna kampanja, Hrvatska, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Zagreb, 1993;
4. Tomo Šimić, *Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991–1994,* Zagreb: National Security and the Future, 3(7)2006, 1(8)2007, 2(8)2007, 4(8)2007;
5. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine" br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10; Krivični zakon

Bosne i Hercegovine, Opći dio. I Glava prva, Osnovni pojmovi, Član 1. (38);

6. *Genocid u kontinuitetu: Svjedočenje ambasadora Arrie/(Diego Eurique Arria)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011;
7. *Miloševiću dokazan genocid u Bosni: Međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004.* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007;
8. *Optužnice protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića*, priredili: Sabina Subašić-Galijatović i Enis Omerović, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010;
9. Daytonski mirovni sporazum, ANEXI 1-A do 11 i ANNEX 4. Constitution of Bosnia and Herzegovina, Wright-Patterson zračna vojna baza, Dayton, Ohio, USA, 1 – 21. novembar 1995, JP NIO Službeni list RBiH, Sarajevo, 1996, str. 50;
10. Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995.

c) Novine

1. *Dani*, Sarajevo,
2. *Glas srpski*, Banja Luka,
3. *Oslobođenje*, Sarajevo,
4. *Oslobođenje*, Pale,
5. *Slobodna Bosna*, Sarajevo,
6. *Dobrinja. Ratne novine 5*. brdske brigade, Sarajevo,
7. *Javnost*, Sarajevo,

8. *Politika*, Beograd,
9. *Independent*, London,
10. *The New York Times*, New York.

d) Internet

1. http://www.icty.org/,
2. http://www.icrc.org/,
3. www.slobodanpraljak.com,
4. http://www.iccnow.org/documents/AI_Ger.pdf,,
5. http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:167601-Mina-na-daljinski--presuda-direktno,
6. http://www.nestalirs.com/,
7. http://www.familylinks.icrc.org/,
8. http://www.nezavisne.com/dnevne/dogadjaji/dog04282005-02.php,
9. http://www.serb-victims.org/content/view/776/304/,
10. http://www.1389.org.rs/dok/ubijeni%20Sarajevo.pdf,
11. http://slavicnet.com/,
12. http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/1998/zakoni/raspad100.htm,
13. http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj),
14. http://www.federalna.ba/bhs/vijest/25486/zabranjeni-iskaz-milutin-kukanjac,
15. http://slavicnet.com/sokolac/sokolac_hresa_forum.html,
16. http://www.independent.co.uk/news/,
17. http://www.nytimes.com/,
18. http://www.slobodnaevropa.org/,
19. www.cmj.hr,
20. http://www.youtube.com/.

LITERATURA

1. Ademović, Fadil, *JNA beznađe zla*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1997;
2. Ajanović, Irfan (ur.), *Molila sam ih da me ubiju: zločin nad ženama Bosne i Hercegovine*, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Centar za istraživanje zločina, Sarajevo, 1999;
3. Ajnadžić, Nedžad, *Odbrana Sarajeva*, Sedam, Sarajevo, 2002;
4. Ajnadžić, Nedžad, *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012;
5. Andreas, Peter, *Plave kacige i crno tržište: poslovanje i preživljavanje u opkoljenom Sarajevu*, Rabic, Sarajevo, 2011;
6. Arnaut-Haseljić, Meldijana, „Mediji u funkciji realizacije genocida u Bosni", u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: posljedice Presude Međunarodnog suda pravde*: zbornik radova s međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)/ Međunarodna naučna konferencija. – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011;
7. Arnautović, Suad, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo, 1996;
8. Avramov, Smilja, *Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije*, LDI, Vetarnik, 1997;
9. Bakaršić, Kemal, *Fragmenti kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo, 2005;
10. Bećirović, Hajriz, *Dobrinjska ratna drama*, Jedinstvena organizacija boraca BiH "Unija veterana", Sarajevo, 2003;
11. Begić, Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996),* Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997;

12. Bell, Martin, *In harm's way. reflections of a war – zone thug*, Penguin Books, London, 1996;
13. Berman, David, *Heroji Treće gimnazije. Ratna škola u Sarajevu 1992-1995,* Institut za istoriju, Sarajevo, 2004;
14. Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza: memoarski zapisi, 1945–2005*, Prometej, Zagreb, 2006;
15. Biserko, Sonja (ur.), *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta,* Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006;
16. Biserko, Sonja, Oro Svetozar (ur.), „Od Jugoslovenske narodne armije do srpske vojske", u: *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999*, zbornik saopštenja i diskusija sa okruglog stola, Beograd, 7–9. novembra 2001, Beograd, 2002;
17. Bisić, Mustafa – Kreho Senad, *Obuka za genocid*, Khalid Al-Ageely, Sarajevo, 1994;
18. Bisić, Mustafa, *Ratni zločin i genocid: (zbirka pravnih dokumenata i sudska praksa)*, Ministarstvo pravde i uprave Kantona Sarajevo, 1998;
19. Bisić, Mustafa, *Ratni zločin i genocid: zbirka pravnih dokumenata i sudske prakse* (drugo dopunjeno izdanje), Ministarstvo pravde Kantona Sarajevo i Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, Sarajevo, 1999;
20. Blagojević, Borislav, *Priručnik za polaganje pravosudnog ispita*, Savremena administracija, Beograd, 1980;
21. Charny, Israel, *Encyclopedia of genocide I i II*, Institute of the Holocaust and Genocide, Jerusalem, 1999;
22. Chartrand, René, *Gibraltar 1779–1783: The great siege. Patrice Courcelle* (1st Edition ed). Osprey Publishing, Gibraltar, 2006;
23. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni. Politika "etničkog čišćenja*", Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998;
24. Čaklovica, Faruk (ur.), *Sjećanja na opsadu*, Zbirka eseja, Univerzitet, Sarajevo, 2010;

25. Čekić, Smail – Arnaut-Haseljić, Meldijana – Macić, Bećir, *Masovne grobnice u BiH: sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010;
26. Čekić, Smail – Termiz, Dževad, *Definicije osnovnih pojmova teorijskog određenja istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007;
27. Čekić, Smail – Termiz, Dževad, *Žrtve zločina u Sarajevu 1992–1996: naučnoistraživački projekt*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007;
28. Čekić, Smail – Šestanović, Muhamed – Karović, Merisa – Košuta-Mastalić, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010;
29. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2004;
30. Čekić, Smail, *Istraživanje žrtava genocida sa posebnim osvrtom na BiH: naučno-teorijska i metodološko-metodska pitanja i problemi,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Kult B, Sarajevo, 2007;
31. Čekić, Smail, „Praksa Međunarodnog suda pravde – pravna ili politička? – Predmet: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore“, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011;

32. Ćosić, Dobrica, *Bosanski rat*, Službeni glasnik, Beograd, 2012;
33. Dašić, Đ. David, *Savremena diplomatija*, Multidisciplinarni centar za podsticanje integracionih procesa i harmonizaciju prava: Privredni savetnik, Beograd, 2008;
34. De Mulien, Frederic, *Priručnik o ratnom pravu za pripadnike oružanih snaga*, Međunarodni komitet crvenog križa, Ženeva, 1987;
35. Degan, Đ. Vladimir, *Međunarodno pravo*, drugo osavremenjeno izdanje, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006;
36. Delić, Rasim, *Čast je braniti Bosnu: autentični govori*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2001;
37. Dervišević, Ibrahim, *Prva slavna i viteška brigada: herojstvo i žrtve u odbrani Sarajeva '92–95*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2009;
38. Divjak, Jovan, *Bečki dani Jovana Divjaka, peti deo: "Pismo Dodiku i njemu sličnim"*, 10. august 2011, http://www.slobodnaevropa.org/content/peti_deo_becki_dani_jovana_divjaka_pismo_dodiku_i_njemu_slicnim/24290745.html;
39. Divjak, Jovan, *Ne pucaj, e-knjiga, deveti deo: kako je odbranjeno Sarajevo i ranjen moj sin*, 8. juni 2011. http://www.slobodnaevropa.org/content/kako_je_odbranjeno_sarajevo_i_ranjen_moj_sin/24212969.html;
40. Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*, OKO, Sarajevo, 1999;
41. Dizdarević, Raif, *Put u raspad: stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011;
42. Donia, J. Robert, *Sarajevo: biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006;
43. Anné Mariè, Du Preez Bezdrob, *Sarajevo roses: war memori of a peacekeeper*, Oshun books, 2004;

44. Duvnjak, Nedžad, „Disolucija (raspadanje) SFRJ i stvaranje samostalnih država na njenom tlu (prilog razvoju ustavnosti BiH)“, u: *Ljudska prava – Časopis za sve pravno-političke probleme*, godina 8, 1-4/2007, Institut za ljudska prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007;
45. Džubo, Ahmed, *Zapis za pamćenje: (ratni dani u Sarajevu i Republici Bosni i Hercegovini april 1992 – april 1993)*, Glavni odbor SUBNOAR-a BiH, Sarajevo, 2002;
46. Đelmo, Zenaid, „Pravna priroda međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine“, u: *Ljudska prava. Revija za ljudska prava*, Godina 4, br. 1–2, Institut za ljudska prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2003;
47. Đozić, Nurdžihana (autor i ur. projekta), „Klinika za abdominalnu hirurgiju“, prof. dr. Dinko Radnić, šef Klinike, u: *Iznad ništavila: hirurgija u ratu u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, Sarajevo: Humanitarna organizacija ŽENA 21, 2000;
48. Efendić, Hasan, *Ko je branio Bosnu*, Udruženje građana plemićkog porijekla, Sarajevo, 1998;
49. Filandra, Šaćir, *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, BZK Preporod - Synopsis, Sarajevo, 2011;
50. Galić Jure, *Sarajevski dnevnik: (1992 - 1993 - 1994)*, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003;
51. Ghali, Bourtos Boutros, *Unvanquished, au.s. – u.n., Saga*, I.B. Tauris Publishers, London - New York, 1999;
52. Gjelten, Tom, *Sarajevo daily: a city and its newspaper under siege*, HarperCollinsPublishers, New York, 1995,
53. Gligorov, Kiro, „Podjela živog mesa“, Autor intervjua: Omer Karabeg, *Svjedoci raspada*, Radio Slobodna Evropa, februar 2008;

54. Grazzini, Tracisio, *The changing rules on the use of force in international law*, Manchester University Press, Manchester 1824, 2005;
55. Grga, Novak, *Egipat. Prethistorija – faraoni – osvajači – kultura*, JAZU, Zagreb, 1967;
56. Gutman, Roy, *Svjedok genocida*, Vijeće Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca, Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti "MAG" i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1995;
57. Hadžifejzović, Senad, *Rat uživo: ratni televizijski dnevnik 1992 – 1995, (The war: live on air: war television news 1992-1995),* Autor, Sarajevo, 2002;
58. Hajir, Yousser, *Bolnica Dobrinja: Monografija,* EDIS 1981, Sarajevo, 2009;
59. Halilbegović, Nihad, *Diverzija u Glavnoj pošti u Sarajevu i telekomunikacijska deblokada Bosne i Hercegovine*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2010;
60. Halilović, Sefer, *Lukava strategija* (treće dopunjeno i prošireno izdanje), Matica, Sarajevo, 1998;
61. Halilović, Semir, *Državna tajna*, Matica, Sarajevo, 2005;
62. Hamzić, Muharem, *Dobrinjska tvrđava*, Općina Novi Grad, Sarajevo, 2004;
63. Hasić, Duljko, *Ratne štete u Sarajevu 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006;
64. Hećo, Faid, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2005;
65. Hodge, Carol, *Britain and the Balkans: 1991 until the present*, 1st ed, Reutledge, Taylor and Francis Group, London and New York, 2006;

66. Hodge, Carol, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Detecta, Zagreb, 2007.
67. Hodge, Carole – Grbin, Mladen, *A test for eutope. Report: confidence-building in former Yugoslavia*, Institute for Russian and East European Studies, University of Glasgow, Glasgow, 1996;
68. Hodžić, Šefko, *Operacija Jesen 94*, DES, Sarajevo, 2007;
69. Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998;
70. Horvitz, Leslie Alan and Catherwood, Christopher, *Encyclopedia of war crimes and genocide, revised edition,* Volume I, New York: Fact On File, 2006;
71. Imamović, Mustafa, *Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2006;
72. Ingrao, Charles – Emmert, A. Thomas (priredili), *Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama: inicijativa naučnika: centralnoevropske studije,* Buybook, Sarajevo, 2006;
73. Ivanišević, Milivoje, *Izgon Srba iz BiH 1992–1995*, Edicija Ratovi, Knjiga druga, Beograd, 2000;
74. Izetbegović, Alija, *Autobigrafski zapis: Sjećanja*, OKO, Sarajevo, 2005;
75. Izetbegović, Alija, *Govori, pisma, intervjui '95*, TKP "Šahinpašić", Sarajevo, 1996;
76. Jović, Borisav, *Poslednji dani SFRJ: dnevne zabeleške iz perioda 15. V 1989 – 8. VII 1992*, Politika, Beograd, 1995;
77. Jović, Borisav, *Od Gazimestana do Haga: Vreme Slobodana Miloševića*, Metaphysica, Beograd, 2009;
78. Jović, Dejan, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije*, Prometej, Zagreb, 2003;
79. Junuzović, Azra, *Sarajevske ruže: ka politici sjećanja*, Armis-Print, Sarajevo, 2006;

80. Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada: vojska bez države*, Politika, Beograd, 1993.
81. Kadijević, Veljko, *Protivudar: moje viđenje raspada Jugoslavije*, Filip Višnjić, Beograd, 2010;
82. Kahrović, Murat, *Kako smo branili Sarajevo: Prva sandžačka brigada*, Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, Sarajevo, 2001.
83. Kamberović, Husnija, „Neke napomene o prethistoriji rata u Bosni i Hercegovini o građenju sjećanja na rat", u: *Elaboracija sjećanja na rat kao razloga za budućnost Bosne i Hercegovine*, *zbornik radova sa okruglog stola održanog 26. aprila 2007. godine u Sarajevu*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2008;
84. Kamberović, Husnija, *Hod po trnju: iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011;
85. Kapić, Suada. [et al, ur.], *Opsada Sarajeva. Mart 1992 – mart 1996,* FAMA International tim, Sarajevo, 2005;
86. Karavelić, Vahid – Rujanac, Zijad, *Sarajevo: opsada i odbrana - Siege and defense 1992-1995*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu, Sarajevo, 2009;
87. Karović, Merisa, „Zločini na Markalama", u: *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, Muzej Sarajeva, br. 6, Sarajevo, 2008;
88. Karović, Merisa, „Zločini u sarajevskom naselju Dobrinja", u: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012;
89. Kazazić, Vesna, „Promjena suvereniteta i sukcesija kao institut međunarodnog javnog prava", u: *Ljudska prava*, časopis za sve pravno-političke probleme, godina 7, br. 1–2, Institut za ljudska prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006;
90. Koljević, Nikola, *Stvaranje Republike Srpske: dnevnik 1993-1995,* Knjiga I, Službeni glasnik, Beograd, 2008;

91. Konforti, Salamon, *Šta, ko, gdje u Sarajevu: podaci i informacije o gradu Sarajevu*, Svjetlost, Sarajevo, 1987;
92. Kuzmanović, Rajko, *Ustavno pravo*, 3. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet, Banja Luka, 2002;
93. Lapaš, Davorin, *Pravo međunarodnih organizacija*, Narodne novine d. d, Zagreb, 2008;
94. Lučarević, Kerim Doktor, *Bitka za Sarajevo: osuđeni na pobjedu*, TZU, Sarajevo, 2000;
95. Luj, de Fir, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd, 2010;
96. Macić, Bećir, *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001;
97. MacKenzie, Lewis*, Peackeeper: the road to Sarajevo*, Douglas and Mclntyre, Vancouver, 1993;
98. Mamula, Branko, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica, 2000;
99. Mann, Carol, *Kućne Amazonke*, Svjetlost, Sarajevo, 2006;
100. Markešić, Ivan, *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu: u povodu desete obljetnice Hrvatskoga narodnog vijeća u Bosni i Hercegovini: (1994-2004)*/, HNVBiH-Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2004;
101. Maškin, N. A, *Istorija starog Rima*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1978;
102. Mehičić, Irfan [et al], *Privreda u opkoljenom Sarajevu*, Privredna komora regije Sarajevo, Sarajevo, 1998;
103. Mesić, Stjepan, *Kako je srušena Jugoslavija: politički memoari,* Mislavpress, 2. nadopunjeno izdanje, Zagreb, 1994;
104. Mesić, Stjepan, „Ja sam dogovorio sastanak u Karađorđevu“, Autor intervjua: Omer Karabeg, *Svjedoci raspada*, Radio Slobodna Evropa, februar 2008;

105. Mikerević, Marko, *Sarajevski kazani smrti*, Novninsko-izdavačka kuća 'Štampa', Doboj, 2004;
106. Milanović, Ante, *Prehrana Sarajeva u opsadi 1992–1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007;
107. Milašin, Tihomir, *Iz dana u dan: sarajevski ratni dnevnik*, Mediacentar, Sarajevo, 2002;
108. Milisavljević, Bojan, *Nove mirovne misije Organizacije ujedinjenih nacija*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće "Službeni glasnik", Beograd, 2007;
109. Minić, Miloš, *Dogovori u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine*, Rabic, Sarajevo, 1998;
110. Minić, Miloš, *Ratovi na Kosovu (1998/1999) i u Čečeniji (1994/1996)*, Rabic, Sarajevo, 2000;
111. Minić, Miloš, *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995: Kako je uništena SFR Jugoslavija*, Društvo za ugrožene narode, Sarajevo, 2002;
112. Muračević, Eset, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći: 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001;
113. Muratović, Rasim, *Bosna i Bergens Tidende = Bosna u Bergenskim vremenima,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011;
114. Muslimović, Fikret, *Argumenti i sjećanja o ratu*, Knj. 1: (1990-1993), Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2006;
115. Najetović, Džemal, *Britanska politika u Bosni i Hercegovini 1992-1995,* Treće izdanje, Des, Sarajevo, 2009;
116. Nikiforov, Konstantin, „Russian Foreign Policy and the Balkans in the 1990s", u: *Balcanica XXXVIII*, Belgrade, 1-312, Srpska

akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut, Godišnjak balkanološkog instituta, ur. Dušan T. Bataković, *Beograd,* 2008;

117. Novalić, Dario, "Umrijeti na Dobrinji", u: *I oni brane Sarajevo*, ur. Željko Špec i Zrinka Ilić, Informativni centar "Večernjih novina", Sarajevo, august 1992;
118. Olbina, Dane, *Dani i godine opsade: (zabilješke "dan za danom" od 3. marta 1992. do 13. januara 1996*), Istorijski arhiv, Sarajevo, 2002;
119. Omerčić, Edin, „Reintegracija Sarajeva", u: *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, broj 6, Muzej Sarajeva, Sarajevo, 2008;
120. Omerović, Enis, „Ujedinjene nacije i masovna kršenja ljudskih prava u formi međunarodnih zločina u Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnoga oružanog sukoba", *Pregled*, časopis za društvena pitanja, broj 3, Univerzitet u Sarajevu, 2010;
121. Omerović, Enis, „Utvrđivanje odgovornosti Ujedinjenih nacija kroz prikaz pojedinih aspekata djelovanja u i prema Bosni i Hercegovini u periodu 1992–1995", u: *Korak*, ur. Asaf Džanić, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2010;
122. Omerović, Enis, „Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu", u: *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, br. 3-4, mart – april 2011, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2011.
123. *Opsada i odbrana Sarajeva*, Referati sa okruglog stola održanog 23. novembra 2005. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008;
124. Oro, Svetozar, (ur.), „O ulozi vladarskih težnji u Yu-ratovima 1991–2001. godine", u: *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999*, zbornik saopštenja i diskusija sa okruglog stola, Beograd, 7–9. novembra 2001, Beograd, 2002;
125. Ostrogorski, Georgije, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1996;

126. Owen, David, *Balkanska odiseja*, Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 1998;
127. Papazoglu, Fanula, *Istorija helenizma: vladavina Aleksandra Makedonskog: doba dijadoha*, Skripta Internacional, Beograd, 1995;
128. Pašić, Ibrahim, *Zločini u Ahatovićima – dokumenti o genocidu nad muslimanima Bosne i Hercegovine 1992. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1993;
129. Pejanović, Mirko, *Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1999;
130. Pirenne, Henri, *Povijest Evrope. Od seobe naroda do XVI stoljeća*, Kultura, Zagreb, 1956;
131. Prstojević, Miroslav [et al], *Sarajevo, ranjeni grad*, DAG Grafika, Ljubljana; Ideja, Sarajevo, 1994;
132. Radaković, T. Ilija, *Besmislena YU ratovanja 1990–1995,* Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945), Beograd, 2003;
133. Radinović, Radovan, *Laži o sarajevskom ratištu*, Svet knjige, Beograd, 2004;
134. Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, Pravomoćno završeni kazneni postupci u Bosni i Hercegovini 1992-2006, ABA CEELI i Udruženje tužilaca BiH, Sarajevo, 2006;
135. Rose, Michael, *Misija u Bosni. Borba za mir*, Tetra GM, Beograd, 2001;
136. Rujanac, Zijad, *Opsjednuti grad Sarajevo*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2003;
137. Runciman, Steven, *Pad Carigrada 1453*, Matica srpska, Novi Sad, 1996; http://www.hodocasnik.org/txt/biblioteka/pad_carigrada.pdf;
138. Salisbury, Harrison, *900 dana: Opsada Lenjingrada*, Knj. 1-2, Otokar Keršovani, Rijeka, 1979;

139. Sasoli, Marko – Buvije, Antoan, *Kako pravo štiti u ratu*, Savremena praksa međunarodnog humanitarnog prava, Međunarodni komitet crvenog krsta, Ženeva, 1999;

140. Silber, Laura – Little, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996;

141. Simms, Brendan. *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2002;

142. Softić, Sakib, *Međunarodno pravo*, DES, Sarajevo, 2012;

143. Sokolović, Smail, *Krivični zakon Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa pregledom sudske prakse*, Službeni list RBiH, Sarajevo, 1988;

144. Starčević, Miodrag, *Izvori međunarodnog humanitarnog prava. Priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta*, Međunarodni komitet crvenog krsta, Beograd, 2002;

145. Suljević, Ismet – Šurković, Ismihana, "Medical aspect of the mass-scale civilian casualities at Sarajevo Markale market on august 28", 1995: Triage, Resuscitation, and Treatment, Croatian Medical Journal, Public Health and peace, 43(2):209-212. 2002; www.cmj.hr,

146. Šadinlija, Mesud, *Prvi korpus* ARBIH: *nastanak i razvoj 1992–1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, Sarajevo, 2008;

147. Šadinlija, Mesud, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: od 13. novosarajevske do 111. viteške brigade*, Udruženje "1. Slavna – 111. Viteška brigada", Sarajevo, 2010;

148. Šadinlija, Mesud, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986–1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2013;

149. Šehić, Nusret, *Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. godine*, Knjiga I, Rabic, Sarajevo, 2003;

150. Šehić, Zijad, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna: međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013,
151. Šiber, Stjepan, *Prevare, zablude, istina. Ratni dnevnik 1993*, Rabic, Sarajevo, 2001;
152. Špegelj, Martin, „Prva faza rata 1990–1992. pripreme JNA za agresiju i hrvatski obrambeni planovi" u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Dušan Bilandžić [et al], uredili Branka Magaš i Ivo Žanić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb; Dani, Sarajevo, 1999;
153. Tabeau, Ewa, *Rat u brojkama: demografski gubici na teritoriji Jugoslavije od 1991. do 1999*, Helsinški odbor za ljudska prava, Zagorac, Beograd, 2009;
154. Thatcher, Margaret, *Državno umijeće: strategija za svijet koji se mijenja*, Školska knjiga, Zagreb, 2004;
155. Thompson, Mark, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar, Beograd, 2000;
156. Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995 = The Bosnian Book of the Dead: Human losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995,* Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012;
157. Tomac, Zdravko, *Iza zatvorenih vrata. Tako se stvarala hrvatska država*, Organizator, Zagreb, 1992;
158. Tuđman, Miroslav – Bilić Ivan, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, http://www.slobodanpraljak.com/materijali/publikacije%20o%20ratu/istina_o_bosni_i_hercegovini_dokumenti_1991_1995/istina_o_bosni_i_hercegovini_dokumenti_1991_1995.pdf , Zagreb, 2005;
159. Tus, Anton, „Rat u Sloveniji i Hrvatskoj do sarajevskog primirja", u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, (Dušan Bilandžić [et al], ur. Branka Magaš i Ivo Žanić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb; Dani, Sarajevo), 1999;

160. Velimirović, Janko [ur. et al], *Hronologija 1990–1995*, Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka, 2002;

161. Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 6, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1973;

162. Vojni leksikon, ur. Borislav Ratković [et al], Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1981;

163. Vučinić, Zoran, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2006;

164. Vujaklija, Milan, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980;

165. Zimmerman, Warren, *Izvori jedne katastrofe: Jugoslavija i njezini rušitelji*, Globus international: Znanje, Zagreb, 1996;

166. Zločin i kazna, procesuiranje ratnih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, Fond Otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 2007;

167. Zülch, Tilman (ur.) – Kreso Muharem (preveo i bosansko izdanje uredio), *Etničko čišćenje. Genocid za veliku Srbiju: dokumentacija društva za ugrožene narode*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo i Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996.

10. PRILOZI

PRILOG br. 1: Lokacije masovnih ubistava civila i civilnog stanovništva – identitet žrtava –

PRILOG br. 2: Karta Sarajeva – linije opsade 1992–1995. godine

PRILOG br. 3: Pravac ispaljenja projektila i lokacije masovnih ubistava civila i civilnog stanovništva

PRILOG br. 4: Broj lokacija masovnih ubistava civila prema vremenu izvršenja zločina

PRILOG br. 5: Broj lokacija masovnih ubistava civila prema mjestu izvršenja zločina

PRILOG br. 6: Struktura ubijenih civila prema nacionalnoj pripadnosti

PRILOG br. 7: Struktura ubijenih civila prema starosti u vrijeme izvršenja zločina

PRILOG br. 8: Struktura ubijenih civila prema spolnoj pripadnosti

PRILOG br. 9: Broj lokacija na kojima su masovno ubijani članovi porodica

PROLOG br. 10: Mjesta na kojima su se žrtve nalazile u vrijeme izvršenja zločina

PROLOG br. 11: Pravac ispaljenja projektila (položaji SRK-a) i lokacije masovnih ubistava civila i civilnog stanovništva (za 34 lokacije)

PRILOG br. 12: Kuća u ul. Velešići 80; Dana 16. maja 1992. godine granatom je ubijeno šest članova porodica Bibić i Mekić.

PRILOG br. 13: Vase Miskina 15-12; Dana 27. maja 1992. godine, u redu za hljeb granatom su ubijena 22 civila.

PRILOG br. 14: Senada Mandića Dende br. 2; Dana 19. jula 1992. godine granatom su ubijene sestre Izeta i Nevzeta Musić.

PRILOG br. 15: Isovića sokak 23, *Sarajevska pivara*; Dana 15. januara 1993. godine, u redu za vodu granatom je ubijeno osam civila.

PRILOG br. 16: Trg djece Dobrinje, parkiralište Dobrinja III B; Dana 1. juna 1993. godine granatom je ubijeno 13 civila.

PRILOG br. 17: Hakije Turajlića br. 37; Dana 12. jula 1993. godine u redu za vodu granatom je ubijeno 14 civila.

PRILOG br. 18: Krater granate, Pijaca Markale; Dana 5. februara 1994, granatom je ubijeno 68 civila.

PRILOG br. 19: Pijaca Markale; 5. februara 1994.

PRILOG br. 20: Primjer djelovanja modifikovanih aviobombi u Sarajevu, 28. juna 1995. godine, kada su ubijena tri civila.

PRILOG br. 21: OŠ *Skender Kulenović*; Dana 18. juna 1995. godine, u redu za vodu granatom je ubijeno sedam civila.

PRILOG br. 22: Tržnica Markale; Dana 28. augusta 1995. granatom su ubijena 43 civila.

PRILOG br. 23: Pravac ispaljenja granate na Markale, 28. august 1995. (ekspertiza R. Higgsa).

PRILOG br. 1

Lokacije masovnih ubistava civila i civilnog stanovništva

- Identitet žrtava -[1282]

Red. br.	Prezime i ime	Ime oca	Godina rođenja	Mjesto rođenja	Datum zločina[1283]	Mjesto ukopa
LOKACIJA br. 1: Most S. Dilberović i O. Sučić; most Bratstvo jedinstvo, automatsko naoružanje iz pravca Kovačića i Vraca, 13.00-14.00 sati[1284]						
1.	Dilberović Suada	Atif	24.05.1968.	Dubrovnik	05.04.1992.	Bare
2.	Sučić Olga	Ivan	06.06.1958.		05.04.1992.	Bare
3.	Šabanović Muhidin	Zufer	25.06.1937.	Sarajevo	05.04.1992.	Bare
4.	Vučijak Momir	Nedeljko	21.04.1940.	Sarajevo	05.04.1992.R 06.04.1992.U	Bare
LOKACIJA br. 2: Hamdije Kreševljakovića 94, automatsko naoružanje iz Komande 2. VO JNA, 20.30 sati						
5.	Resić Dževad	Mujo	15.04.1961.	Višegrad	26.04.1992.	Takiša džamija
6.	Šećerović Senad	Hilmo	09.03.1956.	Bijelo Polje	26.04.1992.	Bare
LOKACIJA br. 3: Terezije bb, granata, plato ispred KSC Skenderija, 13.00 sati						
7.	Alispahić Enes	Ejub	08.01.1961.	Sarajevo	02.05.1992.	Kovači
8.	Starčević Marko	Ostoja	16.04.1952.	Teslić	02.05.1992.	Bare
LOKACIJA br. 4: Paje do br. 93, granata, u kući, 19.00 sati						
9.	Šakić Muhamed	Mustafa	18.10.1918.	Sarajevo	04.05.1992.	Paje
10.	Šakić Tahira	Sulejman	15.08.1956.	Visoko	04.05.1992.	Paje
LOKACIJA br. 5: Husrefa Redžića 9/IX, granata, u ulazu prema skloništu,19.00 sati						
11.	Fazlinović Hafiza	Mustafa	15.11.1923.	Ljubuški	10.05.1992.	Bare

[1282] Kao izvore saznanja, za svaku žrtvu, koristili smo sljedeću dokumentaciju: protokole iz gradskih bolnica, potvrde o smrti izdate od ljekara – mrtvozornika, izvode iz matične knjige umrlih izdate od strane matičara u općinama na koje se odnosi predmetna odrednica istraživanja, potvrde o ukopu iz pokopnog društva Bakije, potvrde o ukopu iz KJKP Pokop, dostupnu dokumentaciju MUP-a RBiH, Prvog korpusa Armije RBiH, Kantonalnog Suda u Sarajevu, ICTY, kao i popis stanovništva iz 1991, koji nam je poslužio za provjeru identiteta žrtava. Također, navedenu dokumentaciju poredili smo sa popisom porodičnih domaćinstava na području dijela grada koji je bio u opsadi, kojeg je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava provodio uz pomoć prethodno dobro obučenih povjerenika Civilne zaštite u vremenskom periodu od aprila do septembra 1994. godine, izjavama svjedoka koje se nalaze u Arhivu Instituta, kao i vlastitim empirijskim istraživanjem provođenim u periodu od 2007-2012. godine.

[1283] U ovoj rubrici bit će zabilježene i one žrtve koje su na određenoj lokaciji teško ranjene (R), a za koje je smrt nastupila nekoliko dana kasnije (U).

[1284] U ovoj rubrici bit će zabilježeno mjesto zločina (sadašnji naziv ulice), način izvršenja zločina, aktivnost žrtava i vrijeme izvršenja zločina.

12.	Fazlinović Sanel	Sulejman	19.08.1972.	Sarajevo	10.05.1992.	Bare
LOKACIJA br. 6: Patriotske lige 48, granata, u ulazu						
13.	Mihajlović Dušan	Mijailo	10.02.1960.	Sarajevo	14.05.1992.	Lav
14.	Mihajlović Nina	Dušan	19.09.1990.	Sarajevo	14.05.1992.	Lav
LOKACIJA br. 7: Adema Buće 216, granate, u podrumu kuće, 19.00 sati						
15.	Dević Ramo	Meho	01.09.1940.	Ilijaš	15.05.1992.	ŽIŠ
16.	Dević Hamid	Meho	15.04.1934.	Ilijaš	15.05.1992.	ŽIŠ
17.	Memić Nađa	Abid	16.02.1929.	Sarajevo	15.05.1992.	ŽIŠ
LOKACIJA br. 8: Bužimska 3, granate, u podrumu kuće, 10.30 sati						
18.	Bakal Sabahudin	Izudin	13.09.1986.	Sarajevo	16.05.1992.	Buča Potok
19.	Hodža Bajram	Šaban	20.11.1971.	Sarajevo	16.05.1992.	ŽIŠ
LOKACIJA br. 9: Velešići 80, granate, u prizemnoj prostoriji kuće, 15.45 sati						
20.	Bibić Amar	Osman	09.11.1991.	Sarajevo	16.05.1992.	Lav
21.	Bibić Biba	Hamir	09.09.1964.	Hadžići	16.05.1992.	Lav
22.	Bibić Dišija	Halil	22.06.1946.	Kalinovik	16.05.1992.	Lav
23.	Bibić Fehma	Abid	15.05.1954.	Kalinovik	16.05.1992.	Lav
24.	Mekić Damir	Fikret	08.11.1988.	Sarajevo	16.05.1992.	Lav
25.	Mekić Munira	Mustafa	01.01.1969.	Kalinovik	16.05.1992.	Lav
LOKACIJA br. 10: Vahide Maglajlić 13, pješadijsko naoružanje, u autu, na putu prema bolnici						
26.	Kruhić Goran	Milanko	08.06.1970.		16.05.1992.	Sokolac
27.	Kruhić Zora	Nikola	26.08.1946.	Olovo	16.05.1992.	Sokolac
LOKACIJA br. 11: Kasima Begića 60, granata, u prizemnoj prostoriji kuće, 15.30 sati						
28.	Merajić Halil	Hajrudin	30.11.1977.	Ljubovija	23.05.1992.	Lav
29.	Merajić Adis	Hajrudin	02.11.1981.	Sarajevo	23.05.1992.	Lav
LOKACIJA br. 12: Gabelina 23, granate, u stanu, 21.00 sat						
30.	Šećerović Rasim	Šaćir	20.11.1920.	Sarajevo	23.05.1992.	Lav
31.	Šećerović Kata	Vinko	16.04.1927.	Daruvar	23.05.1992.	Lav
LOKACIJA br. 13: Gradsko porodilište "Zehra Muidović", granate, u inkubatoru[1285]						
32.	Bajramović (muško novorođenče)	Muhamed, Meka	25.05.1992. u 12.30 sati	Sarajevo	26/27.5.1992.	Lav
33.	Šišić (žensko novorođenče) Aldijana	Nijaz, Zarfa	26.05.1992. u 12.30 sati	Sarajevo	26/27.5.1992.	Lav
LOKACIJA br. 14: Ferhadija 15-12, granata iz pravca Trebevića (pod kontrolom SRK-a) u redu za hljeb, 10.00 sati						
34.	Abdiji Nedžad	Abaz	14.11.1985.	Sarajevo	27.05.1992.	Lav
35.	Aščerić Ismet	Ibrahim	04.07.1948.	Sarajevo	27.05.1992. R 03.06.1992. U	Lav
36.	Bektešević Ruždija	Braho	1939.	Plav	27.05.1992.	Lav
37.	Biloš Snježana	Vinko	12.05.1967.	Mostar	27.05.1992. R 01.06.1992. U	Lav

[1285] Na ovoj lokaciji ubijena je još jedna beba, čiji identitet, kao ni identitet roditelja, uprkos uloženom istraživačkom trudu, konstantnom korespondencijom s Upravom Kliničkog centra Koševo i porodilišta Jezero nismo uspjeli utvrditi.

38.	Bogdanović Predrag	Rajko	20.05.1936.	Sarajevo	27.05.1992.R 29.05.1992. U	Lav
39.	Bogunović Vladimir	Mate	04.03.1936.	Sarajevo	27.05.1992.	Lav
40.	Čeklić Gordana	Obrad	01.11.1964.	Sarajevo	27.05.1992.	Lav exh 1997. Kalinovik
41.	Čengić Vasva	Junuz	28.06.1948.	Tešanj	27.05.1992.	Lav
42.	Fazlagić Mirsad	Ismet	10.03.1950.	Tuzla	27.05.1992.	Lav
43.	Karamustafić Emina	Hamdo	20.07.1979.	Sarajevo	27.05.1992.	Paje
44.	Kostić – Vejzagić Tamara	Dimitrije	1944.	Sarajevo	27.05.1992.	Lav
45.	Omerović Mediha	Mujo	09.07.1953.	Sarajevo	27.05.1992.	Lav
46.	Pilav Bahrija	Fejzo	07.02.1932.	Sarajevo	27.05.1992.	Lav
47.	Ružić Mile	Stevan	10.03.1921.	Stolac	27.05.1992.	Lav
48.	Salić Hatidža	Avdo	07.07.1929.	Sarajevo	27.05.1992.	Čobanija
49.	Sarajlić Abdulah	Mustafa	01.05.1911.	Sarajevo	27.05.1992.	Lubina džamija
50.	Sarajlić Sulejman	Zićro	15.11.1944.	Goražde	27.05.1992.	Humka
51.	Stamenović Sreten	Aleksandar	06.01.1922.	Pirot	27.05.1992. R 01.06.1992. U	Lav
52.	Šiklić Srećko	Ante	17.10.1942.	Sarajevo	27.05.1992.	Lav
53.	Tanacković Vlatko	Jovan	19.03.1930.	Zvornik	27.05.1992.	Lav, exh Bare 1996.
54.	Vladović Jusuf	Meho	24.11.1947.	Mostar	27.05.1992.	Lav, exh Bare 1996.
55.	Zukić Izudin	Osman	15.01.1931.	Bos. Šamac	27.05.1992.	Lav, exh Bare 1996.
LOKACIJA br. 15: Džemala Bijedića 69, granate, u redu za hljeb, 12.15 sati						
56.	Kafedžić Nedim	Salko	04.08.1959.	Sarajevo	28.05.1992.	Lav
57.	Kilić Omer	Ramo	13.02.1934.	Sarajevo	28.05.1992.	Lav
LOKACIJA br. 16: Sulejmana Omerovića Cara 17-19, granate, ispred kuće, 14.30 sati						
58.	Beriša – Ramadani Raza	Rama	15.03.1937.	Vitina	31.05.1992. 02.06.1992. MKU[1286]	Lav
59.	Beriša Baškin	Eljez	08.05.1980.	Sarajevo	31.05.1992. 02.06.1992. MKU	Lav
60.	Beriša Eljez	Velija	02.02.1933.	Uroševac	31.05.1992. 02.06.1992. MKU	Lav
61.	Sadiki Iza	Selim	16.01.1938.	Sarajevo	31.05.1992. 02.06.1992. MKU	Lav

[1286] Žrtve ovoga masakra (tri člana porodice Beriša i njihova komšinica Iza Sadiki) su u pokopno društvo Bakije – Pokop dopremljeni 31. maja 1992. godine. Međutim, na potvrdi o smrti i Izvodu iz matične knjige umrlih, kao datum smrti navodi se 2. juni 1992, tj. dan kada su oni ukopani.

LOKACIJA br. 17: Jukićeva 116, granate, u kući, 19.15 sati						
62.	Fočo Amela	Muhamed	09.11.1978.	Sarajevo	01.06.1992. 02.06.1992. MKU	Lav
63.	Fočo Rabija	Bakir	15.11.1960.	Sarajevo	01.06.1992. 02.06.1992. MKU	Lav
64.	Kurtović Mediha	Zakir	17.12.1958.	Sarajevo	01.06.1992. 02.06.1992. MKU	Lav
65.	Kurtović Zlata	Adem	21.09.1989.	Sarajevo	01.06.1992. 02.06.1992. MKU	Lav
LOKACIJA br. 18: Bijela česma 1, granata, ispred kuće, 13.00 sati						
66.	Sandžaktarević Mahmut	Mustafa	01.05.1924.	Sarajevo	05.06.1992.	Lubina
67.	Sandžaktarević Salih	Mahmut	10.02.1953.	Sarajevo	05.06.1992.	Lubina
LOKACIJA br. 19: Put života 8, granata, u autu, 10.30 sati[1287]						
68.	Crnčalo Dževad	Safet	15.11.1960.	Hrenovica	06.06.1992.	Lav
69.	Crnčalo Nedim	Dževad	19.09.1987.	Sarajevo	06.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 20: Mrakuša 35, granata, u kući, 13.20 sati						
70.	Hodžić Behudin	Rašid	12.05.1955.	Čajniče	06.06.1992.	Hambina carina
71.	Hodžić Mevla	Husnija	12.05.1958.	Rudo	06.06.1992.	Hambina carina
72	Hodžić Rašid	Zajko	25.06.1929.	Čajniče	06.06.1992.	Hambina carina
LOKACIJA br. 21: Antuna Hangija 65, granate, ispred zgrade u gašenju požara nastalog granatiranjem, 21.30 sati						
73.	Avdić Muhamed	Šaćir	24.01.1934.	Sarajevo	06.06.1992.	Lubina
74.	Fetahović Abdulah	Šemso	01.04.1964.	Sarajevo	06.06.1992.	Kovači
75.	Kapetanović Osman	Muhamed	05.01.1941.	Duvno	06.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 22: Abdesthana 25, granata, na putu prema skloništu, 15.00 sati						
76.	Biser Enisa	Idriz	07.02.1966.	Sarajevo	07.06.1992.	Lav
77.	Biser Razija	Alija	24.02.1936.	Trebinje	07.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 23: Sedrenik 171, granata, ispred kuće, 12.45 sati						
78.	Bojadži Amina	Abaz	31.03.1977.	Sarajevo	09.06.1992.	Ravne Bakije
79.	Bojadži Fehim	Abdulah	14.05.1975.	Sarajevo	09.06.1992.	Ravne Bakije
80.	Bojadži Mirza	Abdulah	17.09.1979.	Sarajevo	09.06.1992.	Ravne Bakije
81.	Prašović Sakib	Abdurahman	1968.	Sarajevo	09.06.1992.	Kovači
LOKACIJA br. 24: Alije Nametka 27 a, granata, ispred kuće, 15.00 sati						
82.	Ahmetović Redžep	Ćamil	12.07.1930.	Novi Pazar	12.06.1992.	Vrbanjuša
83.	Selimović Edin	Faruk	31.10.1974.	Sarajevo	12.06.1992.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 25: Porodice Foht 97, granate, ispred kuće, 19.00 sati						
84.	Ajdinović Umša	Sulejman	14.06.1934.	Sarajevo	14.06.1992.	Lav
85.	Haseta Alija	Meho	03.04.1934.	Sarajevo	14.06.1992.	Lav
86.	Piplaš Mirsada	Mehmed	19.12.1949.	Nevesinje	14.06.1992.	Lav

[1287] Na ovoj lokaciji ubijen je i taksista, čiji identitet nismo utvrdili.

LOKACIJA br. 26: Trčivode 42, granata, ispred kuće, 19.00 sati						
87.	Šačić Amir	Adil	25.08.1959.	Sarajevo	17.06.1992.	Lav
88.	Šemović Mevludin	Džibo	01.07.1965.	Bijelo Polje	17.06.1992.	Lav
89.	Šemović Edis	Mevludin	08.07.1989.	Sarajevo	17.06.1992. R 18.06.1992. U	Lav
LOKACIJA br. 27: Bendbaša[1288]						
90.	Biberdžić Nada	Gavrilo	29.06.1929.		17/18.06.1992.	Lav, exh 2004. Lukavica
91.	Biberdžić Savo	Novica	01.06.1926.		17/18.06.1992.	Lav, exh 2004. Lukavica
92.	Turanjanin Stanko	Vasilj	13.04.1939.	Ljubinje	17/18.06.1992.	Lav, exh 2004. Lukavica
LOKACIJA br. 28: Saraj-polje, granata, u stanu, u večernjim satima						
93.	Vejzović Aida	Sadin	04.01.1969.	Sarajevo	20.06.1992.	Lav
94.	Vejzović Zlatko	Avdo	09.08.1964.	Pljevlja	20.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 29: Isaka Samokovlije 43-45, granata, u kući						
95.	Alađuz Rabija	Šemso	15.05.1929.	Rudo	21.06.1992.	Lav
96.	Krehić Atifa	Hamza	12.05.1944.	Derventa	21.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 30: Porodice Foht 97, granata, u kući, 21.30 sati						
97.	Lučkin Arif	Šećo	05.01.1942.	Trnovo	21.06.1992.	Lav
98.	Lučkin Derviša	Hamid	15.09.1915.	Trnovo	21.06.1992.	Lav
99.	Lučkin Mahira	Arif	08.02.1969.	Sarajevo	21.06.1992.	Lav
100.	Lučkin Muhamed	Arif	02.10.1965.	Sarajevo	21.06.1992.	Lav
101.	Lučkin Šerifa	Duran	29.11.1946.	Trnovo	21.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 31: Maršala Tita 16, granata, na ulici, 11.00 sati						
102.	Garaplija Hadžo	Rašid	15.10.1937.	Sarajevo	22.06.1992.	Lav
103.	Kučukalić Alija	Midhat	22.04.1937.	Sarajevo	22.06.1992.	Lav
104.	Medenica Dragan	Jovan	24.09.1955.	Sarajevo	22.06.1992.	Lav
105.	Muntijani Marija	Pavle	07.06.1926.	Sarajevo	22.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 32: Telirovića 20-22, granata						
106.	Arnautalić Suad	Mersed	03.04.1957.	Sarajevo	22.06.1992.	Lav
107.	Grgić Desanka	Milan	1934.	Mrčajevci	22.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 33: Ilije Engela 15, granata, ispred ulaza, 12.15 sati						
108.	Arpino Mimi	Giovani	17.01.1959.		23.06.1992.	Lav
109.	Bojić Husejn	Jusuf	14.11.1947.	Zvornik	23.06.1992.	Lav
110.	Šolaja Radoje	Mihajlo	13.06.1947.	Gacko	23.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 34: Grlića brdo 33, granata, ispred kuće, 16.15 sati						
111.	Hodžić Elvedin	Abdulah	28.08.1974.	Sarajevo	23.06.1992.	Grlića Brdo
112.	Imamović Mirza	Asim	12.02.1981.	Sarajevo	23.06.1992.	Grlića Brdo
LOKACIJA br. 35: Bjelave 111, granata, ispred ulaza, 17.10 sati						
113.	Gazić Arma	Rade	03.05.1969.	Lugano Švicarska	23.06.1992.	Lav

[1288] Na ovoj lokaciji pronađeni su posmrtni ostaci još dvije žrtve, čiji identitet nismo utvrdili.

114.	Kršo Adis	Šaćir	02.06.1968.	Sarajevo	23.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 36: Milinkladska 1, granate, u kući, 14.30 sati						
115.	Čorbo Veselinka	Blaž	13.09.1956.	Plužine	27.06.1992.	Lav
116.	Čorbo Suada	Ramiz	25.07.1964.	Sarajevo	27.06.1992.	Lav
LOKACIJA br. 37: Novi rezervoar do br. 50, granate, pored stabla trešnje, 19.00 sati						
117.	Avdagić Fikret	Ibro	05.11.1975.	Sarajevo	03.07.1992.	Orlić
118.	Delalić Muamer	Ibro	22.04.1974.	Vogošća	03.07.1992.	Orlić
119.	Hadrović Fatima	Hamid	28.05.1949.	Srebrenica	03.07.1992.	Orlić
120.	Hasanović Emina	Nezir	04.01.1960.	Han-Pijesak	03.07.1992.	Orlić
121.	Hasanović Vahid	Fehim	09.03.1953.	Sarajevo	03.07.1992.	Lav
122.	Korman Kadir	Hasan	07.01.1955.	Sokolac	03.07.1992.	Lav
123.	Mameledžija Adela	Hamed	30.08.1978.	Sarajevo	03.07.1992.	Orlić
LOKACIJA br. 38: Gornji Velešići 116, automatsko oružje, u kući, 13.20 sati						
124.	Ristović Bosiljka	Svetozar	01.11.1961.	Sarajevo	08.07.1992.	Lav
125.	Ristović Danilo	Todor	21.12.1977.	Sarajevo	08.07.1992.	Lav
126.	Ristović Mila	Gojko	19.02.1932.	Vogošća	08.07.1992.	Lav
127.	Ristović Obren	Svetozar	19.08.1955.	Sarajevo	08.07.1992.	Lav
128.	Ristović Pero	Svetozar	08.08.1932.	Sarajevo	08.07.1992.	Lav
129.	Ristović Radisava	Mihajlo	27.07.1926.	Ilijaš	08.07.1992.	Lav
LOKACIJA br. 39: Trg BiH 1, PAT, u autobusu, 11.40 sati						
130.	Bjelica Čedomir	Milorad	16.10.1967.	Sarajevo	10.07.1992.	Lav
131.	Grošonja Zahir	Juso	15.02.1948.	Foča	10.07.1992.	Lav
LOKACIJA br. 40: Mis Irbina 6, granata, na ulici						
132.	Knežević Marica	Ivan	23.09.1923.	Travnik	12.07.1992.	Lav
133.	Knežević Vanda	Mihailo	22.05.1962.	Sarajevo	12.07.1992.	Lav
LOKACIJA br. 41: Bulevar Meše Selimovića 6, granate, ispred PTT inžinjeringa, 20.00 sati						
134.	Perišić Slađana	Bogdan	12.02.1975.	Sarajevo	13.07.1992.	Lav
135.	Kurtović Elmir	Azem	12.03.1973.	Sarajevo	13.07.1992.	Lav
LOKACIJA br. 42: Prvomajska 40-48, granata, ispred ulaza, 19.00 sati						
136.	Dobrača Kimeta	Rifet	22.04.1959.	Foča	15.07.1992.	Lav
137.	Tomović Milo	Vido	22.06.1989.	Sarajevo	15.07.1992.	Lav
138.	Tomović Vido	Milo	13.06.1917.	Bar	15.07.1992.	Lav
LOKACIJA br. 43: Senada Mandića Dende 2, granata ispred ulaza, 19.30 sati						
139.	Musić Izeta	Mujo	20.02.1964.	Sarajevo	19.07.1992. 21.07.1992.	Lav
140.	Musić Nevzeta	Mujo	22.02.1976.	Foča	19.07.1992. R 25.07.1992. U	Lav
LOKACIJA br. 44: Slatinski put 8, granata, u kući, 18.35 sati						
141.	Brkanić Emlida	Alija	25.05.1955.	Ilijaš	30.07.1992.	Kobilja Glava
142.	Brkanić Ibrahim	Nurija	25.06.1944.	Sarajevo	30.07.1992.	Kobilja Glava
LOKACIJA br. 45: Paromlinska – park, granata, u igri, 19.00 sati						
143.	Mraović Srđan	Milorad	27.12.1979.	Sarajevo	30.07.1992.	Lav

144.	Ramović Munevera	Bećir	11.03.1975.	Pljevlja	30.07.1992.	Lav
LOKACIJA br. 46: Jukićeva 69, granata, sklonište, 16.00 sati						
145.	Kujundžić Delveta	Zijo	12.06.1952.	Vogošća	31.07.1992.	Lav
146.	Kujundžić Hasija	Husein	18.02.1925.	Gračanica	31.07.1992.	Lav
147.	Kujundžić Indira	Delveta	03.07.1986.	Sarajevo	31.07.1992.	Lav
148.	Kujundžić Rizvan	Muris	20.07.1982.	Sarajevo	31.07.1992.	Lav
149.	Maksimović Mirjana		1946.		31.07.1992.	Lav
LOKACIJA br. 47: Nedžarići (između zgrade Oslobođenja i Doma penzionera), u konvoju, 18.40 sati						
150.	Glavaš Vedrana	Svjetlana	13.11.1989.	Sarajevo	01.08.1992.	Lav
151.	Sulejmanović Roki	Bibica	1991.	Doboj	01.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 48: Vrbovska 58, granata, ispred kuće, 16.05 sati						
152.	Briga Amil	Mirsad	25.03.1991.	Sarajevo	02.08.1992.	Lav
153.	Briga Hasiba	Hamdo	07.10.1930.	Goražde	02.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 49: Trg međunarodnog prijateljstva 12, u ulazu, granata, 11.30 sati						
154.	Serdarević Edin	Ramiz	14.07.1958.	Sarajevo	04.08.1992.	Lav
155.	Stambol Hamdija	Salih	01.05.1945.	Sarajevo	04.08.1992.	Kovači
156.	Šator Besim	Sadik	12.01.1944.	Višegrad	04.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 50: Ismeta Mujezinovića 34, granata, ispred ulaza, 21.00 sat						
157.	Pohara Islam	Asim	06.09.1963.	Rudo	05.08.1992.	Lav
158.	Sejdić Ćelebija	Bajro	1958.	Sarajevo	05.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 51: Džamijska 33, granate, u redu za humanitarnu pomoć, 18.00 sati						
159.	Gavrić Mlađen	Bogdan	23.04.1929.	Visoko	07.08.1992.	Lav
160.	Majušević Oleg	Momir	27.01.1973.	Sarajevo	07.08.1992.	Lav
161.	Martinović Ivanka	Anto	1926.	Sarajevo	07.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 52: Potur-Šahidijina 2, granata, ispred baraka, 17.00 sati						
162.	Ajvazi Samir	Azem	03.05.1982.	Sarajevo	08.08.1992.	Lav
163.	Ajvazi Šaza	Hakija	01.09.1945.	Priština	08.08.1992. R 09.08.1992. U	Lav
LOKACIJA br. 53: Trg ZAVNOBiH-a 18-19, granata						
164.	Džemidžić Emina	Bećir	26.04.1970.	Foča	14.08.1992.	Lav
165.	Ismić Enes	Mustafa	30.05.1979.	Sarajevo	14.08.1992.	Lav
166.	Suljić Adnan	Enes	01.05.1978.	Sarajevo	14.08.1992.	Lav
167.	Škoro Omer	Bećir	09.04.1958.	Sarajevo	14.08.1992.	Kovači
LOKACIJA br. 54: Branilaca Sarajeva bb, granate, ispred Hotela "Evropa" (izbjegličkog centra), 18.15 sati						
168.	Ahmethodžić Ešref	Ćamil	22.06.1938.	Sarajevo	17.08.1992.	Lav
169.	Durak Rifet	Sefer	02.01.1960.	Sokolac	17.08.1992.	Lav
170.	Softić Vahida	Salih	1946.	Sarajevo	17.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 55: Nahorevska 76, granate, ispred ulaza, 16.00 sati						
171.	Lolić Alen	Šimun	04.04.1977.	Split	18.08.1992. R 19.08.1992. U	Lav
172.	Pržulj Vinko	Mlađen	01.01.1957.		18.08.1992.	
173.	Raonić Senad	Mahmut	29.07.1968.	Sarajevo	18.08.1992.	Lav

174.	Skrozo Emir	Kemal	02.12.1980.	Sarajevo	18.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 56: Trg Austrije, granata, na ulici, 11.15 sati						
175.	Subašić Admir	Šerif	26.03.1976.	Sarajevo	22.08.1992.	Terezije
176.	Šojko Jasmin	Hajrudin	30.03.1967.	Sarajevo	22.08.1992.	Terezije
LOKACIJA br. 57: Halači 5, granata, u redu za vodu, 10.00 sati						
177.	Aljević Dženan	Šerif	23.07.1973.	Sarajevo	23.08.1992.	Kovači
178.	Ferhatović Mahir	Hamdo	22.10.1974.	Sarajevo	23.08.1992.	Lubina
179.	Harba Tarik	Muhidin	18.09.1954.	Sarajevo	23.08.1992.	Kovači
180.	Muratović Esma	Ibrahim	05.10.1985.	Visoko	23.08.1992.	Potok
181.	Muratović Meliha	Ismet	30.10.1961.	Zenica	23.08.1992.	Potok
182.	Spahić Almasa	Ismet	02.08.1971.	Sarajevo	23.08.1992.	Potok
183.	Spahić Mahira	Ismet	11.04.1966.	Visoko	23.08.1992.	Potok
184.	Suljić Ismet	Džan	01.01.1969.	Tutin	23.08.1992.	Potok
LOKACIJA br. 58: Bardakčije 1, granata, u Studentskom domu Bjelave (izbjegličkom centru) 12.00 sati						
185.	Khaled Ali Deeb	Jaal	28.10.1965.	Sirija	23.08.1992.	
186.	Sidi Frederik		1959.	Madagaskar	23.08.1992.	Lav, exh 1996.
187.	Valjevčić Nermina	Idriz	13.06.1969.	Rudo	23.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 59: Safeta Hadžića 205, granata, ispred kuće, 18.05 sati						
188.	Grgić Slavko	Ilija	19.02.1948.	Sarajevo	24.08.1992.	Stup
189.	Grgić Marija	Petar	04.02.1944.	Sarajevo	24.08.1992.	Stup
LOKACIJA br. 60: Safvet-bega Bašagića 92, granata, 19.30 sati						
190.	Hadžiosmanović Salem	Alija	08.08.1992.	Sarajevo	24.08.1992.	Vrbanjuša
191.	Hamalukić Hajrudin	Vejsil	01.01.1949.	Sarajevo	24.08.1992.	Vrbanjuša
192.	Jabučar Abdulah	Ahmed	02.01.1945.	Sarajevo	24.08.1992.	Vrbanjuša
193.	Musić Mustafa	Šaćir	04.10.1967.	Sarajevo	24.08.1992.	Vrbanjuša
194.	Pašić Hamida	Muhamed	28.12.1954.	Sarajevo	24.08.1992.	Vrbanjuša
195.	Puškić Amar	Muhamed	20.10.1984.	Sarajevo	24.08.1992.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 61: Zmaja od Bosne 88, granata, na ulici,11.30 sati						
196.	Baručija Habiba	Hasan	01.01.1938.	Sarajevo	25.08.1992.	Lav
197.	Buturović Aida	Fadil	25.12.1959.	Sarajevo	25.08.1992.	Lav
198.	Pašić Muhamed	Sejdo	14.08.1928.	Sarajevo	25.08.1992.	Lav
199.	Pilipović Dragica	Stanislav	28.09.1942.	Čitluk	25.08.1992.	Lav
200.	Toholj Sadžida	Mahmut	20.06.1935.	Sarajevo	25.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 62: Trg heroja 8/17, zapaljiva granata, izgorjeli u svom stanu, 21.00 sat						
201.	Hožbo Mirela	Mujo	1987.	Sarajevo	25.08.1992.	Lav
202.	Hožbo Mirza	Mujo	28.02.1989.	Sarajevo	25.08.1992.	Lav
203.	Rondić Abid	Ramo	1943.	Prijepolje	25.08.1992.	Lav
204.	Rondić Alma	Abid	1971.	Sarajevo	25.08.1992.	Lav
205.	Rondić Kimeta	Vehbo	1946.	Prijepolje	25.08.1992.	Lav
206.	Vasko Jelka	Josip	20.07.1930.	Sid-Srbija	25.08.1992.	Lav

LOKACIJA br. 63: Esada Pašalića 3, granata, u ulazu, 18.30 sati						
207.	Halilović Redžo	Salih	30.10.1977.	Sarajevo	27.08.1992.	Dobrinja park – exhVlakovo
208.	Halilović Salih	Nazif	09.10.1946.	Bijelo Polje	27.08.1992.	Dobrinja park – exh Vlakovo
LOKACIJA br. 64: Dr. Ferhata Bećirbegovića 19, na ulici, granata						
209.	Kadijević Dragan	Ljubomir	22.07.1951.	Foča	27.08.1992.	Lav
210.	Memić Željka	Anto	01.06.1945.	Sarajevo	27.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 65: Alije Nametka 13 b – 22, granata, ispred kuće, 20.30 sati						
211.	Tarić Elvedin	Elmaz	1971.	Sjenica	27.08.1992.	Lav
212.	Velić Eldina	Osman	28.07.1981.	Priboj	27.08.1992.	Lav
213.	Vidačić Koviljka	Milovan	01.01.1942.	Nevesinje	27.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 66: Nerkeza Smailagića 12-15, granata, ispred ulaza, 12.00 sati						
214.	Kavazović Alem	Mirsad	12.06.1978.	Sarajevo	28.08.1992.	Lav
215.	Mujaj Selvedina	Ramiz	20.08.1974.	Sarajevo	28.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 67: Esada Midžića 39-43, granata, ispred kuće,15.00 sati						
216.	Baralija Nermin	Jusuf	07.11.1983.	Sarajevo	28.08.1992.	Buča Potok
217.	Čolakhodžić Salko	Omer	04.11.1952.	Presjeka	28.08.1992.	Buča Potok
LOKACIJA br. 68: Reisa Džemaludina Čaušević 2, granata iz pravca Lapišnice (SRK), u zgradi Rijaseta IZ, 14.50 sati						
218.	Hadžiabdić Edin	Mehmed	01.10.1985.	Sarajevo	29.08.1992.	Vrbanjuša
219.	Hadžiabdić Tenzila	Naim	12.10.1960.	Donji Vakuf	29.08.1992.	Vrbanjuša
220.	Karović Nermina	Džemal	15.08.1960.	Sarajevo	29.08.1992.	Vrbanjuša
221.	Šukrić Muhamed	Nijaz	21.08.1981.	Sarajevo	29.08.1992.	Vrbanjuša
222.	Šukrić Nijaz	Mehmed	15.05.1940.	Travnik	29.08.1992.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 69: Trg solidarnosti 14, granata iz pravca Nedžarića (SRK), u redu za hljeb, 12.15 sati						
223.	Bahtić Rifet	Šemso	04.12.1938.	Šipovo	30.08.1992.	Lav
224.	Duraković Jasmina	Lutvija	04.01.1972.	Sarajevo	30.08.1992.	Lav
225.	Đozo Jasmin	Šefko	07.12.1970.	Goražde	30.08.1992.	Lav
226.	Gušić Nermin	Mujo	19.09.1971.	Sarajevo	30.08.1992.	Lav
227.	Kafedžić Zoran	Safet	12.08.1951.	Sarajevo	30.08.1992.	Lav
228.	Krasnići Sadrija	Rustem	15.07.1946.	Srbija	30.08.1992.	Lav
229.	Lingo Adnan	Smajo	29.03.1961.	Sarajevo	30.08.1992.	Lav
230.	Puljić Nadežda	Ilija	29.09.1946.	Sarajevo	30.08.1992.	Lav
231.	Turkalj Daniel	Nikola	31.01.1920.	Korita	30.08.1992. R 31.08.1992. U	Lav
232.	Uzunović Edin	Rešad	02.05.1964.	Sarajevo	30.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 70: Trg zlatnih ljiljana 8-10, granata, ispred ulaza, 18.30 sati						
233.	Tabak Amela	Mujo	20.02.1981.	Kakanj	31.08.1992.	Dobrinja - exh Vlakovo
234.	Čakar Enver	Mehmed	16.01.1955.	Zakrsnica	31.08.1992.	Lav
LOKACIJA br. 71: Kobilja Glava, granata, u potrazi za drvima, 10.00 sati						
235.	Alađuz Pašan	Smajo	06.04.1929.	Gacko	01.09.1992.	Kobilja Glava
236.	Alađuz Alija	Pašan	19.15.1958.	Gacko	01.09.1992.	Kobilja Glava

LOKACIJA br. 72: Trg solidarnosti 11, granata, u ulazu, 14.00 sati						
237.	Čerkez Hasan	Adem	28.08.1934.	Sarajevo	01.09.1992.	Lav
238.	Džomba Milojka	Maksim	24.02.1936.	Mostar	01.09.1992.	Lav exh Trebinje 1998.
239.	Horvat Ivan	Mirko	1986.	Sarajevo	01.09.1992. R 02.09.1992. U	Lav
240.	Turković Habiba	Šaban	07.11.1955.	Ilijaš	01.09.1992.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 73: Čekaluša 33, granata, ispred ulaza, 17.00 sati						
241.	Hodžić Adnan	Haris	23.03.1980.	Sarajevo	03.09.1992.	Lav
242.	Hodžić Mirza	Haris	17.06.1981.	Sarajevo	03.09.1992.	Lav
243.	Lukačević Sanela	Abduselam	11.03.1971.	Sarajevo	03.09.1992. R 07.09.1992. U	Lav
244.	Nišić Faruk	Nedžib	05.12.1960.	Sarajevo	03.09.1992.	Lav
245.	Štimac Vedran	Emil	11.10.1980.	Sarajevo	03.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 74: Miščina 18, granata, ispred kuće, 19.20 sati						
246.	Žiško Rusmir	Muharem	07.09.1990.	Livno	07.09.1992.	Mišćina
247.	Bilalagić Emina	Mahmut	27.03.1923.	Livno	07.09.1992. R 15.09.1992. U	Mišćina
LOKACIJA br. 75: Safeta Hadžića 114, granata, u kući, 16.05 sati						
248.	Tabaković Benjamin	Mirsad	03.09.1990.	Sarajevo	06.09.1992.	Lav
249.	Tabaković Belma	Salko	13.06.1983.	Sarajevo	06.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 76: Tetovska 4, granata, ispred ulaza, 17.00 sati						
250.	Gajović Ratomir	Ilija	31.01.1941.	Pale	08.09.1992.	Lav
251.	Hodžić Hanifa	Hasib	04.05.1926.	Čajniče	08.09.1992.	Lav
252.	Kunovac Adnan	Sulejman	26.09.1979.	Foča	08.09.1992.	Lav
253.	Kunovac Asim	Ibrahim	13.06.1929.	Foča	08.09.1992.	Lav
254.	Kunovac Refija	Latif	17.11.1960.	Foča	08.09.1992.	Lav
255.	Mehaković Ramiz	Salko	14.03.1943.	Sarajevo	08.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 77: Hamida Bekširevića 36, u kući, granata						
256.	Merdan Husnija	Alija	16.05.1949.	Sarajevo	09.09.1992.	Lav
257.	Merdan Saima	Salem	31.01.1952.	Sarajevo	09.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 78: Hamdije Kreševljakovića 15, granata, ispred ulaza, u igri, 17.00 sati						
258.	Grozdanić Aida	Fahrudin	08.11.1981.	Sarajevo	12.09.1992.	Lav
259.	Gvožđar Eldin	Nijaz	25.01.1985.	Sarajevo	12.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 79: Kraljice Jelene 88, granata, na ulici, 18.00 sati						
260.	Bjeloš Sergej	Sanjih	16.01.1987.	Sarajevo	13.09.1992. R 14.09.1992. U	Lav
261.	Šaponjić Nada	Slobodan	02.05.1943.	Sarajevo	13.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 80: Cazinska 40, granata, u podrumu kuće, 09.00 sati						
262.	Ćeman Alen	Nuro	27.12.1982.	Sarajevo	17.09.1992.	Lav
263.	Ćeman Alisa	Nuro	27.08.1972.	Sarajevo	17.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 81: Muhameda ef. Pandže 193 a, u kući, granata, 8.30 sati						
264.	Džaferagić Sanida	Redžo	15.10.1971.	Sarajevo	19.09.1992.	Lav
265.	Zorlak Enes	Ismet	21.01.1962.	Goražde	19.09.1992.	Lav

LOKACIJA br. 82: Jabuka 7, granata, u prizemnoj prostoriji kuće, 14.00 sati						
266.	Mandžuka Fehima	Adem	02.09.1963.	Kakanj	19.09.1992.	Lav
267.	Mandžuka Edis	Esad	26.08.1984.	Sarajevo	19.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 83: Trg ZAVNOBiH-a 10-12, granata, ispred ulaza, 19.05 sati						
268.	Drndelić Zoran	Arsen	22.08.1949.	Sarajevo	20.09.1992.	Lav
269.	Ibrahimagić Samir	Omer	10.12.1983.	Sarajevo	20.09.1992.	Lav
270.	Lovrić Željko	Franjo	28.10.1946.	Sarajevo	20.09.1992.	Lav
271.	Muharemović Enes	Salih	19.11.1985.	Sarajevo	20.09.1992.	Lav
272.	Mušanović Adnan	Suljo	22.02.1977.	Sarajevo	20.09.1992.	Lav
273.	Šaškić Rasim	Sulejman	05.02.1941.	Višegrad	20.09.1992.	Lav
274.	Varga Vjekoslav	Franjo	27.08.1940.	Sarajevo	20.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 84: Put života (kod *Energoinvesta*), granata, u autobusu i autu, 13.00 sati						
275.	Ajdinović Ibrahim	Omer	19.05.1941.	Sarajevo	24.09.1992.	Lav
276.	Begović Almir	Rifat	30.01.1969.	Maglaj	24.09.1992.	Lav
277.	Keketović Kemal	Osman	25.02.1944.	Foča	24.09.1992.	Vrbanjuša
278.	Krkalić Sead	Mehmedalija	12.06.1963.	Foča	24.09.1992.	Lav
279.	Milić Rifat	Ramo	01.09.1945.	Sarajevo	24.09.1992.	Lav
280.	Milić Selma	Rifat	02.06.1978.	Sarajevo	24.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 85: Barice 59, granata, na putu prema skloništu, 10.30 sati						
281.	Adrović Naja	Ajdin	23.02.1960.	Ivangrad	26.09.1992.	Lav
282.	Adrović Vezirka	Aziz	06.06.1933.	Ivangrad	26.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 86: Muhameda Džudže 12, granata, ispred ulaza						
283.	Ahmetović Ramo	Muharem	08.07.1953.	Vlasenica	26.09.1992.	Lav
284.	Dervišević Diana	Ramiz	21.09.1974.	Sarajevo	26.09.1992.	Lav
285.	Kulić Kasim	Bego	08.11.1940.	Vogošća	26.09.1992.	Lav
286.	Šaćirović Šerif	Aslan	28.02.1962.	Sarajevo	26.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 87: Smaila Šikala br. 1, Mezarje Boljakov Potok, granata, na dženazi, 13.30 sati						
287.	Cvrk Asim	Omer	15.11.1934.	Sokolac	28.09.1992.	Lav
288.	Čakarić Meho	Abdurahman	1913.	Sokolac	28.09.1992.	Lav
289.	Čaušević Alija	Zejnil	25.03.1926.	Karaula	28.09.1992.	Boljakov Potok
290.	Kerla Imšir	Ibro	10.09.1930.	Srednje	28.09.1992.	Boljakov Potok
291.	Karaičić Mustafa	Mujo	10.02.1952.	Sarajevo	28.09.1992.	Boljakov Potok
292.	Šehović Ibrahim	Muhamed	20.01.1943.	Sokolac	28.09.1992.	Kovači
293.	Veljan Ramo	Smajo	1936.	Višegrad	28.09.1992.	Lav
LOKACIJA br. 88: Envera Šehovića 25, granata, ispred ulaza, u igri 13.30 sati						
294.	Zaimović Adis	Ibrahim	06.11.1977.	Sarajevo	01.10.1992.	Lav
295.	Tucaković Haris	Šemso	20.01.1977.	Sarajevo	01.10.1992. R 02.10.2992. U	Lav
LOKACIJA br. 89: Prvomajska 21, granata, ispred ulaza, 16.20 sati						
296.	Turković Almira	Hasib	08.05.1984.	Sarajevo	01.10.1992.	Vrbanjuša
297.	Kulovac Ćamila	Zajko	1936.	Rogatica	01.10.1992.	Vrbanjuša
298.	Majer Branimir	Vladislav	20.03.1942.	Sarajevo	01.10.1992.	Lav
299.	Malinić Željka	Dragan	14.03.1976.	Sarajevo	01.10.1992.	Lav

LOKACIJA br. 90: Džemala Bijedića 21, granata, ispred ulaza, u parku, 18.30 sati						
300.	Karaica Emina	Senad	11.06.1984.	Sarajevo	02.10.1992. R 03.10.1992. U	Lav
301.	Škaljo Edina	Nadil	22.03.1985.	Sarajevo	02.10.1992.	Lav
302.	Bitenc Barbara	Roman	15.05.1961.	Ljubljana	02.10.1992.	Sv. Josip
303.	Pravica Petar	Risto	04.05.1930.	Trebinje	02.10.1992. R 08.10.1992. U	Sv. Marko
LOKACIJA br. 91: Obhodža 41, ispred kuće, granata						
304.	Hubijar Begija	Suljo	10.02.1912.	Foča	04.10.1992.	Obhodža
305.	Hubijar Mediha	Hasib	04.10.1974.	Foča	04.10.1992.	Obhodža
LOKACIJA br. 92: Baščaršija bb, granata, na ulici						
306.	Ćolić Zlatko	Hamid	18.09.1949.	Travnik	05.10.1992.	Kovači
307.	Subotić Slobodan	Miloš	10.06.1941.	Sarajevo	05.10.1992.	Lav
LOKACIJA br. 93: Aleja Lipa 69, granata, u stanu						
308.	Avdić Šuhra	Duran	06.03.1954.	Sarajevo	05.10.1992.	Lav
309.	Vladović Sadeta	Osman	01.10.1959.	Ljubinje	05.10.1992.	Lav
LOKACIJA br. 94: Zaima Imamovića 72, granata, ispred kuće, 12.45 sati						
310.	Džanko Fahro	Rasim	1979.	Goražde	05.10.1992.	Lav
311.	Mujagić Abaz	Asim	06.02.1977.	Goražde	05.10.1992.	Lav
LOKACIJA br. 95: Dobrinjske bolnice 8/IV, granata, u stanu, 10.00 sati						
312.	Ahmethodžić Elvis	Suljo	08.11.1981.	Sarajevo	06.10.1992.	Lav
313.	Ahmethodžić Fatima	Fehim	08.03.1958.	Kalinovik	06.10.1992.	Lav
LOKACIJA br. 96: Sarač Ismailova 4, granata, ispred ulaza, 13.00 sati						
314.	Avdić Damir	Fuad	27.09.1978.	Sarajevo	10.10.1992.	Vrbanjuša
315.	Kapetanović Samra	Fajik	31.12.1976.	Sarajevo	10.10.1992.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 97: Tahtali sokak 10, granata, ispred ulaza, 15.10 sati						
316.	Ahmetović Belma	Nusret	24.03.1987.	Sarajevo	10.10.1992. 11.10.1992. MKU	Vrbanjuša
317.	Bartolec Franjica	Stjepan	16.04.1937.	Zlatar	10.10.1992.	Vrbanjuša
318.	Dautbašić Đevad	Sabahudin	25.07.1983.	Sarajevo	10.10.1992.	Vrbanjuša
319.	Isanović Anela	Hemed	10.01.1988.		10.10.1992.	Vrbanjuša
320.	Vapetić Azra	Ramiz	10.04.1962.	Sarajevo	10.10.1992.	Vrbanjuša
321.	Vapetić Miroslav	Edvard	26.05.1951.	Sarajevo	10.10.1992.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 98: Amira Muharemovića 14**,** granata, u kući, 10.00 sati						
322.	Klačar Mujo	Ramo	21.03.1964.	Rudo	18.10.1992.	Stadion
323.	Omerbašić Hajrija	Avdo	04.04.1954.	Rogatica	18.10.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 99: Ivanjska 7, granata, u stanu						
324.	Džanić Behija	Avdo	1922.	Sarajevo	18.10.1992.	Lubina
325.	Džanić Sabaha	Avdo	1929.	Sarajevo	18.10.1992.	Lubina
LOKACIJA br. 100: Safeta Zajke 69, granata, u povratku s izvorišta vode, 16.30 sati						
326.	Abaz Alma	Elmas	03.03.1984.	Sarajevo	19.10.1992.	Stadion
327.	Abaz Ramiza	Ibrahim	02.03.1963.	Rudo	19.10.1992.	Stadion
328.	Masleša Almasa	Adem	1942.	Sarajevo	19.10.1992.	Stadion

LOKACIJA br. 101: Trg ZAVNOBiH-a 17, granata, ispred zgrade, 15.00 sati						
329.	Beglerović Mustafa	Avdo	08.02.1978.	Sarajevo	27.10.1992.	Stadion
330.	Huskić Mirsad	Uzeir	03.01.1955.	Sarajevo	27.10.1992.	Stadion
331.	Lauš Pjanić Jakov	Anto	31.08.1945.	Sarajevo	27.10.1992.	Sv. Josip
332.	Marković Katarina	Marko	30.11.1941.	Sarajevo	27.10.1992. R 28.10.1992. U	Sv. Josip
333.	Turulja Suvad	Fadil	16.05.1961.	Sarajevo	27.10.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 102: Podcarina 7, granata, u kući, 13.30 sati						
334.	Aganović Armin	Mirsad	29.09.1987.	Sarajevo	29.10.1992.	Hambina carina
335.	Aganović Senada	Ćamil	02.11.1967.	Sarajevo	29.10.1992.	Hambina carina
LOKACIJA br. 103: Panjina kula 128, granata, u kući, 13.00 sati						
336.	Saračević Adem	Salko	23.04.1952.	Vlasenica	31.10.1992.	Humka
337.	Saračević Adila	Nurko	31.12.1931.	Sokolac	31.10.1992.	Humka
338.	Saračević Hasan	Muharem	10.07.1941.	Vlasenica	31.10.1992.	Humka
339.	Saračević Salko	Muharem	20.07.1931.	Vlasenica	31.10.1992.	Humka
LOKACIJA br. 104: Kladanjska 7, granata, u kući, 16.13 sati						
340.	Bičakčić Nedžad	Mehmed	28.01.1937.	Sarajevo	31.10.1992.	Lubina
341.	Bičakčić Ziba	Ahmed	23.09.1944.	Sarajevo	31.10.1992.	Lubina
LOKACIJA br. 105: Trg nezavisnosti 23, granata, ispred zgrade, 16.45 sati						
342.	Milišić Rajko	Nikola	13.04.1939.	Bare	07.11.1992.	Sv. Josip, exh 1998. Stup
343.	Srdić Dušan	Tošo	31.08.1948.	Saharevi	07.11.1992.	Sv. Josip, exh 1997. Bare
344.	Vasilj Jozo	Jakov	15.03.1931.	Međugorje	07.11.1992.	Sv. Josip, exh 2004. Međugorje
LOKACIJA br. 106: Drinska bb						
345.	Odović Milka	Manojlo	19.12.1951.	Sarajevo	07.11.1992.	Lav
346.	Odović Petar	Manojlo	20.07.1954.	Sarajevo	07.11.1992.	Lav
347.	Odović Božana	Dragutin	12.12.1931.	Bugojno	07.11.1992.	Lav
LOKACIJA br. 107: Nerkeza Smailagića 16, granata, ispred ulaza, 14.10 sati						
348.	Habul Alen	Izet	30.10.1986.	Sarajevo	09.11.1992.	Lav
349.	Klepić Mirza	Asim	06.11.1978.	Sarajevo	09.11.1992. R 10.11.1992. U	Lav
350.	Bogdanić Ifet	Ejup	29.09.1960.	Sarajevo	09.11.1992.	Stadion
351.	Laković Selim	Adem	05.03.1920.	Goražde	09.11.1992. R 29.11.1992.U	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 108: Bosanska ulica 5, granata, ispred ulaza, 17.15 sati						
352.	Ražanica Irfan	Izet	03.10.1978.	Sarajevo	15.11.1992.	Stadion
353.	Bešlija Ibro	Hamdija	06.09.1970.	Sarajevo	15.11.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 109: Čeljigovići 53, automatsko naoružanje, u stanu, 19.00 sati						
354.	Milinković Toda	Simo	10.11.1949.	Modriča	18.11.1992.	Sv. Marko
355.	Milinković Aleksandar	Vaso	31.08.1937.	Sarajevo	18.11.1992.	Sv. Marko
LOKACIJA br. 110: Paromlinska, granata, na ulici						
356.	Sulejmanović Mahmut	Ismet	12.05.1953.	Srebrenica	24.11.1992.	Stadion

357.	Sulejmanović Dika	Salko	15.09.1958.	Višegrad	24.11.1992. R 06.12.1992.U	Stadion
LOKACIJA br. 111: Olimpijska 17, granata, ispred ulaza, 12.00 sati						
358.	Aliomerović Ismet	Šemso	22.04.1945.	Sarajevo	24.11.1992.	Stadion
359.	Ibrahimović Ismet	Ismet	10.09.1947.	Trnovo	24.11.1992.	Kovači
360.	Podžić Devla	Muška	1962.	Sarajevo	24.11.1992.	Stadion
361.	Škulj Džana	Ćazim	21.01.1970.	Sarajevo	24.11.1992.	Stadion
362.	Žunić Azra	Asim	21.05.1961.	Sarajevo	24.11.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 112: Koste Racina 154, poluautomatsko oružje, u kući, 21.00 sat						
363.	Krajišnik Borka	Rajko	07.09.1966.	Sarajevo	25.11.1992.	Lav
364.	Krajišnik Janja	Neđo	09.02.1945.	Jošanica	25.11.1992.	Lav
365.	Krajišnik Boro	Rajko	11.09.1965.	Sarajevo	25.11.1992.	Lav
LOKACIJA br. 113: Marka Marulića 3, u stanu, granata						
366.	Mujanović Jasmin	Sabit	25.07.1964.	Sarajevo	03.12.1992.	Stadion
367.	Mujanović Majda	Ivan	19.02.1966.	Sarajevo	03.12.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 114: Ilije Engela 7, granata, ispred ulaza, 15.05 sati						
368.	Bilafer Ivica	Đuro	09.05.1957.	Sarajevo	03.12.1992.	Lav
369.	Đipa Lejla	Ramiz	21.09.1977.	Sarajevo	03.12.1992.	Budakovići
LOKACIJA br. 115: Otes, u zbijegu						
370.	Kodrić Osman	Bećir	02.01.1950.	Sarajevo	04.12.1992.	Stadion
371.	Kodrić Suvada	Lutvo	31.08.1950.	Sarajevo	04.12.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 116: Otoka, u automobilu, snajper, 12.00 sati						
372.	Emirhafizović Amela	Raif	25.02.1972.	Sarajevo	04.12.1992. R 07.12.1992. U	Vrbanjuša
373.	Emirhafizović Raif	Muhamed	20.11.1935.	Sarajevo	04.12.1992.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 117: Hrvatin 33, VBR, ispred kuće, 13.00 sati						
374.	Mujohodžić Halil	Omer	24.04.1946.	Podgorica	09.12.1992.	Takiša
375.	Mujohodžić Haris	Halil	11.05.1979.	Sarajevo	09.12.1992. 10.12.1992. MKU	Takiša
LOKACIJA br. 118: Principov most, granata						
376.	Demir Safet	Smajo	15.01.1951.	Višegrad	10.12.1992.	Terzibašina
377.	Mujaković Mujo	Muslija	10.10.1952.	Sarajevo	10.12.1992.	Kovači
378.	Ramić Muhamed	Ahmed	01.02.1941.	Sarajevo	10.12.1992.	Paje
LOKACIJA br. 119: Hrvatin 14, VBR, ispred kuće, 15.00 sati						
379.	Arnautović Hasiba	Hasan	25.06.1965.	Višegrad	10.12.1992.	Takiša
380.	Arnautović Irmel	Ševal	12.03.1986.	Foča	10.12.1992.	Takiša
381.	Omerović Vahida	Smajo	1939.	Višegrad	10.12.1992.	Takiša
LOKACIJA br. 120: Put života, granata, na ulici, 15.00 sati						
382.	Korman Nihad	Enver	02.06.1965.	Sarajevo	12.12.1992.	Stadion
383.	Kovač Fahira	Uzeir	28.08.1955.	Gacko	12.12.1992. 13.12.1992. MKU	Stadion
384.	Mulaosmanović Fuad	Asim	06.05.1950.	Visoko	12.12.1992.	Mjedenica

385.	Pačo Ešref	Bećir	27.09.1950.	Sarajevo	12.12.1992.	Stadion
386.	Potur Halil	Šaban	27.03.1965.	Konjic	12.12.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 121: Milinkladska 41, granata, u prizemlju kuće, 9.30 sati						
387.	Arnautović Fatima	Jusuf	14.02.1915.	Sarajevo	14.12.1992.	Stadion
388.	Kadrić Fadila	Osman	26.04.1936.	Pale	14.12.1992.	Stadion
LOKACIJA br. 122: Potur-Šahidijina 1, granata, ispred kuće, u igri, 13.00 sati						
389.	Alihodžić Aldin	Esad	07.11.1979.	Sarajevo	16.12.1992.	Boljakov Potok
390.	Bašović Denis	Mujo	26.03.1982.	Sarajevo	16.12.1992.	Boljakov Potok
391.	Holjan Admir	Ramiz	18.05.1979.	Sarajevo	16.12.1992.	Boljakov Potok
LOKACIJA br. 123: Varaždinska 34, poluautomatsko naoružanje iz neposredne blizine, u večernjim satima						
392.	Gogala Josip	Stanislav	23.09.1940.	Sarajevo	31.12.1992.	Sv. Josip
393.	Janković Jagoda	Dordo	13.02.1949.	Modriča	03.12.1992.	
394.	Ninković Sreten	Jovo	1921.	Sarajevo	03.12.1992.	Lav, exh 1997. Bare,
395.	Popović Jovan	Stevan	07.09.1930.		27.12.1992.	Lav, exh Lukavica
LOKACIJA br. 124: Sedrenik 65, granata, u povratku s izvorišta vode, 17.55 sati						
396.	Šetkić Amina	Hamdo	01.07.1962.	Rogatica	06.01.1993.	Vrbanjuša
397.	Šetkić Edin	Zajko	18.04.1978.	Sarajevo	06.01.1993. R 07.01.1993. U	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 125: Smaila Šikala 230, granata, ispred kuće, 15.00 sati						
398.	Bašović Merima	Safet	14.03.1986.	Sarajevo	14.01.1993.	Lav
399.	Ivazović Đevada	Džemal	21.10.1982.	Sarajevo	14.01.1993.	Lav
400.	Poljo Šefik	Ćamil	1955.	Višegrad	14.01.1993.	Buča Potok
LOKACIJA br. 126: Isovića sokak 23, granata iz pravca Trebevića (SRK), u redu za vodu, 14.00 sati						
401.	Ahmetspahić Ahmet	Ramo	09.11.1936.	Goražde	15.01.1993.	Grličića brdo
402.	Kajanija Jasmina	Alija	13.02.1966.	Kalinovik	15.01.1993. 17.1.1993. MKU	Hambina carina
403.	Lačević Asim	Ahmed	17.10.1942.	Sarajevo	15.01.1993. 16.1.1993. MKU	Vrbanjuša
404.	Lačević Azra	Ismet	07.11.1949.	Sarajevo	15.01.1993. 16.1.1993. MKU	Vrbanjuša
405.	Lagumdžija Senad	Mustafa	30.03.1975.	Sarajevo	15.01.1993. R 16.01.1993.U	Vrbanjuša
406.	Pinjo Bajro	Šerif	23.06.1952.	Rogatica	15.01.1993. R 16.01.1993. U	Vrbanjuša
407.	Sadikaj Aferdita	Kasim	31.07.1979.	Sarajevo	15.01.1993. 17.1.1993. MKU	Vrbanjuša
408.	Šarić Jasna	Taib	03.01.1967.	Sarajevo	15.01.1993. 16.1.1993. MKU	Lav
LOKACIJA br. 127: Safvet-bega Bašagića 99, granata, ispred ulaza, 17.00 sati						
409.	Čalija Adis	Murto	22.05.1991.	Sarajevo	15.01.1993.	Grlića Brdo
410.	Efendić Mehmed	Smail	07.04.1939.	Goražde	15.01.1993. 16.01.1993.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 128: Markale - Tržnica, na ulici, granata						
411.	Karaman Sanel	Sead	05.04.1973.	Sarajevo	16.01.1993.	Kovači
412.	Mišić Hasan	Edhem	29.09.1940.	Gornji Vakuf	16.01.1993.	Vrbanjuša

LOKACIJA br. 129: Humska 399, granata, u podrumu, 12.30 sati						
413.	Ljuma Đulijeta	Elmija	11.10.1986.	Sarajevo	19.01.1993.	Lav
414.	Ljuma Elvedin	Elmija	24.04.1988.	Sarajevo	19.01.1993.	Lav
LOKACIJA br. 130: Bilećanka 28, VBR, u prizemlju kuće, 06.00 sati						
415.	Gušo Abid	Suljo	14.04.1954.	Višegrad	27.01.1993.	Buča Potok
416.	Gušo Hasiba	Mujo	09.10.1948.	Višegrad	27.01.1993.	Buča Potok
417.	Gušo Jasmin	Abid	10.09.1982.	Sarajevo	27.01.1993.	Buča Potok
LOKACIJA br. 131: Bulevar Meše Selimovića 12, granata iz pravca Rajlovca, na autobuskoj stanici, 9.30 sati						
418.	Efendić Muhiba	Muharem	18.12.1946.	Kozarac	27.01.1993.	Vrbanjuša
419.	Ibrahimpašić Danko	Mesud	31.03.1958.	Zenica	27.01.1993.	Lav
420.	Kisić Simo	Milenko	14.03.1948,		27.01.1993.	Sv. Marko
421.	Mehaković Fatima	Avdo	22.04.1953.	Olovo	27.01.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 132: Petra Dokića 1 (Milana Preloga 1), u ulazu, granata						
422.	Đukić Marta	Periša	14.03.1939.	Bijelo Polje	27.01.1993.	Sv. Marko; exh.2006. Miljevići
423.	Korać Ferida	Asim	06.05.1923.	Modriča	27.01.1993. R 28.01.1993. U	Stadion
424.	Mrnjevica Aleksandar	Tihomir	30.03.1965.	Sarajevo	27.01.1993.	Lav
LOKACIJA br. 133: Milana Preloga 23, granata, odlazak po vodu, 9.15 sati						
425.	Pavlović Milanka	Mijat	05.04.1939.	Čajniče	30.01.1993. R 01.02.1993. U	Sv. Josip, exh Bare 1998.
426.	Pavlović Renata	Miroslav	20.11.1976.	Sarajevo	30.01.1993.	Sv. Josip, exh Bare 1998.
LOKACIJA br. 134: Mustafe Dovadžije 17, granata, ispred samoposluge u redu za hljeb, 11.00 sati						
427.	Varatanović Asim	Asim	16.01.1942.	Sarajevo	31.01.1993.	Lubina džamija
428.	Zvizdić Džafer	Ejub	05.08.1939.	Gacko	31.01.1993.	Lubina džamija
LOKACIJA br. 135: Sulejmana ef. Musića 3, granata, ispred ulaza, u igri, 18.30 sati						
429.	Čustić Bakir	Ahmet	1977.	Sarajevo	04.02.1993.	Stadion
430.	Kuhinja Namik	Izet	09.10.1980.	Sarajevo	04.02.1993.	Soukbunar
LOKACIJA br. 136: Sarajevskih gazija 75, granata, u redu za vodu						
431.	Bahto Mevla	Rizvan	16.07.1941.	Goražde	07.02.1993.	Ravne Bakije
432.	Bajraktarević Semija	Mujo	17.03.1955.	Sokolac	07.02.1993.	Ravne Bakije
LOKACIJA br. 137: Rifata Burdežvića 35, granata, u kući						
433.	Begović Rasema	Mujo	20.11.1939.	Goražde	21.02.1993.	Boljakov Potok
434.	Džihanić Adisa	Ibrahim	21.11.1983.	Sarajevo	21.02.1993.	Boljakov Potok
LOKACIJA br. 138: Omladinskih radnih brigada 5, granate, na ulici, u povratku iz škole, 13.50 sati						
435.	Malešević Mirjana	Duško	08.03.1977.	Sarajevo	27.02.1993.	Bare
436.	Poljo Samir	Meho	08.10.1976.	Sarajevo	27.02.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 139: Zmajevac 34 a, granata, ispred kuće, u pripremi ogrjeva, 12.00 sati						
437.	Bićo Adnan	Hamdo	25.05.1977.	Sarajevo	01.03.1993.	Ravne Bakije
438.	Hasanović Avdo	Zajko	11.03.1967.	Sarajevo	01.03.1993.	Kovači
439.	Hodžić Avdija	Bajram	21.09.1965.	Sarajevo	01.03.1993.	Kovači

440.	Klačar Amir	Džemal	12.06.1974.	Sarajevo	01.03.1993.	Kovači
LOKACIJA br. 140: Marcela Šnajdera 19, granata, ispred ulaza, krenuli po vodu, 15.00 sati						
441.	Agić Enisa	Muhamed	11.06.1975.	Sarajevo	01.03.1993.	Stadion
442.	Agić Zineta	Mustafa	14.10.1953.	Sarajevo	01.03.1993.	Stadion
443.	Seferović Arheta	Abid	02.01.1963.	Zavidovići	01.03.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 141: Panjina kula 122, granata, ispred kuće, 8.40 sati						
444.	Imamović Esad	Fehim	08.03.1934.	Sokolac	21.03.1993. 22.3.1993. MKU	Humka
445.	Imamović Mirza	Senad	19.01.1988.	Sarajevo	21.03.1993.	Humka
LOKACIJA br. 142: Porodice Ribar 2, granata, izbjeglice u školi, 13.30 sati						
446.	Marinčić Branka	Josip	03.09.1926.	Žepče	22.03.1993. R 23.03.1993. U	Sv. Josip
447.	Sendo Elvedin	Hamed	21.02.1982.	Sarajevo	22.03.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 143: Olimpijska 50-43, granata, ispred ulaza u igri, 17.00 sati						
448.	Neslan Eldar	Husejn	23.03.1980.	Sarajevo	04.04.1993.	Vrbanjuša
449.	Redžepović Alen	Enver	05.03.1978.	Sarajevo	04.04.1993.	Lav
LOKACIJA br. 144: Aerodromska pista, granata, u noćnim satima						
450.	Jašarević Hajrudin	Muharem	05.08.1964.	Tuzla	07.04.1993.	Kovači
451.	Klempić Sejo	Mehmed	28.09.1975.	Sarajevo	07.04.1993.	Stadion
452.	Kršo Selima	Ragib	16.06.1957.	Sarajevo	07.04.1993.	Buča Potok
453.	Papić Rasim	Hakija	20.09.1962.	Sjenica	07.04.1993.	Buča Potok
454.	Šehić Osman	Ismet	13.09.1963.	Hadžići	07.04.1993.	Pazarić
LOKACIJA br. 145: Ramiza Alića 20, Donji Hotonj, granata, ispred kuće, 13.00 sati						
455.	Sinanija Ismir	Sejad	12.08.1983.	Sarajevo	10.04.1993.	Stadion
456.	Zukić Hasnija	Hašim	01.01.1941.	Sokolac	10.04.1993.	Stadion
457.	Zukić Nijaz	Murat	23.04.1968.	Olovo	10.04.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 146: Antuna Hangija 7, granata, ispred ulaza, 8.30 sati						
458.	Fetahović Alica	Muhamed	25.03.1977.	Sarajevo	20.04.1993. R 01.05.1993. U	Vrbanjuša
459.	Šukić Mirsada	Zahid	16.09.1945.	Sarajevo	20.04.1993.	Abdesthana
LOKACIJA br. 147: Jukićeva 132, granata, na parkingu u oštećenom automobilu čitali romane, 12.00 sati						
460.	Milas Vedran	Zvonimir	02.11.1979.	Sarajevo	27.04.1993.	Sv. Josip
461.	Smajević Sakib	Mustafa	01.06.1977.	Sarajevo	27.04.1993.	Stadion
462.	Tarahija Amel	Refik	31.03.1979.	Sarajevo	27.04.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 148: Branilaca grada 40, granata, na ulici, 10.15 sati						
463.	Hodžić Ahmo	Tahir	14.06.1931.	Rogatica	01.05.1993.	Budakovići
464.	Karić Vehbija	Hajro	12.07.1948.	Rogatica	01.05.1993.	Budakovići
465.	Kurahović Salih	Smail	27.07.1929.	Prozor	01.05.1993.	Bakareva
LOKACIJA br. 149: Borak 21, granata, u kući, 18.50 sati						
466.	Hoti Semir	Enver	21.04.1981.	Sarajevo	14.05.1993.	Soukbunar
467.	Polutak Elma	Hilmo	22.07.1984.	Sarajevo	14.05.1993.	Soukbunar

LOKACIJA br. 150: Most S. Dilberović i Olge Sučić, metak, 17.00 sati						
468.	Brkić Boško	Dragoljub	11.08.1968.	Kruševac	18.05.1993.	Lav, exh. Lukavica, 1996.
469.	Ismić Admira	Zijah	13.05.1968.	Sarajevo	18.05.1993.	Lav, exh. Lukavica, 1996.
LOKACIJA br. 151: Tina Ujevića 16, granata, ispred ulaza						
470.	Ćesko Fadila	Fehim	10.05.1936.	Rogatica	21.05.1993.	Obhodža
471.	Alilović Stjepan	Drago	20.10.1973.	Sarajevo	21.05.1993.	Sv. Josip
472.	Jelčić Staka	Boško	16.09.1918.	Montana SAD	21.05.1993.	Lav
LOKACIJA br. 152: Trg oslobođenja Alija Izetbegović, na ulici, granata						
473.	Mešić Šahmo	Zulfo	12.10.1937.	Rogatica	22.05.1993.	Stadion
474.	Mujagić Berina	Redžep	03.12.1974.	Sarajevo	22.05.1993.	Stadion
475.	Silajdžić Suad	Asim	17.08.1967.	Sarajevo	22.05.1993.	Budakovići
LOKACIJA br. 153: Vratnik mejdan 48, ispred kuće, granata						
476.	Bajić Namik	Ejub	12.03.1961.	Sarajevo	28.05.1993.	Lubina
477.	Zvizdić Seviba	Mehmed	07.05.1937.	Sarajevo	28.05.1993.	Lubina
LOKACIJA br. 154: Hadžišabanovića 8 a, granata, u kući, 9.00 sati						
478.	Zupčević Kenan	Midhat	05.03.1976.	Sarajevo	31.05.1993.	Lubina
479.	Zupčević Lejla	Midhat	19.04.1971.	Sarajevo	31.05.1993. R 01.06.1993. U	Lubina
480.	Zupčević Ramiza	Galib	26.05.1922.	Sarajevo	31.05.1993.	Lubina
LOKACIJA br. 155: Kalmija Baruha 4, granata, u kući, 13.00 sati						
481.	Muratagić Sajka	Mujo	1929.	Banja Luka	31.05.1993.	Lubina
482.	Zahirović Senad	Verem	29.12.1987.	Sarajevo	31.05.1993.	Lubina
483.	Zahirović Verem	Osman	1951.	Srebrenik	31.05.1993.	Lubina
LOKACIJA br. 156: Rogina, granata, ispred kuće, 17.00 sati						
484.	Čolić Ilvana	Muhamed	21.01.1983.	Sarajevo	31.05.1993.	Grlića Brdo
485.	Deljković Mirza	Hamed	11.05.1987.	Sarajevo	31.05.1993. R 01.06.1993. U	Grlića Brdo
486.	Kulovac Naza	Nusret	10.08.1964.	Sarajevo	31.05.1993. R 12.06.1993. U	Grlića Brdo
487.	Užičanin Damir	Ismet	1983.	Sarajevo	31.05.1993.	Grlića Brdo
LOKACIJA br. 157: Trg djece Dobrinje, granate iz pravca Lukavice (SRK), nogometno igralište, 10.20 sati						
488.	Bajraktarević Atif	Asim	11.01.1951.	Trnovo	01.06.1993.	Stadion
489.	Gojak Alija	Šemso	27.08.1956.	Prijepolje	01.06.1993.	Stadion
490.	Mirvić Adnan	Adem	08.06.1977.	Sarajevo	01.06.1993.	Stadion
491.	Mulahmetović Kemal	Omer	11.07.1976.	Foča	01.06.1993.R 05.06.1993.U	Lubina
492.	Osadčij Dragan	Anton	02.09.1966.	Sarajevo	01.06.1993.	Lav
493.	Ramić Refik	Rasim	20.04.1941.	Sarajevo	01.06.1993.	Kovači
494.	Razić Jusuf	Salko	09.02.1958.	Čapljina	01.06.1993.	Dobrinja park – Kovači 1996
495.	Selmanović Adel	Amir	08.10.1979.	Sarajevo	01.06.1993.	Lav
496.	Šabanić Munir	Derviš	10.04.1944.	Rogatica	01.06.1993.	Stadion

497.	Šolaja Danijel	Vladimir	03.04.1981.	Sarajevo	01.06.1993. R 27.08.1993. U	Lav
498.	Trebo Damir	Muhamed	08.11.1965.	Sarajevo	01.06.1993.	Stadion
499.	Zagorica Asim	Muhamed	06.11.1953.	Sarajevo	01.06.1993.	Budakovići
500.	Žižić Marko	Krunoslav	18.01.1982.	Sarajevo	01.06.1993.	Sv. Josip
LOKACIJA br. 158: Hamdije Kreševljakovića 94-96, granata, u redu za vodu, 19.30 sati						
501.	Hamidović Fatima	Hasan	06.03.1962.	Gornji Vakuf	10.06.1993. MKU	Budakovići
502.	Tvico Tarik	Tajib	08.04.1983.	Sarajevo	10.06.1993. 11.06.1993. MKU	Toka
503.	Vučićević Rosa	Mitar	25.05.1934.	Sarajevo	10.06.1993. MKU	Sv. Marko
LOKACIJA br. 159: Mezarje Budakovići, granata iz pravca Trebevića (pod kontrolom SRK-a), na dženazi, 10.55 sati						
504.	Borovina Edhem	Halim	27.11.1937.	Foča	12.06.1993.	Buča Potok
505.	Bradić Salko	Salih	05.04.1927.	Vogošća	12.06.1993.	Humka
506.	Curić Osman	Behadil	02.01.1951.	Rogatica	12.06.1993.	Buča Potok
507.	Džaferović Asim	Mumin	15.02.1937.	Goražde	12.06.1993.	Buča Potok
508.	Džanko Amir	Osman	08.03.1936.	Višegrad	12.06.1993. 13.06.1993. MKU	Buča Potok
509.	Konaković Hasan	Asim	21.03.1935.	Sarajevo	12.06.1993. 13.06.1993. MKU	Buča Potok
510.	Kurtić Sejdalija	Alija	11.04.1937.	Rogatica	12.06.1993. 13.06.1993. MKU	Buča Potok
511.	Pintol Kasim	Zejnil	08.11.1950.	Konjic	12.06.1993. 13.06.1993. MKU	Buča Potok
512.	Podrug Bahrija[1289]	Mustafa	22.11.1938.	Sarajevo	12.06.1993. R 13.06.1993. U	Breka džamija
513.	Sarač Smajo	Mujo	19.03.1929.	Rudo	12.06.1993. 13.06.1993. MKU	Buča Potok
514.	Sarajkić Began	Suljo	05.06.1929.	Trnovo	12.06.1993.	Buča Potok
LOKACIJA br. 160: Mahmuta Bušatlije 42, granata, ispred kuće, 16.00 sati						
515.	Kadrić Fikret	Ismet	1973.		15.06.1993.	
516.	Šehić Huso	Ibro	16.01.1953.	Višegrad	15.06.1993.	Boljakov Potok
LOKACIJA br. 161: Trg ZAVNOBiH-a 16, granata, ispred ulaza, 18.00 sati						
517.	Koljenović Jakub	Ibro	23.06.1940.	Plav	17.06.1993.	Stadion
518.	Prepoljac Elmir	Ismet	30.10.1969.	Sarajevo	17.06.1993.	Lubina
519.	Prepoljac Ismet	Murat	04.07.1944.	Sjenica	17.06.1993.	Lubina
LOKACIJA br. 162: Bakarevića 5, granata, ispred ulaza, 20.45 sati						
520.	Ćatić Nihada	Midhat	15.10.1977.	Sarajevo	26.06.1993.	Bakareva

[1289] Podrug Bahrija je prolazila pored mezarja Budakovići u trenutku pada granate. Uslijed jake detonacije pala je i izgubila svijest. Smrt je nastupila 13. juna 1993. u Kliničkom centru Koševo.

521.	Muftić Velida	Asaf	12.05.1971.	Sarajevo	26.06.1993.	Bakareva
522.	Pliska Senad	Hamid	06.11.1979.	Sarajevo	26.06.1993.	Bakareva
523.	Poturić Almir	Bego	10.04.1978.	Sarajevo	26.06.1993.	Bakareva
524.	Rustempašić Sanjin	Adnan	01.12.1988.	Sarajevo	26.06.1993.	Bakareva
525.	Šećerović Sinanudin	Vehbija	29.08.1976.	Sarajevo	26.06.1993. 28.06.1993. MKU	Bistrik
526.	Zijadić Belma	Hasan	31.01.1982.	Sarajevo	26.06.1993.	Bakareva
LOKACIJA br. 163: Kazani, Kazani, 4.30 sati						
527.	Komljenac Marina	Ilija	08.09.1926.		27.06.1993.	Stadion NN
528.	Komljenac Radosav	Adam	06.12.1921.	Zenica	27.06.1993.	Stadion NN
LOKACIJA br. 164: Halilovići 4, granata iz pravca Nedžarića, ispred magacina KONZUMA, na poslu, 12.30 sati						
529.	Avdibašić Diban	Atif	19.04.1936.	Sokolac	03.07.1993.	Stadion
530.	Ćorić Habiba	Ibro	04.01.1953.	Konjic	03.07.1993.	Stadion
531.	Mađura Jela	Pero	11.02.1953.	Sarajevo	03.07.1993.	Sv. Josip
532.	Poturović Dževad	Halil	20.08.1950.	Sarajevo	03.07.1993. 04.07.1993. MKU	Stadion
LOKACIJA br. 165: Šerifa Loje 46, granata, ispred kuće, u povratku s vode, 12.30 sati						
533.	Jelačić Mehmed	Murat	25.03.1931.	Višegrad	05.07.1993.	Buča Potok
534.	Šabeta Meliha	Ahmo	08.08.1982.	Sarajevo	05.07.1993.	Buča Potok
535.	Šišić Selma	Nezir	17.06.1985.	Sarajevo	05.07.1993. R 17.07.1993. U	Buča Potok
LOKACIJA br. 166: Trg nesvrstanih 9/11, granata, na balkonu, 14.00 sati						
536.	Halilović Mediha	Ismet	27.01.1955.	Prijepolje	07.07.1993.	Potok
537.	Rondić Edin	Ismet	13.09.1968.	Prijepolje	07.07.1993.	Potok
LOKACIJA br. 167: Mudželet veliki 3, granata, na ulici,12.00 sati[1290]						
538.	Nikšić Azra	Muzafer	28.01.1977.	Sarajevo	12.07.1993.	Himzarina
539.	Zubača Aida	Džemo	04.05.1977.	Sarajevo	12.07.1993.	Vrbanjuša
LOKACIJA br. 168: Hakije Turajlića 37, granata iz pravca Nedžarića, u redu za vodu, 15.27 sati						
540.	Jelovac Ilham	Selim	14.05.1976.	Sarajevo	12.07.1993.	Budakovići
541.	Kirlić Ajdin	Fejsal	29.06.1977.	Sarajevo	12.07.1993.	Vrbanjuša
542.	Knehtl Vinka	Dragutin	22.04.1932.	Brač	12.07.1993.	Sv. Josip
543.	Matić Ljiljana	Drago	11.01.1972.	Knin	12.07.1993.	Dobrinja
544.	Mehonić Nedžiba	Rasim	15.01.1960.	Prijepolje	12.07.1993.	Budakovići
545.	Mehonić Rahima	Juso	19.04.1933.	Priboj	12.07.1993.	Budakovići
546.	Mehonić Sedajeta	Rasim	03.12.1961.	Prijepolje	12.07.1993.	Budakovići
547.	Mićanović Dragica	Luka	01.01.1928.		12.07.1993.	Dobrinja II –park, exh 1999, Tim nestalih RS
548.	Selimović Sulejman	Nasuf	05.10.1929.	Foča	12.07.1993.	Dobrinja II B – exh 1998. Obad
549.	Simić Zorka	Borisav	1939.	Loznica	12.07.1993.	Sv. Marko

[1290] Na ovoj lokaciji ubijena je još jedna žena čiji identitet nismo utvrdili.

550.	Talić Enisa	Uzejr	30.01.1946.	Livno	12.07.1993. R 14.07.1993. U	Dobrinja, exh 1996. Vlakovo
551.	Talić Ibrahim	Šaban	25.08.1917.	Bugojno	12.07.1993. R 14.07.1993. U	Dobrinja, exh 1996. Vlakovo
552.	Tvrtković Jasminka	Ivan	19.03.1945.	Sarajevo	12.07.1993.	Sv. Josip
553.	Tvrtković Stela	Vladimir	01.05.1968.	Fojnica	12.07.1993.	Sv. Josip
LOKACIJA br. 169: Pofalićka 23, granata, na ulici, 10.00 sati						
554.	Bodnaruk Ivica	Stjepan	09.08.1919.	Bos. Šamac	12.07.1993.	Lav
555.	Bodnaruk Mila	Lazar	15.03.1926.	Kalinovik	12.07.1993.	Lav
556.	Lojić Ćamil	Smajo	11.04.1948.	Nevesinje	12.07.1993.	Toka
557.	Mahmutović Fikreta	Sulejman	01.01.1954.	Priboj	12.07.1993.	Himzarina
LOKACIJA br. 170: Put života, granata, na ulici, 12.30 sati						
558.	Musa Namik	Rasim	08.02.1948.	Vareš	22.07.1993.	Himzarina
559.	Musa Sabaheta	Abdulah	01.09.1949.	Sarajevo	22.07.1993.	Himzarina
560.	Pjano Fatima	Ramo	03.10.1956.	Pale	22.07.1993.	Stadion
561.	Plana Emina	Ramadan	18.10.1952.	Leskovčići	22.07.1993.	Stadion
562.	Pecirep Anđa	Anto	07.11.1936.	Fojnica	22.07.1993.	Sv. Josip
LOKACIJA br. 171: Nerkeza Smailagića 4, granata, ispred ulaza, 16.00 sati						
563.	Čarovac Amira	Abid	07.02.1939.	Orehovac	24.07.1993.	Budakovići
564.	Karačić Elvir	Hajro	24.05.1976.	Sarajevo	24.07.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 172: Kranjčevića 23, u stanu, granata						
565.	Čampara Sabina	Hivzija	28.05.1959.	Trebinje	24.07.1993.	Lubina
566.	Čampara Mevludin	Husein	07.10.1933.	Gacko	24.07.1993.	Lubina
LOKACIJA br. 173: Ilije Engela 11, granata iz pravca Vraca (SRK), ispred ulaza, 11.30 sati						
567.	Hadžimuratović Elvira	Mustafa	01.07.1963.	Miljevina	30.07.1993.	Buča Potok
568.	Hadžimuratović Irma	Ramiz	04.10.1987.	Sarajevo	30.07.1993. R 01.04.1995. U	Buča Potok
569.	Kovačević Vera	Đorđo	10.08.1948.	Trebinje	30.07.1993.	Sv. Marko
570.	Sarvan Asim	Sejfo	13.07.1931.	Rudo	30.07.1993.	Stadion
571.	Terović Jasmin	Enver	05.10.1980.	Sarajevo	30.07.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 174: Safvet-bega Bašagića 38, ispred kuće, granata						
572.	Hanić Rifat	Ramiz	14.02.1947.	Brodarevo	24.08.1993.	Abdesthana
573.	Spaho Fehim	Džemal	28.11.1943.	Sarajevo	24.08.1993.	Potok
LOKACIJA br. 175: Kazani						
574.	Jovanović Duško	Vojo	04.08.1954.	Sarajevo	15.09.1993.	Ex. Stadion 2006.
575.	Nikolić Ergin	Nikola	06.10.1966.		15.09.1993.	Nestala osoba
LOKACIJA br. 176: Sutjeska 22, granata iz pravca Kromolja (SRK), ispred Druge gimnazije, 14.30 sati						
576.	Čuturić Saima	Habib	24.08.1955.	Prijepolje	06.10.1993.	Stadion
577.	Čuturić Samra	Rifat	04.10.1988.	Vogošća	06.10.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 177: Kazani						
578.	Drakšović Mileva	Branko	20.10.1936.		15.10.1993.	Stadion exh 2006.
579.	Lavriv Ana	Mihajlo	16.12.1942.	Prnjavor	15.10.1993.	Stadion exh 2004.

580.	Lavriv Vasilj	Stefan	03.10.1933.	Prnjavor	15.10.1993.	Stadion exh 2004.
581.	Radosavljević Branislav	Boro	19.07.1952.	Sarajevo	15.10.1993.	
582.	Šalipur Predrag	Momčilo	16.08.1965.		15.10.1993.	Stadion exh 2007.
LOKACIJA br. 178: Nevjestina 1, granata, u kući, 11.20 sati						
583.	Gojak Ramiza	Murat	01.07.1950.	Prijepolje	16.10.1993.	Lubina
584.	Gojak Sabahudin	Muslija	29.08.1980.	Sarajevo	16.10.1993.	Lubina
LOKACIJA br. 179: Jarčedoli 8, granata, u kući						
585.	Neretlić Hasnija	Murat	21.05.1923.	Gacko	16.10.1993.	Jarčedoli
586.	Neretlić Fatima	Latif	25.08.1960.	Foča	16.10.1993.	Jarčedoli
LOKACIJA br. 180: Trg ZAVNOBiH-a 20, granata iz pravca Nedžarića, ispred improvizirane škole, 10.50 sati						
587.	Gunić Fatima	Safet	03.11.1948.	Prijedor	09.11.1993.	Lav
588.	Mujala Adis	Selim	21.05.1984.	Sarajevo	09.11.1993.	Stadion
589.	Mujkanović Vedad	Fahrudin	10.03.1984.	Sarajevo	09.11.1993.	Stadion
590.	Salkić Feđa	Edin	13.04.1987.	Sarajevo	09.11.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 181: Trg nezavisnosti 9, granata, ispred zgrade, 10.50 sati						
591.	Vuković Joco	Marko	03.11.1929.	Bos. Šamac	09.11.1993.	Sv. Marko, exh Vranješ, 2000.
592.	Hadžialjević Hamdija	Malja	24.08.1929.	Gusinje	09.11.1993.	Buča Potok
593.	Muharemović Fetija	Ferhat	15.08.1956.	Visoko	09.11.1993.	Stadion
594.	Bejtić Edhem	Suljo	10.10.1944.	Tešanj	09.11.1993.	Stadion
LOKACIJA br. 182: Žrtava fašizma 11-12, granata, ispred zgrade, 13.50 sati						
595.	Geko Elma	Selver	24.04.1991.	Sarajevo	10.11.1993.	Alifakovac
596.	Govedarica Slavojka	Dušan	25.07.1937.	Foča	10.11.1993.	Sv. Marko
597.	Haseta Semir	Edin	06.10.1989.	Sarajevo	10.11.1993.	Buča Potok
598.	Hećo Amina	Ragib	24.08.1985.	Sarajevo	10.11.1993.	Buča Potok
599.	Hodžić Ajdin	Ibrahim	06.11.1984.	Sarajevo	10.11.1993.	Buča Potok
600.	Huskić Ibrahim	Omer	03.04.1987.	Sarajevo	10.11.1993.	Buča Potok
601.	Lončar Vinko	Mato	15.11.1928.	Sarajevo	10.11.1993.	Sv. Josip
602.	Mačorović Silvijo	Duško	29.04.1949.	Sarajevo	10.11.1993.	Lav
603.	Šuko Božidar	Miodrag	11.08.1953.	Sarajevo	10.11.1993.	Lav, exh 1999. Lukavica
LOKACIJA br. 183: iza KSC Skenderija, granata iz pravca Borija (SRK), na sankanju i u povratku s posla, 16.00 sati						
604.	Karović Arijana	Smail	07.11.1984.	Sarajevo	22.11.1993.	Soukbunar
605.	Ratković Srđan	Dobroslav	12.12.1981.	Sarajevo	22.11.1993.	Sv. Marko
606.	Sudić Dženana	Kemal	23.09.1960.	Sarajevo	22.11.1993.	Soukbunar
LOKACIJA br. 184: Hamdije Kreševljakovića 47-49, granata iz pravca Hladivoda (SRK), na ulici, 12.40 sati						
607.	Aksentić Staka	Aleksa	06.08.1920.	Krupac	28.11.1993.	Lav, exh 2003. Trnovo
608.	Dacić Zekrija	Bektaš	03.01.1953.	Sjenica	28.11.1993.	Buča Potok
609.	Plakalo Ibro	Šemso	19.06.1935.	Pljevlja	28.11.1993.	Soukbunar
610.	Plakalo Sead	Ibro	19.06.1962.	Brčko	28.11.1993.	Soukbunar
611.	Redžić Igbal	Hamid	13.06.1959.	Nevesinje	28.11.1993.	Soukbunar

612.	Smajić Dženan	Osman	20.10.1974.	Sarajevo	28.11.1993.	Buča Potok
613.	Zimić Elmedin	Enes	14.05.1955.	Sarajevo	28.11.1993.	Soukbunar
LOKACIJA br. 185: Klinički centar Koševo, na radnom mjestu u bolnici, 22.00 sata						
614.	Hećo Šefika	Edhem	17.07.1960.	Zavidovići	30.11.1993.	Buča Potok
615.	Kupus Suada	Mehmed	25.04.1962.	Višegrad	30.11.1993.	Himzarina
LOKACIJA br. 186: Alipašina, nadvožnjak, granata iz pravca Poljina (SRK), iznad pijace Ciglane, 11.30 sati						
616.	Balaš Salko	Azem	13.05.1971.	Rogatica	06.12.1993.	Kobilja Glava
617.	Džidić Admir	Ismet	07.03.1976.	Sarajevo	06.12.1993.	Buča Potok
618.	Mašić Ibro	Mujo	21.05.1937.	Sarajevo	06.12.1993.	Buča Potok
619.	Zulčić Selma	Azem	05.07.1977.	Sarajevo	06.12.1993.	Buča Potok
LOKACIJA br. 187: Otoka - Čengić-Vila, granate, na ulici						
620.	Bajrić Fadil	Ahmed	15.09.1931.	Sarajevo	09.12.1993.	Stadion
621.	Džubur Osman	Alija	15.06.1936.	Gacko	09.12.1993.	Himzarina
622.	Halilović Zlata	Salim	1972.	Sarajevo	09.12.1993.	Turbe
623.	Hasanović Remzo	Jule	01.11.1948.	Bijelo Polje	09.12.1993.	Stadion
624.	Marukić Hakija	Ćamil	15.04.1932.	Novi Pazar	09.12.1993.	Stadion
625.	Mujanović Davor	Enes	03.10.1973.		09.12.1993.	Sv. Josip
626.	Pleho Galib	Sulejman	31.03.1931.	Rogatica	09.12.1993.	Čurčića
627.	Puhalović Hajrija	Uzeir	17.12.1924.	Sarajevo	09.12.1993.	Budakovići
LOKACIJA br. 188: Džemala Bijedića 27 c, ispred zgrade, prodavali hranu						
628.	Jukić Jeronim	Vid	02.01.1943.	Drežnica	10.12.1993.	Sv. Josip exh 1998. Kiseljak
629.	Jukić Vida	Marko	04.07.1938.		10.12.1993.	Sv. Josip exh 1998. Kiseljak
LOKACIJA br. 189: Smaila Šikala 4, granata, ispred zgrade, 16.30 sati						
630.	Zulović Vehid	Fehim	15.08.1964.	Višegrad	13.12.1993.	Boljakov Potok
631.	Zulović Velida	Vehid	09.07.1986.	Višegrad	13.12.1993.	Boljakov Potok
LOKACIJA br. 190: Obala Kulina bana 18 – Gimnazijska 1, granata iz pravca Vraca (SRK), na ulici, 14.00 sati						
632.	Avdić Vildana	Šefik	07.09.1975.	Sarajevo	14.12.1993.	Gornji Soukbunar
633.	Čomor Dina	Ahmed	06.01.1969.	Sarajevo	14.12.1993.	Kovači
634.	Čopelj Rusmir	Alija	02.12.1967.	Sarajevo	14.12.1993.	Kovači
635.	Hanić Azra	Fikret	25.10.1946.	Sarajevo	14.12.1993.	Abdesthana
636.	Jahić Lejla	Safet	13.04.1978.	Minhen	14.12.1993.	Budakovići
637.	Jahić Razija	Halil	08.06.1942.	Rogatica	14.12.1993.	Budakovići
638.	Krivić Amir	Muharem	26.11.1965.	Ključ	14.12.1993.	Kovači
639.	Šipilović Dino	Muhamed	14.02.1971.	Sarajevo	14.12.1993.	Gornji Soukbunar
LOKACIJA br. 191: Vitkovac 181, granata, u kući, 12.45 sati						
640.	Kaltak Aldina	Ismet	02.12.1987.	Sarajevo	18.12.1993. R 20.12.1993. U	Boljakov Potok
641.	Kaltak Ismet	Huso	20.11.1965.	Čajniče	18.12.1993.	Boljakov Potok
LOKACIJA br. 192: Adema Buće 277, granata, ispred kuće, 16.00 sati						
642.	Adžamija Elvir	Halil	09.05.1978.	Sarajevo	20.12.1993.	Stadion

643.	Hasani Nadžija	Sadik	23.09.1982.	Travnik	20.12.1993.	Buča Potok
LOKACIJA br. 193: Abdesthana, na putu prema skloništu, granata						
644.	Fazlić Azra	Ahmed	25.08.1968.	Sarajevo	22.12.1993.	Abdesthana
645.	Fazlić Muruveta	Derviš	17.11.1948.	Sanski Most	22.12.1993.	Abdesthana
LOKACIJA br. 194: Ćumurija 8, granata, na ulici						
646.	Gavrankapetanović Marsela	Safet	08.09.1954.	Sarajevo	31.12.1993.	Lav
647.	Gorčević Nusreta	Nusret	03.08.1983.	Sjenica	31.12.1993.	Jarčedoli
LOKACIJA br. 195: Ragiba Džinde 148, granata, ispred kuće, 11.05 sati						
648.	Drakovac Alma	Hamed	18.06.1988.	Sarajevo	03.01.1994.	Boljakov Potok
649.	Efendić Sead	Edhem	12.12.1964.	Goražde	03.01.1994.	Boljakov Potok
650.	Imamović Irma	Suvad	02.08.1988.	Sarajevo	03.01.1994.	Boljakov Potok
651.	Terović Amir	Malin	22.05.1954.	Zapljevac	03.01.1994.	Boljakov Potok
LOKACIJA br. 196: Musala 1, granata, u stanu, 15.30 sati						
652.	Dragnić Nadžija	Derviš	07.11.1925.	Foča	03.01.1994.	Lav
653.	Dragnić Veseljko	Mensur	03.10.1949.	Sarajevo	03.01.1994.	Lav
654.	Tatarević Adnan	Emir	05.06.1952.	Zagreb	03.01.1994.	Lav
655.	Tatarević Asja	Adnan	20.01.1983.	Sarajevo	03.01.1994.	Lav
656.	Tatarević Dženana	Mensur	28.09.1951.	Sarajevo	03.01.1994.	Lav
657.	Tatarević Nadan	Adnan	23.11.1977.	Sarajevo	03.01.1994.	Lav
LOKACIJA br. 197: Put života, granata, na ulici, 16.20 sati						
658.	Čarkadžić Selvin	Ejup	03.11.1986.	Sarajevo	08.01.1994.	Buča Potok
659.	Čarkadžić Suada	Jusuf	03.01.1959.	Olovo	08.01.1994.	Buča Potok
660.	Čaušević Dervo	Rasim	06.05.1950.	Foča	08.01.1994.	Lav
661.	Plećan Hajrudin	Omer	19.09.1962.	Olovo	08.01.1994.	Buča Potok
LOKACIJA br. 198: Bosanska 4, granate, ispred zgrade, sankanje, granata iz pravca Nedžarića (SRK), 13.40 sati						
662.	Brković Indira	Dževad	21.12.1982.	Sarajevo	22.01.1994.	Hambina carina
663.	Brković Jasmina	Dževad	01.02.1989.	Sarajevo	22.01.1994.	Hambina carina
664.	Dedović Mirza	Mehmed	07.01.1986.	Sarajevo	22.01.1994.	Buča Potok
665.	Jurenić Danijel	Jeronim	27.03.1983.	Sarajevo	22.01.1994.	Sv. Josip
666.	Rizvanović Nermin	Ismet	26.04.1981.	Sarajevo	22.01.1994.	Hambina carina
667.	Subašić Admir	Esad	05.07.1985.	Sarajevo	22.01.1994.	Stadion
LOKACIJA br. 199: Oslobodilaca Sarajeva br. 5, 6 i 8, granate iz pravca Lukavice (SRK), ispred zgrade, humanitarna pomoć i improvizirane pijace, 11.30 sati						
668.	Baličevac Saida	Nezir	10.02.1976.	Prijepolje	04.02.1994.	Stadion
669.	Hebibović Osman	Salko	20.10.1926.	Konjic	04.02.1994. R 05.02.1994. U	Stadion
670.	Kolar Emin	Šećo	10.03.1937.	Trnovo	04.02.1994.	Boljakov Potok
671.	Mustagrudić Enver	Šaban	13.02.1942.	Podgorica	04.02.1994.	Nadmlini
672.	Pribinja Muškija	Adem	10.08.1959.	Kalinovik	04.02.1994.	Stadion
673.	Šito Aiša	Asim	08.04.1954.	Rogatica	04.02.1994.	Stadion
674.	Spahić Mirsad	Ibro	21.02.1970.	Sarajevo	04.02.1994.	Stadion
675.	Spahić Selma	Ibro	08.05.1984.	Sarajevo	04.02.1994.	Stadion
676.	Tenžera Jadranka	Gradimir	08.08.1963.	Sarajevo	04.02.1994.	Sv. Josip

LOKACIJA br. 200: Markale pijaca, granata iz pravca Mrkovića (SRK),12.30 sati						
677.	Arnautović Senad	Safet	03.04.1953.	Sarajevo	05.02.1994.	Himzarina
678.	Babić Ibrahim	Meho	01.10.1950.	Sarajevo	05.02.1994.	Alifakovac
679.	Baručija Mehmed	Murat	17.11.1959.	Foča	05.02.1994.	Kovači
680.	Begić Ćamil	Mujo	31.03.1938.	Jablanica	05.02.1994.	Budakovići
681.	Begović Emir	Mustafa	18.09.1964.	Goražde	05.02.1994.	Himzarina
682.	Bešić Vahida	Avdija	22.03.1954.	Vogošća	05.02.1994.	Stadion
683.	Bogdanović Gordana	Drago	16.04.1951.	Sarajevo	05.02.1994.	Sv. Marko
684.	Bojinović Vaskrsije	Stevan	15.09.1935.	Glamoč	05.02.1994.	Sv. Marko
685.	Borovina Muhamed	Halil	10.12.1953.	Sarajevo	05.02.1994.	Budakovići
686.	Brkanić Faruk	Abdulah	01.01.1947.	Sarajevo	05.02.1994.	Bistrik
687.	Bulbul Sakib	Avdo	15.06.1936.	Sokolac	05.02.1994.	Budakovići
688.	Čehajić Almasa	Meho	18.05.1958.	Sarajevo	05.02.1994.	Turbe
689.	Čevriz Jelena	Anđelko	04.06.1959.	Goražde	05.02.1994.	Sv. Marko
690.	Čilimdžić Verica	Miodrag	14.03.1959.	Sarajevo	05.02.1994.	Ravne Bakije
691.	Ćosić Zlatko	Borivoje	30.07.1961.	Sarajevo	05.02.1994.	Sv. Marko
692.	Čukojević Alija	Zejnil	10.05.1934.	Višegrad	05.02.1994.	Budakovići
693.	Delić Smilja	Stojan	28.08.1954.	Gradačac	05.02.1994.	Lav
694.	Drugovac Ifet	Avdija	11.06.1952.	Pale	05.02.1994.	Humka
695.	Durmo Dževad	Alija	08.08.1955.	Sarajevo	05.02.1994.	Kovači
696.	Durmo Fatima	Zahid	21.01.1944.	Ilidža	05.02.1994.	Humka
697.	Džebo Kemal	Ibro	06.06.1938.	Goražde	05.02.1994.	Mišćina
698.	Fazlić Ismet	Osman	18.05.1925.	Rudo	05.02.1994.	Stadion
699.	Ferhatbegović Vejsil	Adem	09.09.1933.	Sarajevo	05.02.1994.	Saračeva
700.	Fetahović Dževdet	Mustafa	01.04.1932.	Sarajevo	05.02.1994.	Lubina
701.	Fetahović Muhamed	Mustafa	09.04.1935.	Sarajevo	05.02.1994.	Lubina
702.	Fočo Ahmed	Ragib	27.08.1947.	Sarajevo	05.02.1994.	Balibegovica
703.	Ganović Maida	Mustafa	22.11.1943.	Sarajevo	05.02.1994.	Budakovići
704.	Gibović Isma	Šahin	05.02.1938.	Goražde	05.02.1994.	Jarčedoli
705.	Hasanović Rasema	Salih	11.05.1951.	Sokolac	05.02.1994.	Ravne Bakije
706.	Hurko Alija	Idriz	06.09.1937.	Rogatica	05.02.1994.	Humka
707.	Ibrulj Mirsada	Refik	27.04.1953.	Sarajevo	05.02.1994.	Budakovići
708.	Imanić Mustafa	Alija	11.05.1946.	Sarajevo	05.02.1994.	Budakovići
709.	Jauzović Razija	Fikret	01.09.1953.	Ključ	05.02.1994.	Himzarina
710.	Jažić Rasema	Rasim	17.01.1935.	Sarajevo	05.02.1994.	Vilina Vlas
711.	Karavdić Hasnija	Osman	24.02.1959.	Pale	05.02.1994.	Kovači
712.	Klačar Mlađo	Jefto	14.04.1937.	Pale	05.02.1994.	Sv. Marko
713.	Knežević Marija	Branko	04.06.1957.	Sarajevo	05.02.1994.	Sv. Marko
714.	Kovač Selima	Sulejman	19.01.1953.	Goražde	05.02.1994.	Humka
715.	Krajčin Ibro	Nahod	05.06.1941.	Foča	05.02.1994.	Kovači
716.	Kunić Sejda	Avdija	02.08. 1952.	Foča	05.02.1994.	Himzarina

717.	Kvesić Jozo	Ivan	16.08.1940.	Lištica	05.02.1994.	Sv. Josip
718.	Lakača Numo	Šefik	06.12.1928.	Sarajevo	05.02.1994.	Himzarina
719.	Malović Ruža	Živko	15.08.1945.	Srbac	05.02.1994.	Sv. Marko
720.	Minić Jadranka	Mileta	11.05.1954.	Sarajevo	05.02.1994.	Lav
721.	Musić Safer	Mustafa	17.04.1932.	Sarajevo	05.02.1994. R 27.06.1994. U	Hamburg Njemačka[1291]
722.	Odžak Nura	Avdo	18.03.1941.	Goražde	05.02.1994.	Budakovići
723.	Orman Mejra	Jusuf	08.04.1931.	Stolac	05.02.1994.	Vrbanjuša
724.	Oručević Hajrija	Ahmed	16.03.1944.	Nikšić	05.02.1994.	Buzadži H. H.
725.	Prozorac Seid	Meho	18.12.1941.	Sarajevo	05.02.1994.	Lubina
726.	Rahić Smajo	Ibro	27.07.1929.	Bijelo Polje	05.02.1994.	Toka
727.	Rehar Igor	Davor	25.03.1972.	Sarajevo	05.02.1994.	Lav
728.	Rizvo Sabit	Sulejman	28.02.1926.	Hadžići	05.02.1994.	Terzibašina
729.	Šabanović Hasib	Salko	06.12.1948.	Foča	05.02.1994.	Kovači
730.	Sablja Zahida	Muharem	17.09.1941.	Goražde	05.02.1994.	Grlića Brdo
731.	Salihović Nedžad	Ibrahim	29.08.1971.	Sarajevo	05.02.1994.	Kovači
732.	Šehbajraktarević Ahmed	Mustafa	10.10.1940.	Sarajevo	05.02.1994.	Jarčedoli
733.	Škrijelj Bejto	Fazlija	11.02.1942.	Ivangrad	05.02.1994.	Humka
734.	Smajić Hajrija	Derviš	25.08.1948.	Višegrad	05.02.1994.	Humka
735.	Srnja Emina	Rasim	10.04.1947.	Sarajevo	05.02.1994.	Himzarina
736.	Subašić Džemo	Hamdo	14.05.1961.	Sarajevo	05.02.1994.	Gornji Soukbunar
737.	Suljević Šaćir	Halil	22.08.1935.	Pale	05.02.1994.	Budakovići
738.	Švrakić Junuz	Zulfo	25.01.1905.	Glamoč	05.02.1994.	Vrbanjuša
739.	Tihić Pašaga	Haso	08.08. 1928.	Vlasenica	05.02.1994.	Alifakovac
740.	Torlaković Muharem	Nurija	29.04.1936.	Višegrad	05.02.1994.	Abdesthana
741.	Trbić Ruždija	Pašo	23.02.1946.	Sarajevo	05.02.1994.	Potok
742.	Zečić Džemal	Alija	28.08. 1949.	Bileća	05.02.1994.	Budakovići
743.	Zubović Muhamed	Omer	10.11.1944.	Sarajevo	05.02.1994.	Čurčića
744.	Žunić Senad	Ismet	09.03.1957.	Sarajevo	05.02.1994.	Kovači
LOKACIJA br. 201: Braće Begića 26, granate, ispred ulaza,15.25 i 17.25 sati						
745.	Blekić Dino	Ramo	07.10.1985.	Sarajevo	08.11.1994.	Kobilja Glava
746.	Deljanin Nesija	Džemal	11.03.1965.	Plav	08.11.1994.	Alifakovac
747.	Hodžić Lejla	Ramo	23.10.1979.	Sarajevo	08.11.1994.	Budakovići
748.	Šteta Samija	Ago	03.01.1974.	Rogatica	08.11.1994.	Budakovići
LOKACIJA br. 202: Telali 3, granata iz pravca Trebevića (teritorija pod kontrolom SRK-a), Buvlja pijaca, 9.10 sati						
749.	Delić Mirsad	Derviš	19.03.1971.	Sarajevo	22.12.1994.	Kovači
750.	Handžić Hasan	Mahmut	04.09.1956.	Sarajevo	22.12.1994.	Bijela džamija

[1291] Safer Musić je, nakon teškog ranjavanja na Markalama, bio hospitaliziran na Kliničkom centru Univerziteta u Sarajevu, gdje je, pregledom komisije UNHCR-a, ustanovljeno kako odgovara "kriterijumima hitne evakuacije". Safer je izmješten u američku bolnicu u Buxtehude (Njemačka), gdje je 27. juna 1994. nastupila smrt.

LOKACIJA br. 203: Maršala Tita 18 – Koševo 1, granata, na ulici, 20.05 sati						
751.	Đokić Maja	Branko	09.12.1977.	Sarajevo	09.04.1995.	Lav
752.	Selimović Munevera	Abid	21.11.1937.	Goražde	09.04.1995.	Alifakovac
LOKACIJA br. 204: Trg solidarnosti 6, granata iz pravca Nedžarića (SRK), ispred pijace, 10.20 sati						
753.	Bogučanin Fatih	Smajo	31.12.1971.	Sjenica	18.05.1995.	Buča Potok
754.	Durmić Fikret	Abdulah	02.05.1968.	Ilijaš	18.05.1995.	Buča Potok
755.	Hodžić Kasim	Nuhan	04.03.1939.	Rogatica	18.05.1995.	Boljakov Potok
LOKACIJA br. 205: Safeta Zajke 43, aviobomba lansirana iz pravca Lukavice, ispred kuće, 9.45 sati						
756.	Hrustan Aiša	Ahmed	07.03.1944.	Trnovo	24.05.1995.	Buča Potok
757.	Miletić Ivan	Josip	01.02.1930.	Benkovac	24.05.1995.	Bare
LOKACIJA br. 206: Majdanska bb, aviobomba lansirana iz pravca Lukavice, na ulici ispred trafostanice, 14.00 sati						
758.	Huseinović Nezir	Osman	10.03.1942.	Goražde	24.05.1995.	Bare
759.	Prasko Sulejman	Suljo	03.08.1933.	Trnovo	24.05.1995.	Alifakovac
LOKACIJA br. 207: Mustafe Kamerića 12, granata iz pravca Nedžarića (SRK), u prethodno zapaljenoj školi, red za vodu, 11.40 sati						
760.	Čizmić Kenan	Sulejman	02.08.1976.	Sarajevo	18.06.1995.	Alifakovac
761.	Imamović Rešad	Hasan	06.02.1952.	Sarajevo	18.06.1995.	Kovači
762.	Kadić Izet	Mustafa	22.01.1932.	Vlasenica	18.06.1995.	Alifakovac
763.	Lončar Nura	Atif	1933.	Ilijaš	18.06.1995.	Bare
764.	Lončar Safet	Hasan	15.03.1933.	Sokolac	18.06.1995.	Bare
765.	Mehmedović Sulejman	Meho	04.06.1946.	Derventa	18.06.1995.	Kovači
766.	Sijerčić Bahrija	Ahmet	22.11.1942.	Bijelo Polje	18.06.1995.	Bare
LOKACIJA br. 208: Mustafe Kamerića 11 – Janka Jolovića 4, granata iz pravca Gavrića Brda (SRK), ispred ulaza, na povratku sa vode, 19.00 sati						
767.	Brkić Meho	Alija	22.08.1928.	Livno	21.06.1995.	Alifakovac
768.	Bukva Aida	Ramo	04.04.1984.	Rogatica	21.06.1995.	Bare
769.	Knehtl Štefan	Jože	27.12.1925.	Ljutomer Slovenija	21.06.1995.	Sv. Josip
770.	Lendo Ferid	Fehim	02.02.1966.	Sarajevo	21.06.1995. 22.06.1995. MKU	Kovači
771.	Sadiković Ćamil	Huso	02.08.1939.	Hadžići	21.06.1995.	Bare
772.	Sadiković Mirsad	Šefket	05.07.1955.	Foča	21.06.1995.	Kovači
LOKACIJA br. 209: Geteova br. 12, aviobomba lansirana iz pravca Ilidže (SRK), ispred ulaza, 14.05 sati						
773.	Burek Almedina	Sabahudin	05.08.1993.	Sarajevo	22.06.1995.	Alifakovac
774.	Raonić Dženan	Ibro	05.09.1977.	Sarajevo	22.06.1995.	Bare
LOKACIJA br. 210: Trg djece Dobrinje 9, granata, ispred ulaza, 19.30 sati						
775.	Efica Nihad	Ahmet	23.05.1979.	Sarajevo	25.06.1995.	Alifakovac
776.	Kržilo Adnan	Ferid	13.10.1982.	Sarajevo	25.06.1995.	Alifakovac
LOKACIJA br. 211: Dženetića čikma 10, granata, ispred ulaza, u igri, 19.30 sati						
777.	Janjić Ljiljana	Zoran	28.09.1983.	Sarajevo	25.06.1995.	Lav
778.	Pajević Amina	Adem	24.08.1984.	Sarajevo	25.06.1995.	Alifakovac
779.	Zimić Sidbela	Sabrija	16.02.1986.	Derventa	25.06.1995.	Vrbanjuša

LOKACIJA br. 212: Geteova 5, aviobomba lansirana iz pravca Dogloda (SRK), u stanu, 14.11 sati						
780.	Batičeli Gordana	Andrija	23.03.1949.	Hadžići	28.06.1995.	Sv. Josip
781.	Žerić Abdulah	Muhamed	29.05.1936.	Sarajevo	28.06.1995.	Budakovići
782.	Zigović Hamed	Munir	05.06.1946.	Prijepolje	28.06.1995.	Kovači
LOKACIJA br. 213: Trg nezavisnosti 25, granata, u stanu, 10.00 sati						
783.	Ćatović Rasim	Ibrahim	01.03.1962.	Sarajevo	29.06.1995.	Kovači
784.	Hodžić Bajram	Raif	28.03.1960.	Rožaje	29.06.1995.	Alifakovac
LOKACIJA br. 214: Paromlinska 3, granata iz pravca Mrkovića (SRK), na ulici, 10.37 sati						
785.	Dobrojević Ivo	Ivan	02.08.1932.	Dubrovnik	30.06.1995.	Lav
786.	Dobrojević Ramiza	Derviš	27.09.1942.	Zenica	30.06.1995.	Lav
787.	Miladinović Vojislav	Mladen	28.07.1936.	Sarajevo	30.06.1995.	Sv. Marko
788.	Rašić Filip	Ilija	01.07.1937.	Konjic	30.06.1995.	Sv. Josip
LOKACIJA br. 215: Hamdije Kreševljakovića 51, granata, na ulici, 14.00 sati						
789.	Begović Džemail	Ismet	09.11.1960.	Bijelo Polje	01.07.1995.	Kovači
790.	Ibrica Enes	Osman	26.04.1973.	Sarajevo	01.07.1995.	Alifakovac
791.	Lepenica Enes	Mujo	26.04.1973.	Sarajevo	01.07.1995.	Alifakovac
792.	Stojčić Slobodan	Ivan	29.06.1957.	Sarajevo	01.07.1995.	Sv. Josip
793.	Šiljdedić Maho	Salih	25.11.1963.	Sarajevo	01.07.1995.	Kovači
LOKACIJA br. 216: Omladinskih radnih brigada 4, granata iz pravca Nedžarića (SRK), u stanu, 19.00 sati						
794.	Ahmetagić Hasiba	Orhan	23.05.1948.	Ljeskovik	01.07.1995.	Bare
795.	Ahmetagić Mujo	Latif	06.06.1937.	Vlahović	01.07.1995.	Bare
LOKACIJA br. 217: Geteova 4 – Trg nezavisnosti 13, granata iz pravca Nedžarića (SRK), na ulici, 14.11 sati						
796.	Ahmović Elvir	Miralem	27.10.1977.	Sarajevo	06.07.1995.	Bare
797.	Bajramović Nijaz	Smail	16.03.1962.	Sarajevo	06.07.1995.	Kovači
798.	Đorem Božo	Milivoje	19.06.1957.	Kalinovik	06.07.1995. 07.07.1995. MKU	Lav, exh 1999. Lukavca
799.	Đorem Hena	Risto	10.07.1965.	Sarajevo	06.07.1995. 07.07.1995. MKU	Lav, exh 1999. Lukavca
800.	Đorem Magdalena	Božo	27.03.1990.	Sarajevo	06.07.1995. 07.07.1995. MKU	Lav, exh 1999. Lukavca
LOKACIJA br. 218: Antuna Branka Šimića 1, granata, na ulici, 14.30 sati						
801.	Hasanbegović Elvedin	Nezir	26.01.1978.	Sarajevo	08.07.1995.	Alifakovac
802.	Jež Envera	Omer	18.04.1955.	Sarajevo	08.07.1995.	Humka
803.	Raščić Muhamed	Salko	20.04.1935.	Pljevlja	08.07.1995.	Buča Potok
LOKACIJA br. 219: Za beglukom 27, granata iz pravca Trebevića, ispred kuće, 10.30 sati						
804.	Ademović Elvedin	Ejub	11.09.1979.	Sarajevo	12.07.1995.	Soukbunar
805.	Fočo Maida	Muhamed	07.09.1937.	Sarajevo	12.07.1995.	Soukbunar
LOKACIJA br. 220: Brdo džamija 9-10, ispred kuće, granata						
806.	Pertef Sakib	Osman	28.04.1951.	Sarajevo	12.07.1995.	Kovači
807.	Demirović Ismet	Bekto	30.09.1963.	Titov Veles	12.07.1995.	Kovači

LOKACIJA br. 221: Husrefa Redžića 22, granata, ispred ulaza, 19.00 sati						
808.	Mulalić Rabija	Salih	19.04.1946.	Trnovo	14.07.1995.	Humka
809.	Mušić Nedžad	Mujo	12.04.1962.	Sarajevo	14.07.1995.	Humka
LOKACIJA br. 222: Muhameda ef. Pandže 35, 47, Mustafe Behmena 44, Isaka Samokovlije 33 (Velešići), granate iz pravca Vraca (SRK), na ulici i ispred kuća, 17.50-18.15 sati						
810.	Đurić Katica	Jovan	12.10.1936.	Vojvodina	18.07.1995.	Sv. Marko
811.	Kadušić Ragib	Aćif	07.11.1931.	Sjenica	18.07.1995.	Bare
812.	Nukić Ramiza	Nusret	12.03.1962.	Vlasenica	18.07.1995.	Bare
813.	Zolota Fikret	Muradif	03.11.1957.	Sarajevo	18.07.1995.	Bare
814.	Zolota Muradif	Rašid	10.02.1928.	Rogatica	18.07.1995.	Bare
815.	Zunđa Amel	Mehmed	16.08.1987.	Sarajevo	18.07.1995.	Stadion
LOKACIJA br. 223: Bardakčije 81, granata, ispred kuće, 20.30 sati						
816.	Ališahović Haris	Mehmed	13.06.1977.	Sarajevo	21.07.1995.	Budakovići
817.	Medžić Nihad	Smajl	1976.	Sarajevo	21.07.1995.	Breka
818.	Zekirović Ajdin	Salih	01.08.1976.	Sarajevo	21.07.1995.	Budakovići
LOKACIJA br. 224: Vrazova 10, granata, u stanu, 21.00 sat						
819.	Kereš Huso	Osman	09.01.1946.	Trnovo	21.07.1995.	Gornji Soukbunar
820.	Kereš Fatima	Suljo	29.12.1951.	Foča	21.07.1995.	Gornji Soukbunar
821.	Maglajlija Jasmina	Salko	11.12.1950.	Novi Sad	21.07.1995.	Gornji Soukbunar
822.	Saračević Sabrija	Alija	17.06.1922.	Sarajevo	21.07.1995.	Bare
LOKACIJA br. 225: Džanin sokak 10, granata iz pravca Trebevića (teritorije pod kontrolom SRK-a), u kući, 19.35 sati						
823.	Đozo Belmin	Nermin	19.04.1995.	Sarajevo	23.07.1995.	Bijela džamija
824.	Šehović Ajna	Adem	16.04.1926.	Glamoč	23.07.1995.	Bijela džamija
825.	Šehović Zuhra	Džemal	10.06.1957.	Sarajevo	23.07.1995.	Bijela džamija
LOKACIJA br. 226: Branka Galiba 8, aviobomba, u kući, 10.30 sati						
826.	Hasanović Medija	Muhamed	18.02.1913.	Sokolac	26.07.1995.	Humka
827.	Hasanović Muhamed	Alija	16.11.1939.	Sokolac	26.07.1995.	Humka
828.	Hasanović Sejda	Derviš	11.01.1945.	Sokolac	26.07.1995.	Humka
829.	Korman Galiba	Ćamil	12.06.1970.	Rogatica	26.07.1995.	Humka
LOKACIJA br. 227: Mehmed-paše Sokolovića 11, granata, na putu prema Kliničkom centru, 11.00 sati						
830.	Varaki Mustafa	Šefćet	16.02.1965.	Sarajevo	26.07.1995.	Sumbuluša
831.	Babić Behija	Mustafa	28.03.1932.	Sarajevo	26.07.1995.	Himzarina
LOKACIJA br. 228: Sarajevskih gazija 28, granata, ispred kuće, 12.35 sati						
832.	Čengić Džemila	Muharem	1926.	Sarajevo	13.08.1995.	Ravne Bakije
833.	Omerbegović Adem	Osman	15.01.1929.	Trnovo	13.08.1995.	Ravne Bakije
LOKACIJA br. 229: Džemala Bijedića 66, granata, na ulici, 13.00 sati						
834.	Begović Jasmin	Ramiz	26.02.1950.	Visoko	22.08.1995.	Bare
835.	Herenda Elma	Nijaz	20.02.1975.	Sarajevo	22.08.1995.	Bistrik džamija
836.	Milašević Senka	Milo	21.11.1954.	Niš	22.08.1995.	Lav
LOKACIJA br. 230: Markale tržnica, granata iz pravca Trebevića, 11.00 sati						
837.	Alić Hidajet	Sulejman	23.09.1954.	Bugojno	28.08.1995.	Kovači
838.	Alić Salko	Arif	15.02.1928.	Foča	28.08.1995.	Bare

839.	Ajanović Omer	Halil	07.05.1962.	Sarajevo	28.08.1995.	Vrbanjuša
840.	Bašević Zeno	Ahmet	05.04.1949.	Sjenica	28.08.1995.	Bare
841.	Bektašević Husein	Nasuf	21.04.1955.	Višegrad	28.08.1995.	Turbe
842.	Brkan - Kruščica Sevda	Juso	01.01.1947.	Foča	28.08.1995.	Hambina carina
843.	Brutus – Đukić Vera	Aco	15.12.1927.		28.08.1995.	Bare
844.	Cepić Halida	Mahmut	15.12.1927.	Sarajevo	28.08.1995.	Potok
845.	Cocalić Mejrema	Velaga	20.09.1971.	Višegrad	28.08.1995.	Humka
846.	Čolić Razija	Jusuf	15.04.1942.	Rogatica	28.08.1995. R 07.09.1995. U	Bare
847.	Čorambegić Esad	Hamdija	29.04.1960.	Sarajevo	28.08.1995.	Lav
848.	Crnčalo Paša	Atif	04.09.1950.	Rogatica	28.08.1995.	Humka
849.	Dlouhi Dario	Josip	12.02.1981.		28.08.1995. R 31.08.1995. U	Lav
850.	Duraković Salko	Nazif	10.03. 1927.	Foča	28.08.1995.	Paje
851.	Dževlan Alija	Dervo	10.08.1952.	Kalinovik	28.08.1995. R 30.08.1995. U	Hambina carina
852.	Fazlić Najla	Fadil	20.10. 1937.	Doboj	28.08.1995.	Budakovići
853.	Garbo Rijad	Zijad	17.03.1980.	Sarajevo	28.08.1995.	Humka
854.	Hajvaz Ibrahim	Ibro	07.03.1929.	Čajniče	28.08.1995.	Bare
855.	Hašimbegović Jusuf	Halil	21.05.1934.	Prijepolje	28.08.1995. R 10.09.1995. U	Čurčića
856.	Herceglija Meho	Abid	09.02.1954.	Rogatica	28.08.1995.	Buča Potok
857.	Hodžić Jasmina	Ahmo	09.03.1963.	Goražde	28.08.1995.	Vrbanjuša
858.	Hozo Hajrudin		07.08.1965.		28.08.1995.	
859.	Ibrahimagić Adnan	Ferhat	06.05.1979.	Sarajevo	28.08.1995.	Karpuzova
860.	Keranović Ilija		30.07.1948.		28.08.1995.	
861.	Kerović Mesudija (Ž)	Rizo	06.12.1947.	Podgorica	28.08.1995.	Turbe
862.	Klarić Ismet	Osman	09.08.1936.	Foča	28.08.1995.	Bare
863.	Komar Vehid	Habib	29.05.1967.	Foča	28.08.1995.	Kovači
864.	Kovačević Mirsad	Bećir	03.12.1966.	Sarajevo	28.08.1995.	Kovači
865.	Kukić Muhamed	Mujo	23.12.1948.	Vareš	28.08.1995.	Bare
866.	Kurtović Hašim	Ćerim	01.04.1960.	Sjenica	28.08.1995.	Breka
867.	Lončar Masija	Junuz	27.04.1939.	Sokolac	28.08.1995.	Ravne Bakije
868.	Mahmutović Osman	Uzeir	31.05.1944.	Čajniče	28.08.1995.	Bare
869.	Muratović Senad	Redžo	29.05.1964.	Sarajevo	28.08.1995.	Bare
870.	Poturković Goran	Salko	11.12.1955.	Sarajevo	28.08.1995.	Humka
871.	Šatrović Hajro	Velija	16.10.1938.	Rogatica	28.08.1995.	Ravne Bakije
872.	Smailhodžić Hamid	Huso	12.08.1949.	Sarajevo	28.08.1995.	Turbe
873.	Smoljan Blaženka	Pero	03.02.1955.		28.08.1995.	Bare
874.	Topuzović Samir	Jusuf	17.02.1963.	Sarajevo	28.08.1995.	Balibegovica

875.	Tunović Hamza	Sabit	13.04.1948.	Sarajevo	28.08.1995. R 03.09.1995. U	Alifakovac
876.	Vukotić Ajdin	Hamid	28.01.1938.	Gacko	28.08.1995.	Bare
877.	Vukotić Sabaheta	Ajdin	25.04.1972.	Sarajevo	28.08.1995.	Bare
878.	Zećo Meho	Halil	01.06.1922.	Trnovo	28.08.1995.	Hambina carina
879.	Žiga Narima	Alija	09.01.1953.	Sarajevo	28.08.1995.	Karpuzova

PRILOG br. 2

Karta Sarajeva – linije opsade 1992-1995. godine

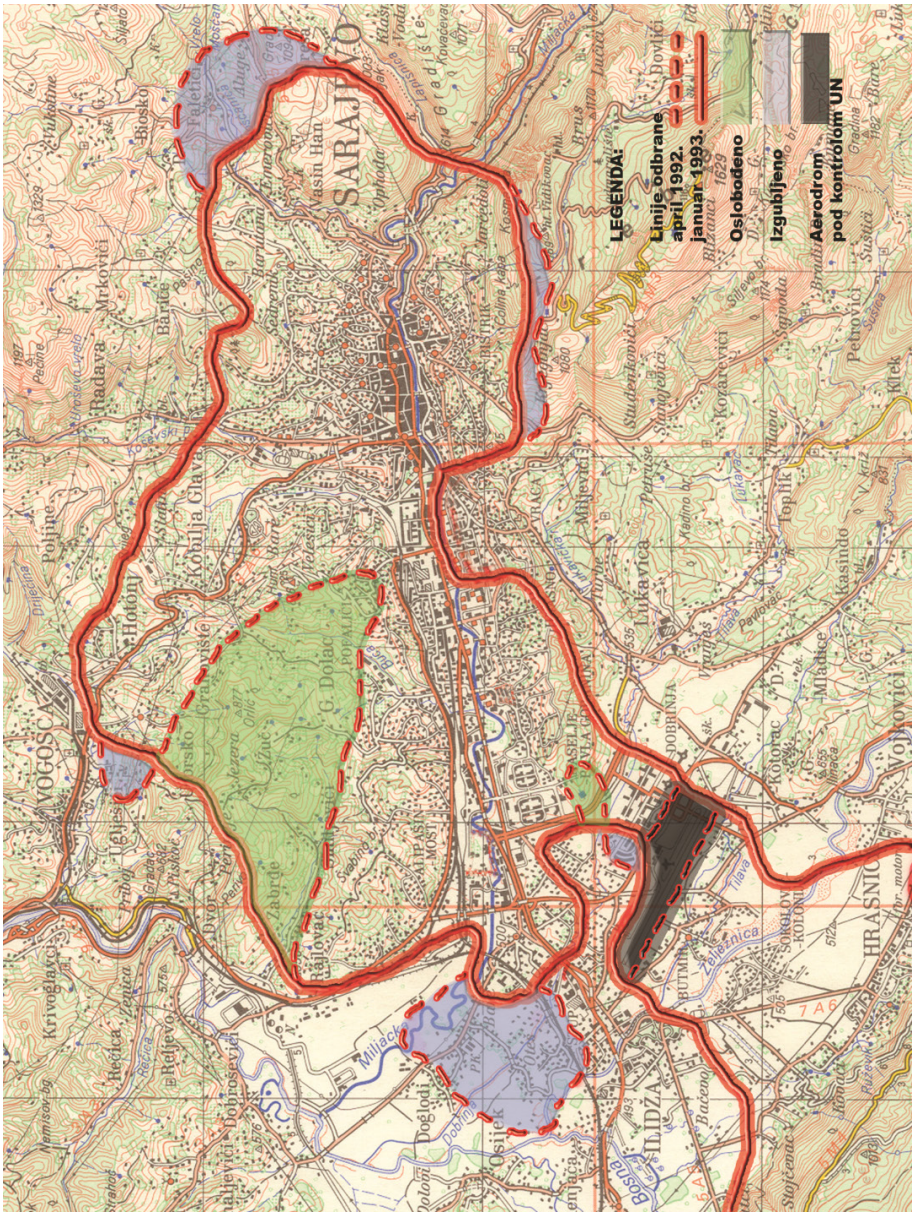

Šadinlija M, *Prvi korpus ARBiH*..., str. 114.

PRILOG br. 3

Pravac ispaljenja projektila i lokacije masovnih ubistava civila i civilnog stanovištva [1292]

PORIJEKLO VATRE	META						
TREBEVIĆ **SRK**	Ferhadija br. 5-12 (lokacija br. 14)[1293]	Bistrik, Isovića sokak 23 (126)	Mezarje Budakovići (159)	Baščaršija, Telali br. 3 (202)	Širokača, Za beglukom 27(219)	Vratnik,Džanin sokak 10 (225)	Tržnica Markale (230)
LUKAVICA **SRK**	Trg djece Dobrinje –Parking (157)	Dobrinja, Oslobodilaca Sarajeva 8 (199)	Švrakino Selo, Majdanska bb (206)	Buča Potok, S. Zajke 43 (205)			
NEDŽARIĆI **SRK**	Ali-pašin Most (164)	Dobrinja, H. Turajlića 37 (168)	Ali-pašino Polje, Trg ZAVNOBiH-a 20 (180)	Ali-pašino Polje, Trg solidarnosti 6 i 14 (69 i 204)	Dobrinja, Mustafe Kamerića 12 (207)	Dobrinja, Omlad. rad. brigada 4 (216)	Ali-pašino Polje, Geteova 4 (217)
RAJLOVAC **SRK**	Ali-pašino Polje, B. M. Selimovića 12 (131)						
G A V R I Ć A BRDO **SRK**	Dobrinja, Janka Jolovića 4 (208)						
DOGLODI **SRK**	Ali-pašino Polje Geteova 5 (212)						
ILIDŽA **SRK**	Ali-pašino Polje Geteova 12 (209)						
VRACA **SRK**	Čengić-Vila, Ilije Engela 11 (173)	Drvenija, O. Kulina bana 18 (190)	Velešići, M. ef. Pandže 47 (222)				
MRKOVIĆI **SRK**	Ferhadija, pijaca Markale (200)	Dolac-Malta; Paromlinska 3 (214)					
HLADIVODE **SRK**	Drvenija, H. Kreševljakovića 47-49 (184)						

[1292] Radi se samo o onim lokacijama za koje su nam bili dostupni Zapisnici o uviđaju MUP-a RBiH, Izvještaji o kriminalističko-tehničkom pregledu mjesta, uz balistička vještačenja, ili izvještaji UNPROFOR-a o pravcu ispaljenja granate.

[1293] Brojevi u zagradama odnose se na lokacije navedene u Prilogu br. 1.

KROMOLJ SRK	Sutjeska 22 (176)						
L A P I Š N I C A SRK	Centar, Reisa Dž. Čauševića 2 (68)						
POLJINE SRK	Ciglane, Ali-pašina, Nadvožnjak (186)	Koševo, Braće Begića 26, (201)					
BORIJE SRK	KSC Skenderija (183)						

PRILOG br. 4

Broj lokacija masovnih ubistava civila prema vremenu izvršenja zločina

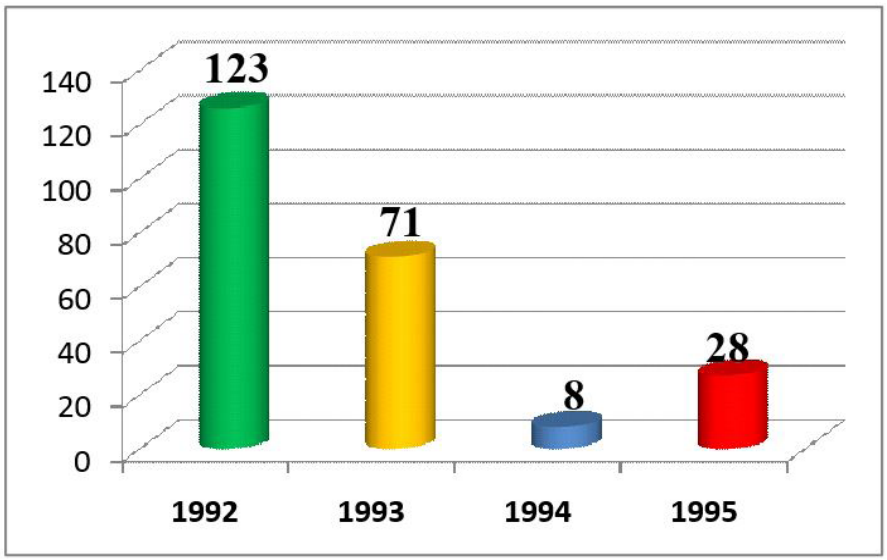

PRILOG br. 5

Broj lokacija masovnih ubistava civila prema mjestu izvršenja zločina

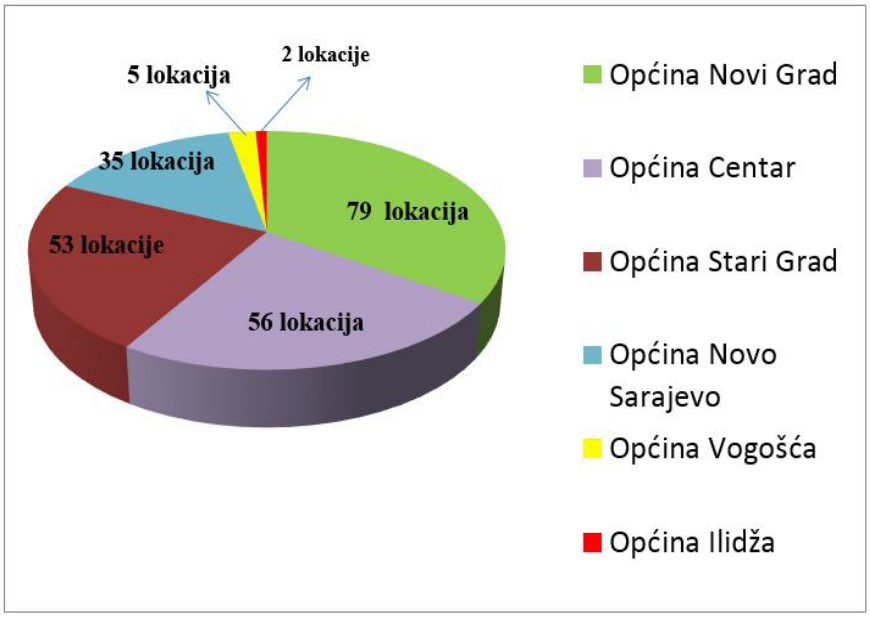

PRILOG br. 6

Struktura ubijenih civila prema nacionalnoj pripadnosti

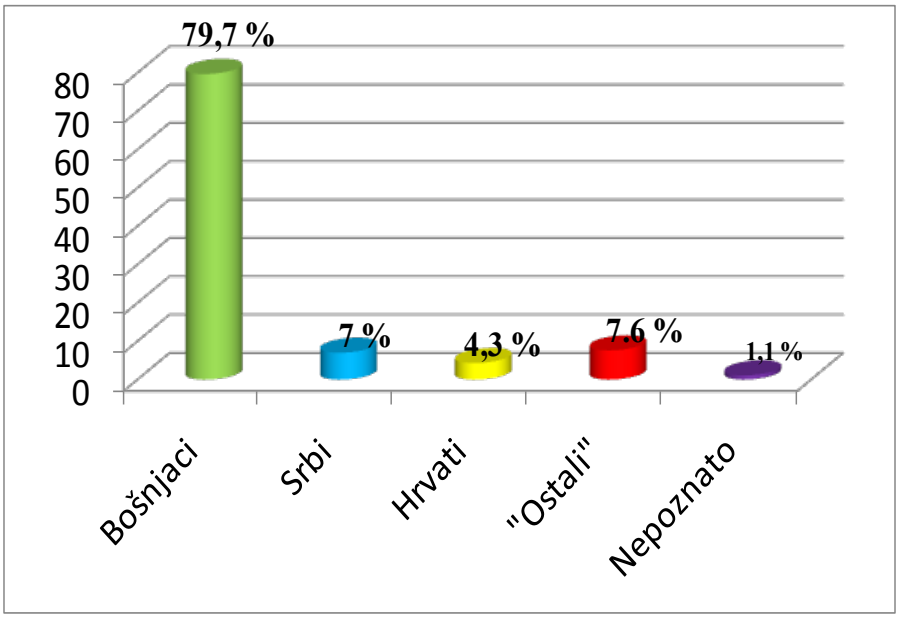

PRILOG br. 7

Struktura ubijenih civila prema starosti u vrijeme izvršenja zločina

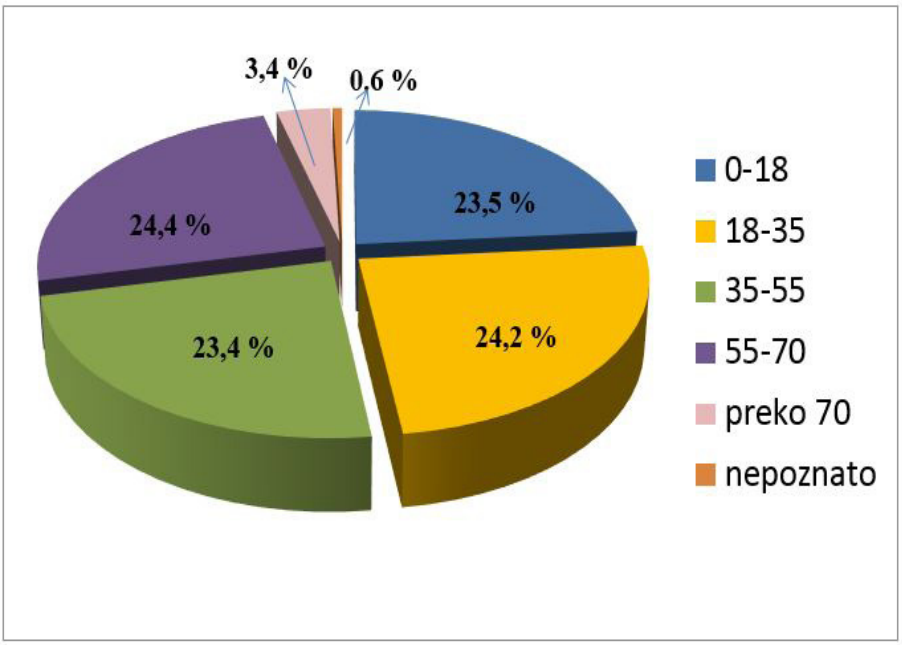

PRILOG br. 8

Struktura ubijenih civila prema spolnoj pripadnosti

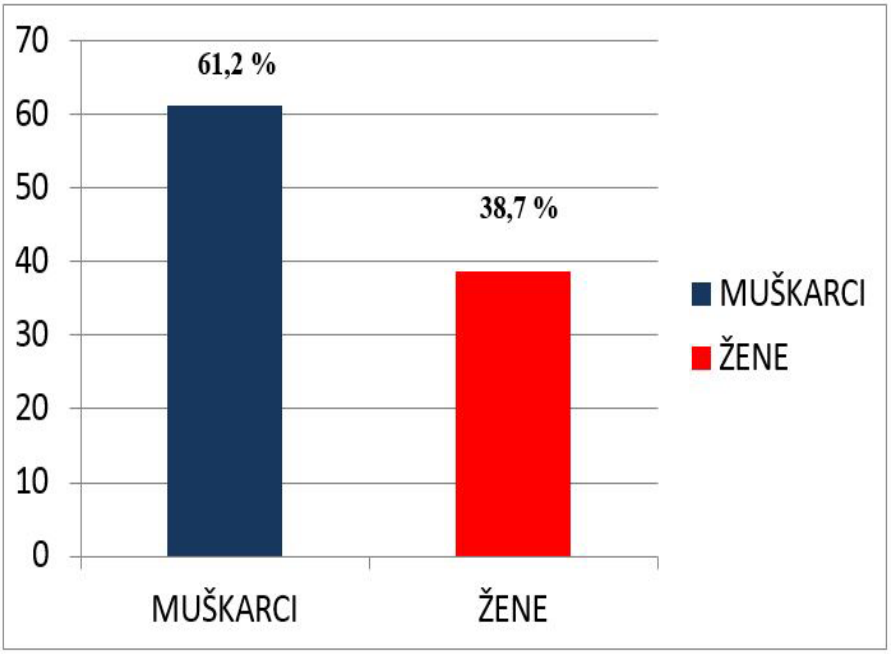

PRILOG br. 9

Broj lokacija na kojima su masovno ubijani članovi porodica

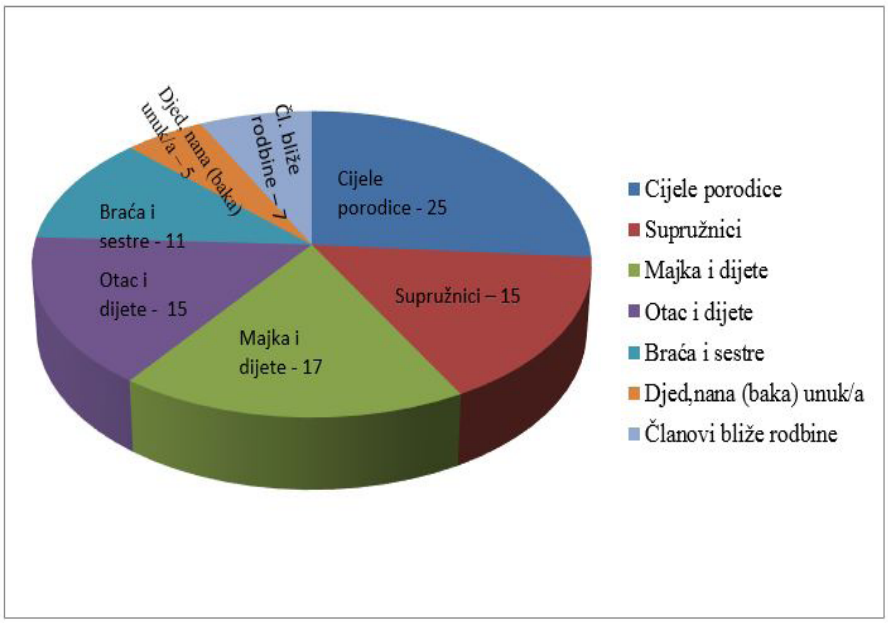

PRILOG br. 10

Mjesta na kojima su se žrtve nalazile u vrijeme izvršenja zločina

Broj lokacija

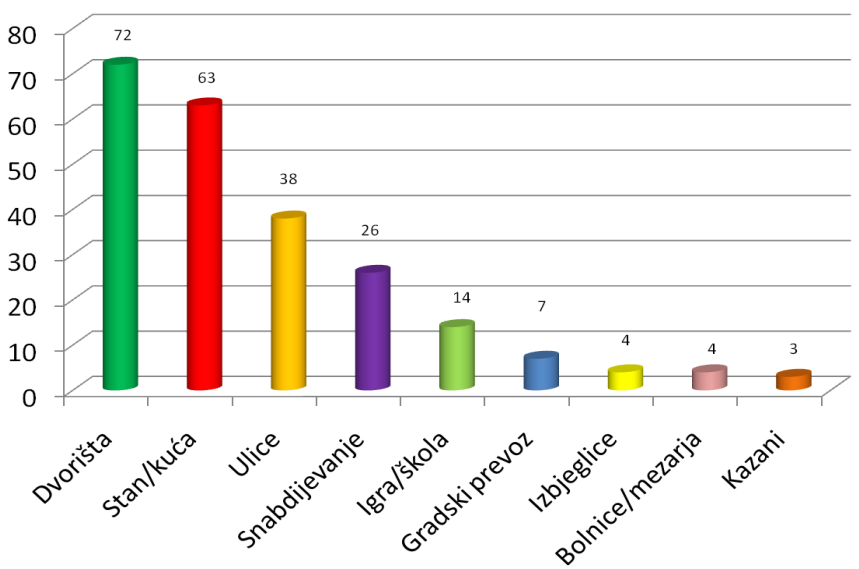

PRILOG br. 11

Pravac ispaljenja projektila (položaji "SRK-a") i lokacije masovnih ubistava civila i civilnog stanovništva (za 34 lokacije)

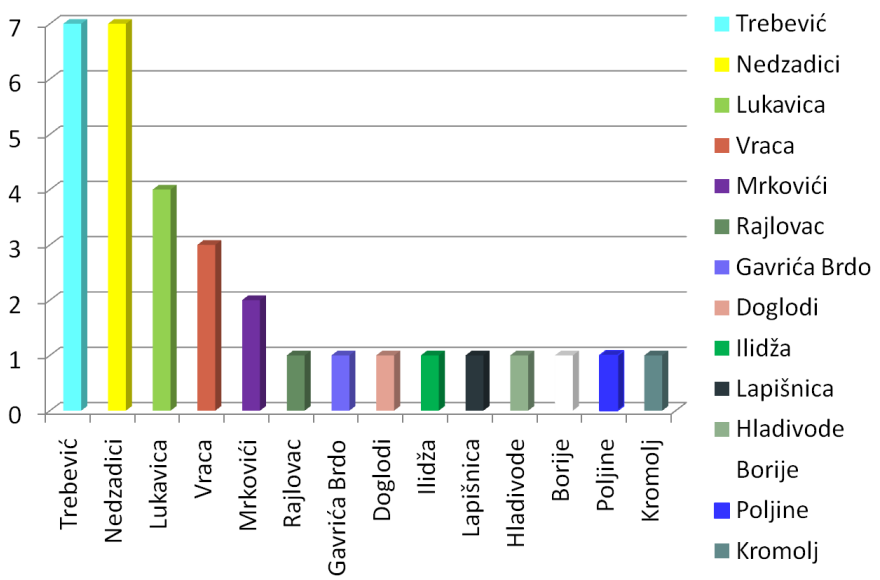

PRILOG br. 12

Velešići br. 80; Dana 16. maja 1992. godine, granatom je ubijeno šest članova porodica Bibić i Mekić. Vidi **lokaciju br. 9.**

PRILOG br. 13

Vase Miskina br. 15-12 (sada: Ferhadija); Dana 27. maja 1992. godine, u redu za hljeb, granatom su ubijena 22 civila. Vidi **lokaciju br. 14.**

Photo by Roger Richards/DVreporter.com

PRILOG br. 14

Senada Mandića Dende br. 2; Dana 19. jula 1992. godine, granatom su ubijene sestre Izeta i Nevzeta Musić. Vidi **lokaciju br. 43**.

PRILOG br. 15.

The siege of Sarajevo, FAMA, Sarajevo, 2000; Isovića sokak br. 23, ispred *Sarajevske pivare*; Dana 15. januara 1993, u redu za vodu, granatom je ubijeno osam civila. Vidi **lokaciju br. 126**.

PRILOG br. 16

Trg djece Dobrinje, parkiralište Dobrinja III B; Dana 1. juna 1993, za vrijeme održavanja malonogometnog turnira, granatom je ubijeno 13 civila. Vidi **lokaciju br. 157.**

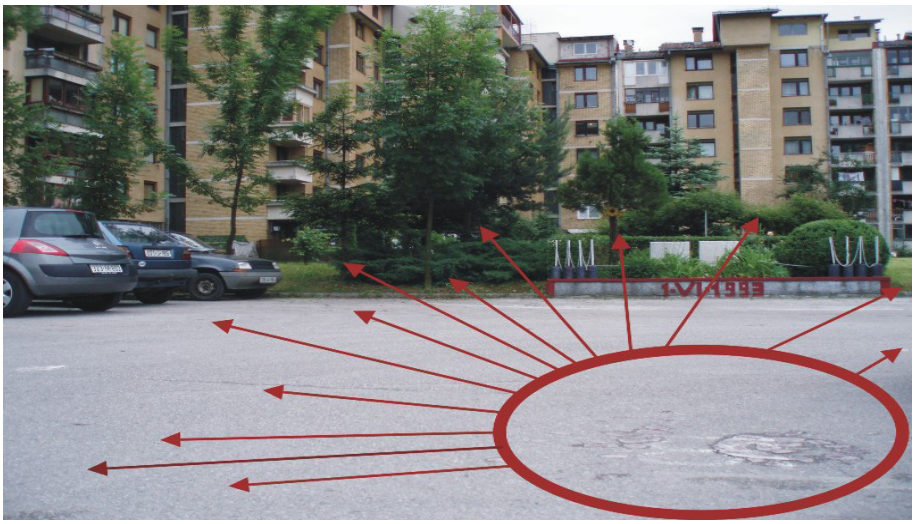

PRILOG br. 17

http://www.sense-agency.com/tv_tribunal.27.html?vid=402; Hakije Turajlića br. 37; Dana 12. jula 1993, u redu za vodu granatom je ubijeno 14 civila. Vidi l**okaciju br. 168**.

PRILOG br. 18

AIIZ, 2-956; Krater granate, Pijaca Markale; Dana 5. februara 1994. granatom je ubijeno 68 civila. Vidi **lokaciju br. 200.**

PRILOG br. 19

AIIZ, 2-956; Pijaca Markale; 5. februara 1994. Vidi **lokaciju br. 200.**

PRILOG br. 20

Zečević B. 2007, str. 134; Primjer djelovanja aviobombi u Sarajevu, 28. juni 1995; Ubijeno tri i ranjeno sedam civila.Vidi **lokaciju br. 212.**

Foto dokumentacija Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo, Sektor kriminalističke policije, odjeljenje za kriminalističku tehniku, broj 1289/95 (fotografirano 28.06.1995. god.)

PRILOG br. 21

Monografija OŠ "Skender Kulenović", Sarajevo, 1998, str. 94; U redu za vodu, 18.6.1995, ubijeno je sedam civila. Vidi **lokaciju br. 207.**

PRILOG br. 22

ICTY 00339233, Lične stvari Smoljan Blaženke, ubijene na Markalama 28.8.1995. prodajući upaljače. Vidi **lokaciju br. 230.**

PRILOG br. 23

ICTY, 06049535; Ekspertiza R. Higgsa za ICTY - granata na Markale, 28.8.1995, ispaljena iz pravca Trebevića. Vidi **lokaciju br. 230.**

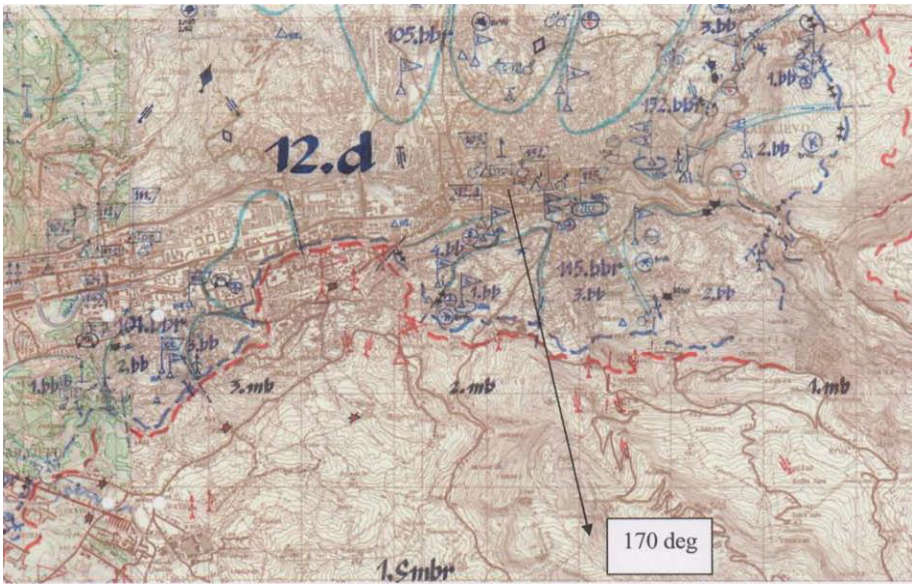

B I O G R A F I J A

Merisa Karović-Babić rođena je 2. februara 1983. godine u Sarajevu, gdje je završila osnovnu školu Skender Kulenović i Gimnaziju Dobrinja. Diplomirala je 2006. godine na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a magistrirala 15. maja 2013. godine na temu "Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995" u mentorstvu prof. dr. Husnije Kamberovića. Od februara 2007. godine zaposlena je kao stručni saradnik u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Koautor je knjige "Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi". Objavila je još osam naučnih radova i tri prikaza te učestvovala na više naučnih skupova u zemlji i inostranstvu. Član je Međunarodnih asocijacija istraživača genocida (IAGS i INOGS). Uže polje njenog istraživanja je savremena historija Bosne i Hercegovine. Pohađa Doktorski studij na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.